द्वित्व कर्त्तव्य रहते स्थानिरूपका अतिदेश अथवा आदेश निषेध नहीं होगा कारण कि, सन्नन्तके द्वित्वके प्रति कार्यित्वके कारण सन् की निमित्तता किस प्रकारसे होगी, ऐसा कहा जा सकताहै, किन्तु वह नहीं होगी, क्योंकि कार्य्यका अनुभव करनेवाला जो कार्य्यी वह निमित्तरूपसे आश्रीयमाण नहीं है, किन्तु जो कार्यको अनुभव न करे, वह निमित्तरूपसे अनायासमें आश्रीयमाण हो सकता है, इस स्थलमें तो सन् द्वित्वका अनुभव नहीं करताहै, तो फिर निमित्तत्व होनेमें बाध नहीं होनेसे २२४३ से स्थानिरूपका अतिदेश वा आदेशका निषेध हुआ, ऐसा जानना।

बुभूर्षति, बिभरिषति। ज्ञपि धातु पुगन्त मितूसंज्ञक और पकारान्त चुरादिगणीय है, इट्के अभाव पक्षमें, "इको झल २६१२" इस सूत्रसे किन्वके कारण गुण नहीं होगा, "अज्झन्० २६१४" इस सूत्रसे विहित दीर्घ परत्वके कारण णि लोपसे बाधित हुआ, "आप्ज्ञपि० २६१९" इस सूत्रसे ईत् हुआ, ज्ञीप्सति, जिज्ञपयिषति। मित् नहीं होनेपर 'जिज्ञापयिषति' ऐसा होगा। "जनसन० २५०४" इस सूत्रसे आत्व हुआ। सिषासति, सिसनिषति।

तन, पत और दरिद्रा धातुके उत्तर स्थित सन्का विकल्प करके इट् हो॥

२६२२ तनोतेर्विभाषा। ६। ४। १७॥

अस्योपधाया दीर्घो वा स्याज्झलादौ सनि। तितांसति-तितंसति-तितनिषति॥ आशङ्कायां सन्वक्तव्यः॥ *॥ श्वा मुमूर्षति। कूलं पिपतिषति॥

२६२२-झलादि सन् परे रहते तन धातुकी उपधाको विकल्प करके दीर्घ हो। तितांसति, तितंसति, तितनिषति। आशङ्का अर्थ होनेपर सन् हो * श्वा मुमूर्षति। कुलम्पिपतिषति॥

२६२३ सनि मीमाघुरभलभशकपतपदामच इस्। ७। ४। ५४॥

एषामच इस् स्यात्सादौ सनि। अभ्यासलोपः। स्कोरिति सलोपः। पित्सति। दिदरिद्रिषति। दिदरिद्रासति। डुमिञ् मीञ् आभ्यां सन्। कृतदीर्घस्य मिनोतेरपि मीरूपाविशेषादिस्। सः सीति तः। मित्सति। मित्सते। मा माने। मित्सति। माङ्मेङोः। मित्सते। दोदाणोः। दित्सति। देङ्। दित्सते। दाञ्। दित्सति। दित्सते। धेट्। धित्सति। धाञ्। धित्सति। धित्सते। रिप्सते। लिप्सते। शक्लृ। शिक्षति। शक मर्षण इति दिवादिः। स्वरितेत्। शिक्षति। शिक्षते। पित्सते॥ राधो हिंसायां सनीस् वाच्यः॥ *॥ रित्सति। हिंसायां किम्। आरिरात्सति॥

२६२३-सकारादि सन् प्रत्यय परे रहते मी, मा, घुसंज्ञक धातु रभ, लभ, शक, पत और पद धातुके अच्के स्थानमें इस् आदेश हो। "स्कोः० ३८०" इस सूत्रसे सकारका लोप हुआ-पित्सति। दिदरिद्रिषति। दिदरिद्रासति। डुमिञ् और मीञ् इन दो धातुओंके उत्तर सन् हुआ, कृतदीर्घ जो मी धातु उसके स्थानमें मी मीरूपके साथ अविशेषके कारण इस् हुआ, "सः सि० २३४२" इस सूत्रसे सकारके स्थानमें तकार हुआ। मित्सति, मित्सते। मा-मानमें-मित्सति। माङ् और मेङ्-मित्सते। दो धातु और दाण धातु-दित्सति। देङ् धातु-दित्सते। दाञ् धातु-दित्सति। दित्सते। धेट् धातु-धित्सति। धाञ् धातु-धित्सति। धित्सते। रिप्सते। लिप्सते। शक्लृ धातु-शिक्षति। शक धातु मर्षणार्थमें, यह धातु दिवादिगणीय उभयपदी है-शिक्षति। शिक्षते। पित्सते।

हिंसार्थमें सन् परे रहते राध धातुको इस् हो। रित्सति। हिंसार्थ न होनेपर इस् नहीं होगा-आरिरात्सति॥

२६२४ मुचोऽकर्मकस्य गुणो वा। ७। ४। ५७॥

सादौ सनि। अभ्यासलोपः। मोक्षते-मुमुक्षते वा वत्सः स्वयमेव। अकर्मस्य किम्। मुमुक्षति वत्सं कृष्णः। न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः। विवृत्सति। तङि तु। विवर्तिषते। से सिचीति वेट्। निनर्तिषति-निनृत्सति॥

२६२४-सकारादि सन् प्रत्यय परे रहते अकर्मक मुच् धातुको विकल्प करके गुण हो। अभ्यासका लोप हुआ। मोक्षते, मुमुक्षते, वा वत्सः स्वयमेव। अकर्मक न होनेपर मुमुक्षति वत्सं कृष्णः। "न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः २३४८" इस सूत्रसे इट् निषेध होगा-विवृत्सति। आत्मनेपद परे रहते 'विवर्तिषते' ऐसा होगा। "सेऽसिचि० २५०६" इस सूत्रसे विकल्प करके इट् होगा। निनर्तिषति, निनृत्सति॥

२६२५ इट् सनि वा। ७। २। ४१॥

वृङ्वृञ्भ्यामृदन्ताच्च सन इड्वा स्यात्। तितरीषति-तितरिषति-तितीर्षति। विवरीषति-विवरिषति-वुवूर्षति। वृङ्। विवरिषते-वुवूर्षते। दुध्वूर्षति॥

२६२५-वृङ्, वृञ् और ऋदन्त धातुके उत्तर स्थित सन्को विकल्प करके इट् हो। तितरीषति, तितरिषति, तितीर्षति। विवरिषति, विवरीषति, वुवूर्षति। वृङ धातु-वुवूर्षते। विवरिषते। दुध्वूर्षति॥

२६२६ स्मिपूङ्रञ्ज्वशां सनि। ७। २। ७४॥

स्मि पूङ् ऋ अञ्जू अश् एभ्यः सन् ईट् स्यात्। सिस्मयिषते। पिपविषते। अरिरिषति। इह रिसशब्दस्य द्वित्वम्। इस् इति सनोऽवयवः कार्यभागिति कार्यिणो निमित्तत्वायोगाद्द्विर्वचनेऽचीति न प्रवर्तते। अञ्जि-

षति । अशिशिषते । उभौ साभ्यासस्य । प्राणिणिषति । उच्छेस्तुक् । चुत्वम् । पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्व इति चछाभ्यां सहितस्येटो द्वित्वम् । हलादिःशेषः । उचिच्छिषति । निमित्तापाये नैमित्तिकापाय इति त्वनित्यम् । च्छ्वोरिति सतुग्ग्रहणाज्ज्ञापकात् । प्रकृतिप्रत्यापत्तिवचनाद्वा । णौ च संश्चङोरितिसूत्राभ्यामिङो गाङ् श्वयतेः सम्प्रसारणं च वा । अधिजिगापयिषति-अध्यापिपयिषति । शिश्वाययिषति-शुशावयिषति । ह्वः सम्प्रसारणम् । जुहावयिषति । णौ द्वित्वात्प्रागच आदेशो नेत्युक्तत्वादुकारस्य द्वित्वम् । पुस्फारयिषति । चुक्षावयिषति । ओःपुयण्ज्यपरे । पिपावयिषति । यियावयिषति । बिभावयिषति । रिरावयिषति । लिलावयिषति । जिजावयिषति । पुयण्जि किम् । नुनावयिषति । अपरे किम् । बुभूषति । स्रवतीतीत्त्वं वा । सिस्रावयिषति-सुस्रावयिषतीत्यादि । अपर इत्येव शुश्रूषते ॥

२६२६-स्मिङ्, पूङ्, ऋ, अञ्ज और अश धातुके उत्तर स्थित सन्को इट् हो । सिस्मयिषते । पिपविषते । अरिरिषति । इस स्थलमें रिस शब्दको द्वित्व हुआ, "अजादेर्द्वितीयस्य" इस सूत्रसे यह (इस्) सन्का अवयव कार्यभागी है, अतएव कार्य्यीके निमित्तत्वके अभावके कारण "द्विर्वचनेऽचि२२४३' यह सूत्र इस स्थानमें प्रवर्तित नहीं होताहै । अञ्जिजिषति । अशिशिषते ॥

"उभौ साभ्यासस्य २६०६" इस सूत्रसे धातुके और अभ्यासके नकारको णत्व हुआ । प्राणिणिषति । उछ धातुको तुक्का आगम और चुत्व हुआ, "पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे" अर्थात् त्रिपादीका कार्य द्वित्व करनेमें असिद्ध न मानाजाय इस परिभाषासे च और छ इन दोनोंके साथ इट्को द्वित्व हुआ, पश्चात्, "हलादिः शेषः २१७९" इस सूत्रसे 'उचिच्छिषति' पद हुआ । यदि कहो कि, छकारको तुक् हुआहै, पश्चात् चकार हुआ है, तब "हलादिः शेषः २१७९" इस सूत्रसे छकारका लोप करनेपर चकारका भी निमित्तका अपाय होनेपर नैमित्तिकका भी अपाय हो इस परिभाषासे लोप होना उचित है, इस शङ्कापर कहतेहैं कि, "च्छ्वोः२५६१"इस सूत्रमें सतुक् ग्रहण करनेके कारण अथवा प्रकृतिप्रत्यापत्ति वचनके कारण यह परिभाषा अनित्य है ॥

"णौ च संश्चङोः २६०१, २५७९" इन दो सूत्रोंसे इङ् धातुके स्थानमें गाङ् आदेश और श्वि धातुको विकल्प करके सम्प्रसारण हुआ-अधिजिगापयिषति । अध्यापिपयिषति । शिश्वाययिषति । शुशावयिषति । "ह्वः सम्प्रसारणम्२५८६" इस सूत्रसे सम्प्रसारण हुआ-जुहावयिषति । णिच् परे द्वित्वके पूर्वमें अच् स्थानिक आदेश न हो, ऐसा पहले कहचुकाहूं इससे उकारको द्वित्व हुआ । पुस्फारयिषति । चुक्षावयिषति ॥

"ओः पुयण्ज्यपरे २५७७" इस सूत्रसे अभ्यासके उकारके स्थानमें इकार हुआ । पिपावयिषति । यियावयिषति । बिभावयिषति । रिरावयिषति । लिलावयिषति । जिजावयिषति। पवर्ग यण् और यकार कहनेसे 'ननावयिषति' इस स्थलमें इत्व नहीं हुआ । अवर्ण परे न होनेपर इत्व नहीं होगा-बुभूषति ॥ "स्रवति० २५७८" इस सूत्रसे अभ्याससम्बन्धीय उकारको विकल्प करके इत्व हुआ-सिस्रावयिषति । सुस्रावयिषति-इत्यादि । इस सूत्रसे जो इत्व वह भी अवर्ण परे ही होगा, अन्यत्र नहीं, इससे यहां नहीं हुआ-शुश्रूषते ॥

२६२७ स्तौतिण्योरेव षण्यभ्यासात् । ८ । ३ । ६१ ॥

अभ्यासेणः परस्य स्तौतिण्यन्तयोरेव सस्य षः स्यात्षभूते सनि नान्यस्य । तुष्टूषति । द्युतिस्वाप्योरित्युत्वम् । सुष्वापयिषति । सिषाधयिषति । स्तौतिण्योः किम् । सिसिक्षति । उपसर्गात्तु स्थादिष्वभ्यासेन चेति षत्वम् । परिषिषिक्षति । षणि किम् । तिष्ठासति । सुषुप्सति । अभ्यासादित्युक्तेर्नेह निषेधः । प्रतीषिषति । इक् । अधीषिषति ॥

२६२७-षत्व हुआहै जिसके ऐसे सन् परे रहते अभ्याससम्बन्धीय इण्के परे स्थित स्तु धातु और ण्यन्त धातुके सकारको षत्व हो, अन्यत्र न हो । तुष्टूषति । "द्युतिस्वाप्योः २३४४" इस सूत्रसे उकार हुआ । सुष्वापयिषति । सिषाधयिषति ।

स्तु धातु और ण्यन्त धातु भिन्न धातु होनेपर सिसिक्षति । उपसर्गके परे होनेपर "स्थादिष्वभ्यासेन २२७७" इस सूत्रसे षत्व होगा-परिषिषिक्षति ।

षत्व हुआ हो ऐसा सन् परे न रहते तिष्ठासति, सुषुप्सति, इस प्रकार होगा ॥

'अभ्यासात्' ऐसा कहनेसे इस सूत्रसे इस स्थलमें षत्वनिषेध नहीं होगा । इण् धातु-प्रतीषिषति । इक् धातु-अधीषिषति ॥

२६२८ सः स्विदिस्वदिसहीनां च । ८ । ३ । ६२ ॥

अभ्यासेणः परस्य ण्यन्तानामेषां सस्य स एव न षः षणि परे । सिस्वेदयिषति । सिस्वादयिषति । सिसाहयिषति । स्थादिष्वेवाभ्यासस्येति नियमान्नेह । अभिसुसूषति ॥

शैषिकान्मतुवर्थीयाच्छैषिको मतुवर्थिकः । सरूपप्रत्ययो नेष्टः सन्नन्तान्न सनिष्यते ॥

शैषिकाच्छैषिकः सरूपो न । तेन शालीये भव इति वाक्यमेव न तु छान्ताच्छः । सरूपः किम् । अहिच्छत्रे भव आहिच्छत्रः । आहिच्छत्रे भव आहिच्छत्रीयः अण्णन्ताच्छः । तथा मत्वर्थात्सरूपः स न । धनवानस्यास्ति । इह मतुबन्तान्मतुप् न । विरूपस्तु स्यादेव । दण्डिमती शाला । सरूप इत्यनुषज्यते । अर्थद्वारा सादृश्यं तस्यार्थः तेन इच्छासन्नन्तादिच्छासन्न । स्वार्थसन्नन्तात्तु स्यादेव । जुगुप्सिषते । मीमांसिषते ॥

॥ इति सन्नन्तप्रक्रिया ॥

२६२८–जिसे षत्व हुआ है, ऐसा सन् परे रहते अभ्याससम्बन्धीय इण्के उत्तर स्थित ण्यन्त स्विद्, स्वद और सह धातुके सकारको षत्व न हो । सिस्वेदयिषति । सिस्वादयिषति । सिसाहयिषति । स्थादि धातुओंके ही अभ्यासको षत्व हो, इस नियमके कारण 'अभिसुसूषति' यहां षत्व नहीं हुआ ॥

अब कारिकाकी व्याख्या करतेहैं–

शैषिक प्रत्ययके उत्तर स्वरूप शैषिक प्रत्यय न हो, उससे यह हुआ कि, 'शालीये भवः' इस स्थलमें वाक्यमात्र ही रहेगा, किन्तु छ प्रत्ययके उत्तर छ प्रत्यय नहीं होगा । सरूप ग्रहण करनेसे 'अहिच्छत्रे भवः=आहिच्छत्रः, आहिच्छत्रे भवः आहिच्छत्रीयः' इस स्थानमें अण् प्रत्ययान्तके उत्तर छ हुआ है । इसी प्रकार मत्वर्थीय प्रत्ययान्तके उत्तर सरूप मत्वर्थीय नहीं हो, इससे धनवानस्यास्ति–इस स्थलमें मतुप् प्रत्ययान्तके उत्तर मतुप् नहीं हुआ । यदि मत्वर्थीय विरूप अर्थात् विभिन्नरूप हो तो उसके उत्तर मतुप् होगा–दण्डिमती शाला । सरूप पदका सन्के साथ अन्वय होगा । सरूप शब्दसे सदृशार्थक समझना । इसी कारण इच्छार्थक सन्नन्तके उत्तर फिर सरूप इच्छार्थक सन् नहीं होगा, किन्तु स्वार्थ सन्नन्तके उत्तर इच्छार्थक सन् होगा । जुगुप्सिषते । मीमांसिषते ॥

॥ इति सन्नन्तप्रकरणम् ॥

अथ यङन्तप्रक्रिया ।

२६२९ धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ् । ३ । १ । २२ ॥

पौनःपुन्यं भृशार्थश्च क्रियासमभिहारस्तस्मिन् द्योत्ये यङ् स्यात् ॥

२६२९–क्रियासमभिहार अर्थात् पौनःपुन्य और भृशार्थ होनेपर एकाच् हलादि धातुके उत्तर यङ् हो ॥

२६३० गुणो यङ्लुकोः । ७ । ४ । ८२ ॥

अभ्यासस्य गुणः स्याद्यङि यङ्लुकि च । सनाद्यन्ता इति धातुत्वाल्लडादयः । ङिदन्तत्वादात्मनेपदम् । पुनःपुनरतिशयेन वा भवति बोभूयते । बोभूयांचक्रे । अबोभूयिष्ट । धातोः किम् । आर्धधातुकत्वं यथा स्यात् । तेन ब्रुवो वचिरित्यादि । एकाचः किम् । पुनःपुनर्जागर्ति । हलादेः किम् । भृशमीक्षते । भृशं शोभते, रोचते इत्यत्र यङेति भाष्यम् । पौनःपुन्ये तु स्यादेव । रोरुच्यते । शोशुभ्यते ॥ सूचिसूत्रिमूत्र्यटत्यर्त्यशूर्णोतिभ्यो यङ् वाच्यः ॥ * ॥ आद्यास्त्रयश्चुरादावदन्ताः ॥ सोसूच्यते । सोसूत्र्यते । मोमूत्र्यते।अनेकाच्त्वेनाषोपदेशत्वात्षत्वं न ॥

२६३०–यङ् और यङ्लुक् परे रहते धातुसंबन्धीय अभ्यासको गुण हो । "सनाद्यन्ता० २६०४" इस सूत्रसे धातुत्व सिद्ध होनेपर उसके उत्तर लट् आदि प्रत्यय प्रयुक्त होंगे । ङिदन्तत्वके कारण आत्मनेपदी होंगे । पुनःपुनः अतिशयेन वा भवति=बोभूयते । बोभूयाञ्चक्रे । अबोभूयिष्ट । धातुके उत्तर, ऐसा कहनेसे यङ्को आर्धधातुकत्व हुआ, उससे यह फल हुआ कि, ब्रू धातुके स्थानमें वच आदेश (२४५३) इत्यादि कार्य्य होगा ।

एकाच् कहनेसे 'पुनःपुनर्जागर्त्ति' इस स्थलमें यङ् नहीं हुआ । हलादि कहनेसे 'भृशम् ईक्षते, भृशं शोभते, रोचते' इन स्थलोंमें यङ् नहीं हो यह भाष्यमें लिखा है, किन्तु पौनःपुन्यार्थमें यङ् होगा–रोरुच्यते । शोशुभ्यते ॥

सूच, सूत्र, मूत्र, अट, ऋ, अश, ऊर्णु–इत्यादि धातुओंके उत्तर यङ् हो * । प्रथम तीन धातु चुरादिगणमें अकारान्त निर्दिष्ट हुए हैं । सोसूच्यते । सोसूत्र्यते । मोमूत्र्यते अनेकाच्त्वके कारण षोपदेश होताहै, इस कारण षत्व नहीं होगा ॥

२६३१ यस्य हलः । ६ । ४ । ४९ ॥

यस्येति संघातग्रहणम् । हलः परस्य यशब्दस्य लोपः स्यादार्धधातुके । आदेः परस्य । अतो लोपः । सोसूचांचक्रे । सोसूचिता । सोसूत्रिता । मोमूत्रिता ॥

२६३१–'यस्य' इस पदसे संघात अर्थात् अकार सहित यकारका ग्रहण है, आर्धधातुकसंज्ञक प्रत्यय परे रहते हल्के परे 'य' शब्दका लोप हो । "आदेः परस्य ४४" इस सूत्रसे 'य्' का लोप हुआ, "अतो लोपः २३०८" इस सूत्रसे अकारका लोप हुआ । सोसूचाञ्चक्रे । सोसूचिता । सोसूत्रिता । मोमूत्रिता ॥

२६३२ दीर्घोऽकितः । ७ । ४ । ८३ ॥

अकितोऽभ्यासस्य दीर्घः स्याद्यङि यङ्लुकि च । अटाट्यते ॥

२६३२–अकित् अर्थात् जिसकी कित् संज्ञा नहीं ऐसे अभ्यासको दीर्घ हो यङ् और यङ्लुक् परे रहते । अटाट्यते ॥

२६३३ यङि च । ७ । ४ । ३० ॥

अर्तेः संयोगादेश्च ऋतो गुणः स्याद्यङि ।

यकारपररेफस्य न द्वित्वनिषेधः । अरार्यते इति भाष्योदाहरणात् । अरारिता । अशाशिता । ऊर्णोनूयते । बेभिद्यते । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्नोपधागुणः । बेभिदिता । सासद्यते ॥

२६३३-यङ् परे रहते ऋ धातुको और संयोगादि ऋकारान्त धातुको गुण हो । यकार परे रहते पूर्ववर्ती रकारको द्वित्वनिषेध नहीं हो,कारण कि,'अरार्यते'ऐसा उदाहरण भाष्यमें कहाहै । अरारिता । अशाशिता । ऊर्णोनूयते । बेभिद्यते । अकारलोपके स्थानिवत्त्वके कारण उपधाको गुण नहीं होगा-बेभिदिता ॥

२६३४ नित्यं कौटिल्ये गतौ।३।१।२३॥

गत्यर्थात् कौटिल्य एव यङ् स्यान्न तु क्रियासमभिहारे । कुटिलं व्रजति वाव्रज्यते ॥

२६३४-गत्यर्थ धातुके उत्तर कौटिल्यार्थमें ही यङ् हो क्रियासमभिहारमें न हो । कुटिलं व्रजति=वाव्रज्यते ॥

२६३५ लुपसदचरजपजभदहदशगॄभ्यो भावगर्हायाम् । ३ । १ । २४ ॥

एभ्यो धात्वर्थगर्हायामेव यङ् स्यात् । गर्हितं लुम्पति लोलुप्यते । सासद्यते ॥

२६३५-भावगर्हा अर्थात् धात्वर्थ निन्दा होनेपर लुप,सद, चर, जप, जभ, दह, दश और गॄ धातुके उत्तर यङ् हो । गर्हितं लुम्पति लोलुप्यते । सासद्यते ॥

२६३६ चरफलोश्च । ७ । ४ । ८७ ॥

अनयोरभ्यासस्यातो नुक् स्याद्यङ्यङ्लुकोः नुगित्यनेनानुस्वारो लक्ष्यते ॥ स च पदान्तवद्वाच्यः ॥*॥ वा पदान्तस्येति यथा स्यात् ॥

२६३६-यङ् और यङ्लुक् परे रहते चर और फल धातुके अभ्यासके अकारको नुक् हो । नुक् पदसे अनुस्वार लक्षित होताहै ।

वह अनुस्वार पदान्तवत् हो * इस कारण "वा पदान्तस्य १२५ " इस सूत्रकी प्रवृत्ति होगी ॥

२६३७ उत्परस्यातः । ७।४।८८॥

चरफलोरभ्यासात्परस्यात उत्स्याद्यङ्यङ्लुकोः । हलि चेति दीर्घः । चञ्चूर्यते-चंचूर्यते । पम्फुल्यते-पंफुल्यते ॥

२६३७-यङ् और यङ्लुक् परे रहते चर और फल धातुके अभ्यासके अकारके स्थानमें उत् हो । " हलि च ३५४ " इस सूत्रसे इस उकारको दीर्घ होकर-चञ्चूर्यते, चंचूर्यते । पम्फुल्यते, पंफुल्यते ॥

२६३८ जपजभदहदशभञ्जपशां च । ७ । ४ । ८६ ॥

एषामभ्यासस्य नुक् स्याद्यङ्यङ्लुकोः । गर्हितं जपति जञ्जप्यते इत्यादि ॥

२६३८-यङ् और यङ्लुक् परे रहते जप, जभ, दह, दश, भञ्ज और पश धातुके अभ्यासको नुक्का आगम हो, गर्हितं जपति=जञ्जप्यते, इत्यादि ॥

२६३९ ग्रो यङि । ८ । २ । २० ॥

गिरते रेफस्य लत्वं स्याद्यङि । गर्हितं गिलति जेगिल्यते । घुमास्थेतीत्त्वम् । गुणः । देदीयते । पेपीयते । सेषीयते । विभाषा श्वेः । शोशूयते-शेश्वीयते । यङि च । सास्मर्यते । रीङ् ऋतः । चेक्रीयते । सुट् । सञ्चेस्क्रीयते ॥

२६३९-यङ् परे रहते गॄ धातुके रकारके स्थानमें लकार हो, गर्हितं गिलति=जेगिल्यते । " घुमास्था० २४६२ " इस सूत्रसे ईकार और अभ्यास ईकारको गुण होकर-देदीयते । पेपीयते । सेषीयते । " विभाषा श्वेः २४२० " इस सूत्रसे विकल्प करके सम्प्रसारण होकर-शोशूयते, शेश्वीयते । "यङि च २६३३ " इस सूत्रसे गुण होकर-सास्मर्य्यते । " रीङ् ऋतः १२३४ " इस सूत्रसे रीङ् आदेश होकर-चेक्रीयते । सुट् आगम होकर-सञ्चेस्क्रीयते ॥

२६४० सिचो यङि ।८ । ३।१२२॥

सिचः सस्य षो न स्याद्यङि । निसेसिच्यते ॥

२६४०-यङ् परे रहते सिच् धातुके सकारको षत्व न हो, निसेसिच्यते ॥

२६४१ न कवतेर्यङि । ७।४। ६३॥

कवतेरभ्यासस्य चुत्वं न स्याद्यङि । कोकूयते । कौतिकुवत्योस्तु चोकूयते ॥

२६४१-यङ् परे रहते कु धातुके अभ्यासको चुत्व अर्थात् कके स्थानमें च न हो । कोकूयते । ' कौति, कुवति ' अर्थात् अदादि तुदादि गणीय कु धातुके अभ्यास कके स्थानमें च होगा, चोकूयते ॥

२६४२ नीग्वंचुस्रंसुध्वंसुभ्रंसुकसपतपदस्कन्दाम् । ७ । ४ । ८४ ॥

एषामभ्यासस्य नीगागमः स्याद्यङ्यङ्लुकोः अकित इत्युक्तेर्न दीर्घः । नलोपः । वनीवच्यते । सनीस्रस्यत इत्यादि ॥

२६४२-यङ् और यङ्लुक् परे रहते वञ्चु, स्रंसु, ध्वंसु, भ्रंसु, कस, पत, पद और स्कन्द धातुके अभ्यासको नीक्का आगम हो । " दीर्घोऽकितः " इस सूत्रमें अकित् पदका ग्रहण करनेसे इस स्थलमें दीर्घ नहीं होगा । नकारका लोप होकर-वनीवच्यते । सनीस्रस्यते, इत्यादि ॥

२६४३ नुगतोऽनुनासिकान्तस्य । ७ । ४ । ८५ ॥

अनुनासिकान्तस्याङ्गस्य योऽभ्यासो दन्तस्तस्य नुक् स्यात् । नुकानुस्वारो लक्ष्यत इत्युक्तम् । यँयम्यते-यंयम्यते । तपरत्वसामर्थ्याद्भूतपूर्व-

दीर्घस्यापि न । भाम क्रोधे । बाभाम्यते । ये विभाषा । जाजायते–जञ्जन्यते । हन्तेर्हिंसायां यङि घ्नीभावो वाच्यः ॥*॥ जेघ्नीयते । हिंसायां किम् । जंघन्यते ॥

२६४३–यङ् और यङ्लुक् परे रहते अनुनासिकवर्णान्त अङ्गका जो अकारान्त अभ्यास, उसको नुक्का आगम हो । इस स्थलमें नुक् आगमसे अनुस्वार लक्षित होताहै । यँय्यम्यते, यंयम्यते । तपरत्वसामर्थ्यके कारण भूतपूर्व दीर्घको भी न होगा, जैसे–क्रोधार्थक भाम धातुका बाभाम्यते । "ये विभाषा २३१९" इस सूत्रसे जन धातुको विकल्प करके आत्व होकर–जाजायते, जञ्जन्यते ।

हिंसार्थमें हन् धातुके स्थानमें यङ् परे रहते घ्नी आदेश हो * जेघ्नीयते । हिंसाभिन्नार्थमें घ्नी आदेश नहीं होकर–जंघन्यते ॥

२६४४ रीगृदुपधस्य च ।७।४।९०॥

ऋदुपधस्य धातोरभ्यासस्य रीगागमः स्याद्यङ्यङ्लुकोः । वरीवृत्यते । क्षुभ्नादित्वान्न णः । नरीनृत्यते । जरीगृह्यते । उभयत्र लत्वम् । चलीक्लृप्यते ॥ रीगृत्वत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ वरीवृश्च्यते । परीपृच्छयते ॥

२६४४–यङ् और यङ्लुक् परे रहते ऋकारोपध धातुके अभ्यासको रीक्का आगम हो, वरीवृत्यते । क्षुभ्नादित्वके कारण नकारको णत्व नहीं होकर–नरीनृत्यते । जरीगृह्यते । क्लृपू धातुके अभ्यास और धातुसम्बन्धी दोनों रेफके स्थानमें लकार होकर–चलीक्लृप्यते ।

ऋकारविशिष्टधातुके अभ्यासको रीक्का आगम हो * ऐसा कहना चाहिये । वरीवृश्च्यते । परीपृच्छ्यते ॥

२६४५ स्वपिस्यमिव्येञां यङि । ६ । १ । १९ ।

सम्प्रसारणं स्याद्यङि । सोषुप्यते । सेसिम्यते । वेवीयते ॥

२६४५–यङ् प्रत्यय परे रहते स्वप, स्यम और व्येञ् धातुको सम्प्रसारण हो, सोषुप्यते । सेसिम्यते । वेवीयते ॥

२६४६ न वशः । ६ । १ । २० ॥

वावश्यते ॥

२६४६–यङ् परे रहते वश धातुको सम्प्रसारण न हो, वावश्यते ॥

२६४७ चायः की । ६ । १ । २१॥

चेकीयते ॥

२६४७–यङ् परे रहते चाय धातुके स्थानमें की आदेश हो, चेकीयते । की ऐसा दीर्घ उच्चारण यङ्लुगर्थ है, इसी कारण "न लुमताङ्गस्य" यह निषेध भी प्रवृत्त नहीं होकर की आदेश यङ्लुक्में होताही है, चेकीतः ॥

२६४८ ई घ्राध्मोः । ७ । ४ । ३१ ॥

जेघ्रीयते । देध्मीयते ॥

२६४८–यङ् परे घ्रा और ध्मा धातुके आकारके स्थानमें ईकार हो, जेघ्रीयते । देध्मीयते ॥

२६४९ अयङ्यि क्ङिति।७।४।२२॥

शीङोऽयङादेशः स्याद्यादौ क्ङिति परे । शाशय्यते । अभ्यासस्य ह्रस्वः । ततो गुणः । डोढौक्यते । तोत्रौक्यते ॥ * ॥

॥ इति यङन्तप्रक्रिया ॥

२६४९–यकारादि कित्, ङित् प्रत्यय परे रहते शीङ् धातुको अयङ् आदेश हो, शाशय्यते । अभ्यासको ह्रस्व पश्चात् गुण होकर–डोढौक्यते । तोत्रौक्यते ॥

॥ इति यङन्तप्रकरणम् ॥

अथ यङ्लुगन्तप्रक्रिया ।

२६५० यङोऽचि च । २ । ४।७४ ॥

यङोऽच्प्रत्यये लुक् स्याच्चकारात्तं विनापि बहुलं लुक् स्यात् । अनैमित्तिकोऽयम् । अन्तरङ्गत्वादादौ भवति । ततः प्रत्ययलक्षणेन यङन्तत्वाद्द्वित्वम् । अभ्यासकार्यम् । धातुत्वाल्लडादयः । शेषात्कर्तरीति परस्मैपदम् । अनुदात्तङित इति तु न । ङित्त्वस्य प्रत्ययाऽप्रत्ययसाधारणत्वेन प्रत्ययलक्षणाप्रवृत्तेः । यत्र हि प्रत्ययस्यासाधारणं रूपमाश्रीयते तत्रैव तत् । अत एव सुदृषत्प्रासाद इत्यत्राऽत्वसन्तस्येति दीर्घो न । येऽपि स्पर्धशीङादयोऽनुदात्तङितस्तेभ्योऽपि न । अनुदात्तङितः इत्यनुबन्धनिर्देशात् । तत्र च श्तिपा शपेति निषेधात् । अए एव श्यन्नादयो न । किंतु शबेव । चर्करीतं चेत्यगणेन निर्देशात् । किंतु शबेव । चर्करीतं चेत्यदादौ पाठाच्छपो लुक् ॥

२६५०–अच् प्रत्यय परे रहते यङ्का लुक् हो और चकारनिर्देशसे अच् प्रत्यय परे न रहते भी बहुल करके लुक् हो, यह यङ्लुक् अनैमित्तिक है, अत एव अन्तरङ्गत्वके कारण पहिले ही लुक् होगा, पश्चात् प्रत्ययलक्षणसे यङन्तत्वके कारण द्वित्व, अभ्यासकार्य्य और धातुत्व होनेसे उसके उत्तर लडादि प्रत्यय होंगे । "शेषात् कर्तरि० २१५९" इस सूत्रसे परस्मैपद होगा । "अनुदात्तङितः २१५७" इस सूत्रसे ङित्वके प्रत्यय और अप्रत्यय साधारण होनेसे प्रत्ययलक्षणकी अप्रवृत्तिके कारण आत्मनेपद नहीं होगा, कारण कि, जिस स्थलमें प्रत्ययका असाधारणरूप आश्रित होताहै, उसी स्थलमें प्रत्ययलक्षणकी प्रवृत्ति होतीहै अत एव 'सुदृषत्प्रासादः' इस स्थलमें "अत्वसन्तस्य० ४२५" इस सूत्रसे सुदृषत् शब्दके उत्तर जस्को प्रत्ययलक्षण करके दीर्घ नहीं होताहै । जो भी स्पर्द्ध

और शीङ् आदि अनुदात्तेत् और ङित् धातु हैं उनके उत्तर भी आत्मनेपद नहीं होगा, क्योंकि, "अनुदात्तङितः० २१५७" इस सूत्रमें अनुबंधनिर्देशके कारण "श्तिपा शपा०" इस परिभाषासे निषेध होजाताहै, अत एव उस स्थलमें गणनिर्देशके कारण श्यन् आदि प्रत्यय न होकर शप् ही होताहै। "चर्करीतञ्च" इसको अदादिगणमें पाठके कारण शप्का लुक् होगा।

२६६१ यङो वा । ७ । ३ । ९४ ॥

यङन्तात्परस्य हलादेः पितः सार्वधातुकस्य ईड्वा स्यात्। भूसुवोरिति गुणनिषेधो यङ्लुकि भाषायां न। बोभूतु तेतिक्ते इति छन्दसि निपातनात्। अत एव यङ्लुग्भाषायामपि सिद्धः। न च यङ्लुक्यप्राप्त एव गुणाभावो निपात्यतामिति वाच्यम्। प्रकृतिग्रहणेन यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणात्। द्विः प्रयोगो द्विर्वचनं षाष्ठमिति सिद्धान्तात्। बोभवीति-बोभोति। बोभूतः। बोभुवति। बोभवांचकार। बोभविता।अबोभवीत्-अबोभोत्। अबोभूताम्। अबोभवुः। बोभूयात्। बोभूयाताम्। बोभूयास्ताम्। गातिस्थेति सिचो लुक्।यङो वेतीट्पक्षे गुणं बाधित्वा नित्यत्वाद्वुक्। अबोभूवीत्-अबोभोत्। अबोभूताम्। अभ्यस्ताश्रयो जुस्। नित्यत्वाद्वुक्। अबोभूवुः। अबोभविष्यदित्यादि। पास्पर्धीति-पास्पर्धि। पास्पर्धः। पास्पर्धति। पास्पर्त्सि। झषस्तथ्योर्धोऽधः। पास्पर्धि। लङ्। अपास्पर्त्-अपास्पर्द्। सिपि दश्चेति रुत्वपक्षे। रो रि। अपास्पाः। जागाद्धि। जागात्सि। अजागात्। सिपि रुत्वपक्षे। अजागाः। नाथृ। नानात्ति। नानात्तः। दध। दादद्धि। दादद्धः। दाधत्सि। अदाधत्। अदादद्धाम्। अदादधुः। अदाधः-अदाधत्। लुङि। अदादाधीत्-अदादधीत्। चोस्कुन्दीति-चोस्कुन्ति।अचोस्कुन्। अचोस्कुन्ताम्। अचोस्कुन्दुः। मोमुदीति-मोमोत्ति। मोमोदांचकार। मोमोदिता। अमोमुदीत्-अमोमोत्। अमोमुत्ताम्। अमोमुदुः। अमोमुदीः-अमोमोः-अमोमोत्। लुङि गुणः। अमोमोदीत्। चोकूर्दीति। चोकूर्ति। लङ् तिप्। अचोकूर्दीत्। अचोकूर्त्। सिप्पक्षे। अचोकूः। अचोखूः। अजोगूः। वनीवञ्चीति-वनीवङ्क्ति। वनीवक्तः। वनीवचति। अवनीवञ्चीत्। अवनीवन्। जङ्गमीति-जङ्गन्ति। अनुदात्तोपदेशेत्यनुनासिकलोपः। जङ्गतः। जङ्गमति। म्वोश्च। जङ्गन्मि। जङ्गन्वः। एकाज्ग्रहणोक्तत्वान्नेण्निषेधः। जङ्गमिता। अनुनासिकलोपस्याभीयत्वेनासिद्धत्वान्न हेर्लुक्। जङ्गहि। मो नो धातोः। अजङ्गन्। अनुबन्धनिर्देशान्न ल्ररङ्। ह्यन्तेति न वृद्धिः। अजंगमीत्। अजंगमिष्टाम्। हन्तेर्यङ्लुक्। अभ्यासाच्चेति कुत्वं यद्यपि होहन्तेरित्यतो हन्तेरित्यनुवर्त्य विहितं तथापि यङ्लुकि भवत्येवेति न्यासकारः। श्तिपा शपेति निषेधस्त्वनित्यः। गुणो यङ्लुकोरिति सामान्यापेक्षज्ञापकादिति भावः। जङ्घनीति-जङ्घन्ति। जङ्घतः। जङ्घ्नति। जङ्घनिता। श्तिपा निर्देशाज्जादेशो न। जङ्घहि। अजङ्घनीत्-अजङ्घन्। जङ्घन्यात्। आशिषि तु। वध्यात्। अवधीत्। अवधिष्टामित्यादि। वधादेशस्य द्वित्वं न भवति स्थानिवत्वेनानभ्यासस्येति निषेधात्। तद्धि समानाधिकरणं धातोर्विशेषणं बहुव्रीहिबलात्। आङ्पूर्वात्तु आङो यमहन इत्यात्मनेपदम्। आजङ्घते इत्यादि। उत्परस्येति तपरत्वान्न गुणः। हलि चेति दीर्घस्तु स्यादेव। तस्यासिद्धत्वेन तपरत्वनिवर्त्यत्वायोगात्। चञ्चुरीति-चञ्चूर्ति। चञ्चूर्त्तः। चञ्चुरति। अचञ्चुरीत्-अचञ्चूः। चङ्खनीति-चङ्खन्ति। जनसनेत्यात्वम्। चङ्खातः। गमहनेत्युपधालोपः।चङ्खनति।चङ्खाहि।चङ्खनानि। अचङ्खनीत्-अचङ्खन्। अचङ्खाताम्।अचङ्खनुः। ये विभाषा। चङ्खायात्। चङ्खन्यात्। अचङ्खानीत्। अचङ्खनीत्। उतो वृद्धिरित्यत्र नाभ्यस्तस्येत्यनुवृत्तेरुतो वृद्धिर्न। योयोति-योयवीति। अयोयवीत्। अयोयोत्। योयुयात्। आशिषि दीर्घः। योयूयात्। अयोयावीत्। नोनवीति-नोनोति। जाहेति-जाहाति। ई हल्यघोः। जाहीतः। इह जहातेश्च, आ च हौ, लोपो यि घुमास्था, एर्लिङी-त्येते पञ्चापि न भवन्ति। श्तिपा निर्देशात्। जाहति। जाहेषि। जाहासि। जाहीथः। जाहीथ। जाहीहि। अजाहेत्-अजाहात्। अजाहीताम्। अजाहुः। जाहीयात्। आशिषि। जाहायात्। अजाहासीत्। अजाहासिष्टाम्। अजाहिष्यत्। लुका लुप्ते प्रत्ययलक्षणाभावात्स्वपिस्यमीत्युत्त्वं न। रुदादिभ्य इति गणनिर्दिष्टत्वादिण्न। सास्वपीति-सास्वप्ति। सास्वप्तः। सास्वपति। असास्वपीत्-असा-

स्वप् । सास्वप्यात् । आशिषि तु वचिस्वपी-
स्वप् । सास्वप्यात् । आशिषि तु वचिस्वपी-त्युत्वम् । सासुप्यात् । असास्वापीत्-असास्वपीत् ॥

२६५१--यङन्तके परे स्थित हलादि पित् सार्वधातुकको विकल्प करके ईट् हो । "भूसुवोः० २२२४" इस सूत्रसे भाषामें यङ्लुक् होनेपर गुणनिषेध नहीं होगा, कारण कि, "बोभूतु तेतिक्ते० ३५९६" इत्यादि पद वेदमें निपातनसे सिद्ध किये हैं, सो कहो यदि भाषामें भी गुणनिषेध हो तो उसीसे वेदमें भी गुणनिषेध होहीजाता, फिर निपातन जो किया, वही पूर्वोक्त ज्ञापन करताहै, इसी कारण भाषामें भी यङ्लुक् सिद्ध हुआ, यदि कहो कि, द्वित्व होनेपर समुदायको अतिरिक्त होनेसे निषेधकी प्राप्ति नहीं है, इसलिये निपातन है, सो नहीं कह-सकतेहो, कारण कि, प्रकृतिग्रहणसे यङ्लुगन्तका भी ग्रहण होताहै, कारण कि, षाष्ठ अर्थात् षष्ठाध्यायस्थ सूत्रसे विहित द्विर्वचनसे द्विःप्रयोगमात्र होताहै, प्रकृतसे कुछ भेद नहीं होताहै, ऐसा सिद्धान्त है । बोभवीति, बोभोति । बोभूतः । बोभुवति । बोभवाञ्चकार । बोभविता । अबोभवीत्, अबो-भोत् । अबोभूताम् । अबोभवुः । बोभूयात् । बोभूयाताम् । बोभूयास्ताम् । "गातिस्था० २२२३" इस सूत्रसे सिच्का लुक् होगा । "यङो वा २६५१" इस सूत्रसे ईट्पक्षमें गुणको बाधा देकर नित्यत्वके कारण वुक् आगम होगा, अबोभूवीत्, अबोभूत् । अबोभूताम् । "गातिस्था०" इससे सिच्का लोप होनेपर सिच्के परे न होनेपर भी अभ्यस्ताश्रय झिके स्थान जुस् और नित्यत्वके कारण वुक्का आगम होकर-अबोभूवुः । अबोभविष्यत्, इत्यादि । पास्पर्धीति, पास्पर्धि।पास्पर्धः।पास्पर्धति।पास्पर्त्सि। "हुझल्भ्यो हेर्धिः २४२५" इस सूत्रसे हिके स्थानमें धि होकर-पास्पर्धि । लङ्में-अपा-स्पर्त्, अपास्पर्द् । सिप् परे "दश्च २४४६" इस सूत्रसे रुत्वपक्षमें "रो रि० १७३" इस सूत्रसे रकार परे रहते पूर्ववर्त्ती रकारका लोप होकर-अपास्पाः ॥ जागाद्धि । जाघात्सि । अजाघात् । सिप् परे रहते रुत्वपक्षमें, अजाघाः ॥ नाथ् धातुका-नानात्ति । नानात्तः ॥ दध धातुका-दादद्धि । दादद्धः । दाधत्सि । अदाधत् ॥ अदादद्धाम् । अदादधुः । अदाधः, अदाधत् । लुङ् परे-अदादाधीत्, अदादधीत् ॥ चोस्कुन्दीति, चोस्कुन्ति । अचोस्कुन् । अचोस्कुन्ताम् । अचोस्कुन्दुः ॥ मोमुदीति, मोमोत्ति । मोमोदाञ्चकार । मोमोदिता । अमोमुदीत्, अमोमोत् । अमोमुत्ताम् । अमो-मुदुः । अमोमुदीः, अमोमोः, अमोमोत् । लुङ् परे गुण होकर-अमोमोदीत् ॥ चोकूर्दीति, चोचकूर्ति । लङ्-तिप् । अचोकूर्दीत्, अचोकूर्त् । सिप् परे रुत्वपक्षमें । अचोकूः ॥ अचोखूः ॥ अजोगूः ॥ वनीवञ्चीति, वनीवङ्क्ति । वनीवक्तः । वनीवचति । अवनीवञ्चीत्, अवनीवन् ॥ जङ्गमीति, जङ्ग-न्ति । "अनुदात्तोपदेश० २४२८" इस सूत्रसे अनुनासिक वर्णका लोप होकर-जङ्गतः । जंगमति । "म्वोश्च २३०९" इस सूत्रसे नकार आदेश होकर-जङ्गन्मि । जङ्गन्वः । "एकाच् उपदेशे०" इसमें एकाच् ग्रहणके कारण "श्तिपा शपा०" इससे इट्निषेध नहीं होकर-जङ्गमिता । आभी-यत्वके कारण अनुनासिक लोप, असिद्ध होनेसे हिका लुक् नहीं होकर-जङ्गहि । "मो नो धातोः ३४१" इस सूत्रसे मकारके स्थानमें नकारादेश होकर-अजङ्गन् ॥ अनुबन्ध निर्देशके कारण च्लिके स्थानमें अङ् और 'ह्मयन्त० २२९९" इस सूत्रसे वृद्धिनिषेधके कारण वृद्धि न होकर-अजङ्गमीत् । अजङ्गमिष्टाम् ।

हन् धातुके उत्तर यङ्लुक् हुआ "अभ्यासाच्च २४३०" इस सूत्रसे कुत्व अर्थात् हके स्थानमें घ आदेश यद्यपि "हो हन्तेः० ३५८" इस सूत्रसे 'हन्तेः' इसकी अनुवृत्ति होकर विहित हुआ है तथापि यङ्लुक्में होताहीहै, यह न्यासकारका मत है "श्तिपा शपा०" इस परिभाषासे निषेध तो नहीं होगा, कारण कि, "गुणो यङ्लुकोः" इससे सामान्यापेक्ष ज्ञापन होताहै, कि, "श्तिपा शपा०" यह अनित्य है नहीं तो "एकाचो द्वे प्रथमस्य०" इसकी अनुवृत्ति करके "सन्यङोः" इससे द्वित्व करते समय उक्त परिभाषासे द्वित्वनिषेध होनेसे द्वित्व ही नहीं होगा, तब अभ्यास तो स्वतः नहीं होगा । फिर यङ्लुक्में अभ्यासको गुण विधान करना व्यर्थ ही होजाता । जंघनीति, जंघंति । जंघतः । जङ्घ्नति । अङ्घानता । श्तिप् निर्देशके कारण आदेश नहीं होकर-जंघहि । अजंघनीत्, अजंघन् । जंघन्यात् । आशिष्में वध्यात् । अवधीत् । अवधिष्टाम्, इत्यादि ॥ द्विरुक्त हन्के स्थानमें वधादेशको द्वित्व न होगा, कारण कि स्थानिवद्भाव-से "अनभ्यासस्य" यह निषेध होजाताहै, बहुव्रीहि समासके बलसे वह समानाधिकरण धातुका विशेषण है ॥ आङ्पूर्वक होनेपर तो "आङो यमहनः २६९५" इस सूत्रसे आत्मनेपद होगा, आजंघते, इत्यादि ॥

"उत् परस्य० २६३७" इस सूत्रसे विहित उत्में तपरत्व के कारण गुण नहीं होगा । "हलि च ३५४" इससे दीर्घ तो होहीगा, कारण कि, उसके असिद्ध होनेसे तपरत्व निवृ-त्तिका अयोग है । चञ्चुरीति, चञ्चूर्त्ति । चञ्चूर्त्तः । चञ्चु-रति । अचञ्चुरीत्, अचञ्चूः ॥ चङ्खनीति । चङ्खन्ति । "जनसन० २५०४" इस सूत्रसे आत्त्व होकर-चङ्खातः । "गमहन० २३६३" इस सूत्रसे उपधाका लोप होकर-चङ्खनति । चङ्खाहि । चङ्खनानि । अचङ्खनीत्, अचङ्-खन् । अचङ्खाताम् । अचङ्खनुः, "ये विभाषा २३१९" इस सूत्रसे विकल्प करके आकार होकर-चङ्खायात्, चङ्-खन्यात् । अचङ्खानीत्, अचङ्खनीत् ।

"उतो वृद्धिः० २४४३" इस सूत्रमें "नाभ्यस्तस्य" इस अंशकी अनुवृत्तिके कारण उकारको वृद्धि नहीं होगी, योयोति, योयवीति । अयोयवीत्, अयोयोत् । योयुयात् । आशीर्लि-ङ्में दीर्घ होकर-योयूयात् । अयोयावीत् ॥ नोनवीति, नोनोति ।

जाहेति, जाहाति । "ई हल्यघोः २४९७" इस सूत्रसे दीर्घ ई होकर-जाहीतः । इस स्थलमें "जहातेश्च २४९८" "आ च हौ २४९९" "लोपो यि २५००" घुमास्था० २४६२" एर्लिङि २३७४" इन पांच सूत्रोंकी प्रवृत्ति नहीं होगी, क्यों कि, श्तिप्से निर्देश हुआहै । जाहाति । जाहेषि, जाहासि ।

जाहीथः ।जाहीथ। जाहीहि। अजाहेत्, अजाहात्।अजाहीताम्। अजाहुः। जाहीयात्। आशीर्लिङ्में-जाहायात्। अजाहासीत्। अजाहासिष्टाम्। अजाहिष्यत्।

लुक्से लुप्त होनेसे, प्रत्ययलक्षणके अभावके कारण "स्वपिस्यमि० २६४३" इस सूत्रसे उकार नहीं होगा। " रुदादिभ्य० २४७४ " इस सूत्रसे गणनिर्देशके कारण इट् नहीं होगा, सास्वपीति, सास्वप्ति। सास्वप्तः। सास्वपति। असास्वपीत्, असास्वप्। सास्वप्यात्। आशीर्लिङ्में तो "व-चिस्वपि० २४०९" इस सूत्रसे उकार होकर-सासुप्यात्। असास्वापीत्, असास्वपात्॥

२६५२ रुग्रिकौ च लुकि। ७।४।९१॥

ऋदुपधस्य धातोरभ्यासस्य रुक् रिक् रीक् एते आगमाः स्युर्यङ्लुकि॥

२६५२-यङ् लुक् होनेपर-ऋकारोपध धातुके अभ्यासको रुक्, रिक् और रीक्का आगम हो॥

२६५३ ऋतश्च ।७।४।९२॥

ऋदन्तधातोरपि तथा। वर्वृतीति-वरिवृतीति-वरीवृतीति, वर्वर्ति-वरिवर्ति-वरीवर्ति। वर्वृतः ३। वर्वृतति ३। वर्वर्तामास ३। वर्वर्तिता ३। गणनिर्दिष्टत्वान्न वृद्भ्यश्चतुर्भ्य इति न। वर्वर्तिष्यति ३। अवर्वृतीत् ३, अववर्त् ३। सिपि दश्चेति रुत्वपक्षे रो रि। अवर्वाः३। गणनिर्दिष्टत्वादङ् न। अवर्वर्तीत् ३। चर्करीति ३। चर्कर्ति-चरिकर्ति-चरीकर्ति। चर्कृतः ३। चर्क्रति ३। चर्करांचकार ३। चर्करिता ३। अचर्करीत् ३, अचर्कः ३। चर्कृयात् ३। आशिषि रिङ्। चर्क्रियात् ३। अचर्कारीत् ३। ऋतश्चेति तपरत्वान्नेह। कॄ विक्षेपे। चाकर्ति। तातर्ति। तातीर्तः। तातिरति। तातीर्हि। तातराणि। अतातरीत्-अताताः। अतातीर्ताम्। अतातरुः। अतातारीत्।अतातारिष्टामित्यादि। अर्तेर्यङ्लुकि द्वित्वेऽभ्यासस्योरदत्त्वं रपरत्वम्। हलादिः शेषः। रुक्। रिग्रीकौस्तु। अभ्यासस्यासवर्ण इति इयङ्। अरर्ति-अरियर्ति। अररीति-अरियरीति॥ अरृतः-अरियृतः। झि अत्। यण् रुको रो रीति लोपः। न च तस्मिन् कर्तव्ये यणः स्थानिवत्त्वम्। पूर्वत्रासिद्धीये तन्निषेधात्। आरति। अरियति। लिङि शितपा निर्देशाद् गुणोऽर्तीति गुणो न। रिङ् रलोपः। दीर्घः। आरीयात्-रियूरियात्। गृह् ग्रहणे। जर्गृहीति ३। जर्गर्ढि ३।जर्गृढः ३। जर्गृहति ३। अजर्घट् ३। गृह्णातेस्तु जाग्रहीति-जाग्रहि। तसादौ ङिन्निमित्तं सम्प्रसारणम्। तस्य बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वान्न रुगादयः। जागृढः। जागृहति। जाग्रहीषि-जाग्रक्षि। लुटि। जाग्रहिता। ग्रहोऽलिटीति दीर्घस्तु न। तत्रैकाच इत्यनुवृत्तेः। माधवस्तु दीर्घमाह तद्भाष्यविरुद्धम्। जर्गृधीति ३-जर्गर्द्धि ३। जर्गृद्धः ३। जर्गृधति ३। जर्गृधीषि ३-जर्घर्त्सि ३। अजर्गृधीत् ३-इडभावे गुणः। हलङ्यादिलोपः। भष्भावः। जश्त्वचर्त्वे। अजर्घर्त् ३। अजर्गृद्धाम् ३। सिपि दश्चेति पक्षे रुत्वम्। अजर्घाः ३-अजर्गर्धीत् ३। अजर्गर्धिष्टाम् ३। पापृच्छीति-पाप्रष्टि। तसादौ ग्रहिज्येति सम्प्रसारणं न भवति शितपा निर्देशात्। च्छ्वोः शूडिति शः। व्रश्चेति षः। पाप्रष्टः। पाप्रच्छति। पाप्रश्मि। पाप्रच्छ्वः। पाप्रश्मः। यकारवकारान्तानां तूठभाविनां यङ्लुङ्नास्तीति च्छ्वोरिति सूत्रे भाष्ये ध्वनितम्। कैयटेनच स्पष्टीकृतम्। इदं च्छ्वोरिति यत्रोठ् तद्विषयकम्। ज्वरत्वरेत्यूठ्भाविनोः स्रिविमव्योस्तु यङ्लुगस्त्येवेति न्याय्यम्। माधवादिसम्मतं च। मव्य बन्धने। अयं यान्त ऊठ्भावी। तेवृ देवृ देवने इत्यादयो वान्ताः।हय गतौ। जाहयीति-जाहति। जाहतः। जाहयति। जाहयीषि-जाहसि। वलि लोपे यञादौ दीर्घः। जाहामि। जाहावः। जाहामः। हर्य गतिकान्त्योः। जाहर्यीति-जाहर्ति। जाहर्तः। जाहर्यति। लोटि। जाहर्हि। अजाहः। अजाहर्ताम्। अजाहर्युः। मव बन्धने॥

२६५३-यङ्लुक् होनेपर ऋकारान्त धातुके भी अभ्यासको रुक्, रिक् और रीक्का आगम हो। वर्वृतीति। वरिवृतीति, वरीवृतीति, वर्वर्त्ति-वरिवर्त्ति-वरीवर्त्ति। वर्वृतः-वरिवृतः-वरीवृतः। वर्वृतति-वरिवृतति-वरीवृतति। वर्वर्तामास-वरिवर्त्तामास-वरीवर्त्तामास। वर्वर्तिता-वरिवर्त्तिता-वरीवर्त्तिता। गण निर्दिष्टत्वके कारण "न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः २३४८" इस सूत्रसे इट् [illegible]षेध नहीं होकर वर्वर्त्तिष्यति-वरिवर्त्तिष्यति-वरीवर्त्तिष्यति। अवर्वृतीत्-अवरिवृतीत्-अवरीवृतीत्, अववर्त्-अवरीवर्त्-अवरिवर्त्। सिपि परे "दश्च२४६८" इस सूत्रसे रुत्वपक्षमें "रो रि१७३" इस सूत्रसे र परे रहते रकारका लोप होकर-अवर्वाः-अवरिवाः-अवरीवाः। गणनिर्देशके कारण अङ् नहीं होकर-अवर्वर्तीत्-अवरिवर्त्तीत्-अवरीवर्त्तीत्॥ चर्करीति, चर्कर्त्ति-चरिकर्त्ति-चरीकर्ति। चर्कृतः ३। चर्क्रति ३। चर्कराञ्चकार ३। चर्करिता ३। अचर्करीत् ३। अचर्कः ३। चर्कृयात् ३। आशीर्लिङ्में रिङ् होकर चर्क्रियात् ३। अचर्कारीत् ३॥ "ऋतश्च २६५३" इस सूत्रसे तपरत्वके कारण इस स्थलमें रुगादि नहीं होंगे, जैसे-विक्षेपार्थक कॄ धातुका चाकर्त्ति। तातर्त्ति। तातीर्तः। तातिरति।

तातीर्हि। तातराणि। अतातरीत्, अतातः। अतातीर्ताम्। अतातरुः। अतातारीत्। अतातारिष्टाम्, इत्यादि॥ ऋ धातुको यङ् लुक् करनेपर द्वित्व पश्चात् अभ्यासको उरदत्व और रपरत्व होगा और "हलादिः शेषः २१७९" इस सूत्रसे अभ्यासके आदिमें स्थित हल्का शेष अन्य हल्का लोप होगा पश्चात् रुक् का आगम होगा, रिक् और रीक् आगमके पक्षमें तो "अभ्यासस्यासवर्णे २२९०" इस सूत्रसे इयङ् आदेश होगा। अरर्ति–अरियर्त्ति, अररीति–अरियरीति। अर्कृतः–अरीयृतः। क्षि–अत्–यण् और "रो रि १७३" इस सूत्रसे रुकूका लोप होगा, लोप कर्तव्य होनेपर यण्का स्थानिवद्भाव तो नहीं कह-सकतेहो क्योंकि, "पूर्वत्रासिद्धीये० इस" वचनसे उसका निषेध होजाताहै, आरीत। अरियूरति लिङ् परे ङित्प्रनिर्देशके कारण "गुणोऽर्त्ति० २३८०" इस सूत्रसे गुण नहीं होगा। रिङ् रकारका लोप और पूर्वस्वरको दीर्घ होकर–आरियात्। अयूरियात्॥ग्रहू धातुका जर्गृहीति ३, जर्गर्ढि ३। जर्गृढः ३। जर्गृहति ३। अजर्घट् ३॥ क्र्यादिगणपठित ग्रह धातुका तो जाग्रहीति–जाग्राढि। तस् आदि प्रत्यय परे ङित् निमित्त संप्र-सारण होगा, उसको बहिरङ्गत्वके कारण असिद्ध होनेसे रुक् आदि नहीं होंगे, जागृढः। जागृहति। जाग्रहीषि, जाग्रक्षि। लुट् परे जाग्रहिता, यहां "ग्रहोऽलिटि० २५६२" इस सूत्रसे दीर्घ तो नहीं होगा, कारण कि, उस स्थलमें एकाचकी अनु-वृत्ति होतीहै। माधवने तो दीर्घ कहाहै, परन्तु वह भाष्यके विरुद्ध है। जर्गृधीति ३, जर्गर्धि ३। जर्गृद्धः ३। जर्गृधति३ जर्गृधीषि ३, जर्धर्न्सि ३। अजर्गृधीत् ३। इट्के अभावपक्षमें गुण "हल्ङ्याभ्यः०" इस सूत्रसे तिप्का लोप, भष्भाव, जश्त्व और चर्त्व होकर–अजर्घत् ३। अजर्गृद्धाम् ३। सिप् परे "दश्च २६६८" इस सूत्रसे पक्षमें रुत्व होकर–अजर्घाः३ अजर्गर्धीत् ३। अजर्गर्धिष्टाम् ३। पाप्रच्छीति, पाप्रष्टि। तसादिमें "ग्रहिज्या० २४१२" इस सूत्रसे सम्प्रसारण नहीं होगा, कारण कि, ङित्प् निर्देश कियाहै। "च्छ्वोः शूठ्०" इस सूत्रसे श और "व्रश्च० २९४" इस सूत्रसे षत्व होकर–पाप्रष्टः। पाप्रच्छति। पाप्रश्मि। पाप्रच्छ्वः। पाप्रश्मः। ऊठ् होनेवाला है जिनको ऐसे यकारान्त और वकारान्त धातुके उत्तर यङ् लुक् नहीं होताहै यह "च्छ्वोः० २५६१" इस सूत्रके भाष्यमें ध्वनित है, और कैयटने भी स्पष्ट करके कहाहै, परन्तु यह यङ्-लुक्निषेध जहां "च्छ्वोः० २५६१" इस सूत्रसे ऊठ् होने-वाला होगा, वहां नहीं लगेगा इस कारण "ज्वरत्वर० २५६४" इस सूत्रसे ऊठ्भावी स्वि, वि और मव्य धातुको तो यङ्लुक्में होताहीहै। यह न्यायानुगत और माधवादिके संमत भी है। मव्य धातु बंधनमें है, यह यकारान्त ऊठ्भावी हैं। देवनार्थक तेव्ट और देव्ट इत्यादि वकारान्त धातु हैं। हय धातु गतिमें है। जाहयीति, जाहाति। जाहतः। जाहयति। जाहयीषि, जाहसि। "लोपो व्योर्वलि" इस सूत्रसे यकारका लोप होनेपर यजादि सार्वधातुक परे दीर्घ होकर–जाहामि। जाहावः। जाहामः॥ हर्य धातु गति और कान्तिमें है। जाहर्यीति, जाहर्त्ति। जाहर्तः। जाहर्यति। लोट् परे–जाहर्हि। अजाहः। अजाह-र्ताम्। अजाहर्युः॥ मव धातु बंधनमें है॥

२६५४ ज्वरत्वरस्रिव्यविमवामुपधायाश्च। ६।४।२०॥

ज्वरादीनामुपधावकारयोरूठ् स्यात् कौ झलादावनुनासिकादौ च प्रत्यये। अत्र क्ङितीति नानुवर्तते। अवतेस्तुनि ओतुरिति दर्शनात्। अनुनासिकग्रहणं चानुवर्तते। अवतेर्मन्प्रत्यये तस्य टिलोपे ओमिति दर्शनात्। ईडभावे ऊठि पिति गुणः। मामोति–मामवीति। मामूतः। मामवति। मामोषि। मामोमि। मामावः। मामूमः। मामोतु। मामूतात्। मामूहि। मामवानि। अमामोत्–अमामोः। अमामवम्। अमामाव। अमामूम। तुर्वी हिंसायाम्। तोतूर्वीति॥

२६५४–क्विप् प्रत्यय, झलादि प्रत्यय और अनुनासिकादि प्रत्यय परे रहते ज्वर, त्वर, स्रिवि, अवि, मव इन धातुओंकी उपधा और वकारके स्थानमें ऊठ् हो, इस सूत्रमें 'क्ङिति' इस पदकी अनुवृत्ति नहीं होगी, कारण कि अव धातुके उत्तर तुन् प्रत्यय करनेपर ओतुः ऐसा पद होताहै। अनुनासिक ग्रहणकी अनुवृत्ति होगी, क्योंकि, अव धातुके उत्तर मन प्रत्यय करनेपर टिका लोप होकर 'ओम्' यह पद होताहै। ईट्के अभावपक्षमें ऊठ् करनेपर पित् प्रत्यय परे गुण होकर–मामोति। मामवीति। मामूतः। मामवति। मामोषि। मामोमि। मामावः। मामूमः। मामोतु। मामूतात्। मामूहि। मामवानि। अमामोत्। अमामोः। अमामवम्। अमामाव। अमामूम॥ तुर्वी धातु हिंसामें है। तोतूर्वीति॥

२६५५ राल्लोपः। ६।४।२१॥

रेफात्परयोश्छ्वोर्लोपः स्यात् कौ झलादावनुनासिकादौ च प्रत्यये। इति वलोपः। लघूपधगुणः॥

२६५५–क्विप् प्रत्यय, झलादि प्रत्यय और अनुनासिकादि प्रत्यय परे रहते रकारके परे स्थित छकार और वकारका लोप हो, इस सूत्रसे वकारका लोप, पश्चात् लघु उपधाको गुण होकर–॥

२६५६ न धातुलोप आर्धधातुके। १।१।४॥

धात्वंशलोपनिमित्ते आर्धधातुके परे इको गुणवृद्धी न स्तः। इति नेह निषेधः। तिबादीनामनार्धधातुकत्वात्। तोतोर्ति। हलि चेति दीर्घः। तोतूर्तः। तोतूर्वति। तोथोर्ति। दोदोर्ति। दाधार्ति। मुर्छा। मोमूर्छीति। मोमोर्ति। मोमूर्तः। मोमूर्छतीत्यादि। आर्धधातुक इति विषयसप्तमी। तेन यङि विवक्षिते

अजेवीं। वेवीयते। अस्य यङ्लुमास्ति। लुका अपहारे विषयत्वासम्भवेन वीभावस्याप्रवृत्तेः॥*॥

॥ इति यङ्लुगन्तप्रक्रिया ॥

२६५६–धात्वंशलोपके निमित्तीभूत आर्धधातुक संज्ञक प्रत्यय परे रहते इक्को गुण और वृद्धि न हो। तिप् आदि विभक्तियोंके आर्धधातुकत्वके अभावके कारण इस स्थलमें निषेध नहीं होकर–तोतोर्त्ति। "हलि च ३५४" इस सूत्रसे दीर्घ होकर–तोतूर्त्तः। तोतूर्वति॥ तोथोर्त्ति॥ दोदोर्त्ति॥ दोभोर्ति॥मुर्च्छा धातुका मोमूर्छीति, मोमोर्त्ति। मोमूर्त्तः। मोमूर्च्छति, इत्यादि॥ 'आर्धधातुके' इसमें विषयसप्तमी है इस कारण यङ् विवक्षित होनेपर अज धातुके स्थानमें वी आदेश होगा, वेवीयते इसको यङ्लुक् नहीं होताहै, क्योंकि, लुक्द्वारा यङ्का अपहार होनेपर आर्धधातुक विषयत्वके असम्भव होनेसे वी आदेशकी प्राप्ति ही नहीं है॥

॥ इति यङ्लुगन्तप्रकरणम् ॥

अथ नामधातुप्रक्रिया।

२६५७ सुप आत्मनः क्यच्।३।१।८॥

इषिकर्मण एषितृसम्बन्धिनः सुबन्तादिच्छायामर्थे क्यच् प्रत्ययो वा स्यात् धात्ववयवत्वात्सुब्लुक्॥

२६५७–इष् धातुका कर्म हो और इच्छाकर्त्ताका सम्बन्धी हो, ऐसे सुबन्तके उत्तर इच्छार्थमें विकल्प करके क्यच् प्रत्यय हो। धातुके अवयवत्वके कारण सुप्का लुक् होगा॥

२६५८ क्यचि च।७।४।३३॥

अस्य ईत्स्यात्। आत्मनः पुत्रमिच्छति पुत्रीयति। वान्तो यि प्रत्यये। गव्यति। नाव्यति। लोपः शाकल्यस्येति तु न। अपदान्तत्वात्। तथा हि॥

२६५८–क्यच् परे रहते अकारके स्थानमें ईकार हो, आत्मनः पुत्रमिच्छति=पुत्रीयति। "वान्तो यि प्रत्यये ६३" इस सूत्रसे अवादि आदेश होकर–गव्यति। नाव्यति। "लोपः शाकल्यस्य ६७" यह सूत्र अपदान्तत्वके कारण इस स्थलमें प्रवृत्त नहीं होताहै, वही कहतेहैं॥

२६५९ नः क्ये।१।४।१५॥

क्यचि क्यङि च नान्तमेव पदं स्यान्नान्यत्। सन्निपातपरिभाषया क्यचो यस्य लोपो न। गव्यांचकार। गव्यिता। नाव्यांचकार। नाव्यिता। नलोपः। राजीयति। प्रत्ययोत्तरपदयोश्च। त्वद्यति। मद्यति। एकार्थयोरित्येव। युष्मद्यति। अस्मद्यति। हलि च गीर्यति। पूर्यति। धातोरित्येव। नेह। दिवमिच्छति दिव्यति। इह पुरमिच्छति पुर्यतीति माधवोक्तं प्रत्युदाहरणं चिन्त्यम्। पुर्गिरोः साम्यात्। दीव्यतीति दीर्घस्तु प्राचः प्रामादिक एव। अदस्यति। रीङ् ऋतः। कर्त्रीयति॥ क्यच्च्व्योश्च। (६।४।१५२॥) गार्गीयति। वाच्यति। अकृत्सार्वेति दीर्घः। कवीयति। समिध्यति॥

२६५९–क्यच् और क्यङ् प्रत्यय परे रहते नकारान्तकी ही पद संज्ञा हो, अन्यकी न हो। सन्निपात परिभाषासे क्यच् प्रत्ययके यकारका लोप नहीं होकर–गव्यांचकार। गव्यिता। नाव्यांचकार। नाव्यिता। "नलोपः०" इस सूत्रसे नकारका लोप होकर–राजीयति, "प्रत्ययोत्तरपदयोश्च १३७३" इस सूत्रसे त्वत् और मत् आदेश होकर त्वद्यति। मद्यति। एकवचनार्थकमें ही त्वत् और मत् होंगे, अन्यार्थकमें अर्थात् द्विवचन और बहुवचनार्थमें नहीं होंगे, जैसे–युष्मद्यति। अस्मद्यति। "हलि च ३५४" इस सूत्रसे दीर्घ होकर–गीर्यति। पूर्यति। धातुको ही दीर्घ होताहै, इस कारण 'दिवमिच्छति दिव्यति' इस स्थलमें दीर्घ नहीं हुआ। पुरमिच्छति=पुर्यति, यह माधवोक्त प्रत्युदाहरण सर्वसम्मत नहीं है, क्योंकि, पुर् और गिर् शब्दोंका साम्य है। दीव्यति, इस स्थलमें दीर्घ तो प्राचीनोंका प्रामादिक है। अदस्यति। "रीङ् ऋतः १२३४" इस सूत्रसे ऋके स्थानमें रीङ् आदेश होकर–कर्त्रीयति। "क्यच्च्व्योश्च २११९" इस सूत्रसे अपत्यसम्बन्धी यकारका लोप होकर–गार्गीयति। वाच्यति। "अकृत्सार्वधातुकयोः० २२९८" इस सूत्रसे दीर्घ होकर–कवीयति। समिध्यति॥

२६६० क्यस्य विभाषा।६।४।५०॥

हलः परयोः क्यच्क्यङोर्लोपो वा स्यादार्धधातुके। आदेः परस्य। अतो लोपः तस्य स्थानिवत्त्वाल्लघूपधगुणो न। समिधिता। समिध्यिता॥ मान्तप्रकृतिकसुबन्तादव्ययाच्च क्यच् न॥*॥ किमिच्छति। इदमिच्छति। स्वरिच्छति॥

२६६०–आर्धधातुक प्रत्यय परे रहते हलके परे स्थित क्यच् और क्यङ्का विकल्प करके लोप हो। "आदेः परस्य० ४४" इस सूत्रसे आदिका लोप हुआ, "अतो लोपः २३०८" इस सूत्रसे अकारका लोप हुआ, अकार लोपके स्थानिवत्त्वके कारण लघु उपधाको गुण नहीं होकर–समिधिता, समिध्यिता।

मान्तप्रकृतिक सुबन्त और अव्ययके उत्तर क्यच् प्रत्यय नहीं हो * किमिच्छति। इदमिच्छति। स्वरिच्छति॥

२६६१ अशनायोदन्यधनाया बुभुक्षापिपासागर्धेषु।७।४।३४॥

क्यजन्ता निपात्यन्ते। अशनायति। उदन्यति। धनायति। बुभुक्षादौ किम्। अशनीयति। उदकीयति। धनीयति॥

२६६१–बुभुक्षा, अर्थात् क्षुधा, पिपासा और गर्ध, अर्थात् इच्छा अर्थमें यथाक्रम अशनाय, उदन्य और धनाय यह

क्यच् प्रत्ययान्त निपातनसे सिद्ध हों, अशनायति । उदन्यति । धनायति । बुभुक्षादि अर्थ न होनेपर–अशनीयति । उदकीयति । धनीयति ॥

२६६२ अश्वक्षीरवृषलवणानामात्मप्रीतौ क्यचि । ७ । १ । ५१ ॥

एषां क्यचि असुगागमः स्यात् ॥ अश्ववृषयोर्मैथुनेच्छायाम् ॥ * ॥ अश्वस्यति वडवा । वृषस्यति गौः ॥ क्षीरलवणयोर्लालसायाम् ॥ * ॥ क्षीरस्यति बालः । लवणस्यति उष्ट्रः ॥ सर्वप्रातिपदिकानां क्यचि लालसायां सुगसुकौ ॥ * ॥ दधिस्यति । दध्यस्यति । मधुस्यति । मध्वस्यति ॥

२६६२–आत्मप्रीति अर्थमें अश्व, क्षीर, वृष, लवण इन शब्दोंके उत्तर क्यच् प्रत्यय परे रहते असुक्का आगम हो ।

अश्व और वृष शब्दके उत्तर मैथुनेच्छा होनेपर असुक्का आगम हो * अश्वस्यति वडवा । वृषस्यति गौः ।

क्षीर और लवण शब्दके उत्तर लालसार्थमें असुक् हो * क्षीरस्यति बालः । लवणस्यति उष्ट्रः ।

सम्पूर्ण प्रातिपदिकोंको क्यच् प्रत्यय परे लालसार्थमें सुक् और असुक्का आगम हो * दधिस्यति–दध्यस्यति । मधुस्यति-मध्वस्यति ॥

२६६३ काम्यच्च । ३ । १ । ९ ॥

उक्तविषये काम्यच् स्यात् । पुत्रमात्मन इच्छति पुत्रकाम्यति । इह यस्य हल इति लोपो न । अनर्थकत्वात् । यस्येति संघातग्रहणमित्युक्तम् । यशस्काम्यति । सर्पिष्काम्यति । मान्ताव्ययेभ्योऽप्ययं स्यादेव । किंकाम्यति । स्वःकाम्यति ॥

२६६३–उक्तविषयमें अर्थात् इष धातुका कर्म हो और इच्छा कर्त्ताका सम्बन्धी हो ऐसे सुबन्तके उत्तर इच्छा अर्थ होनेपर काम्यच् प्रत्यय हो, आत्मनः पुत्रमिच्छति=पुत्रकाम्यति । पुत्रकाम्यिता, इस स्थलमें अनर्थकत्वके कारण "यस्य हलः २६३१" इस सूत्रसे यकारका लोप नहीं होताहै, 'य' यह समूहका ग्रहण है, यह पूर्वमें कह आये हैं । यशस्काम्यति । सर्पिष्काम्यति । मकारान्त और अव्ययके उत्तर भी काम्यच् प्रत्यय होहीगा, किंकाम्यति । स्वःकाम्यति ॥

२६६४ उपमानादाचारे । ३ । १ । १० ॥

उपमानात्कर्मणः सुबन्तादाचारेऽर्थे क्यच् स्यात् । पुत्रमिवाचरति पुत्रीयति छात्रम् । विष्णूयति द्विजम् ॥ अधिकरणाच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ प्रासादीयति कुट्यां भिक्षुः । कुटीयति प्रासादे ॥

२६६४–उपमानवाचक कर्म सुबन्तके उत्तर आचारार्थमें क्यच् प्रत्यय हो, पुत्रमिवाचरति=पुत्रीयति छात्रम् । विष्णूयति द्विजम् ।

उपमानवाचक अधिकरण सुबन्तके भी उत्तर आचरार्थमें क्यच् प्रत्यय हो * प्रासादीयति कुट्यां भिक्षुः । कुटीयति प्रासादे ॥

२६६५ कर्तुः क्यङ् सलोपश्च । ३ । १ । ११ ॥

उपमानात्कर्तुः सुबन्तादाचारे क्यङ् वा स्यात् । सान्तस्य तु कर्तृवाचकस्य लोपो वा स्यात् । क्यङ् वेत्युक्तेः पक्षे वाक्यम् । सान्तस्य लोपस्तु क्यङ्सन्नियोगशिष्टः स च व्यवस्थितः ॥ ओजसोऽप्सरसो नित्यमितरेषां विभाषया ॥ * ॥ कृष्ण इवाचरति कृष्णायते । ओजःशब्दो वृत्तिविषये तद्वति ॥ ओजायते । अप्सरायते । यशायते–यशस्यते । विद्वायते–विद्वस्यते । त्वद्यते । मद्यते । अनेकार्थत्वे तु युष्मद्यते । अस्मद्यते । क्यङ्मानिनोश्च । कुमारीवाचरति कुमारायते । हरिणीवाचरति हरितायते । गुर्वीव गुरूयते । सपत्नीव सपत्नायते–सपत्नीयते–सपत्नीयते । युवतिरिव युवायते । पट्वीमृद्व्याविव पट्वीमृदूयते । न कोपधायाः । पाचिकायते ॥ आचारेऽवगल्भक्लीबहोडेभ्यः क्विब्वा वक्तव्यः ॥ * ॥ वा ग्रहणात् क्यङपि । अवगल्भादयः पचाद्यजन्ताः । क्विप्सन्नियोगेनानुदात्तत्वमननुनासिकत्वं चाच्प्रत्ययस्य प्रतिज्ञायते तेन तङ् । अवगल्भते । क्लीबते । होडते । भूतपूर्वादप्यनेकाच आम् । एतद्वार्त्तिकारम्भसामर्थ्यात् । न च अवगल्भते इत्यादिसिद्धिस्तत्फलम् । केवलानामेवाचारेपि वृत्तिसम्भवात् । धातूनामनेकार्थत्वात् । अवगल्भांचके । क्लीबांचक्रे । होडाञ्चक्रे । वार्त्तिकेऽवेत्युपसर्गविशिष्टपाठात् केवलादुपसर्गान्तरविशिष्टाच्च क्यङेवेति माधवादयः । तङ् नेति तूचितम् ॥ सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विब्वा वक्तव्यः ॥ * ॥ पूर्ववार्तिकं तु अनुबन्धासञ्जनार्थं तत्र क्विबनूद्यते । प्रातिपदिकग्रहणादिह सुप इति न सम्बध्यते । तेन पदकार्यं न । कृष्ण इवाचरति कृष्णति । अतो गुण इति शपा सह पररूपम् । अ इवाचरति अति । अतः । अन्ति । प्रत्ययग्रहणमपनीय अनेकाच इत्युक्तेर्नाम् । औ । अतुः । उः । द्वित्वम् । अतो गुणे । अत आदेरिति दीर्घः । णल् । औ । वृद्धिः । अतुसादिषु त्वातो लोप इटि चेत्याल्लोपः ।

मालेवाचरति मालाति। लिंगविशिष्टपरिभाषया एकदेशस्य पूर्वान्तत्वाद्वा क्विप्। मालांचकार। लङि। अमालात्। अत्र हल्ड्यादिलोपो न। ङीप्साहचर्यादापोऽपि सोरेव लोपविधानात्। इट्सकौ। अमालासीत्। कविरिव कवयति। आशीर्लिङि। कवीयात्। सिचि वृद्धिरित्यत्र धातोरित्यनुवर्त्य धातुरेव यो धातुरिति व्याख्यानान्नामधोतोर्न वृद्धिरिति कैयटादयः। अकवयीत्। माधवस्तु नामधातोरपि वृद्धिमिच्छति। अकवायीत्। विरिव वयति। विवाय। विव्यतुः। अवयीत्-अवायीत्। श्रीरिव श्रयति। शिश्राय। शिश्रियतुः। पितेव पितरति। आशिषि रिङ्। पित्रियात्। भूरिव भवति। अत्र गातिस्थेति भुवो वुगिति भवतेरिति च न भवति। अभिव्यक्तत्वेन धातुपाठस्थस्यैव तत्र ग्रहणात्। अभावीत्। बुभाव। द्रुरिव द्रवति। णिश्रीति चङ्। अद्रावीत्॥

२६६५-उपमानवाचक कर्त्तृ सुबन्तके उत्तर आचारार्थमें विकल्प करके क्यङ् प्रत्यय हो, और सकारान्त कर्त्तृवाचक शब्दका विकल्प करके लोप हो, और विकल्प करके क्यङ् हो, ऐसा कहनेसे पक्षमें वाक्य होगा। सकारान्त शब्दका लोप क्यङ् सन्नियोगशिष्ट है, अर्थात् जिस स्थानमें क्यङ् प्रत्यय होगा. उस स्थलमें ही सकारान्त शब्दके सकारका लोप होगा, यह लोप व्यवस्थित है, जैसे-

ओजस् और अप्सरस् शब्दके अन्तस्थित सकारका नित्य लोप हो, अन्य शब्दका विकल्प करके हो * कृष्ण इवाचरति कृष्णायते। ओजस् शब्दकी वृत्तिविषयमें ओजस्वीमें वृत्ति है। ओजायते। अप्सरायते। यशायते, यशस्यते। विद्वायते, विद्वस्यते। त्वद्यते। मद्यते। अनेकार्थ होनेपर तो युष्मद्यते। अस्मद्यते। "क्यङ्मानिनोश्च ८३७" इस सूत्रसे पुंवद्भाव होकर-कुमारीवाचरति=कुमारायते। हरिणीवाचरति=हरितायते। गुर्वीव=गुरूयते। सपत्नीव=सपत्नायते, सपतीयते, सपत्नीयते। युवतिरिव=युवायते। पट्वीमृद्व्याविव=पट्वीमृदूयते। "न कोपधायाः ८३८" इस सूत्रसे पुंवद्भाव निषेध होकर-पाचिकायते।

आचारार्थमें अवगल्भ, क्लीब और होड शब्दके उत्तर विकल्प करके क्विप् प्रत्यय हो। विकल्प पक्षमें क्यङ् होगा। अवगल्भादि शब्द पचादित्वके कारण अच् प्रत्ययान्त हैं, क्विप् सन्नियोगसे प्रत्ययको अनुदात्तत्व और अनुनासिकत्व प्रतिज्ञात होताहै, इस कारण तङ् अर्थात् आत्मनेपद होगा, अवगल्भते। क्लीबते। होडते। इस वार्त्तिकारम्भसामर्थ्यसे भूतपूर्व अनेकाच् शब्दोंके उत्तर भी आम् प्रत्यय होगा। केवल 'अवगल्भते' इत्यादि पद सिद्धिके निमित्त ही यह वार्त्तिक है, ऐसा नहीं कहसकते कारण कि, केवल धातुको आचारार्थमें भी वृत्ति अर्थात् प्रत्ययकी सम्भावना है, धातुको अनेकार्थत्वके कारण अर्थमें भी भेद नहीं होगा। अवगल्भाञ्चक्रे। क्लीबाञ्चक्रे। होडाञ्चक्रे। वार्त्तिकमें 'अव' ऐसा उपसर्गयुक्त पाठ होनेके कारण केवल गल्भादि शब्द और अन्य उपसर्गविशिष्ट गल्भादि शब्दोंके उत्तर क्यङ् ही होगा, यह माधवादि आचार्योंका मत है आत्मनेपद न होगा, यह उचित है।

सम्पूर्ण प्रातिपदिकोंके उत्तर विकल्प करके क्विप् हो * पूर्व वार्त्तिक तो अनुबन्धका आसंजनार्थ है, उस स्थलमें क्विप् अनूदित होताहै। प्रातिपदिकशब्दोंका ग्रहण करनेसे इस स्थलमें सुप्का संबन्ध नहीं होगा, इस कारण पदकार्य्य भी नहीं होगा, कृष्ण इवाचरति=कृष्णति। "अतो गुणे १९१" इस सूत्रसे शप्के साथ पररूप होकर-अ इवाचरति=अति। अतः। अन्ति। प्रत्यय ग्रहण त्यागकर "अनेकाचः" इस उक्तिके कारण आम् नहीं होगा, औ। अतुः। उः। द्वित्व हुआ, "अतो गुणे १९१" इस सूत्रसे पररूप, "अत आदेः २२४८" इस सूत्रसे दीर्घ, णल् विभक्तिके स्थानमें औ आदेश और वृद्धि हुई। अतुस् प्रभृतिमें तो "आतो लोप इटि च २३७२" इस सूत्रसे आकारका लोप हुआ, मालेवाचरति=मालाति, यहां लिङ्गविशिष्ट परिभाषासे अथवा एकादेशके पूर्वान्तत्वके कारण क्विप् हुआ। मालाञ्चकार। लङ् परे अमालात्, इस स्थलमें हल्ङ्यादि लोप नहीं होगा, कारण कि, ङीप्साहचर्यके कारण आप्से भी परे सुका ही लोप होताहै। इट् और सक् होकर-अमालासीत्। कविरिव=कवयति। आशीर्लिङ्में कवीयात्। "सिचि वृद्धि० २२९७" इस सूत्रमें धातुकी अनुवृत्ति करके धातुमात्र जो धातु उसको वृद्धि हो ऐसे व्याख्यानके कारण नाम धातुको वृद्धि नहीं होगी, यह कैयटादिकोंका अभिप्राय है। अकवयीत्। माधवके मतसे नामधातुको भी वृद्धि होगी। अकवायीत्। विरिव=वयति। विवाय। विव्यतुः। अवयीत्, अवायीत्। श्रीरिव=श्रयति। शिश्राय। शिश्रियतुः। पितेव=पितरति। आशीर्लिङ्में ऋके स्थानमें रिङ् हुआ, पित्रियात्। भूरिव=भवति। इस स्थलमें "गातिस्था० २२२३" "भुवो वुक्० २१७४" "भवतेः० २१८१" इन सूत्रोंका कार्य नहीं होगा, क्योंकि अभिव्यक्तत्वके कारण धातुपाठस्थका ही उस स्थलमें ग्रहण है। अभावीत्। बुभाव। द्रुरिव=द्रवति। "णिश्रि० २३१२" इस सूत्रसे चङ् नहीं होगा, अद्रावीत्॥

२६६६ अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिति। ६। ४। १५॥

अनुनासिकान्तस्योपधाया दीर्घः स्यात् क्वौ झलादौ च क्ङिति। इदमिवाचरति इदामति। राजेव राजानति। पन्था इव पथीनति। मथीनति। ऋभुक्षीणति। द्यौरिव देवतीति माधवः। अत्र ऊठि द्यवतीत्युचितम्। क इव कति। चकाविति हरदत्तः। माधवस्तु ण्यल्लोपाविवितवचनात् णलि वृद्धिं बाधित्वाऽतो लोपा चक इति रूपमाह। स्व इव स्वति। सस्व। यत्तु स्वामास स्वांचकारेति तदनाकरमेव॥

२६६६—क्विप् प्रत्यय और झलादि कित्, ङित् प्रत्यय परे रहते अनुनासिकान्त प्रातिपदिककी उपधाको दीर्घ हो, इदमिवाचरति=इदामति । राजेव आचरति=राजानति । पन्था इव=पथीनति । मथीनति= ऋभुक्षीणति । द्यौरिव देवति, ऐसा माधवाचार्यने कहाहै, इस स्थलमें ऊठ् होकर 'द्यवति' पद होना उचित है । क इव= कति । 'चकौ' ऐसा हरदत्तने कहाहै । माधवके मतसे तो "ण्यल्लोपौ०" इससे णल् परे वृद्धिको बाध कर "अतो लोपः" इस सूत्रसे अकारके लोपके कारण 'चक' ऐसा होगा । स्व इव=स्स्वौ, सस्व । स्वामास, स्वाञ्चकार—इत्यादि पद तो अनाकर अर्थात् प्रामादिक हैं ॥

२६६७ भृशादिभ्यो भुव्यच्वेर्लोपश्च हलः । ३ । १ । १२ ॥

अभूततद्भावविषयेभ्यो भृशादिभ्यो भवत्यर्थे क्यङ् स्यात् हलन्तानामेषां लोपश्च । अभृशो भृशो भवति भृशायते । अच्वेरिति पर्युदासबलादभूततद्भाव इति लब्धम् । तेनेह न, क्व दिवा भृशा भवन्ति । ये रात्रौ भृशा नक्षत्रादयस्ते दिवा क्व भवन्तीत्यर्थः । सुमनस् । अस्य सलोपः । सुमनायते । चुरादौ संग्राम युद्ध इति पठ्यते तत्र संग्रामेति प्रातिपदिकम् । तस्मात्तत्करोतीति णिच् सिद्धः । तत्सन्नियोगेनानुबन्ध आसज्यते । युद्धे योऽयं ग्रामशब्द इत्युक्तेऽपि सामर्थ्यात्संग्रामशब्दे लब्धे विशिष्टपाठो ज्ञापयति । उपसर्गसमानाकारं पूर्वपदं धातुसंज्ञाप्रयोजके प्रत्यये चिकीर्षिते पृथक् क्रियते इति । तेन मनश्शब्दात्प्रागट् । स्वमनायत । उन्मनायते । उदमनायत । एवं चावागल्भत अवागल्भिष्टेत्यादावप्यवेत्यस्य पृथक्करणं बोध्यम् । ज्ञापकं च सजातीयविषयम् । तेन यत्रोपसर्गरूपं सकलं श्रूयते न त्वादेशेनापहृतं तत्रैव पृथक्कृतिः । एवं च आ ऊढः ओढः स इवाचर्य ओढायित्वा । अत्र उन्मनाय्य अवगल्भ्येतिवन्न ल्यप् । ज्ञापकस्य विशेषविषयत्वे षाष्ठं वार्तिकं तद्भाष्यं च प्रमाणम् । तथा हि ॥ उस्योमाङ्क्ष्वाटः प्रतिषेधः ॥*॥ उसि ओमाङोश्च पररूपं नेत्यर्थः । उस्रामैच्छत् । औस्रीयत् । औङ्कारीयत् । औढीयत् । आटश्चेति चशब्देन पुनर्वृद्धिविधानादिदं सिद्धमिति षाष्ठे स्थितम् ॥

२६६७—अभूततद्भावविषयक भृशादि शब्दोंके उत्तर 'भवति' अर्थमें क्यङ् प्रत्यय हो, और भृशादिके मध्यमें हलन्त शब्दोंका लोप हो, अभृशो भृशो भवति=भृशायते । 'अच्वेः' इस पर्युदासबलसे अभूततद्भाव अर्थ लब्ध हुआ, इस कारण 'क्व दिवा भृशा भवन्ति' अर्थात् रात्रिकालमें जो सम्पूर्ण नक्षत्रराशि उदय होतेहैं, वह दिनमें कहां जातेहैं, इस स्थलमें क्यङ् नहीं हुआ । सुमनस् शब्दके सकारका लोप हुआ, सुमनायते । चुरादिमें संग्राम युद्धे ऐसे पठित है, उस स्थलमें संग्राम यह प्रातिपदिक है, इससे 'तत्करोति' इस अर्थमें णिच् सिद्ध हुआ। णिच्के सन्नियोगसे अनुबन्ध आसक्त होताहै । युद्धमें जो ग्राम शब्द ऐसा कहनेसे भी सामर्थ्यसे संग्राम शब्द लब्ध हो ही जाता फिर सम्–विशिष्ट पाठ करनेका क्या प्रयोजन है? तो वही सम्–विशिष्ट पाठ यह जनाताहै कि, उपसर्ग समानाकार पूर्वपद धातु संज्ञाप्रयोजक प्रत्यय चिकर्षित होनेपर पृथक् किया जाय इससे मनस् शब्दके पूर्वमें अट् होगा, स्वमनायत । उन्मनायते । उदमनायत । इसी प्रकार अवागल्भत, अवागल्भिष्ट—इत्यादिमें भी 'अव' इस पूर्वपदका पृथक् करण जानना चाहिये । उपसर्गसमानाकार पूर्व पदका जो पथक् करण विषयक ज्ञापक वह सजातीय विषयक है, इसी कारण जिस स्थलमें उपसर्गरूप सम्पूर्ण श्रूयमाण हो अर्थात् आदेशके द्वारा विकारको प्राप्त न हुआ हो, उसी स्थलमें पृथक्करण होगा, अत एव आ ऊढः=ओढः+स इवाचर्य; इस विग्रहमें 'ओढायित्वा' इस स्थलमें उन्मनाय्य अवगल्भ्य इत्यादिकी समान ल्यप् नहीं हुआ । ज्ञापकके विशेष विषयत्वमें षष्ठाध्यायस्थ वार्तिक और उसका भाष्य प्रमाण जानना, वही कहतेहैं ।

"उस्योमाङ्क्ष्वाटः प्रतिषेधः" अर्थात् उस, ओम्, आर आङ् परे रहते आट्का पररूप नहीं हो* । उस्रामैच्छत्=औस्रीयत् । औङ्कारीयत् । औढीयत् । "आटश्च२६९" इस स्थलमें जो चकार निर्दिष्ट है उससे पुनर्वार वृद्धि विधानके कारण यह सिद्ध हुआ ऐसा भाष्यके छठे अध्यायमें कहाहै । सो कहो यदि ज्ञापकको विशेष विषयत्व न हो तो आङ्परत्वके अभावसे पररूपकी प्राप्ति ही नहीं थी फिर निषेध करना व्यर्थ ही होजाता ॥

२६६८ लोहितादिडाज्भ्यः क्यष् । ३ । १ । १३ ॥

लोहितादिभ्यो डाजन्ताच्च भवत्यर्थे क्यष् स्यात् ॥

२६६८—लोहितादि शब्दोंके और डाच् प्रत्ययान्त शब्दोंके उत्तर 'भवति' अर्थमें क्यष् प्रत्यय हो ॥

२६६९ वा क्यषः । १ । ३ । ९० ॥

क्यषन्तात्परस्मैपदं वा स्यात् लोहितायति-लोहितायते । अत्राच्वेरित्यनुवृत्त्याऽभूततद्भावविषयत्वं लब्धं तच्च लोहितशब्दस्यैव विशेषणम् । न तु डाचोऽसम्भवात् । नाप्यादिशब्दग्राह्याणां तस्य प्रत्याख्यानात् । तथा च वार्तिकम् ॥ लोहितडाज्भ्यः क्यष्वचनं भृशादिष्वितराणि-

ति ॥ * ॥ न चैवं काम्यच इव क्यषोऽपि ककारः श्रूयेत उच्चारणसामर्थ्यादिति वाच्यम् । तस्यापि भाष्ये प्रत्याख्यानात् । पटपटायति । पटपटायते । कृभ्वस्तियोगं विनापीह डाच् । डाजन्तात् क्यषो विधानसामर्थ्यात् । यत्तु,

लोहितश्यामदुःखानि हर्षगर्वसुखानि च ।
मूर्च्छानिद्राकृपाधूमाः करुणा नित्यचर्मणी ॥

इति पठित्वा श्यामादिभ्योऽपि क्यषि पदद्वयमुदाहरन्ति तद्भाष्यवार्तिकविरुद्धम् । तस्मात्तेभ्यः क्यङेव । श्यामायते । दुःखादयो वृत्तिविषये तद्वति वर्तन्ते । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया लोहिनीशब्दादपि क्यष । लोहिनीयति । लोहिनीयते ॥

२६६९-क्यष् प्रत्ययान्त नाम धातुके उत्तर विकल्प करके परस्मैपद हो, लोहितायति, लोहितायते । इस स्थलमें च्विकी अनुवृत्तिसे अभूततद्भाव, विषयत्व लब्ध हुआ, परन्तु वह लोहित शब्दका ही विशेषण है, डाच्का नहीं, क्योंकि, डाच् प्रत्ययका विशेषण होना असम्भव है और आदि शब्द ग्राह्य इतर शब्दका भी विशेषण नहीं होगा क्योंकि, भाष्यकारने क्यष्विधायक इस सूत्रमें आदि शब्दका प्रत्याख्यान किया है, वैसे ही वार्त्तिक है, यथा-

लोहित और डाच्प्रत्ययान्त शब्दोंके उत्तर क्यष् प्रत्यय हो और भृशादि शब्दोंके उत्तर क्यङ् आदि प्रत्यय हों * । यदि कहो कि, काम्यच् प्रत्ययके समान क्यष् प्रत्ययके उच्चारण सामर्थ्यके कारण ककार श्रुत होगा, ऐसा नहीं कह सकते हो क्योंकि, क्यष् प्रत्ययका ककार भी भाष्यमें प्रत्याख्यात हुआ है । पटपटायति, पटपटायते । डाजन्तके उत्तर क्यष् प्रत्यय विधानके=सामर्थ्यके कारण कृ, भू, अस् इन धातुओंके योग विना भी डाच् होगा । कोई लोहितादिकोंके मध्यमें, लोहित, श्याम, दुःख, हर्ष, गर्व, सुख, मूर्च्छा, निद्रा, कृपा, धूम, करुणा, नित्य, चर्म्म इनका पाठ करके श्यामादि शब्दोंके उत्तर भी क्यष् प्रत्यय करके दो पदोंका उदाहरण देतेहैं, वह भाष्य और वार्त्तिकके विरुद्ध है, इस कारण उनके उत्तर क्यङ् ही हुआ । श्यामायते । दुःखादि शब्द वृत्तिविषयमें दुःखादिमान्में वृत्ति है । लिङ्गविशिष्ट परिभाषासे लोहिनी शब्दके उत्तर भी क्यष् प्रत्यय होकर-लोहिनीयति, लोहिनीयते ॥

२६७० कष्टाय क्रमणे । ३ । १ । १४ ॥

चतुर्थ्यन्तात्कष्टशब्दादुत्साहेर्थे क्यङ् स्यात् । कष्टाय क्रमते कष्टायते । पापं कर्तुमुत्सहत इत्यर्थः ॥ सत्रकक्षकष्टकृच्छ्रगहनेभ्यः कण्वचिकीर्षायामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ कण्वं पापम् । सत्रादयो वृत्तिविषये पापार्थाः । तेभ्यो द्वितीयान्तेभ्यश्चिकीर्षायां क्यङ् । पापं चिकीर्षतीत्यस्वपदविग्रहः । सत्रायते । कक्षायते इत्यादि ॥

२६७०-चतुर्थीविभक्त्यन्त कष्ट शब्दके उत्तर उत्साहार्थमें क्यङ् प्रत्यय हो, कष्टाय क्रमते=कष्टायते, अर्थात् पाप करनेका उत्साह करता है ।

कण्व, अर्थात् पापचिकीर्षा होनेपर सत्र, कक्ष, कष्ट, कृच्छ और गहन शब्दोंके उत्तर क्यङ् प्रत्यय हो* कण्व नाम पापका है, सत्रादि भी वृत्तिविषयमें पापअर्थवाले हैं, द्वितीयान्त उनसे पाप करनेकी इच्छामें क्यङ् हुआ पापं चिकीर्षति, यह अस्वपद विग्रह है, सत्रायते । कक्षायते-इत्यादि ॥

२६७१ कर्मणो रोमन्थतपोभ्यां वर्तिचरोः । ३ । १ । १५ ॥

रोमन्थतपोभ्यां कर्मभ्यां क्रमेण वर्तनायां चरणे चार्थे क्यङ् स्यात् । रोमन्थं वर्तयति रोमन्थायते ॥ हनुचलन इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ चर्वितस्याकृष्य पुनश्चर्वणमित्यर्थः । नेह । कीटो रोमन्थं वर्तयति । अपानप्रदेशान्निःसृतं द्रव्यमिह रोमन्थः । तदश्नातीत्यर्थ इति कैयटः । वर्तुलं करोतीत्यर्थ इति न्यासकारहरदत्तौ ॥ तपसः परस्मैपदं च ॥*॥ तपश्चरति तपस्यति ॥

२६७१-रोमन्थ और तपस् इन दो कर्म पदोंके उत्तर क्रमसे वर्तना और चरणार्थमें क्यङ प्रत्यय हो, रोमन्थं वर्त्तयति=रोमन्थायते ।

तालुचलनसे चबाई हुई वस्तुको आकर्षणपूर्वक पुनश्चर्वण अर्थमें उक्त प्रत्यय हो * इस कारण 'कीटो रोमन्थं वर्त्तयति' इस स्थलमें क्यङ् प्रत्यय नहीं हुआ, इस स्थानमें अपान प्रदेशसे निःसृत द्रव्यको रोमन्थ कहतेहैं । उसको भोजन करताहै, ऐसा कैयटका मत है, न्यासकार और हरदत्तके मतसे वर्त्तुल करताहै ।

तपस् शब्दके उत्तर क्यङ् प्रत्यय होनेपर परस्मैपद होगा* तपश्चरति=तपस्यति ॥

२६७२ बाष्पोष्मभ्यामुद्वमने । ३ । १ । १६ ॥

आभ्यां कर्मभ्यां क्यङ् स्यात् । बाष्पमुद्वमति बाष्पायते । ऊष्मायते । फेनाच्चेति वाच्यम् ॥ * ॥ फेनायते ॥

२६७२-बाष्प और ऊष्म शब्दके उत्तर उद्वमनार्थमें क्यङ् प्रत्यय हो, बाष्पमुद्वमति=बाष्पायते, ऊष्मायते ।

फेन शब्दके उत्तर भी क्यङ् प्रत्यय हो * फेनायते ॥

२६७३ शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेघेभ्यः करणे । ३ । १ । १७ ॥

एभ्यः कर्मभ्यः करोत्यर्थे क्यङ् स्यात् । शब्दं करोति शब्दायते । पक्षे तत्करोतीति णिजपीष्यत इति न्यासः । शब्दयति ॥ सुदिनदुर्दिननीहारेभ्यश्च ॥ * ॥ सुदिनायते ॥

२६७३-शब्द, वैर, कलह, अभ्र, कण्व और मेघ इन कर्मोंके उत्तर 'करोति' अर्थमें क्यङ् हो, शब्दं करोति=शब्दायते । पक्षमें "तत्करोति०" इससे णिच् भी होगा, यह न्यासकारका मत है । शब्दयति ।

सुदिन, दुर्दिन और नीहार शब्दके उत्तर क्यङ् प्रत्यय हो*सुदिनायते ॥

२६७४ सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायाम् । ३ । १ । १८ ॥

सुखादिभ्यः कर्मभ्यो वेदनायामर्थे क्यङ् स्याद्वेदनाकर्तुरेव चेत्सुखादीनि स्युः । सुखं वेदयते सुखायते । कर्तृग्रहणं किम् । परस्य सुखं वेदयते ॥

२६७४-यदि सुखादि वेदना कर्ताको ही हो तो सुखादि शब्दोंके उत्तर वेदनार्थमें क्यङ् प्रत्यय हो, सुखं वेदयते=सुखायते । कर्तृ पदका ग्रहण करनेसे 'परस्य सुखं वेदयते' इस स्थलमें क्यङ् नहीं हुआ ॥

२६७५ नमोवरिवश्चित्रङः क्यच् ३।१।१९

करणे इत्यनुवृत्तेः क्रियाविशेषे पूजायां परिचर्यायामाश्चर्ये च । नमस्यति देवान् । पूजयतीत्यर्थः । वरिवस्यति गुरून् । शुश्रूषते इत्यर्थः । चित्रीयते । विस्मयते इत्यर्थः । विस्मापयत इत्यन्ये ॥

२६७५-नमस्, वरिवस् और चित्रङ् शब्दके उत्तर क्रियाविशेषमें अर्थात् पूजार्थमें, परिचर्य्यार्थ और आश्चर्य अर्थमें क्यच् प्रत्यय हो, नमस्यति देवान्, अर्थात् पूजा करताहै । वरिवस्यति गुरून्, सेवा करताहै । चित्रीयते, अर्थात् आश्चर्यान्वित होताहै । कोई २ कहतेहैं विस्मापयते, अर्थात् आश्चर्य्यान्वित कराताहै ॥

२६७६ पुच्छभाण्डचीवराण्णिङ् । ३ । १ । २० ॥

पुच्छादुदसने व्यसने पर्यसने च ॥ * ॥ विविधं विरुद्धं वोत्क्षेपणं व्यसनम् । उत्पुच्छयते । विपुच्छयते । परिपुच्छयते ॥ भाण्डात् समाचयने ॥ * ॥ सम्भाण्डयते । भाण्डानि समाचिनोति राशीकरोतीत्यर्थः। समवभाण्डत ॥ चीवरादर्जने परिधाने च ॥ * ॥ संचीवरयते भिक्षुः । चीवराण्यर्जयति परिधत्ते वेत्यर्थः ॥

२६७६-पुच्छ, भाण्ड, चीवर शब्दोंके उत्तर णिङ् हो । उदसन, व्यसन और पर्य्यसनार्थमें पुच्छ शब्दके उत्तर णिङ् हो * विविधं-विरुद्ध वोत्क्षेपणं व्यसनम् । उत्पुच्छयते । विपुच्छयते । परिपुच्छयते ।

समाचयन, अर्थात् राशीकरणार्थमें भाण्ड शब्दके उत्तर णिङ् प्रत्यय हो*सम्भाण्डयते, भाण्डानि समाचिनोति, अर्थात् इकट्ठा करताहै । समवभाण्डत ।

अर्जन और परिधानार्थमें चीवर शब्दके उत्तर णिङ् हो * संचीवरयते भिक्षुः । चीवराण्यर्जयति परिधत्ते वा, अर्थात् चीथडे एकत्र करताहै, अथवा पहिरताहै ॥

२६७७ मुण्डमिश्रश्लक्ष्णलवणव्रतवस्त्रहलकलकृततूस्तेभ्यो णिच् ।३।१।२१॥

कृञर्थे । मुण्डं करोति मुण्डयति ॥ व्रताद्भोजनतन्निवृत्त्योः ॥ * ॥ पयः शूद्रान्नं वा व्रतयति ॥ वस्त्रात्समाच्छादने ॥ * ॥ संवस्त्रयति ॥ हल्यादिभ्यो ग्रहणे ॥ * ॥ हलिकल्योरदन्तत्वं च निपात्यते । हलिं कलिं वा गृह्णाति, हलयति, कलयति । महद्धलं हलिः । परत्वाद् वृद्धौ सत्यामपीष्टवद्भावेनागेव लुप्यते, अतः सन्वद्भावदीर्घौ न । अजहलत् । अचकलत् । कृतं गृह्णाति कृतयति । तूस्तानि विहन्ति वितूस्तयति । तूस्तं केशा इत्येके । जटीभूताः केशा इत्यन्ये । पापमित्यपरे । मुण्डादयः सत्यापपाशेत्यत्रैव पठितुं युक्ताः । प्रातिपदिकाद्धात्वर्थ इत्येव सिद्धे केषांचिद्ग्रहणं सापेक्षेभ्योऽपि णिजर्थम् । मुण्डयति माणवकम् । मिश्रयत्यन्नम् । श्लक्ष्णयति वस्त्रम् । लवणयति व्यञ्जनमिति । हलिकल्योरदन्तत्वार्थम् । सत्यस्य आपुगर्थम् । केषांचित्तु प्रपञ्चार्थम् । सत्यं करोत्याचष्टे वा सत्यापयति ॥ अर्थवेदयोरप्यापुग्वक्तव्यः ॥*॥ अर्थापयति । वेदापयति । पाशं विमुञ्चति विपाशयति । रूपं पश्यति रूपयति वीणयोपगायत्युपवीणयति । तूलेनानुकुष्णात्यनुतूलयति । तृणाग्रं तूलेनानुघट्टयतीत्यर्थः । श्लोकैरुपस्तौति उपश्लोकयति । सेनया अभियाति अभिषेणयति । उपसर्गात्सुनोतीति षः । अभ्यषेणयत् । प्राक्सितादिति षः। अभिषिषेणयिषति । स्थादिष्वभ्यासेन चेति षः । लोमान्यनुमार्ष्टि अनुलोमयति । त्वच संवरणे । घः । त्वचं गृह्णाति त्वचयति । वर्मणा सन्नह्यति संवर्मयति । वर्णं गृह्णाति वर्णयति । चूर्णैरवध्वंसते अवचूर्णयति । इष्टवदित्यतिदेशात्पुंवद्भावादयः । एनीमाचष्टे एतयति । दरदमाचष्टे दारदयति । पृथुं प्रथयति । वृद्धौ सत्यां पूर्वं वा टिलोपः । अपिप्रथत्-अपप्रथत । मृदुम् । म्रदयति । अमिम्रदत्-अमम्रदत् । भृशं कृशं दृढम् । भ्रशयति । क्रशयति । द्रढयति । अबभ्रशत् । अचक्रशत् । अदद्रढत् । परिव्रढयति । पर्यवव्रढत् । ऊढिमा-

ति ॥ * ॥ न चैवं काम्यच इव क्यषोऽपि ककारः श्रूयेत उच्चारणसामर्थ्यादिति वाच्यम् । तस्यापि भाष्ये प्रत्याख्यानात् । पटपटायति । पटपटायते । कृभ्वस्तियोगं विनापीह डाच् । डाजन्तात् क्यषो विधानसामर्थ्यात् । यत्तु,

लोहितश्यामदुःखानि हर्षगर्वसुखानि च ।
मूर्च्छानिद्राकृपाधूमाः करुणा नित्यचर्मणी ॥

इति पठित्वा श्यामादिभ्योऽपि क्यषि पदद्वयमुदाहरन्ति तद्भाष्यवार्तिकविरुद्धम् । तस्मात्तेभ्यः क्यङेव । श्यामायते । दुःखादयो वृत्तिविषये तद्वति वर्तन्ते । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया लोहिनीशब्दादपि क्यष । लोहिनीयति । लोहिनीयते ॥

२६६९-क्यष् प्रत्ययान्त नाम धातुके उत्तर विकल्प करके परस्मैपद हो, लोहितायति, लोहितायते । इस स्थलमें च्विकी अनुवृत्तिसे अभूततद्भाव, विषयत्व लब्ध हुआ, परन्तु वह लोहित शब्दका ही विशेषण है, डाचका नहीं, क्योंकि, डाच् प्रत्ययका विशेषण होना असम्भव है और आदि शब्द ग्राह्य इतर शब्दका भी विशेषण नहीं होगा क्योंकि, भाष्यकारने क्यषविधायक इस सूत्रमें आदि शब्दका प्रत्याख्यान किया है, वैसे ही वार्त्तिक है, यथा-

लोहित और डाच्प्रत्ययान्त शब्दोंके उत्तर क्यष् प्रत्यय हो और भृशादि शब्दोंके उत्तर क्यङ् आदि प्रत्यय हों * । यदि कहो कि, काम्यच् प्रत्ययके समान क्यष् प्रत्ययके उच्चारण सामर्थ्यके कारण ककार श्रुत होगा, ऐसा नहीं कह सकते हो क्योंकि, क्यष् प्रत्ययका ककार भी भाष्यमें प्रत्याख्यात हुआ है । पटपटायति, पटपटायते । डाजन्तके उत्तर क्यष् प्रत्यय विधानके=सामर्थ्यके कारण कृ, भू, अस् इन धातुओंके योग विना भी डाच् होगा । कोई लोहितादिकोंके मध्यमें, लोहित, श्याम, दुःख, हर्ष, गर्व, सुख, मूर्छा, निद्रा, कृपा, धूम, करुणा, नित्य, चर्म्म इनका पाठ करके श्यामादि शब्दोंके उत्तर भी क्यष् प्रत्यय करके दो पदोंका उदाहरण देतेहैं, वह भाष्य और वार्त्तिकके विरुद्ध है, इस कारण उनके उत्तर क्यङ् ही हुआ । श्यामायते । दुःखादि शब्द वृत्तिविषयमें दुःखादिमान्‌में वृत्ति है । लिङ्गविशिष्ट परिभाषासे लोहिनी शब्दके उत्तर भी क्यष् प्रत्यय होकर-लोहिनीयति, लोहिनीयते ॥

२६७० कष्टाय क्रमणे । ३ । १ । १४ ॥

चतुर्थ्यन्तात्कष्टशब्दादुत्साहेऽर्थे क्यङ् स्यात् । कष्टाय क्रमते कष्टायते । पापं कर्तुमुत्सहत इत्यर्थः ॥ सत्रकक्षकष्टकृच्छ्रगहनेभ्यः कण्वचिकीर्षायामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ कण्वं पापम् । सत्रादयो वृत्तिविषये पापार्थाः । तेभ्यो द्वितीयान्तेभ्यश्चिकीर्षायां क्यङ् । पापं चिकीर्षतीत्यस्वपदविग्रहः । सत्रायते । कक्षायते इत्यादि ॥

२६७०-चतुर्थीविभक्त्यन्त कष्ट शब्दके उत्तर उत्साहार्थमें क्यङ् प्रत्यय हो, कष्टाय क्रमते=कष्टायते, अर्थात् पाप करनेका उत्साह करता है ।

कण्व, अर्थात् पापचिकीर्षा होनेपर सत्त्र, कक्ष, कष्ट, कृच्छ और गहन शब्दोंके उत्तर क्यङ् प्रत्यय हो* कण्व नाम पापका है, सत्त्रादि भी वृत्तिविषयमें पापअर्थवाले हैं, द्वितीयान्त उनसे पाप करनेकी इच्छामें क्यङ् हुआ पापं चिकीर्षति, यह अस्वपद विग्रह है, सत्त्रायते । कक्षायते-इत्यादि ॥

२६७१ कर्मणो रोमन्थतपोभ्यां वर्तिचरोः । ३ । १ । १५ ॥

रोमन्थतपोभ्यां कर्मभ्यां क्रमेण वर्तनायां चरणे चार्थे क्यङ् स्यात् । रोमन्थं वर्तयति रोमन्थायते ॥ हनुचलन इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ चर्वितस्याकृष्य पुनश्चर्वणमित्यर्थः । नेह । कीटो रोमन्थं वर्तयति । अपानप्रदेशान्निःसृतं द्रव्यमिह रोमन्थः । तदश्नातीत्यर्थ इति कैयटः । वर्तुलं करोतीत्यर्थ इति न्यासकारहरदत्तौ ॥ तपसः परस्मैपदं च ॥*॥ तपश्चरति तपस्यति ॥

२६७१-रोमन्थ और तपस् इन दो कर्म पदोंके उत्तर क्रमसे वर्तना और चरणार्थमें क्यङ प्रत्यय हो, रोमन्थं वर्त्तयति=रोमन्थायते ।

तालुचलनसे चबाई हुई वस्तुको आकर्षणपूर्वक पुनश्चर्वण अर्थमें उक्त प्रत्यय हो * इस कारण 'कीटो रोमन्थं वर्त्तयति' इस स्थलमें क्यङ् प्रत्यय नहीं हुआ, इस स्थानमें अपान प्रदेशसे निःसृत द्रव्यको रोमन्थ कहतेहैं । उसको भोजन करताहै, ऐसा कैयटका मत है, न्यासकार और हरदत्तके मतसे वर्त्तुल करताहै ।

तपस् शब्दके उत्तर क्यङ् प्रत्यय होनेपर परस्मैपद होगा* तपश्चरति=तपस्यति ॥

२६७२ बाष्पोष्मभ्यामुद्वमने । ३ । १ । १६ ॥

आभ्यां कर्मभ्यां क्यङ् स्यात् । बाष्पमुद्वमति बाष्पायते । ऊष्मायते । फेनाच्चेति वाच्यम् ॥ * ॥ फेनायते ॥

२६७२-बाष्प और ऊष्म शब्दके उत्तर उद्वमनार्थमें क्यङ् प्रत्यय हो, बाष्पमुद्वमति=बाष्पायते, ऊष्मायते ।

फेन शब्दके उत्तर भी क्यङ् प्रत्यय हो * फेनायते ॥

२६७३ शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेघेभ्यः करणे । ३ । १ । १७ ॥

एभ्यः कर्मभ्यः करोत्यर्थे क्यङ् स्यात् । शब्दं करोति शब्दायते । पक्षे तत्करोतीति णिजपीष्यत इति न्यासः । शब्दयति ॥ सुदिनदुर्दिननीहारेभ्यश्च ॥ * ॥ सुदिनायते ॥

२६७३-शब्द, वैर, कलह, अभ्र, कण्व और मेघ इन कर्मोंके उत्तर 'करोति' अर्थमें क्यङ् हो, शब्दं करोति= शब्दायते । पक्षमें "तत्करोति०" इससे णिच् भी होगा, यह न्यासकारका मत है । शब्दयति ।

सुदिन, दुर्दिन और नीहार शब्दके उत्तर क्यङ् प्रत्यय हो*सुदिनायते ॥

२६७४ सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायाम् । ३ । १ । १८ ॥

सुखादिभ्यः कर्मभ्यो वेदनायामर्थे क्यङ् स्याद्वेदनाकर्तुरेव चेत्सुखादीनि स्युः । सुखं वेदयते सुखायते । कर्तृग्रहणं किम् । परस्य सुखं वेदयते ॥

२६७४-यदि सुखादि वेदना कर्त्ताको ही हो तो सुखादि शब्दोंके उत्तर वेदनार्थमें क्यङ् प्रत्यय हो, सुखं वेदयते= सुखायते । कर्तृ पदका ग्रहण करनेसे 'परस्य सुखं वेदयते' इस स्थलमें क्यङ् नहीं हुआ ॥

२६७५ नमोवरिवश्चित्रङः क्यच् ३।१।१९

करणे इत्यनुवृत्तेः क्रियाविशेषे पूजायां परिचर्यायामाश्चर्ये च । नमस्यति देवान् । पूजयतीत्यर्थः । वरिवस्यति गुरून् । शुश्रूषते इत्यर्थः । चित्रीयते । विस्मयते इत्यर्थः । विस्मापयत इत्यन्ये ॥

२६७५-नमस्, वरिवस् और चित्रङ् शब्दके उत्तर क्रियाविशेषमें अर्थात् पूजार्थमें, परिचर्य्यार्थ और आश्चर्य अर्थमें क्यच् प्रत्यय हो, नमस्यति देवान्, अर्थात् पूजा करताहै । वरिवस्यति गुरून्, सेवा करताहै । चित्रीयते, अर्थात् आश्चर्यान्वित होताहै । कोई २ कहतेहैं विस्मापयते, अथार्त् आश्चर्य्यान्वित कराताहै ॥

२६७६ पुच्छभाण्डचीवराण्णिङ् । ३ । १ । २० ॥

पुच्छादुदसने व्यसने पर्यसने च ॥ * ॥ विविधं विरुद्धं वोत्क्षेपणं व्यसनम् । उत्पुच्छयते । विपुच्छयते । परिपुच्छयते ॥ भाण्डात्समाचयने ॥ * ॥ सम्भाण्डयते । भाण्डानि समाचिनोति राशीकरोतीत्यर्थः। समवभाण्डत॥ चीवरादर्जने परिधाने च ॥ * ॥ सञ्चीवरयते भिक्षुः । चीवराण्यर्जयति परिधत्ते वेत्यर्थः ॥

२६७६-पुच्छ, भाण्ड, चीवर शब्दोंके उत्तर णिङ् हो । उदसन, व्यसन और पर्य्यसनार्थमें पुच्छ शब्दके उत्तर णिङ् हो * विविधं-विरुद्ध वोत्क्षेपणं व्यसनम् । उत्पुच्छयते । विपुच्छयते । परिपुच्छयते ।

समाचयन, अर्थात् राशीकरणार्थमें भाण्ड शब्दके उत्तर णिङ् प्रत्यय हो*सम्भाण्डयते, भाण्डानि समाचिनोति, अर्थात् इकट्ठा करताहै । समवभाण्डत ।

अर्जन और परिधानार्थमें चीवर शब्दके उत्तर णिङ् हो * सञ्चीवरयते भिक्षुः । चीवराण्यर्जयति परिधत्ते वा, अर्थात् चीथडे एकत्र करताहै, अथवा पहिरताहै ॥

२६७७ मुण्डमिश्रश्लक्ष्णलवणव्रतवस्त्रहलकलकृततूस्तेभ्यो णिच्॥३।१।२१॥

कृञर्थे । मुण्डं करोति मुण्डयति ॥ व्रताद्भोजनतन्निवृत्त्योः ॥ * ॥ पयः शूद्रान्नं वा व्रतयति ॥ वस्त्रात्समाच्छादने ॥ * ॥ संवस्त्रयति ॥ हल्यादिभ्यो ग्रहणे ॥ * ॥ हलिकल्योरदन्तत्वं च निपात्यते । हलिं कलिं वा गृह्णाति, हलयति, कलयति । महद्धलं हलिः । परत्वाद् वृद्धौ सत्यामपीष्टवद्भावेनागेव लुप्यते, अतः सन्वद्भावदीर्घौ न । अजहलत् । अचकलत् । कृतं गृह्णाति कृतयति । तूस्तानि विहन्ति वितूस्तयति । तूस्तं केशा इत्येके । जटीभूताः केशा इत्यन्ये । पापमित्यपरे । मुण्डादयः सत्यापपाशेत्यत्रैव पठितुं युक्ताः । प्रातिपदिकाद्धात्वर्थ इत्येव सिद्धे केषांचिद्ग्रहणं सापेक्षेभ्योऽपि णिजर्थम् । मुण्डयति माणवकम् । मिश्रयत्यन्नम् । श्लक्ष्णयति वस्त्रम् । लवणयति व्यञ्जनमिति । हलिकल्योरदन्तत्वार्थम् । सत्यस्य आपुगर्थम् । केषांचित्तु प्रपञ्चार्थम् । सत्यं करोत्याचष्टे वा सत्यापयति ॥ अर्थवेदयोरप्यापुग्वक्तव्यः ॥*॥ अर्थापयति । वेदापयति । पाशं विमुञ्चति विपाशयति । रूपं पश्यति रूपयति वीणयोपगायत्युपवीणयति । तूलेनानुकुष्णात्यनुतूलयति । तृणाग्रं तूलेनानुघट्टयतीत्यर्थः । श्लोकैरुपस्तौति उपश्लोकयति । सेनया अभियाति अभिषेणयति । उपसर्गात्सुनोतीति षः । अभ्यषेणयत् । प्राक्सितादिति षः। अभिषिषेणयिषति । स्थादिष्वभ्यासेन चेति षः । लोमान्यनुमार्ष्टि अनुलोमयति । त्वच संवरणे । घः। त्वचं गृह्णाति त्वचयति । वर्मणा सन्नह्यति संवर्मयति । वर्णं गृह्णाति वर्णयति । चूर्णैरवध्वंसते अवचूर्णयति । इष्टवदित्यतिदेशात्पुंवद्भावादयः।एनीमाचष्टे एतयति । दरदमाचष्टे दारदयति । पृथुं प्रथयति । वृद्धौ सत्यां पूर्वं वा टिलोपः । अपिप्रथत्-अपप्रथत् । मृदुम् । म्रदयति । अमिम्रदत्-अमम्रदत् । भृशं कृशं दृढम् । भ्रशयति । क्रशयति । द्रढयति । अबभ्रशत् । अचक्रशत् । अदद्रढत् । परिव्रढयति । पर्यवव्रढत् । ऊढिमा-

रूयत् औजिढत् । ढत्वादीनामसिद्धत्वात् ढुति-शब्दस्य द्वित्वम् । पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे इति त्वनित्यमित्युक्तम् । ढि इत्यस्य द्वित्वमित्यन्ये । औडिढत् । ऊढमाख्यत् । औजढत्-औडढत् । ओः पुयणितिवर्गप्रत्याहारजग्रहो लिङ्गम् । द्वित्वे कार्ये णावच आदेशो नेति ऊनयतावुक्तम् । प्रकृत्यैकाच् । वृद्धिपुकौ । स्वापयति । त्वां मां वाऽऽचष्टे त्वापयति । मापयति । मपर्यन्तस्य त्वमौ । पररूपात्पूर्वं नित्यत्वाट्टिलोपः । वृद्धिः पुक् त्वादयति मादयतीति तु न्याय्यम् । अन्तरङ्गत्वात्पररूपे कृते प्रकृत्यैकाजिति प्रकृतिभावात् । न च प्रकृतिभावो भाष्ये प्रत्याख्यात इति भ्रमितव्यम् । भाष्यस्य प्रष्ठाद्युदाहरणविशेषेऽन्यथासिद्धिपरत्वात् । युवामावां वा युष्मयति । अस्मयति । श्वानमाचष्टे शावयति । नस्तद्धित इति टिलोपः । प्रकृतिभावस्तु न । येन नाप्राप्तिन्यायेन टेरित्यस्यैव बाधको हि सः । भत्वात्सम्प्रसारणम् । अन्ये तु नस्तद्धित इति नेहातिदिश्यते इष्ठनि तस्यादृष्टत्वात् । ब्रह्मिष्ठ इत्यादौ परत्वाट्टेरित्यस्यैव प्रवृत्तेः । तेन शुनयतीति रूपमाहुः । विद्वांसमाचष्टे विद्वयति । अङ्गवृत्तपरिभाषया संप्रसारणं नेत्येके । संप्रसारणे वृद्धावावादेशे च विदावयतीत्यन्ये । नित्यत्वाट्टिलोपात्प्राक्संप्रसारणम् । अन्तरङ्गत्वात्पूर्वरूपं टिलोपः । विदयति इत्यपरे । उदञ्चमाचष्टे उदीचयति । उदैचिचत् । प्रत्यञ्चम्, प्रतीचयति । प्रत्यचिचत् । इकोऽसवर्णे इति प्रकृतिभावपक्षे । प्रतिअचिचत् । सम्यञ्चमाचष्टे समीचयति । सम्यचिचत्-समिअचिचत् । तिर्यञ्चमाचष्टे तिरायति । अञ्चेष्टिलोपेनापहारेऽपि बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वात्तिरसस्तिरिः । असिद्धवदत्रेति । णिचो लुङ्न्यायेन प्रथमटिलोपोऽसिद्धः । अतः पुनष्टिलोपो न । अङ्गवृत्तपरिभाषया वा । चङ्ग्लोपित्वादुपधाह्रस्वो न । अतितिरायत् । सध्यञ्चमाचष्टे सध्राययति । अससध्रायत् । विष्वद्र्यञ्चम्, अविविष्वद्रायत् । देवद्र्यञ्चम्, देवद्राययति, अदिदेवद्रायत् । अदद्र्यञ्चम्, अददद्रायत् । अदमुयञ्चम्, अदमुआययति । आददमुआयत् । अमुमुयञ्चम्, अमुमुआययति । चङि । आमुमुआयत् । भुवं भावयति । अबीभवत् । श्रुवम्, अशुश्रवत् । श्रियम्, अशिश्रयत् । गाम्, अजूगवत् । रायम्, अरीरयत् । नावम्, अनूनवत् । स्वश्वम्, स्वाशश्वत् । स्वः । अव्ययानां भमात्रे टिलोपः । स्वयति । असस्वत्-असिस्वत् । बहून् भावयति । बहयतीत्यन्ये । विन्मतोरिति लुक् स्रग्विणम्, स्रजयति । संज्ञापूर्वकत्वान्न वृद्धिः । श्रीमतीं श्रीमन्तं वा । श्रययति । अशिश्रयत् । पयस्विनीम्, पयसयति । इह टिलोपो न । तदपवादस्य लुकः प्रवृत्तत्वात् । स्थूलम्, स्थवयति । दूरम्, दवयति । कथं तर्हि दूरयत्यवनते विवस्वतीति । दूरमतति अयते वा दूरात् । दूरातं कुर्वतीत्यर्थः । युवानं यवयति-कनयति । युवाल्पयोरिति वा कन् । अन्तिकं नेदयति । बाढं साधयति । प्रशस्यं प्रशस्ययति । इह श्रज्यौ न । उपसर्गस्य पृथक्कृतेः । वृद्धं ज्यापयति । वर्षयति । प्रियं मापयति । स्थिरं स्थापयति । स्फिरं स्फापयति । उरुं वरयति । वारयति । बहुलं बंहयति । गुरुं गरयति । तृप्रं त्रपयति । दीर्घं द्राघयति । वृन्दारकं वृन्दयति ॥

॥ इति नामधातुप्रक्रिया ॥

२६७७-मुण्ड, मिश्र, श्लक्ष्ण, लवण, व्रत, वस्त्र, हल, कल, कृत, और तूस्त शब्दोंके उत्तर 'करोति' अर्थमें णिच् हो, मुण्डं करोति=मुंडयति ।

भोजन और उससे निवृत्ति होनेपर व्रत शब्दके उत्तर णिच् हो * पयःशूद्रान्नं वा व्रतयति ।

समाच्छादन अर्थमें वस्त्र शब्दके उत्तर णिच् हो * संवस्त्रयति ।

ग्रहणार्थमें हलादि शब्दोंके उत्तर णिच् हो*हलि और कलिको अकारान्तता निपातनसे सिद्ध है । हलिं कलिं वा गृह्णाति=हलयति । कलयति । महत् हलको हलि कहतेहैं । परत्वके कारण वृद्धि होनेपर भी इष्ठवद्भावसे अक्का ही लोप हुआ, अत एव सन्वद्भाव और दीर्घ नहीं हुआ, अजहलत् । अचकलत् । कृतं गृह्णाति=कृतयति । तूस्तानि विहन्ति=वितूस्तयति । कोई २ कहतेहैं, तूस्त शब्दसे केश समझना । अन्यमतसे जटीभूत केश और दूसरोंके मतसे पाप समझना ।

मुण्डादि शब्दोंका "सत्यापपाश० २५६३" इस सूत्रमें ही पाठ करना उचित था ।

" प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे० " इससे ही सिद्ध होनेपर सापेक्षके भी उत्तर णिच् विधानार्थ किसी २ शब्दका ग्रहण है । मुण्डयति माणवकम् । मिश्रयति अन्नम् । श्लक्ष्णयति वस्त्रम् । लवणयति व्यञ्जनम् । हलि और कलि शब्दोंको अदन्तता विधानार्थ, सत्य शब्दको आपुक् आगमके निमित्त और अन्य शब्दोंका प्रपंचार्थ ग्रहण है । सत्यं करोति आचष्टे वा=सत्यापयति ।

अर्थ और वेद शब्दको भी आपुक् हो*अर्थापयति । वेदापयति । पाशं विमुञ्चति=विपाशयति । रूपं पश्यति=रूपयति ।

वीणया उपगायति=उपवीणयति । तूलेन अनुकुष्णाति=अनुतूलयति, अर्थात् तूलसे तृणाग्रको घटित करताहै । श्लोकैरुपस्तौति=उपश्लोकयति । सेनया अभियाति=अभिषेणयति, यहां " उपसर्गात्सुनोति० २२७० " इस सूत्रसे षत्व हुआ, अभ्यषेणयत्, यहां "प्राक् सितात्० २२७६ " इस सूत्रसे षत्व हुआ । अभिषिषेणयिषति, यहां " स्थादिष्वभ्यासेन० २२७७ " इस सूत्रसे षत्व हुआ । लोमान्यनुमार्ष्टि=अनुलोमयति ॥ त्वच धातु संवरणमें है । "पुंसि संज्ञायाम् " इस सूत्रसे घ प्रत्यय हुआ, त्वचं गृह्णाति=त्वचयति । वर्मणा संनह्यति=संवर्मयति । वर्णं गृह्णाति=वर्णयति । चूर्णैरवध्वंसते=अवचूर्णयति । " इष्ठवत् " इस अतिदेशके कारण पुंवद्भाव, रभाव और टिका लोप आदि होंगे, एनीमाचष्टे=एतयति । दरदमाचष्टे=दारदयति । पृथुम्=प्रथयति । वृद्धि होकर अथवा पहले टिका लोप हुआ, अपिप्रथत्,अपप्रथत्। मृदुम्=म्रदयति । अमिम्रदत्, अमम्रदत् । भृश, कृश, दृढ, शब्दोंके उत्तर णिच् होकर—भ्रशयति । क्रशयति । द्रढयति । अबभ्रशत् । अचक्रशत् । अदद्रढत् । परिवृढयति । पर्य्यवव्रढत् । ऊढिमाख्यत्=औजिढत् । ढत्वादिकी असिद्धिके कारण ढ्ति शब्दको द्वित्व हुआ । " पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे " यह तो अनित्य है, ऐसा उक्त हुआहै । अन्यमतसे ढि शब्दको द्वित्व होगा, औडिढत् । ऊढमाख्यत्=औजढत् । औडढत् । " ओः पुयण्जि० २५७७ " इस सूत्रमें वर्ग, प्रत्याहार, जग्रहणसे द्वित्व करनेपर णि परे अच् आदेश नहीं हो, यह ऊन धातु प्रकरणमें कहाहै, इस कारण ढ शब्दको द्वित्व हुआ । " प्रकृत्यैकाच् २०१० " से प्रकृतिभाव, वृद्धि और पुक्आगम होकर—स्वापयति। त्वां मां वाचष्टे=त्वापयति । मापयति, यहां मपर्यन्त शब्दके स्थानमें त्व और म आदेश पररूपके पूर्वमें नित्यत्वके कारण टिका लोप, वृद्धि और पुगागम हुआ । त्वादयति । मादयति । यह पद तो ठीक हैं, कारण कि, अन्तरङ्गत्वके कारण पररूप करनेपर " प्रकृत्यैकाच् २०१० " इस सूत्रसे प्रकृतिभाव होताहै । भाष्यमें प्रकृतिभाव प्रत्याख्यात है, यह भ्रम तो नहीं करना चाहिये, कारण कि, भाष्यके प्रेष्ठादि उदाहरण विशेषोंमें अन्यथासिद्धिपरत्व वर्णन है, नहीं तो 'स्थापयति' इत्यादि प्रयोग ही नहीं होंगे । युवाम् आवाम् वा=युष्मयति । अस्मयति । श्वानमाचष्टे=शावयति, यहां " नस्तद्धिते ६७९ " इस सूत्रसे टिका लोप हुआ । प्रकृतिभाव तो नहीं होगा, कारण कि, " येन नाप्राप्ति " इस न्यायसे वह प्रकृतिभाव "टेः १७८६ " इस सूत्रका ही बाधक है । भत्वके कारण सम्प्रसारण हुआ । अन्य पण्डित तो 'नस्तद्धिते ६७९ " इस सूत्रसे टिलोपका इस स्थलमें अतिदेश नहीं होगा, कारण कि, इष्ठन् प्रत्यय परे वह देखा नहीं जाताहै, ब्रह्मिष्ठ इत्यादि स्थलमें भी परत्वके कारण " टेः १७८६ " इस सूत्रकी ही प्रवृत्ति होतीहै, इस कारण 'शुनयति' ऐसा रूप कहतेहैं । विद्वांसमाचष्टे=विद्वयति, यहां कोई २ कहतेहैं, अङ्गवृत्तपरिभाषासे सम्प्रसारण नहीं होगा । अन्य मतसे सम्प्रसारण, वृद्धि और अवादेश होकर 'विदावयति' ऐसा पद होगा । और कोई तो नित्यत्वके कारण टिलोपके पूर्वमें सम्प्रसारण, अन्तरङ्गत्वके कारण पूर्वरूप, पश्चात् टिका लोप करके 'विदयति' ऐसा रूप कहतेहैं ॥ उदञ्चमाचष्टे=उदीचयति । उदैचिचत् ॥ प्रत्यञ्चम्=प्रतीचयति । प्रत्यचिचत् । "इकोऽसवर्णे० ९१" इस सूत्रसे प्रकृतिभाव पक्षमें प्रतिअचिचत् । सम्यञ्चमाचष्टे=समीचयति । सम्यचिचत्, समिअचिचत् । तिर्यञ्चमाचष्टे=तिराययति, यहां अञ्चु धातुकी टिका लोप करके अपहार होनेपर भी बहिरंगत्वके कारण असिद्ध होनेसे तिरस् शब्दके स्थानमें तिरि आदेश हुआ, और "णौ चङ्युपधाया० २९८३" इस सूत्रसे 'चिणो लुक्' इस न्यायके अनुसार प्रथम टिका लोप असिद्ध हुआ, अत एव पुनर्वार टिका लोप नहीं हुआ अथवा अङ्गवृत्तपरिभाषासे टिका लोप नहीं हुआ । चङ् परे अक्का लोप होनेके कारण उपधाको ह्रस्व नहीं होकर—अतितिरायत् ॥ सध्र्यञ्चमाचष्टे=सध्राययति । अससध्रायत् ॥ विष्वद्र्यञ्चम्=अविविष्वद्रायत् ॥ देवद्र्यञ्चम्=देवद्राययति । अदिदेवद्रायत् ॥ अदद्र्यञ्चम्=अदद्द्रायत् । अदमुयञ्चम्=अदमुआययति । आददमुआयत् ॥ अमुमुयञ्चम् । अमुमुआययति । चङ् । आमुमुआयत् ॥ भुवम्=भावयति । अबीभवत् ॥ भ्रुवम्=अबुभ्रवत् ॥ श्रियम्=अशिश्रयत् ॥ गाम्=अजूगवत् ॥ रायम्=अरीरयत् ॥ नावम्=अनूनवत् ॥ स्वश्वम्=स्वाशश्वत्॥ स्वराचष्टे, इस विग्रहमें णिच् और अव्ययके भमात्रमें टिका लोप होकर—स्वयति । अससवत्, असिस्वत्॥बहून्=भावयति। दूसरेके मतसे बहयति॥ "विन्मतो०" इससे लुक् होकर—स्रग्विणम्=स्रजयति । संज्ञापूर्वकत्वके कारण वृद्धि नहीं हुई । श्रीमतीं—श्रीमन्तं वा=श्रययति । अशिश्रयत् । पयस्विनीम्=पयसयति । इस स्थलमें तदपवाद लुक्की प्रवृत्तिके कारण टिका लोप नहीं हुआ ॥ स्थूलम्=स्थवयति ॥ दूरम्=दवयति । " स्थूलदूर० " इससे यणादि लोपको टिलोपापवाद होनेसे—'दूरयत्यवनते विवस्वतीति' यह प्रयोग कैसे बना ? इसपर कहतेहैं कि, इस स्थलमें दूरमतति अयते वा दूरात्—दूरातं कुर्वीति, इस विग्रहमें णिच् करके 'दूरयति' यह प्रयोग है ॥ युवानम्=यवयति । कनयति, यहां " युवाल्पयोः० " इस सूत्रसे युव शब्दके स्थानमें विकल्प करके कन् हुआ ॥ अन्तिकम्=नेदयति ॥ बाढम्=साधयति । प्रशस्यम्=प्रशस्यति, यहां उपसर्गकी पृथक् कृतिके कारण श्र और ज्य आदेश नहीं हुआ । वृद्धम्=ज्यापयति, वर्षयति ॥ प्रियम्=प्रापयति ॥ स्थिरम्=स्थापयति ॥ स्फिरम्=स्फापयति । उरुम्=वरयाति, वारयति ॥ बहुलम्=बंहयति ॥ गुरुम्=गरयति ॥ तृप्रम्=त्रपयति । दीर्घम्=द्राघयति ॥ वृन्दारकम्=वृन्दयति ॥

॥ इति नामधातुप्रकरणम् ॥

अथ कण्ड्वादयः।

२६७८ कण्ड्वादिभ्यो यक् ।३।१।२७॥

एभ्यो धातुभ्यो नित्यं यक् स्यात् स्वार्थे। धातुभ्यः किम् । प्रातिपदिकेभ्यो मा भूत् । द्विधा हि कण्ड्वादयः । धातवः प्रातिपदिकानि च॥

कण्डूञ् गात्रविघर्षणे॥ कण्डूयति-कण्डूयते॥१॥ मन्तु अपराधे ॥ रोष इत्येके । मन्तूयति ॥ चन्द्रस्तु ञितमाह । मन्तूयते ॥ २ ॥ वल्गु पूजामाधुर्ययोः ॥ वल्गूयति ॥ ३ ॥ असु उपतापे॥असु असूञ् इत्येके॥अस्यति।असूयति-असूयते ॥ ५ ॥ लेट् लोट् धौर्त्ये पूर्वभावे स्वप्ने च ॥ दीप्तावित्येके । लेटयति । लेटिता । लोटयति । लोटिता ॥ ७ ॥ लेला दीप्तौ ॥८॥ इरस् इरज् इरञ् ईर्ष्यायाम् ॥ इरस्यति । इरज्यति । हलि चेति दीर्घः । ईर्यति । ईर्यते ॥ ११ ॥ उषस् प्रभातीभावे ॥ १२ ॥ वेद धौर्त्ये स्वप्ने च ॥ १३ ॥ मेधा आशुग्रहणे । मेधायति ॥ १४ ॥ कुषुभ क्षेपे ॥ कुषुभ्यति ॥ ॥ १५ ॥ मगध परिवेष्टने ॥ नीचदास्य इत्यन्ये ॥ १६ ॥ तन्तस् पम्पस् दुःखे ॥१८ ॥ सुख दुःख तत्क्रियायाम् ॥ सुख्यति। दुःख्यति। सुखं दुःखं चानुभवतीत्यर्थः ॥ २० ॥ सपर पूजायाम् ॥ २१ ॥ अरर आराकर्मणि ॥ २२ ॥ भिषज् चिकित्सायाम् ॥ २३ ॥ भिष्णज् उपसेवायाम् ॥ २४ ॥ इषुध शरधारणे ॥ २५ ॥ चरण वरण गतौ ॥ २७ ॥ चुरण चौर्ये ॥२८॥ तुरण त्वरायाम् ॥ २९ ॥ भुरण धारणपोषणयोः ॥ ३० ॥ गद्गद वाक्स्खलने ॥ ३१ ॥ एला केला खेला विलासे ॥ इलेत्यन्ये ॥ लेखा स्खलने च। अदन्तोऽयमित्यन्ये लेख्यति॥३६॥ लिट अल्पकुत्सनयोः ॥ लिटयति ॥ ३७ ॥ लाट जीवने ॥ ३८ ॥ हृणीङ् रोषणे लज्जायां च ॥ ३९ ॥ महीङ् पूजायाम ॥ महीयते । पूजां लभत इत्यर्थः ॥ ४० ॥ रेखा श्लाघासादनयोः ॥ ४१ ॥ द्रवस् परितापपरिचरणयोः ॥ ॥ ४२ ॥ तिरस् अन्तर्धौ ॥ ४३ ॥ अगद नीरोगत्वे ॥ ४४ ॥ उरस् बलार्थः ॥ उरस्यति । बलवान् भवतीत्यर्थः ॥४५॥ तरण गतौ ॥४६॥ पयस् प्रसृतौ ॥४७॥सम्भूयस् प्रभूतभावे॥४८॥ अम्बर संवर सम्भरणे ॥ ५० ॥ आकृतिगणोऽयम् ॥ * ॥

॥ इति कण्ड्वादयः ॥

२६७८-कण्ड्वादि धातुओंके उत्तर स्वार्थमें नित्य यक् प्रत्यय हो। धातु क्यों कहा ? तो प्रातिपदिकके उत्तर नहीं हो, कण्ड्वादि दो प्रकारके हैं, धातु और प्रातिपदिक। कण्डूञ् धातु गात्रविघर्षणमें है । कण्डूयति । कण्डूयते ॥ मन्तु धातु अपराध और किसीके मतसे रोषमें है । मन्तूयति । चन्द्रमतसे तो मन्तु धातु ञित् अर्थात्, उभयपदी है । मन्तूयते ॥ वल्गु धातु पूजा और माधुर्य्यमें है । वल्गूयति । असु धातु उपतापमें है । असु और असूञ् धातु कोई २ कहतेहैं । अस्यति । असूयति । असूयते ॥ लेट् और लोट् धातु धूर्त्तता, पूर्वभाव और स्वप्न और मतसे दीप्ति अर्थमें है । लेटयति । लेटिता । लोटयति । लोटिता ॥ लेला धातु दीप्तिमें है ॥ इरस्, इरज्, इरञ् धातु ईर्ष्यामें हैं । इरस्यति । इरज्यति । "हलि च० ३५४" इस सूत्रसे दीर्घ होकर-ईर्य्यति । ईर्य्यते ॥ उषस् धातु प्रभातीभावमें है ॥ वेद धातु धूर्त्तता और स्वप्नमें है । मेधा धातु आशु (शीघ्र) ग्रहणमें है । मेधायति ॥ कुषुभ धातु क्षेपमें है । कुषुभ्यति ॥ मगध धातु परिवेष्टनमें अन्यमतसे नीचदास्यमें है ॥ तन्तस् और पम्पस् धातु दुःखमें हैं । सुख और दुःख धातु तत्क्रियामें हैं । सुख्यति । दुःख्यति । अर्थात् सुख, दुःखका अनुभव करताहै । सपर धातु पूजामें है । अरर धातु आराकर्म्ममें है ॥ भिषज् धातु चिकित्सामें है ॥ भिष्णज् धातु उपसेवामें है ॥ इषुध धातु शर धारणमें है ॥ चरण और वरण धातु गतिमें हैं ॥ चुरण धातु चौर्य्यमें है ॥ तुरण धातु त्वरा करनेमें है ॥ भुरण धातु धारण और पोषणमें है ॥ गद्गद धातु वाक्स्खलनमें है ॥ एला, केला, खेला और इला धातु विलासमें हैं ॥ लेखा धातु स्खलनमें है। अन्यमतसे यह धातु अदन्त है । लेख्यति ॥ लिट धातु अल्प और कुत्सनमें है । लिटयति ॥ लाट धातु जीवनमें है ॥ हृणीङ् धातु रोषण और लज्जामें है ॥ महीङ् धातु पूजामें है । महीयते, अर्थात् पूजालाभ करताहै ॥ रेखा धातु श्लाघा और आसादनमें है ॥ द्रवस धातु परिताप और परिचरणमें है॥तिरस् धातु अन्तर्धानमें है ॥ अगद धातु नीरोगत्वमें है ॥ उरस् धातु बलमें है । उरस्यति, अर्थात् बलवान् होताहै ॥ तरण धातु गतिमें है ॥ पयस् धातु प्रसृतिमें है ॥ संभूयस् धातु प्रभूतभावमें है ॥ अम्बर और संवर धातु सम्भरणमें हैं॥ यह आकृतिगण है ॥

॥ इति कण्ड्वादिप्रकरणम् ॥

अथ प्रत्ययमाला ।

कण्डूयतेः सन् ॥ सन्यङोरिति प्रथमस्यैकाचो द्वित्वे प्राप्ते ॥ कण्ड्वादेस्तृतीयस्येति वाच्यम् ॥ * ॥ कण्डूयियिषति । क्यजन्तात्सन् ॥ यथेष्टं नामधातुषु ॥ * ॥ आद्यानां त्रयाणामन्यतमस्य द्वित्वमित्यर्थः ॥ अजादेस्त्वाद्येतरस्य । पुपुत्रीयिषति । पुतित्रीयिषति । पुत्रीयियिषति । अशिश्वीयिषति । अश्वीयियिषति । नदराणां संयुक्तानामचः परस्यैव द्वित्वनिषेधः । इन्द्रीयतेः सन् । द्वीशब्दयिशब्दयोरन्यतरस्य द्वित्वम् । इन्दिद्रीयिषति । इन्द्रीयियिषति । चिचन्द्रीयिषति । चन्दिद्रीयिषति ।

चन्द्रीयियिषति । प्रियमाख्यातुमाचक्षाणं प्रेरयितुं वेच्छति । पिप्रापयिषति । प्रापिपयिषति । प्रापयियिषति । उरुं विवारयिषति । वारिरयिषति । वारयियिषति । बाढं सिसाधयिषतीत्यादिरूपत्रयम् । षत्वं तु नास्ति । आदेशो यः सकार इत्युक्तेः । यङ् सन् ण्यन्तात्सन् । बोभूयिषयिषति । यङ् णिच् सन्नन्ताण्णिच् । बोभूययिषतीत्यादि ॥

॥ इति प्रत्ययमाला ॥

कण्डूय धातुके उत्तर सन् प्रत्यय हुआ । "सन्यङोः २३९५" इस सूत्रसे प्रथम एकाच्को द्वित्व प्राप्त होनेपर–

कण्ड्वादिके तृतीय एकाच्को द्वित्व हो, ऐसा कहना चाहिये * इससे यि शब्दको द्वित्व होकर–कण्डूयियिषति । क्यजन्तके उत्तर सन् हुआ ।

नामधातुविषयमें यथेष्ट हो, अर्थात् आद्य तीनके मध्यमें अन्यतमको द्वित्व हो* पुपुत्रीयिषति । पुतित्रीयिषति । पुत्रीयियिषति । अजादि धातुके आदिको छोडकर द्वित्व होगा । अशिश्रीयिषति । अश्रीयियिषति । अच्के ही परे स्थित संयुक्त न, द और रकारको द्वित्व न होताहै, इस कारण इन्द्रीय धातुके उत्तर सन् करनेपर द्री शब्द और यि शब्दके मध्यमें अन्यतरको द्वित्व होगा, इन्दिद्रीयिषति । इन्द्रीयियिषति । चिचन्द्रीयिषति । चन्दिद्रीयिषति । चन्द्रीयियिषति । प्रियम् आख्यातुम् आचक्षाणं प्रेरयितुं वा इच्छति, इस विग्रहमें–पिप्रापयिषति । प्रापिपयिषति । प्रापयियिषति । उरुम्=विवारयिषति । वारिरयिषति । वारयियिषति । बाढम्=सिसाधयिषति, इत्यादि तीन रूप हुए । षत्व तो नहीं होगा, कारण कि, आदेशस्वरूप सकारको षत्व होताहै, ऐसे कह आएहैं । यङ्, सन् और ण्यन्तके उत्तर सन् होकर–बोभूयिषयिषति । यङ्, णिच् और सन्नन्तके उत्तर णिच् होकर–बोभूययिषति, इत्यादि ॥

॥ इति प्रत्ययमालाप्रकरणम् ॥

अथात्मनेपदप्रक्रिया ।

अनुदात्तङित आत्मनेपदम् । आस्ते । शेते ॥

२६७९ भावकर्मणोः । १ । ३ । १३ ॥

बभूवे । अनुबभूवे ॥

२६७९–२१५७–अनुदात्तेत् ङित् धातुसे आत्मनेपद हो । आस्ते । शेते ॥ भाववाच्यमें और कर्मवाच्यमें धातुके उत्तर आत्मनेपद हो, बभूवे । अनुबभूवे ॥

२६८० कर्तरि कर्मव्यतिहारे । १ । ३ । १४ ॥

क्रियाविनिमये द्योत्ये कर्तर्यात्मनेपदं स्यात् । व्यतिलुनीते । अन्यस्य योग्यं लवनं करोतीत्यर्थः । श्नसोरल्लोपः । व्यतिस्ते । व्यतिषाते । व्यतिषते । तासस्त्योरिति सलोपः । व्यतिसे । धि च । व्यतिध्वे । ह एति । व्यतिहे । व्यत्यसै व्यत्यास्त । व्यतिषीत । व्यतिराते ३ । व्यतिभाते ३ । व्यतिबभे ॥

२६८०–क्रियाका विनिमय होनेपर कर्त्तृवाच्यमें आत्मनेपद हो, व्यतिलुनीते, अन्यके योग्य लवन, अर्थात् छेदनको करताहै । "श्नसोरल्लोपः २४६९" इस सूत्रसे अकारका लोप हुआ, व्यतिस्ते । व्यतिषाते । व्यतिषते । "तासस्त्योः० २१९१" इस सूत्रसे सकारका लोप हुआ, व्यतिसे । "धि च २२४९" इससे सलोप होकर व्यतिध्वे । "ह एति २२५०" इससे सको ह होकर–व्यतिहे । व्यत्यसै । व्यत्यास्त । व्यतिषीत । व्यतिराते ३ । व्यतिभाते ३ । व्यतिबभे ॥

२६८१ न गतिहिंसार्थेभ्यः । १ । ३ । १५ ॥

व्यतिगच्छन्ति । व्यतिघ्नन्ति ॥ प्रतिषेधे हसादीनामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ हसादयो हसप्रकाराः शब्दक्रियाः । व्यतिहसन्ति । व्यतिजल्पन्ति ॥ हरतेरप्रतिषेधः ॥ * ॥ सम्प्रहरन्ते राजानः ॥

२६८१–कर्म्मव्यतिहारमें गत्यर्थक और हिंसार्थक धातुसे आत्मनेपद न हो, व्यतिगच्छन्ति । व्यतिघ्नन्ति ।

प्रतिषेधविषयमें हसादिका उपसंख्यान करना चाहिये * हसादि शब्दसे हसप्रकार, शब्द क्रिया समझना । व्यतिहसन्ति । व्यतिजल्पन्ति ।

हृ धातुको प्रतिषेध नहीं हो * सम्प्रहरन्ते राजानः ॥

२६८२ इतरेतरान्योन्योपपदाच्च । १ । ३ । १६ ॥

परस्परोपपदाच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इतरेतरस्यान्योन्यस्य परस्परस्य वा व्यतिलुनंति ॥

२६८२–इतरेतर और अन्योन्य शब्द उपपद होनेपर कर्मव्यतिहारमें धातुके उत्तर आत्मनेपद न हो ।

परस्पर शब्द उपपद रहते भी न हो ऐसा कहना चाहिये* इतरेतरस्य, अन्योन्यस्य, परस्परस्य वा व्यतिलुनन्ति ॥

२६८३ नेर्विशः । १ । ३ । १७ ॥

निविशते ।

२६८३–निपूर्वक विश धातुके उत्तर आत्मनेपद हो, निविशते ॥

२६८४ परिव्यवेभ्यः क्रियः । १ । ३ । १८ ॥

अकर्त्रभिप्रायार्थमिदम् । परिक्रीणीते । विक्रीणीते । अवक्रीणीते ॥

२६८४–परिपूर्वक, विपूर्वक और अवपूर्वक क्री धातुके उत्तर आत्मनेपद हो, अकर्त्रभिप्रायार्थ यह सूत्र है । परिक्रीणीते । विक्रीणीते । अवक्रीणीते ॥

२६८५ विपराभ्यां जेः । १ । ३ । १९ ॥

विजयते । पराजयते ॥

२६८५-वि और परापूर्वक जि धातुसे आत्मनेपद हो, विजयते । पराजयते ॥

२७८६ आङो दोऽनास्यविहरणे । १ । ३ । २० ॥

आङ्पूर्वाद्ददातेर्मुखविकसनादन्यत्रार्थे वर्तमानादात्मनेपदं स्यात् । विद्यामादत्ते । अनास्येति किम् । मुखं व्याददाति । आस्यग्रहणमविवक्षितम् । विपादिकां व्याददाति । पादस्फोटो विपादिका । नदी कूलं व्याददाति । पराङ्कर्म्मकान्न निषेधः ॥ * ॥ व्याददते पिपीलिकाः पतङ्गस्य मुखम् ॥

२६८६-आङ्पूर्वक दा धातुके उत्तर मुखविकसनसे भिन्नार्थमें आत्मनेपद हो, विद्यामादत्ते । मुखविकसन अर्थ होनेपर-तो मुखं व्याददाति । सूत्रमें आस्य पदका ग्रहण अविवक्षित है, इससे विपादिकां व्याददाति । विपादिका शब्दसे पादस्फोट (पीडाविशेष) समझना । नदी कूलं व्याददाति ।

पराङ्कर्म्मक दा धातुसे निषेध नहीं हो * व्याददते पिपीलिकाः पतङ्गस्य मुखम् ॥

२६८७ क्रीडोऽनुसम्परिभ्यश्च । १ । ३ । २१ ॥

चादाङः । अनुक्रीडते । संक्रीडते । परिक्रीडते । आक्रीडते । अनोः कर्मप्रवचनीयान्न । उपसर्गेण समा साहचर्यात् । माणवकमनुक्रीडति । तेन सहेत्यर्थः । तृतीयार्थे इत्यनोः कर्मप्रवचनीयत्वम् ॥ समोऽकूजने ॥ * ॥ संक्रीडते । कूजने तु । संक्रीडति चक्रम् ॥ आगमेः क्षमायाम् ॥ * ॥ ण्यन्तस्येदं ग्रहणम् । आगमयस्व तावत् । मा त्वरिष्ठा इत्यर्थः ॥ शिक्षेर्जिज्ञासायाम् ॥ * ॥ धनुषि शिक्षते । धनुर्विषये ज्ञाने शक्तो भवितुमिच्छतीत्यर्थः ॥ आशिषि नाथः ॥ * ॥ आशिष्येवेति नियमार्थं वार्तिकमित्युक्तम् । सर्पिषो नाथते । सर्पिर्मे स्यादित्याशास्त इत्यर्थः । कथं नाथसे किमु पतिं न भूभृतामिति । नाधस इति पाठ्यम् ॥ हरतेर्गतताच्छील्ये ॥ * ॥ गतं प्रकारः । पैतृकमश्वा अनुहरन्ते । मातृकं गावः । पितुर्मातुश्च गतं प्रकारं सततं परिशीलयन्तीत्यर्थः । ताच्छील्ये किम् । मातुरनुहरति ॥ किरतेर्हर्षजीविकाकुलायकरणेष्विति वाच्यम् ॥ * ॥ हर्षादयो विषयाः । तत्र हर्षो विक्षेपस्य कारणम् । इतरे फले ॥

२६८७-अनु, सम्, परि और चकारसे आङ्पूर्वक क्रीड धातुके उत्तर आत्मनेपद हो, अनुक्रीडते । संक्रीडते । परिक्रीडते । आक्रीडते । सम् उपसर्गके साथ साहचर्य्यके कारण कर्म्मप्रवचनीय अनुपूर्वक क्रीड धातुके उत्तर आत्मनेपद न होगा, माणवकमनुक्रीडति, अर्थात् माणवकके साथ क्रीडा करताहै । यहां "तृतीयार्थे ५४९" इस सूत्रसे अनु उपसर्गको कर्म्मप्रवचनीयत्व हुआहै ।

अकूजनार्थमें सम्पूर्वक क्रीड धातुसे आत्मनेपद हो * संक्रीडते । कूजनार्थमें तो संक्रीडति चक्रम् ।

क्षमा अर्थमें आङ्पूर्वक गम धातुसे आत्मनेपद हो * यहां ण्यन्तका ग्रहण है, अगमयस्व तावत् मा त्वरिष्ठा इत्यर्थः।

जिज्ञासार्थमें शिक्ष धातुके उत्तर आत्मनेपद हो * धनुषि शिक्षते, अर्थात् धनुर्विषयक ज्ञानमें शक्त होनेकी इच्छा करताहै ।

आशीर्वादार्थमें नाथ धातुसे आत्मनेपद हो * आशिस्ही में हो इस नियमके निमित्त यह वार्त्तिक है, ऐसा पहले कह आएहैं। सर्पिषो नाथते । सर्पिर्मे स्यादित्याशास्ते इत्यर्थः । इस वार्त्तिकके रहते 'नाथसे किमु पतिं न भूभृताम्' यहां आत्मनेपद कैसे हुआ ? तो इस स्थलमें 'नाधसे' ऐसा पाठ करना उचित है ।

गतताच्छील्यमें हृ धातुसे आत्मनेपद हो * गत शब्दसे प्रकार जानना । पैतृकमश्वा अनुहरन्ते मातृकं गावः, अर्थात् पिता और माताके प्रकारको निरन्तर परिशीलन करतेहैं । ताच्छील्यभिन्नार्थमें मातुरनुहरति ।

हर्ष, जीविका और कुलाय करणार्थमें कृ धातुसे आत्मनेपद हो * कृ धातुको हर्षादि विषय है, उसमें हर्ष विक्षेपका कारण और तद्भिन्न जो है वह फल (साध्य) जानना ॥

२६८८ अपाच्चतुष्पाच्छकुनिष्वालेखने । ६ । १ । १४२ ॥

अपात्किरतेः सुट् स्यात् ॥ सुडपि हर्षादिष्वेव वक्तव्यः ॥ * ॥ अपस्किरते वृषो हृष्टः । कुक्कुटो भक्षार्थी । श्वा आश्रयार्थी च । हर्षादिष्विति किम् । अपकिरति कुसुमम् । इह तङ्सुटौ न । हर्षादिमात्रविवक्षायां यद्यपि तङ् प्राप्तस्तथापि सुडभावे नेष्यते इत्याहुः । गजोऽपाकिरति ॥ आङि नुप्रच्छ्योः ॥ * ॥ आनुते । आपृच्छते ॥ शप उपालम्भे ॥ * ॥ आक्रोशार्थात्स्वरितेतोऽकर्तृगेऽपि फले शपथरूपेऽर्थे आत्मनेपदं वक्तव्यमित्यर्थः । कृष्णाय शपते ॥

२६८८-खननमें अपसे परे स्थित कृ धातुको सुट्का आगम हो, चतुष्पद और शकुनि (पक्षिविशेष) गम्य होनेपर ।

सुट् भी हर्षादि ही अर्थमें हो * अपस्किरते वृषो हृष्टः । कुक्कुटो भक्षार्थी, श्वा आश्रयार्थी च । हर्षादिभिन्नार्थ होनेपर अपकिरति कुसुमम्, इस स्थलमें तङ्

और सुट् नहीं हुआ, यद्यपि हर्षादिमात्र विवक्षामें आत्मनेपदकी प्राप्ति है, तथापि सुट्के अभाव होनेपर नहीं होताहै-गजोऽपकिरति ।

आङ्पूर्वक नु और प्रच्छ धातुसे आत्मनेपद हो* आनुते। आपृच्छते ।

आक्रोशार्थक स्वरितेत् शप धातुसे कर्तृगामी फल न होनेपर भी शपथरूप अर्थमें आत्मनेपद हो * कृष्णाय शपते ॥

२६८९ समवप्रविभ्यः स्थः ।१।३।२२॥

सन्तिष्ठते । स्थाघ्वोरिच्च । समस्थित । समस्थिषाताम् । समस्थिषत । अवतिष्ठते । प्रतिष्ठते । वितिष्ठते ॥ आङः प्रतिज्ञायामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ शब्दं नित्यमातिष्ठते । नित्यत्वेन प्रतिजानीते इत्यर्थः ॥

२६८९-सम्, अव प्र और विपूर्वक स्था धातुसे आत्मनेपद हो, सन्तिष्ठते । "स्थाघ्वोरिच्च २३८९" इस सूत्रसे इदादेश होकर-समस्थित । समस्थिषाताम् । समस्थिषत । अवतिष्ठते । प्रतिष्ठते । वितिष्ठते ।

आङ्पूर्वक स्था धातुसे प्रतिज्ञामें आत्मनेपद हो*शब्दं नित्यमातिष्ठते, अर्थात् नित्यत्वरूपसे प्रतिज्ञा करताहै ॥

२६९० प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च । १ । ३ । २३ ॥

गोपी कृष्णाय तिष्ठते । आशयं प्रकाशयतीत्यर्थः । संशय्य कर्णादिषु तिष्ठते यः । कर्णादीन्निर्णेतृत्वेनाश्रयतीत्यर्थः ॥

२६९०-प्रकाशन, अर्थात् ज्ञापन, स्थेय,अर्थात् विवादपद निर्णयकर्त्ता अर्थमें वर्त्तमान स्था धातुसे आत्मनेपद हो, गोपी कृष्णाय तिष्ठते, अर्थात् कृष्णसे आशय प्रकाश करतीहै । 'संशय्य कर्णादिषु तिष्ठते यः' अर्थात् कर्णादिको निर्णेतृत्वसे आश्रय करताहै ॥

२६९१ उदोऽनूर्ध्वकर्मणि ।१ ।३।२४ ॥

मुक्तावुत्तिष्ठते । अनूर्ध्वेति किम् । पीठादुत्तिष्ठति॥ईहायामेव॥*॥नेह। ग्रामाच्छतमुत्तिष्ठति॥

२६९१-ऊर्ध्व देशसंयोगानुकूलक्रियामें वृत्ति न हो ऐसे उत्पूर्वक स्था धातुसे आत्मनेपद हो, मुक्तावुत्तिष्ठते । ऊर्ध्वदेशसंयोगानुकूलक्रियामें वृत्ति होनेपर तो पीठादुत्तिष्ठति ।

ईहा अर्थात् चेष्टामें ही हो अन्यत्र नहीं*इससे 'ग्रामाच्छतमुत्तिष्ठति' इस स्थलमें नहीं हुआ ॥

२६९२ उपान्मन्त्रकरणे । १।३। २५ ॥

आग्नेय्याऽऽग्नीध्रमुपतिष्ठते । मन्त्रकरणे किम् । भर्तारमुपतिष्ठति यौवनेन ॥ उपाद्देवपूजासङ्गतिकरणमित्रकरणपथिष्विति वाच्यम् ॥ * ॥ आदित्यमुपतिष्ठते । कथं तर्हि स्तुत्यं स्तुतिभिरर्थ्याभिरुपतस्थे सरस्वतीति । देवतात्वारोपात्। नृपस्य देवतांशत्वाद्वा । गङ्गा यमुनामुपतिष्ठते । उपश्लिष्यतीत्यर्थः । रथिकानुपतिष्ठते । मित्रीकरोतीत्यर्थः । पन्थाः स्रुघ्नमुपतिष्ठते । प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ वा लिप्सायामिति वक्तव्यम् ॥*॥ भिक्षुकः प्रभुमुपतिष्ठते-उपतिष्ठति वा । लिप्सया उपगच्छतीत्यर्थः ॥

२६९२-मंत्रकरणार्थमें उपपूर्वक स्था धातुसे आत्मनेपद हो, आग्नेय्याग्नीध्रमुपतिष्ठते । मंत्रकरण न होनेपर भर्त्तारमुपतिष्ठति यौवनेन ।

देवपूजा, सङ्गतिकरण, मित्रकरण और पथ अर्थमें उपपूर्वक स्था धातुसे आत्मनेपद हो*आदित्यमुपतिष्ठते । देवपूजा न होनेसे 'स्तुत्यं स्तुतिभिरर्थ्याभिरुपतस्थे सरस्वती' इस स्थलमें किस प्रकार आत्मनेपद हुआ ? इस पर कहतेहैं कि, देवतात्वारोपके कारण अथवा नृपके देवांशत्वके कारण आत्मनेपद हुआहै । गङ्गा यमुनामुपतिष्ठते, अर्थात् आलिङ्गन करतीहै । रथिकानुपतिष्ठते, अर्थात् मित्रता करताहै । पन्थाः स्रुघ्नमुपतिष्ठते, अर्थात् प्राप्त होताहै ।

लिप्सार्थमें विकल्प करके उक्त कार्य हो * भिक्षुकः प्रभुमुपतिष्ठते, उपतिष्ठति वा, अर्थात् लाभेच्छासे प्रभुके निकट जाताहै ॥

२६९३ अकर्मकाच्च । १ । ३ । २६ ॥

उपात्तिष्ठतेरकर्मकादात्मनेपदं स्यात्। भोजनकाले उपतिष्ठते । सन्निहितो भवतीत्यर्थः ॥

२६९३-उपपूर्वक अकर्मक स्था धातुके उत्तर आत्मनेपद हो, भोजनकाले उपतिष्ठते, अर्थात् निकटस्थ होताहै ॥

२६९४ उद्विभ्यां तपः । १ । ३ । २७ ॥

अकर्मकादित्येव । उत्तपते । वितपते । दीप्यत इत्यर्थः॥स्वाङ्गकर्मकाच्चेति वक्तव्यम् *॥ स्वमङ्गं स्वाङ्गं न तु अद्रवमिति परिभाषितम् । उत्तपते वितपते वा पाणिम् । नेह सुवर्णमुत्तपति । सन्तापयति विलापयति वेत्यर्थः । चैत्रो मैत्रस्य पाणिमुत्तपति । सन्तापयतीत्यर्थः ।

२६९४-उत् और विपूर्वक अकर्मक तप धातुसे आत्मनेपद हो, उत्तपते । वितपते, अर्थात् दीप्त होताहै ।

स्वाङ्गकर्म्मक होनेपर भी आत्मनेपद हो * इस स्थलमें स्वाङ्गशब्दसे स्वकीय अंग समझना 'अद्रवं मूर्त्तिमत्स्वाङ्गम्' यह परिभाषित अंग नहीं । उत्तपते । वितपते पाणिम् । यहां नहीं हुआ, जैसे-सुवर्णमुत्तपति, अर्थात् सन्तापित अथवा विलापित करताहै । चैत्रो मैत्रस्य पाणिमुत्तपति अर्थात् सन्तापित करताहै ॥

२६९५ आङो यमहनः । १ । ३।२८॥

आयच्छते । आहते । अकर्मकात्स्वाङ्गकर्मकादित्येव । नेह । परस्य शिर आहन्ति । कथं

तर्हि आजघ्ने विषमविलोचनस्य वक्ष इति भारविः। आहध्वं मा रघूत्तममिति भट्टिश्च। प्रमाद एवायमिति भागवृत्तिः। प्राप्येत्यध्याहारो वा । ल्यब्लोपे पञ्चमीति तु ल्यबन्तं विनैव तदर्थावगतिर्यत्र तद्विषयम्। भेत्तुमित्यादि तुमुन्नन्ताध्याहारो वास्तु । समीपमेत्येति वा ॥

२६९५-आङ्पूर्वक यम और हन धातुसे आत्मनेपद हो, आयच्छते । आहते । अकर्म्मक और स्वांगकर्म्मक होनेपर ही होगा अन्यत्र नहीं, इस कारण 'परस्य शिर आहन्ति' इस स्थलमें नहीं हुआ ।

स्वांगकर्मक ही हन् धातुसे आत्मनेपद होनेसे 'आजघ्ने विषमविलोचनस्य वक्षः' ऐसा किरातमें और 'आहध्वं मा रघूत्तमम्' ऐसा भट्टिमें किस प्रकारसे प्रयोग सिद्ध हुआ ? तो भागवृत्तिके मतसे यह प्रामादिक है, अथवा 'प्राप्य' इसपदका अध्याहार होगा, "ल्यब्लोपे०" इस सूत्रसे पञ्चमी तो ल्यबन्तके विना ही जिस स्थलमें तदर्थकी अवगति होतीहै, उसी स्थलमें होतीहै, अथवा भेत्तुमित्यादि तुमुन्नन्तका अध्याहार होगा, अथवा 'समीपमेत्य' इसका अध्याहार होगा ।

२६९६ आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् । २ । ४ । ४४ ॥

हनो वधादेशो वा लुङि आत्मनेपदेषु परेषु । आवधिष्ट । आवधिषाताम् ॥

२६९६-आत्मनेपद परे रहते लुङ्लकारमें हन् धातुके स्थानमें विकल्प करके वध आदेश हो, आवधिष्ट । आवधिषाताम् ॥

२६९७ हनः सिच् । १ । २ । १४ ॥

कित्स्यात् । अनुनासिकलोपः । आहत । आहसाताम् । आहसत ॥

२६९७-हन् धातुके उत्तर सिच्को कित्व हो, अनुनासिक वर्णका लोप होकर-आहत । आहसाताम् । आहसत ॥

२६९८ यमो गन्धने । १ । २ । १५ ॥

सिच् कित्स्यात् । गन्धनं सूचनं परदोषाविष्करणम् । उदायत । गन्धने किम् । उदायंस्त पादम् । आकृष्टवानित्यर्थः ॥

२६९८-गन्धनार्थमें यम धातुके उत्तर सिच्को कित्व हो, गंधन शब्दसे सूचन, अर्थात् परदोषाविष्करण (पराया दोष प्रगट करना) समझना । उदायत । गन्धनभिन्नार्थमें उदायंस्त पादम्, अर्थात् पादको आकर्षण किए हुए ॥

२६९९ समो गम्यृच्छिभ्याम्।१।३।२९॥

अकर्मकाभ्यामित्येव संगच्छते ॥

२६९९-अकर्मक संपूर्वक गम् और ऋच्छ धातुके उत्तर आत्मनेपद हो; संगच्छते ॥

२७०० वा गमः । १ । २ । १३ ॥

गमः परौ झलादी लिङ्सिचौ वा कितौ स्तः। संगसीष्ट-संगंसीष्ट । समगत-समगंस्त। समृच्छिष्यते । अकर्मकाभ्यां किम् । ग्रामं संगच्छति । विदिप्रच्छिस्वरतीनामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ वेत्तेरेव ग्रहणम्।संवित्ते।संविदाते ॥

२७००-गम धातुके उत्तर झलादि लिङ् और सिच्को विकल्प करके कित्व हो, संगसीष्ट, संगंसीष्ट । समगत, समगंस्त । समृच्छिष्यते । अकर्मक न होनेपर तो ग्रामं संगच्छति ।

संपूर्वक विद, प्रच्छ और स्वृ धातुसे आत्मनेपद हो * संवित्ते । संविदाते । इस स्थलमें अदादिगणीय विद धातुका ग्रहण है ॥

२७०१ वेत्तेर्विभाषा । ७ । १ । ७ ॥

वेत्तेः परस्य झादेशस्यातो रुडागमो वा स्यात् । संविद्रते-संविदते। संविद्रताम्-संविदताम् । समविद्रत-समविदत । संपृच्छते । संस्वरते ॥ अर्तिश्रुदृशिभ्यश्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अर्तीति द्वयोर्ग्रहणम् । अर्त्तिर्धौ त्वियर्तेरेवेत्युक्तम् । मा समृत । मा समृषाताम् । मा समृषतेति । समार्त्त । समार्षाताम् । समार्षतेति च भ्वादेः । इयर्तेस्तु मा समरत । मा समरेताम् । मा समरन्त । समारत । समारेताम् । समारन्तेति च । संशृणुते । संपश्यते । अकर्मकादित्येव । अत एव रक्षांसीति पुरापि संशृणुमहे इति मुरारिप्रयोगः प्रामादिक इत्याहुः । अध्याहारो वा इति कथयद्वय इति । अथास्मिन्नकर्मकाधिकारे हनिगम्यादीनां कथमकर्मकतेति चेत् । शृणु ।

धातोरर्थान्तरे वृत्तेर्धात्वर्थेनोपसंग्रहात् ।
प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया ॥१॥

वहति भारम् । नदी वहति स्यन्दत इत्यर्थः। जीवति । नृत्यति । प्रसिद्धेर्यथा । मेघो वर्षति । कर्मणोऽविवक्षातो यथा । हितान्न यः संशृणुते स किंप्रभुः ॥ उपसर्गादस्यत्यूह्योर्वेति वाच्यम् ॥ ॥ * ॥ अकर्मकादिति निवृत्तम् । बन्धं निरस्यति-निरस्यते । समूहति-समूहते ॥

२७०१-संपूर्वक विद धातुके परे स्थित झादेशके अत्को विकल्प करके रुट्का आगम हो, संविद्रते, संविदते । संविद्रताम्, संविदताम् । समविद्रत, समविदत । सम्पृच्छते । संस्वरते ।

सम्पूर्वक अर्त्ति (ऋ) श्रु और दृश धातुके उत्तर आत्मनेपद हो * यहां अर्त्ति, इस पदसे दोनोंका ग्रहण है । अक-

विधिमें तो इयर्त्ति, अर्थात् दिवादिगणीय ऋका ही ग्रहण है। मा समृत । मा समृषाताम् । मा समृषत । समार्त । समर्षाताम् । समार्षत । यह भ्वादिगणीय ऋ धातुका है । इयर्त्ति, अर्थात् दिवादिगणीयका तो मा समरत । मा समरेताम् । मा समरंत । समारत । समारेताम् । समारन्त । संशृणुते । संपश्यते । अकर्म्मक धातुके उत्तर ही होताहै, इस कारण 'रक्षांसीति पुरापि संशृणुमहे' ऐसा मुरारिका प्रयोग प्रामादिक है, अथवा 'कथयद्भ्यः' इसको अध्याहार करके होगा । इस अकर्मकाधिकारमें इन गमको कैसे अकर्म्मकत्व हुआ ? तो सुनो, धातुका अर्थ भिन्न होनेसे धात्वर्थसे उपसंग्रहमें प्रसिद्धिसे और कर्मकी अविवक्षासे अकर्म्मिका क्रिया होतीहै, जैसे-वहति भारम् । नदी वहति, अर्थात् वहतीहै । जीवति । नृत्यति । प्रसिद्धिसे जैसे-मेघो वर्षति । कर्म्मकी अविवक्षा होनेसे जैसे-'हितान्न यः संशृणुते स किंप्रभुः' ।

उपसर्गपूर्वक अस् धातु और ऊह धातुसे विकल्प करके आत्मनेपद हो * यहां 'अकर्मकात्' इसपदकी निवृत्ति हुई । बन्धं निरस्यति, निरस्यते । समूहति, समूहते ॥

२७०२ उपसर्गाद्ध्रस्व ऊहतेः ।७।४।२३॥

यादौ क्ङिति । ब्रह्म समुह्यात् । अभिं समुह्य ॥

२७०२-यकारादि कित्, ङित् प्रत्यय परे रहते उपसर्गके उत्तर ऊह धातुके ऊकारको ह्रस्व हो, ब्रह्म समुह्यात् । अग्निं समुह्य ॥

२७०३ निसमुपविभ्यो ह्वः ।१।३।३०॥

निह्वयते ॥

२७०३-नि, सम्, उप और विपूर्वक ह्वेञ् धातुके उत्तर आत्मनेपद हो, निह्वयते ॥

२७०४ स्पर्धायामाङः । १ । ३ ।३१॥

कृष्णश्चाणूरमाह्वयते । स्पर्धायां किम् । पुत्रमाह्वयति ॥

२७०४-आङ्पूर्वक ह्वेञ् धातुसे स्पर्द्धा अर्थमें आत्मनेपद हो । कृष्णश्चाणूरमाह्वयते । स्पर्धाभिन्नार्थमें यथा-पुत्रमाह्वयति ॥

२७०५ गन्धनावक्षेपणसेवनसाहसिक्यप्रतियत्नप्रकथनोपयोगेषु कृञः । १ । ३ । ३२ ॥

गन्धनं हिंसा । उत्कुरुते । सूचयतीत्यर्थः। सूचनं हि प्राणवियोगानुकूलत्वाद्धिंसैव । अवक्षेपणं भर्त्सनम् । श्येनो वर्तिकामुदाकुरुते । भर्त्सयतीत्यर्थः। हरिमुपकुरुते। सेवते। परदारान्प्रकुरुते। तेषु सहसा प्रवर्तते। एधो दकस्योपस्कुरुते। गुणमाधत्ते। गाथाः प्रकुरुते । प्रकथयति । शतं प्रकुरुते । धर्मार्थं विनियुङ्क्ते । एषु किम् । कटं करोति ॥

२७०५-गन्धन, अर्थात् हिंसा, अवक्षेपण, सेवन, साहसिक्य, प्रतियत्न, प्रकथन और उपयोगार्थमें कृ धातुसे आत्मनेपद हो, उत्कुरुते, अर्थात् सूचन करताहै । सूचन प्राणवियोगके अनुकूल होनेसे हिंसा ही है। अवक्षेपण शब्दसे भर्त्सना समझना। श्येनो वर्त्तिकामुदाकुरुते, अर्थात् श्येनपक्षी वर्त्तिका(बटेर) को भर्त्सन करताहै । हरिमुपकुरुते, अर्थात् सेवा करताहै। परदारान् प्रकुरुते, अर्थात् परस्त्रियोंमें सहसा प्रवृत्त होताहै । एधो दकस्योपस्कुरुते, अर्थात् लकडी जलका गुण ग्रहण करती है । गाथाः प्रकुरुते, अर्थात् कहताहै । शतम्प्रकुरुते, अर्थात् धमार्थ विनियोग करताहै । यह सम्पूर्ण अर्थ न होनेपर कटं करोति ॥

२७०६ अधेः प्रसहने । १ । ३ । ३३॥

प्रसहनं क्षमाऽभिभवश्च । षह मर्षणेऽभिभवे चेति पाठात् । शत्रुमधिकुरुते । क्षमत इत्यर्थः । अभिभवतीति वा ॥

२७०६-प्रसहनार्थमें अधिपूर्वक कृ धातुके उत्तर आत्मनेपद हो, प्रसहन शब्दसे क्षमा और अभिभव समझना क्योंकि, षह धातु मर्षण और अभिभवमें है । शत्रुमधिकुरुते, अर्थात् शत्रुको क्षमा अथवा अभिभव करताहै ॥

२७०७ वेः शब्दकर्मणः । १ । ३।३४॥

स्वरान्विकुरुते । उच्चारयतीत्यर्थः । शब्दकर्मणः किम् । चित्तं विकरोति कामः ॥

२७०७-शब्द यदि कर्म्म हो तो विपूर्वक कृ धातुके उत्तर आत्मनेपद हो, यथा-स्वरान् विकुरुते, अर्थात् स्वर उच्चारण करताहै । शब्द कर्म्म न होनेपर जैसे-चित्तं विकरोति कामः ॥

२७०८ अकर्मकाच्च । १ । ३ । ३५ ॥

वेः कृञ इत्येव । छात्रा विकुर्वते । विकारं लभन्ते इत्यर्थः ॥

२७०८-अकर्म्मक विपूर्वक कृ धातुके उत्तर आत्मनेपद हो, छात्रा विकुर्वते, अर्थात् छात्रगण विकारको प्राप्त होतेहैं ॥

२७०९ सम्माननोत्सञ्जनाचार्यकरणज्ञानभृतिविगणनव्ययेषु नियः १।३।३६।

अत्रोत्सञ्जनज्ञानविगणनव्यया नयतेर्वाच्याः इतरे प्रयोगोपाधयः । तथा हि । शास्त्रे नयते । शास्त्रस्थं सिद्धान्तं शिष्येभ्यः प्रापयतीत्यर्थः । तेन च शिष्यसम्माननं फलितम् । उत्सञ्जने । दण्डमुन्नयते । उत्क्षिपतीत्यर्थः । माणवकमुपनयते। विधिना आत्मसमीपं प्रापयतीत्यर्थः। उपनयनपूर्वकेणाध्यापनेन हि उपनेतरि आचार्यत्वं क्रियते । ज्ञाने । तत्त्वं नयते । निश्चिनोतीत्यर्थः। कर्मकरानुपनयते । भृतिदानेन स्वसमीपं प्रापयतीत्यर्थः । विगणनमृणादेर्निर्यातनम् । करं वि-

जाताहै। सकर्म्मक न होनेपर जैसे-बाष्पमुच्चरति, अर्थात् भाफ ऊपर जाताहै ॥

२७२७ समस्तृतीयायुक्तात् ।१।३।५४॥

रथेन संचरते ॥

२७२७-तृतीयान्तसे युक्त सम् उपसर्गके परे स्थित चर धातुसे आत्मनेपद हो, यथा-रथेन संचरते । रथके द्वारा जाताहै ॥

२७२८ दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे । १।३।५५॥

संपूर्वाद्दाणस्तृतीयान्तेन युक्तादुक्तं स्यात् तृतीया चेच्चतुर्थ्यर्थे । दास्या संयच्छते । पूर्वसूत्रे सम इति षष्ठी । तेन सूत्रद्वयमिदं व्यवहितेऽपि प्रवर्तते । रथेन समुदाचरते।दास्या संप्रयच्छते॥

२७२८-तृतीया यदि चतुर्थ्यर्थमें हुई हो तो उस तृतीयान्त पदके योगमें सम्पूर्वक दाण् धातुके उत्तर आत्मनेपद हो, दास्या संयच्छते । पूर्वसूत्रमें 'समः' यह पद षष्ठीविभक्त्यन्त है, इस कारण व्यवहित होनेपर भी दोनों सूत्र प्रवृत्त होतेहैं, जैसे-रथेन समुदाचरते । दास्या सम्प्रयच्छते ॥

२७२९ उपाद्यमः स्वकरणे ।१।३।५६॥

स्वकरणं स्वीकारः । भार्यामुपयच्छते ॥

२७२९-उपपूर्वक यम धातुके उत्तर स्वकरण अर्थात् स्वीकरणार्थमें आत्मनेपद हो, भार्यामुपयच्छते । भार्याको स्वीकार करताहै ॥

२७३० विभाषोपयमने । १ । २।१६॥

यमः सिच् किद्वा स्याद्विवाहे । रामः सीतामुपायत-उपायंस्त वा । उदवोढेत्यर्थः । गन्धनाङ्गे उपयमे तु पूर्वविप्रतिषेधान्नित्यं कित्त्वम् ॥

२७३०-विवाहार्थमें उपपूर्वक यम धातुके उत्तर विकल्प करके सिच् कित् हो, रामः सीतामुपायत, उपायंस्त वा, अर्थात् रामने सीताके साथ विवाह किया । गंधनाङ्ग उपयम होनेपर तो पूर्वविप्रतिषेधके कारण नित्य कित्व होगा ॥

२७३१ ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः ।१।३।५७॥

सन्नन्तानामेषां प्राग्वत् । धर्मं जिज्ञासते । शुश्रूषते । सुस्मूर्षते । दिदृक्षते ॥

२७३१--सन् प्रत्ययान्त ज्ञा, श्रु, स्मृ, और दृश धातुके उत्तर आत्मनेपद हो, धर्म्म जिज्ञासते । शुश्रूषते । सुस्मूर्षते । दिदृक्षते ॥

२७३२ नानोर्ज्ञः । १ । ३ । ५८॥

पुत्रमनुजिज्ञासति । पूर्वसूत्रस्यैवायं निषेधः । अनन्तरस्येति न्यायात् । तेनेह न।सर्पिषोऽनुजिज्ञासते । सर्पिषा प्रवर्तितुमिच्छतीत्यर्थः । पूर्ववत्सन इति तङ् । अकर्मकाच्चेति केवलाद्विधानात् ॥

२७३२-अनुपूर्वक सन्नन्त ज्ञा धातुके उत्तर आत्मनेपद न हो, पुत्र मनुजिज्ञासति । यह सूत्र 'अनन्तरस्य०' इस न्यायके अनुसार पूर्वसूत्रका ही निषेधक है।इस कारण इस स्थलमें निषेध नहीं हुआ, जैसे-सर्पिषोऽनुजिज्ञासते, सर्पिष् (घृत) द्वारा प्रवृत्त होनेकी इच्छा करताहै । इस स्थलमें "पूर्ववत्सनः २७३४" इस सूत्रसे आत्मनेपद हुआ, क्योंकि, "अकर्मकाच्च २७१८" इस सूत्रसे केवल ज्ञा धातुके उत्तर ही आत्मनेपद विहित हुआहै ॥

२७३३ प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः । १ । ३।५९॥

आभ्यां सन्नन्ताच्छ्रुव उक्तं न स्यात् । प्रतिशुश्रूषति । आशुश्रूषति। कर्मप्रवचनीयात्स्यादेव। देवदत्तं प्रतिशुश्रूषते ॥

२७३३-प्रति और आङ्पूर्वक सन्नन्त श्रु धातुके उत्तर आत्मनेपद न हो, प्रतिशुश्रूषति । आशुश्रूषति । कर्म्मप्रवचनीयके उत्तर आत्मनेपद होहीगा,देवदत्तं प्रतिशुश्रूषते।

शदेः शितः । १ । ३ । ६० ॥

म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च । १ । ३ । ६१॥

व्याख्यातम् ॥

"शदेः शितः २३६२" और "म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च २५३८" यह दोनों सूत्र व्याख्यात हैं ॥

२७३४ पूर्ववत्सनः । १ । ३ । ६२ ॥

सनः पूर्वो यो धातुस्तेन तुल्यं सन्नन्तादप्यात्मनेपदं स्यात् । एदिधिषते । शिशयिषते । निविविक्षते । पूर्ववत्किम् । बुभूषति । शदेरित्यादिसूत्रद्वये सनो नेत्यनुवर्त्य वाक्यभेदेन व्याख्येयम । तेनेह न । शिशत्सति । मुमूर्षति ॥

आम्प्रत्ययवत्कृञोनुप्रयोगस्य । १ । ३ । ६३ ।

एधां चक्रे ॥

२७३४-सन्के पूर्वमें जो धातु उसके तुल्य सन्नन्तके भी उत्तर आत्मनेपद हो, एदिधिषते । शिशयिषते । निविविक्षते । पूर्ववत् क्यों कहा? तो 'बुभूषति'यहां न हो"शदेः० २३६२" "म्रियते० २५३८" इन दो सूत्रोंमें 'सनो न' इस अंशकी अनुवृत्ति करके वाक्यभेदसे व्याख्या होतीहै, इस कारण 'शिशत्सति । मुमूर्षति' इस स्थलमें आत्मनेपद नहीं हुआ ।

"आम्प्रत्ययवत्कृञोऽनुप्रयोगस्य २२४०" इस सूत्रसे आम्प्रकृतिके तुल्य अनुप्रयुज्यमान कृञ्से भी आत्मनेपद होकर एधाञ्चक्रे ॥

२७३५ प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपात्रेषु । १ । ३ । ६४ ॥

प्रयुङ्क्ते । उपयुङ्क्ते ॥ स्वराद्यन्तोपसर्गा-

दिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ उद्युङ्क्ते । नियुङ्क्ते । अयज्ञपात्रेषु किम् । द्वन्द्वं न्यञ्चि पात्राणि प्रयुनक्ति ॥

२७३५–यज्ञपात्र साधन न होनेपर प्र और उपपूर्वक युजधातुके उत्तर आत्मनेपदसंज्ञक प्रत्यय हों, प्रयुंक्ते । उपयुंक्ते ।

"स्वराद्यन्तोपसर्गात्०" अर्थात् जिन उपसर्गोंके आदिमें अथवा अन्तमें स्वरवर्ण है, उनके उत्तर युज धातुसे आत्मनेपद हो ऐसा कहना चाहिये । * इसी कारण दुर्, निर् और सम् उपसर्गोंके उत्तर युजधातुसे आत्मनेपद न होगा । उद्युंक्ते । नियुंक्ते । यज्ञपात्र साधन होनेपर तो–द्वन्द्वं न्यञ्चि पात्राणि प्रयुनक्ति, यहां आत्मनेपद न हुआ ॥

२७३६ समः क्ष्णुवः । १ । ३ । ६५ ॥

संक्ष्णुते शस्त्रम् ॥

२७३६–सम्पूर्वक क्ष्णु धातुके उत्तर आत्मनेपद हो, संक्ष्णुते शस्त्रम् ॥

२७३७ भुजोऽनवने । १ । ३ । ६६ ॥

ओदनं भुङ्क्ते । अभ्यवहरतीत्यर्थः । बुभुजे पृथिवीपालः पृथिवीमिव केवलाम् । वृद्धो जनो दुःखशतानि भुंक्ते । इहोपभोगो भुजेरर्थः । अनवने किम् । महीं भुनक्ति ॥

२७३७–अनवनार्थमें भुज धातुके उत्तर आत्मनेपद हो, ओदनं भुंक्ते, अर्थात् चावल भोजन करता है, 'बुभुजे पृथिवीपालः पृथिवीमिव केवलाम्' 'वृद्धो जनो दुःखशतानि भुंक्ते' इन स्थलोंमें भुज धातुका अर्थ उपभोग कहाहै । अनवन अर्थ न होनेपर तो–महीं भुनक्ति, अवन शब्दसे पालन समझना पृथिवीका पालन करताहै । इस स्थलमें 'भुजोऽदने' ऐसा सूत्र लाघवसे पाणिनिजीने नहीं किया इससे विदित करातेहैं कि, जिस धातुका पालन और दूसरा कोईभी अर्थ है उसी धातुका ग्रहण है ऐसा रौधादिक भुज धातु है, उसीका ग्रहण हुआ ॥

२७३८ णेरणौ यत्कर्म णौ चेत्स कर्ताऽनाध्याने । १ । ३ । ६७ ॥

ण्यन्तादात्मनेपदं स्यादणौ या क्रिया सैव चेत् ण्यन्तेनोच्येत, अणौ यत्कर्मकारकं स चेण्णौ कर्ता स्यान्न त्वाध्याने । णिचश्चेति सिद्धेऽकर्त्रभिप्रायार्थमिदम् । कर्त्रभिप्राये तु विभाषोपपदेनेति विकल्पेऽणावकर्मकादिति परस्मैपदे च परत्वात्प्राप्ते पूर्वविप्रतिषेधेनेदमेवेष्यते ॥ कर्तृस्थभावकाः कर्तृस्थक्रियाश्चोदाहरणम् । तथा हि । पश्यन्ति भवं भक्ताः । चाक्षुषज्ञानविषयं कुर्वन्तीत्यर्थः । प्रेरणांशत्यागे । पश्यति भवः । विषयो भवतीत्यर्थः । ततो हेतुमण्णिच् । दर्शयन्ति भवं भक्ताः । पश्यन्तीत्यर्थः । पुनर्ण्यर्थस्याविवक्षायां दर्शयते भवः । इह प्रथमतृतीययोरवस्थयोर्द्वितीयचतुर्थ्योश्च तुल्योर्थः । तत्र तृतीयकक्षायां न तङ् । क्रियासाम्येऽप्यणौ कर्मकारकस्य णौ कर्तृत्वाभावात् । चतुर्थ्यां तु तङ् । द्वितीयामादाय क्रियासाम्यात् । प्रथमायां कर्मणो भवस्येह कर्तृत्वाच्च । एवमारोहयते हस्तीत्यप्युदाहरणम् । आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । न्यग्भावयन्तीत्यर्थः । तत आरोहति हस्ती । न्यग्भवतीत्यर्थः । ततो णिच् । आरोहयन्ति । आरोहन्तीत्यर्थः । तत आरोहयते । न्यग्भवतीत्यर्थः । यद्वा पश्यन्त्यारोहन्तीति प्रथमकक्षा प्राग्वत् । ततः कर्मण एव हेतुत्वारोपाण्णिच् । दर्शयति भवः । आरोहयति हस्ती । पश्यत आरोहतश्च प्रेरयतीत्यर्थः । ततो णिजभ्यां तत्प्रकृतिभ्यां च उपात्तयोर्द्वयोरपि प्रेषणयोस्त्यागे दर्शयते आरोहयते इत्युदाहरणम् । अर्थः प्राग्वत् । अस्मिन्पक्षे द्वितीयकक्षायां न तङ् । समानक्रियत्वाभावाण्णिजर्थस्याधिक्यात् । अनाध्याने किम् । स्मरति वनगुल्मं कोकिलः स्मरयति वनगुल्मः । उत्कण्ठापूर्वकस्मृतौ विषयो भवतीत्यर्थः ॥ भीस्म्योर्हेतुभये । १ । ३ । ६८ । व्याख्यातम् ॥

२७३८–णिजन्त धातुके उत्तर आत्मनेपद हो, अणिजन्तावस्थामें जो क्रिया है यदि वही क्रिया णिजन्त धातुसे अभिहित हो, अणिजन्त कालमें जो कर्म्म कारक वह ण्यन्तकालमें कर्त्ता हो, आध्यान अर्थात् उत्कंठा पूर्वक स्मरण अर्थमें आत्मनेपद न हो । "णिचश्च २५६४" इस सूत्रसे आत्मनेपद सिद्ध होनेपर यह सूत्र अकर्त्रभिप्रायार्थ है, अर्थात् क्रियाफल कर्तृगामी न होनेपर भी आत्मनेपद होगा, क्रियाफल कर्त्तृगामी होनेपर तो "विभाषोपपदेन० २७४४" इस सूत्रसे विकल्प करके आत्मनेपदकी प्राप्ति रहते और "अणावकर्म्मकात्० २७५४" इस सूत्रसे परत्वके कारण परस्मैपदकी प्राप्ति होनेपर–पूर्वविप्रतिषेधसे इसी सूत्रसे आत्मनेपद होगा ।

कर्त्तृस्थ भावक और कर्त्तृस्थक्रिय उदाहरण हैं, उनको दिखातेहैं यथा, पश्यन्ति भवं भक्ताः । अर्थात् भक्त लोग शिवको चाक्षुषज्ञानविषयीभूत करते हैं । अपरिस्पन्दन साध्य जो धात्वर्थ उसको भाव और परिस्पन्दन साध्य जो धात्वर्थ उसको क्रिया कहते हैं, साधनको कारक कहते हैं । गमन और आरोहणादि स्थलमें सपरिस्पन्द कर्त्ताही क्रिया साधन करताहै । णिजन्तार्थकी अविवक्षा होनेपर पश्यति भवः, अर्थात् शिव स्वयमेव चाक्षुषज्ञानविषय होतेहैं उससे हेतुमण्णिच् करनेसे दर्शयंति भवं भक्ताः, भक्त लोग शिवको देखतेहैं । पुनः णिजर्थकी अविवक्षा होनेपर दर्शयते भवः । इस स्थलमें प्रथमा और तृतीया, अवस्थाका और द्वितीया तथा चतुर्थी अवस्थाका अर्थ तुल्य है ।

क्रियाकी साम्य होनेपर भी अणिजन्त कालमें कर्म्मकारकको णिजन्तकालमें कर्तृत्वके अभावके कारण उसस्थलमें तृतीयकक्षामें आत्मनेपद न हुआ । द्वितीयासे क्रियाकी समताके कारण और प्रथमा अवस्थामें कर्म भवके कर्ता होनेके कारण चतुर्थ अवस्थामें तङ् हुआ । इसी प्रकार कर्तृस्थ क्रियाका उदाहरण यथा-आरोहयते हस्ती आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः, न्यग्भावयन्ति इत्यर्थः । पश्चात् आरोहति हस्ती न्यग्भवर्तीत्यर्थः । पश्चात् णिच् हुआ । आरोहयन्ति आरोहन्ति इत्यर्थः । पश्चात् आरोहयते । न्यग्भवतीत्यर्थः । अथवा पश्यन्त्यारोहन्ति यह प्रथमकक्षा पूर्ववत् है । पश्चात् कर्म्मसे ही हेतुत्वारोपके कारण णिच् हुआ । दर्शयति भवः । आरोहयति हस्ती, पश्यत आरोहतश्च प्रेरयतीत्यर्थः । पश्चात् दोनों णिच् करके और दोनों प्रकृतियां करके प्राप्त दोनों प्रेषणोंका त्याग होनेपर-दर्शयते और आरोहयते यह दो उदाहरण हुए, इनका अर्थ पूर्ववत् है । इस पक्षकी द्वितीयकक्षामें समान क्रियाके अभावसे णिजर्थके आधिक्यके कारण तङ् अर्थात् आत्मनेपद नहीं होगा । आध्यानार्थ होनेपर तो-स्मरति वनगुल्मं कोकिलः । स्मरयति वनगुल्मः । अर्थात् उत्कंठापूर्वक स्मृतिके विषयीभूत होताहै । (२५९४) भी और स्मि धातुसे आत्मनेपद हो, यदि उसके हेतुसे भयकी उत्पत्ति हो, यह पूर्वमें कह दियाहै ॥

२७३९ गृधिवञ्च्योः प्रलम्भने।१।३।६९

प्रतारणेऽर्थे ण्यन्ताभ्यामाभ्यां प्राग्वत् । माणवकं गर्धयते । वञ्चयते वा । प्रलम्भने किम् । श्वानं गर्धयति । अभिकांक्षामस्योत्पादयतीत्यर्थः । अहिं वञ्चयति । वर्जयतीत्यर्थः ॥ लियः संमाननशालीनीकरणयोश्च । १ । ३।७० । व्याख्यातम् ॥

२७३९-प्रलम्भनार्थमें णिजन्त गृध और वञ्च धातुके उत्तर आत्मनेपद हो, यथा, माणवकं गर्धयते, वञ्चयते वा । प्रतारणार्थसे भिन्नार्थमें, श्वानं गर्धयति । अर्थात् इसकी आकांक्षा उत्पादन करताहै । अहिं वञ्चयति, अर्थात् सर्पको छोडताहै ।(२५९२) सम्मानन शालीनी करणार्थमें लि धातुके उत्तर आत्मनेपद हो ॥

२७४०मिथ्योपपदात्कृञोऽभ्यासे १। ३ । ७१ ॥

णेरित्येव। पदं मिथ्या कारयते । स्वरादिदुष्टमसकृदुच्चारयतीत्यर्थः। मिथ्योपपदात्किम्। पदं सुष्ठु कारयति । अभ्यासे किम् । सकृत्पदं मिथ्या कारयति ॥ स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले । १ । ३।७२ । यजते । सुनुते । कर्त्रभिप्राये किम् ।ऋत्विजो यजन्ति । सुन्वन्ति॥

२७४०-अभ्यासार्थमें मिथ्याशब्दोपपद णिजन्त कृ धातुके उत्तर आत्मनेपद हो, पदं मिथ्या कारयते । अर्थात् स्वरादि दुष्ट पद बार २ उच्चारण करताहै । मिथ्याशब्दोपपद न होनेपर तो पदं सुष्ठु कारयन्ति । अभ्यासार्थ न होनेपर यथा--सकृत्पदं मिथ्या कारयति ।

स्वरितेत् (यजादि) और ञित् (सूञादि) धातुओंके उत्तर आत्मनेपद हो, यदि क्रियाका फल कर्तृगामी हो-यजते। सुनुते । कर्त्रभिप्राय न होनेपर अर्थात् क्रियाका फल कर्तृगामी न होनेपर तो ऋत्विजो यजन्ति । सुन्वन्ति ॥

२७४१ अपाद्वदः । १ । ३ । ७३ ॥

न्यायमपवदते। कर्त्रभिप्राय इत्येव । अपवदति । णिचश्च । १ । ३ । ७४ । कारयते ॥

२७४१-अपपूर्वक वद धातुके उत्तर आत्मनेपद हो, यथा-न्यायमपवदते क्रियाका फल कर्तृगामी होनेपर ही आत्मनेपद होगा । यहां न हुआ अपवदति । णिजन्तके उत्तर भी आत्मनेपद हो, कारयते ॥

२७४२ समुदाङ्भ्यो यमोऽग्रन्थे । १ । ३ । ७५ ॥

अग्रन्थे इति च्छेदः । व्रीहीन्संयच्छते । भारमुद्यच्छते । वस्त्रमायच्छते । अग्रन्थे किम् । उद्यच्छति वेदम् । अधिगन्तुमुद्यमं करोतीत्यर्थः । कर्त्रभिप्राये इत्येव ॥

२७४२-क्रियाका फल कर्तृगामी होनेपर सम्, उद् और आङ्से पर अग्रन्थ विषयक यमधातुके उत्तर आत्मनेपद हो, व्रीहीन्संयच्छते । भारमुद्यच्छते । वस्त्रमायच्छते । ग्रन्थविषयक यम धातुसे आत्मनेपद न हो-उद्यच्छति वेदम्।अर्थात् वेदाध्ययनके निमित्त उद्यम करताहै ॥

२७४३ अनुपसर्गाज्ज्ञः । १ । ३ । ७६॥

गां जानीते। अनुपसर्गात्किम् । स्वर्गं लोकं न प्रजानाति । कथं तर्हि भट्टिः । इत्थं नृपः पूर्वमवालुलोचे ततोऽनुजज्ञे गमनं सुतस्येति । कर्मणि लिट् । नृपेणेति विपरिणामः ॥

२७४३-उपसर्ग पूर्वमें न हो ऐसे ज्ञा धातुके उत्तर आत्मनेपद हो, यथा, गां जानीते । उपसर्ग पूर्वमें रहते यथा-स्वर्गं लोकं न प्रजानाति । इह आत्मनेपद न हुआ, तो भट्टिमें 'इत्थं नृपः पूर्वमवालुलोचे ततोऽनुजज्ञे गमनं सुतस्य' इस स्थलमें अनुजज्ञे पद किस प्रकारसे सिद्ध हुआ । इस स्थलमें कर्ममें लिट् लकार करनेसे 'नृपेण' इस तृतीयान्त पदकी योजना करनेसे 'अनुजज्ञे' इस पदकी सिद्धि हो सक्तीहै ॥

२७४४ विभाषोपपदेन प्रतीयमाने । १ । ३ । ७७ ॥

स्वरितञित इत्यादिपञ्चसूत्र्या यदात्मनेपदं विहितं तत्समीपोच्चारितेन पदेन क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वे द्योतिते वा स्यात् । स्वं यज्ञं यजति-यजते वा । स्वं कटं करोति-कुरुते वा ।

स्वं पुत्रमपवदति-अपवदते वा। स्वं यज्ञं कारयति-कारयते वा। स्वं व्रीहिं संयच्छति-संयच्छते वा। स्वां गां जानाति-जानीते वा ॥

॥ इत्यात्मनेपदप्रक्रिया ॥

२७४४-"स्वरितञितः" इत्यादि पांच सूत्रोंकरके जो आत्मनेपद विहित हुआ है, वह आत्मनेपद उपपदसे क्रियाफल कर्तृगामी प्रतीत होनेपर विकल्प करके हो। यथा-स्वं यज्ञं यजति यजते वा। स्वं कटं करोति कुरुते वा। स्व पुत्रं मपवदति अपवदते वा स्वं यज्ञं कारयति कारयते वा। स्वं व्रीहिं संयच्छति संयच्छते वा। स्वां गां जानाति जानीते वा ॥

॥ इति आत्मनेपदप्रकरणं समाप्तम् ॥

अथ परस्मैपदप्रक्रिया।

शेषात्कर्तरि परस्मैपदम् ।१।३।७८॥ अत्ति ॥

आत्मनेपदके निमित्तसे हीन जो धातु उससे कर्ता अर्थमें परस्मैपद हो, (२१५९) अत्ति ॥

२७४५ अनुपराभ्यां कृञः ।१।३।७९॥

कर्तृगेऽपि फले गन्धनादौ च परस्मैपदार्थमिदम्। अनुकरोति। पराकरोति। कर्तरीत्येव। भावकर्मणोर्मा भूत्। न चैवमपि कर्मकर्तरि प्रसङ्गः। कार्यातिदेशपक्षस्य मुख्यतया तत्र कर्मवत्कर्मणेत्यात्मनेपदेन परेणास्य बाधात्। शास्त्रातिदेशपक्षे तु कर्तरि कर्मेत्यतः शेषादित्यतश्च कर्तृग्रहणद्वयमनुवर्त्य कर्तैव यः कर्ता न तु कर्मकर्ता तत्रेति व्याख्येयम् ॥

२७४५-क्रियाका फल कर्तृगामी होनेपर और गंधनादि अर्थोंमें अनुपूर्वक और परापूर्वक कृ धातुके उत्तर कर्त्ता अर्थमें परस्मैपद हो, यथा-अनुकरोति, पराकरोति। इस सूत्रमें कर्तरि इस पदकी अनुवृत्तिसे इस सूत्रसे परस्मैपद भावकर्म न हुआ, जो कहो कि, कर्मकर्तामें इससे परस्मैपद क्यों न हुआ तो इसका उत्तर यह है कि कार्य्यातिदेशकी मुख्यतासे "कर्मवत्कर्मणा०" इस सूत्रसे "अनुपराभ्यां कृञः" इसका बाध हुआ। शास्त्रातिदेश पक्षमें तो "कर्मवत्कर्मणा०"इससे आत्मनेपद नहीं होगा किंतु "भावकर्मणोः" इस करके आत्मनेपद होगा, तो यह सूत्र पूर्व है कैसे "अनुपराभ्यां कृञः" इसका बाध करेगा तो "कर्तरि शप्"इस सूत्रसे "शेषात्कर्तरि०" इस सूत्रसे दोनों कर्तृपदकी अनुवृत्ति करके कर्ताही जो कर्ता उस अर्थमें परस्मैपद हो, ऐसा अर्थ करनेमें इस सूत्रकी कर्मकर्ता अर्थमें प्रवृत्ति न हुई। ऐसी भाष्यकारादिकी व्याख्या जाननी चाहिये ॥

२७४६ अभिप्रत्यतिभ्यः क्षिपः ।१।३।८०॥

क्षिप प्रेरणे। स्वरितेत्। अभिक्षिपति ॥

२७४६-अभिपूर्वक और प्रतिपूर्वक, क्षिप धातुके उत्तर परस्मैपद हो, क्षिप धातु प्रेरणार्थमें है। स्वरितेत् होनेसे परगामी क्रियाफलमें परस्मैपदकी प्राप्ति होनेपर भी कर्तृगामी क्रियाफल रहते हुये भी परस्मैपदार्थ सूत्र है। अभिक्षिपति।

२७४७ प्राद्वहः ।१।३।८१॥

प्रवहति ॥

२७४७-प्रपूर्वक वह धातुके उत्तर परस्मैपद हो। यथा-प्रवहति ॥

२७४८ परेर्मृषः ।१।३।८२॥

परिमृष्यति। भौवादिकस्य तु परिमर्षति। इह परेरिति योगं विभज्य वहेरपीति केचित् ॥

२७४८-परिपूर्वक मृष धातुके उत्तर कर्तृगामी क्रियाफलमें भी परस्मैपद हो। यथा-परिमृष्यति। भौवादिक मृषधातुका परिमर्षति ऐसा पद होगा। इस स्थलमें "परेः" ऐसा योग विभाग अर्थात् भिन्न सूत्र करके वह धातुके उत्तर भी परस्मैपद होगा, ऐसा कोई कहतेहैं ॥

२७४९ व्याङ्परिभ्यो रमः ।१।३।८३॥

विरमति ॥

२७४९-विपूर्वक, आङ्पूर्वक और परिपूर्वक रम्धातुके उत्तर परस्मैपद हो, यथा-विरमति।

२७५० उपाच्च ।१।३।८४॥

यज्ञदत्तमुपरमति। उपरमयतीत्यर्थः। अन्तर्भावितण्यर्थोऽयम् ॥

२७५०-उपपूर्वक रम् धातुके उत्तर कर्तृगामी क्रियाफलमें परस्मैपद हो। यथा-यज्ञदत्तमुपरमति। उपरमयतीत्यर्थः। यह पद अन्तर्भावितण्यर्थ अर्थात् इसके अन्तरमें णिजन्तका अर्थ निहित है ॥

२७५१ विभाषाऽकर्मकात् ।१।३।८५॥

उपाद्रमेरकर्मकात्परस्मैपदं वा। उपरमति। उपरमते वा। निवर्तत इत्यर्थः ॥

२७५१-उपपूर्वक अकर्मक रम् धातुके उत्तर विकल्प करके परस्मैपद हो। यथा-उपरमति, उपरमते वा। अर्थात् निवृत्त होताहै ॥

२७५२ बुधयुधनशजनेङ्प्रुद्रुस्रुभ्यो णेः ।१।३।८६॥

एभ्यो ण्यन्तेभ्यः परस्मैपदं स्यात्। णिचश्चेत्यस्यापवादः। बोधयति पद्मम्। योधयति काष्ठानि। नाशयति दुःखम्। जनयति सुखम्। अध्यापयति वेदम्। प्रावयति। प्रापयतीत्यर्थः। द्रावयति। विलापयतीत्यर्थः। स्रावयति। स्यन्दयतीत्यर्थः ॥

२७५२-णिजन्त, बुध धातु, युध धातु, नश धातु, जन धातु, इङ् धातु, प्रु धातु, द्रु धातु और स्रु धातुके उत्तर कर्त्तामें परस्मैपद हो। यह सूत्र "णिचश्च (२५६४)" इस सूत्रका अपवाद है। यथा-बोधयति पद्मम्। योधयति काष्ठानि।

नाशयति दुःखम् । जनयति सुखम् । अध्यापयति वेदम् । प्रावयति प्रापयतीत्यर्थः । द्रावयति विलापयतीत्यर्थः । स्रावयति स्यन्दयतीत्यर्थः ॥

२७५३ निगरणचलनार्थेभ्यश्च । १ । ३ । ८७ ॥

निगारयति । आशयति । भोजयति । चलति । कम्पयति ॥ अदेः प्रतिषेधः ॥ * ॥ आदयते देवदत्तेन । गतिबुद्धीतिकर्मत्वमादिखाद्योर्नेति प्रतिषिद्धम्। निगरणचलनेतिसूत्रेण प्राप्तस्यैवायं निषेधः। शेषादित्यकर्त्रभिप्राये परस्मैपदं स्यादेव । आदयत्यन्नं बटुना ॥

२७५३-भक्षणार्थक कम्पार्थक ण्यन्त धातुके उत्तर परस्मैपद हो । यथा-निगारयति । आशयति । भोजयति । चलयति । कम्पयति ।

'अदेः प्रतिषेधः' अर्थात् अद् धातुके उत्तर परस्मैपद न हो * । यथा, आदयते देवदत्तेन । "गतिबुद्धि (५४०)" इस सूत्रसे प्राप्त कर्म्म संज्ञाको, "आदिखाद्योर्न" इस वार्त्तिकसे निषेध होताहै । "निगरणचलन० (२७५३)"इस सूत्रसे प्राप्त जो परस्मैपद उसीका पूर्वोक्त वार्त्तिककरके निषेध होताहै "शेषात्कर्तरि०" इस सूत्रसे अकर्त्रभिप्रायमें परस्मैपद ही होगा। आदयति अन्नं बटुना ॥

२७५४ अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात् । १ । ३ । ८८ ॥

ण्यन्तात्परस्मैपदं स्यात् । शेते कृष्णस्तं गोपी शाययति ॥

२७५४-अण्यन्तमें अकर्मक और चित्तवत्कर्तृक जो धातु णिजन्त उससे परस्मैपद हो यथा-शेते कृष्णस्तं गोपी शाययति॥

२७५५ न पादम्याङ्यमाङ्यसपरिमुहरुचिनृतिवदवसः । १ । ३ । ८९ ॥

एभ्यो ण्यन्तेभ्यः परस्मैपदं न । पिबतिर्निगरणार्थः । इतरे चित्तवत्कर्तृकाऽकर्मकाः । नृतिश्चलनार्थोऽपि । तेन सूत्रद्वयेन प्राप्तिः । पाययते । दमयते । आयामयते । आयासयते । परिमोहयते । रोचयते । नर्तयते । वादयते । वासयते ॥ धेट उपसंख्यानम् ॥ * ॥ धापयेते शिशुमेकं समीची । अकर्त्रभिप्राये शेषादिति परस्मैपदं स्यादेव । वत्सान्पाययति पयः । दमयन्ती कमनीयतामदम् । भिक्षां वासयति ॥ वा क्यषः । १ । ३ । ९० ॥ लोहितायति-लोहितायते ॥ द्युद्भ्यो लुङि । १ । ३ । ९१ ॥ अद्युतत्-अद्योतिष्ट ॥ वृद्भ्यः स्यसनोः । १ । ३ । ९२ ॥ वर्त्स्यति-वर्तिष्यते । विवृत्सति-विवर्तिषते॥ लुटि च क्लृपः । १ । ३ । ९३ ॥ कल्प्ता । कल्प्तासि-कल्पितासे । कल्प्स्यति-कल्पिष्यते-कल्प्स्यते । चिक्लृप्सति-चिकल्पिषते-चिक्लृप्सते ॥

॥ इति पदव्यवस्था ॥

२७५५-णिजन्त पा धातु दमि धातु, आङ्पूर्वक यम और यस धातु परिपूर्वक मुह धातु और रुचि धातु नृति धातु, वद और वस धातुके उत्तर परस्मैपद न हो । इस स्थलमें पा धातु निगरणार्थक है, इससे 'निगरणचलनार्थे०' इस सूत्रसे परस्मैपदकी प्राप्ति है और इतर जो दम्यादिक धातु हैं चित्तवत्कर्तृक हैं इनसे 'अणावकर्मका०' इस सूत्रसे परस्मैपदकी प्राप्ति है। नृति धातु चलनार्थ भी है इससे 'निगरण०' इस सूत्रसे परस्मैपदकी प्राप्ति है, इस सूत्रसे निषेध हुआ पाययते । दमयते । आयामयते । आयासयते परिमोहयते । रोचयते । नर्त्तयते । वादयते । वासयते ॥

णिजन्त धेट् धातुके उत्तर परस्मैपद हो * जैसे, धापयेते शिशुमेकं समीची । क्रियाफल कर्तृगामी न होनेपर "शेषात् (२१५९)" इत्यादि सूत्रसे परस्मैपद ही होगा । वत्सान् पाययति पयः । दमयन्ती कमनीयतामदम् । "भिक्षां वासयति ।" "वाक्यषः (२६६९)" इस सूत्रसे विकल्प करके परस्मैपद होताहै । लोहितायति, लोहितायते । "द्युद्भ्यो लुङि (२३४५)" इस सूत्रसे विकल्प करके परस्मैपद हो । अद्युतत्-अद्योतिष्ट । "वृद्भ्यः स्यसनोः (२३४७)" इस सूत्रसे विकल्प करके परस्मैपद होगा । वर्त्स्यति-वर्तिष्यते । विवृत्सति-विवर्त्तिषते । "लुटि च क्लृपः (२३५१)" इससे विकल्प करके परस्मैपद हो । कल्प्ता। कल्प्तासि, कल्पितासे । कल्प्स्यति, कल्पिष्यते, कल्प्स्यते । चिक्लृप्सति । चिकल्पिषते, चिक्लृप्सते ॥

॥ इति परस्मैपदप्रकरणं समाप्तम् ॥

अथ भावकर्मप्रक्रिया ।

अथ भावकर्मणोर्लडादयः । भावकर्मणोरिति तङ् ॥

इसके अनन्तर भावमें और कर्म्ममें लडादि प्रत्यय हों, पश्चात् "भावकर्मणोः (२६७९)" इस सूत्रसे आत्मनेपद होगा ॥

२७५६ सार्वधातुके यक् । ३ । १ । ६७ ॥

धातोर्यक् प्रत्ययः स्याद्भावकर्मवाचिनि सार्वधातुके परे। भावो भावना उत्पादना क्रिया । सा च धातुत्वेन सकलधातुवाच्या भावार्थकलकारेणानूद्यते । युष्मदस्मद्भ्यां सामानाधिकरण्याभावात्प्रथमपुरुषः । तिङाच्यभावनाया

असत्त्वरूपत्वेन द्वित्वाद्यप्रतीतेर्न द्विवचनादि । किं त्वेकवचनमेव । तस्यौत्सर्गिकत्वेन संख्यानपेक्षत्वादनभिहिते कर्तरि तृतीया । त्वया मयाऽन्यैश्च भूयते । बभूवे ॥

२७५६–भाव वाचक और कर्म्म वाचक सार्वधातुक प्रत्यय परे रहते धातुके उत्तर यक् प्रत्यय हो । इस स्थलमें भावशब्दसे भावना उत्पत्त्यनुकूलव्यापार क्रिया जाननी, इसको धातुत्व होनेके कारण वह सम्पूर्ण धातुओंके वाच्य हैं, वह भावार्थक लकारसे प्रयोग अनुवाद विषयीभूत की जाती है । युष्मद्के और अस्मद्के साथ भावार्थक तिङ्के सामानाधिकरण्यके अभावके कारण अर्थात् मध्यम और उत्तम पुरुषोंके अविषयमें प्रथम पुरुष ही होगा । तिङ्वाच्य क्रियाके अद्रव्यत्वके कारण अर्थात् तिङ्वाच्य क्रिया कोई द्रव्य नहीं है । इस कारण लिङ्गसंख्याका अन्वय नहीं होताहै, इस कारण द्वित्वादिकी प्रतीति भी नहीं हुई, इस कारण द्विवचनादि नहीं होगा, किन्तु एकवचन ही होगा । एकवचनके औत्सर्गिकत्वके कारण संख्याकी अपेक्षा नहीं होती अत एव अनुक्त कर्त्तामें तृतीया विभक्ति होतीहै । यथा त्वया मया अन्यैश्च भूयते । बभूवे ॥

२७५७ स्यसिच्सीयुट्तासिषु भावकर्मणोरुपदेशेऽज्झनग्रहदृशां वा चिण्वदिट् च । ६ । ४ । ६२ ॥

उपदेशे योऽच् तदन्तानां हनादीनां च चिणीवाङ्गकार्यं वा स्यात्स्यादिषु परेषु भावकर्मणोर्गम्यमानयोः स्यादीनामिडागमश्च । अयमिट् चिण्वद्भावसन्नियोगशिष्टत्वात्तदभावे न । इहार्धधातुक इत्यधिकृतं सीयुटो विशेषणं नेतरेषामव्यभिचारात् । चिण्वद्भावाद् वृद्धिः । भाविता–भविता । भाविष्यते–भविष्यते । भूयताम् । अभूयत । भूयेत । भाविषीष्ट–भविषीष्ट ॥

२७५७–स्य आदि प्रत्यय परे रहते और भाव कर्म्म गम्यमान रहते उपदेशावस्थामें अर्थात् आद्योच्चारण कालमें जो अच् तदन्त जो धातु उसके और हन, ग्रह, दृश् इन धातुओंके चिण्की समान अर्थात् चिण् परे जो सम्पूर्ण अङ्गकार्य्य होतेहैं, उसी प्रकार अङ्गकार्य्य विकल्प करके हो, स्यादि प्रत्ययको इडागम भी हो । यह इट्, चिण्वद्भाव सन्नियोगशिष्टत्वके कारण उसके अभावमें अर्थात् चिण्वद्भावके अभावमें नहीं होगा । अव्यभिचारके कारण इस स्थानमें अधिकृत जो आर्धधातुक वह सीयुट्का विशेषण है, इतरका विशेषण नहींहै । चिण्वद्भावके कारण वृद्धि होगी । भाविता, भविता । भाविष्यते, भविष्यते । भूयताम् । अभूयत । भूयेत । भाविषीष्ट, भविषीष्ट ॥

२७५८ चिण् भावकर्मणोः । ३ । १ । ६६ ॥

च्लेश्चिण् स्याद्भावकर्मवाचिनि तशब्दे परे । अभावि । अभाविष्यत–अभविष्यत । तिङो कत्वात्कर्मणि न द्वितीया । अनुभूयत आनन्दश्चैत्रेण त्वया मया च । अनुभूयेते । अनुभूयन्ते । त्वमनुभूयसे । अहमनुभूये । अन्वभावि । अन्वभाविषाताम्–अन्वभविषाताम् । णिलोपः । भाव्यते । भावयांचक्रे । भावयांबभूवे । भावयामासे । इह तशब्दस्य एशि इट् एत्वे च कृते ह एतीति हत्वं न । तासिसाहचर्यादस्तेरपि व्यतिहे इत्यादौ सार्वधातुके एति हत्वप्रवृत्तेरित्याहुः । भाविता । चिण्वदिट आभीयत्वे नासिद्धत्वाण्णिलोपः । पक्षे । भावयिता । भाविष्यते–भावयिष्यते । भाव्यताम् । अभाव्यत । भाव्येत । भाविषीष्ट–भावयिषीष्ट । अभावि । अभाविषाताम्–अभावयिषाताम् । बुभूष्यते । बुभूषांचक्रे । बुभूषिता । बुभूषिष्यते । बोभूय्यते । यङ्लुगन्तात्तु । बोभूयते । बोभवांचक्रे । बोभाविता–बोभविता । अकृत्सार्वेति दीर्घः । स्तूयते विष्णुः । तुष्टुवे । स्ताविता–स्तोता । स्ताविष्यते–स्तोष्यते । अस्तावि । अस्ताविषाताम्–अस्तोषाताम् । गुणोर्तीति गुणः । अर्यते । स्मर्यते । सस्मरे । परत्वान्नित्यत्वाच्च गुणे रपरे कृतेऽजन्तत्वाभावेप्युपदेशग्रहणाच्चिण्वदिट् । आरिता–अर्ता । स्मारिता–स्मर्ता । गुणोर्तीत्यत्र नित्यग्रहणानुवृत्तेरुक्तत्वान्नेह गुणः । संस्क्रियते । अनिदितामिति नलोपः । स्रस्यते । इदितस्तु नन्द्यते । सम्प्रसारणम् । इज्यते ॥ अयङ् यि क्ङिति । ७ । ४ । २२ ॥ शय्यते ॥

२७५८–भाववाचक अथवा कर्म्मवाचक त शब्द परे रहते च्लिके स्थानमें चिण् हो । अभावि । अभाविष्यत, अभविष्यत । तिङ्करके उक्त कर्म्ममें द्वितीया नहीं होगी । अनुभूयते आनन्दश्चैत्रेण त्वया मया च । अनुभूयेते । अनुभूयंते । त्वमनुभूयसे । अहमनुभूये । अन्वभावि । अन्वभाविषाताम् । अन्वभविषाताम् । णिच्का लोप हो । भाव्यते । भावयाञ्चक्रे । भावयाम्बभूवे । भावयामासे । इस स्थलमें त शब्दके स्थानमें एश् आदेश करनेपर और इट्को एत्व करनेपर "ह एति (२२५०)" इस सूत्रसे हत्व नहीं होगा । तासि प्रत्ययके साहचर्य्यके कारण अस् धातुको भी व्यतिहे इत्यादि प्रयोगोंमें सार्वधातुक प्रत्यय एकार परे रहते हत्वप्रवृत्ति होगी, ऐसा कोई २ कहते हैं । भाविता । चिण्वदिट्को आभीयत्वके कारण असिद्धता होतीहै, अत एव णिका लोप होगा । पक्षमें । भावयिता । भाविष्यते, भावयिष्यते । भाव्यताम् । अभाव्यत । भाव्येत, भाविषीष्ट, भावयिषीष्ट । अभावि । अभाविषाताम् । अभावयिषाताम् । बुभूष्यते

बुभूषाञ्चक्रे । बुभूषिता । बुभूषिष्यते । बोभूय्यते । यङ्लुगन्तके उत्तर यक् होनेपर—बोभूयते। बोभवाञ्चक्रे । बोभाविता, बोभविता ।"अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः (२२९८)" इस सूत्रसे दीर्घ होगा । स्तूयते विष्णुः । तुष्टुवे । स्ताविता—स्तोता । स्ताविष्यते, स्तोष्यते । अस्तावि । अस्ताविषाताम् । अस्तोषाताम् । "गुणोऽर्तिसंयोगाद्योः २३८०" इस सूत्रसे गुण हुआ । अर्यते । स्मर्यते । सस्मरे । परत्व और नित्यत्वके कारण गुण और रपर करनेपर अजन्तत्वका अभाव होनेपर भी उपदेश ग्रहणके कारण चिण्वादट् होगा । आरिता—अर्त्ता । स्मरिता—स्मर्त्ता । "गुणाऽर्ति० (२३८०)" इस सूत्रसे नित्य ग्रहणका अनुवृत्ति उक्त हुई है इस कारण इस स्थानमें गुण नहीं हुआ । संस्क्रियते । "आनिदिताम् (४१५)" इस सूत्रसे नकारका लोप हुआ । स्रस्यते । इदित् धातुके नकारका लोप नहीं होताहै । यथा, नन्द्यते । यज् धातुसे यक् होनेपर सम्प्रसारण हुआ । इज्यते । "अयङ् यि क्ङिति (२६४९)" इस सूत्रसे अयङ् आदेश हुआ—शय्यते ॥

२७५९ तनोतेर्यकि । ६ । ४ । ४४ ॥

आकारोन्तादेशो वा स्यात् । तायते—तन्यते । ये विभाषा । जायते—जन्यते ॥

२७५९—यक् परे रहते तन धातुको विकल्प करके आकार अन्तादेश हो । तायते—तन्यते । "ये विभाषा (२३१९)" इस सूत्रसे विकल्प करके आकार हो । जायते—जन्यते ॥

२७६० तपोनुतापे च । ३ । १ । ६५ ॥

तपश्च्लेश्चिण्न स्यात्कर्मकर्तर्यनुतापे च । अन्वतप्त पापेन । पापं कर्तृ तेनाभ्याहत इत्यर्थः । कर्मणि लुङ् । यद्वा पापेन पुंसा कर्त्रा अशोचीत्यर्थः । घुमास्थेतीत्त्वम् । दीयते । धीयते । आदेच इत्यत्राशितीति कर्मधारयादित्संज्ञकशकारादौ निषेधः । एश आदिशित्त्वाभावात्तस्मिन्नात्त्वम् । जग्ले ॥

२७६०—कर्म्मकर्तामें अनुताप अर्थमें तप धातुके उत्तर च्लिके स्थानमें चिण् न हो । यथा, अन्वतप्त पापेन । पापं कर्तृ तेनाभ्याहतः पापके कारण दुःखी होताहै कर्म्ममें लुङ् हुआ । अथवा पापेन पुंसा कर्त्रा अशोचीत्यर्थः, अपराधी पुमान् शोकातुर होताहै । "घुमास्था (२४६२)" इस सूत्रसे ईत्व हो । यथा, दीयते । धीयते । "आदेच० २३७०" इस स्थलमें अशिति इस पदमें कर्म्मधारय समासके कारण इत्संज्ञक शकारादि प्रत्यय परे आकारका निषेध हुआ । इस स्थानमें एश्के आदिशित्त्वके अभावके कारण एश्के परे आत्वका निषेध नहीं होगा । जग्ले ॥

२७६१ आतो युक् चिण्कृतोः । ७ । ३ । ३३

आदन्तानां युगागमः स्याच्चिणि ञिति णिति कृति च । दायिता—दाता । दायिषीष्ट—दासीष्ट । अदायि । अदायिषाताम्—अदिषाताम् । अधायिषाताम्—अधिषाताम् । अग्लायिषाताम्—अग्लासाताम् । हन्यते । अचिण्णलोरित्युक्तेर्हनस्तो न । हो हन्तेरिति कुत्वम् । घानिता—हन्ता । घानिष्यते—हनिष्यते । आशीर्लिङि वधादेशस्यापवादश्चिण्वद्भावः । आर्धधातुके सीयुटीति विशेषविहितत्वात् । घानिषीष्ट । पक्ष । वधिषीष्ट । अघानि । अघानिषाताम् । अहसताम् । पक्षे वधादेशः । अवधि । अवधिषाताम् । अघानिष्यत—अहनिष्यत । न च स्यादिषु चिण्वदित्यतिदेशाद्वधादेशः स्यादिति वाच्यम् । अङ्गस्येत्यधिकारादाङ्गस्यैवातिदेशात् । गृह्यते । चिण्वदिटो न दीर्घत्वम् । प्रकृतस्य वलादिलक्षणस्यैवेटो ग्रहोऽलिटीत्यनेन दीर्घविधानात् । ग्राहिता-ग्रहीता । ग्राहिष्यते-ग्रहीष्यते । ग्राहिषीष्ट-ग्रहीषीष्ट । अग्राहि । अग्राहिषाताम्-अग्रहीषाताम् । दृश्यते । अदर्शि । अदर्शिषाताम् । सिचः किन्त्वादम् । अदृक्षाताम् । गिरितेर्लुङि ध्वमि चतुरधिकं शतम् । तथा हि । चिण्वदिटो दीर्घो नेत्युक्तम् । अगारिध्वम् । द्वितीये त्विटि वृतो वेति वा दीर्घः । अगरीध्वम्-अगरिध्वम् । एषां त्रयाणां लत्वं ढत्वं द्वित्वत्रयं चेति पञ्च वैकल्पिकानि । इत्थं षण्णवतिः । लिङ्सिचोरिति विकल्पत्वादिडभावे उश्चेति कित्त्वम् । इत्वं रपरत्वं हलि चेति दीर्घः । इणः षीध्वमिति नित्यं ढत्वम् । अगीर्ढ्वम् । ढवमानां द्वित्वविकल्पेऽष्टौ । उक्तषण्णवत्या सह सङ्कलने उक्ता संख्येति ॥

इट् दीर्घश्चिण्वदिट् लत्वढत्वे द्वित्वत्रिकं तथा ।
इत्यष्टानां विकल्पेन चतुर्भिरधिकं शतम् ॥

हेतुमण्ण्यन्तात्कर्मणि लः यक् । णिलोपः । शम्यते मोहो मुकुन्देन ॥

२७६१—चिण् परे रहते और ञित् प्रत्यय, णित् प्रत्यय परे रहते कृत् प्रत्यय परे रहते आकारान्त धातुके उत्तर युक् आगम हो । दायिता—दाता । दायिषीष्ट—दासीष्ट । अदायि । अदायिषाताम्, अदिषाताम् । अधायिषाताम्—अधिषाताम् अग्लायिषाताम्—अग्लासाताम् । हन्यते । "अचिण्णलोः २५७४" इस कथनसे हन् धातुका तकार अन्तादेश नहीं होगा । "हो हन्तेः ३५८" इस सूत्रसे कुत्व हुआ । घानिता—हन्ता । घानिष्यते—हनिष्यते। चिण्वद्भाव आशीर्लिङ्में हन् धातुके स्थानमें वधादेशका अपवादहै आर्धधातुक सीयुट् परे रहते चिण्वद्भाव विशेष करके विहित हुआ है । घानिषीष्ट । पक्षे । वधिषीष्ट । अघानि । अघानिषाताम्—अहसाताम् । पक्षमें वध आदेश होकर अवधि । अवधिषाताम् । अघानिष्यत—अहनिष्यत । स्यआदि प्रत्यय परे रहते चिण्वद्भाव हो, इस अतिदेशके कारण वधादेश होगा ऐसा नहीं कहना

चाहिये । क्योंकि "अङ्गस्य (२००) " इस अधिकारके कारण अङ्गाधिकारस्थ कार्यको ही अतिदेश हुआ । यथा, गृह्यते । चिण्वदिट्को दीर्घ नहीं होगा । प्रकृतवलादि लक्षण इट्को "ग्रहोऽलिटि(२५६२)" इस सूत्रसे दीर्घ विहित हुआहै।ग्राहिता–ग्रहीता।ग्राहिष्यते–ग्रहीष्यते।ग्राहिषीष्ट–ग्रहीषीष्ट। अग्राहि । अग्राहिषाताम्–अग्रहीषाताम् । दृश्यते । अदर्शि । अदर्शिषाताम् । सिच्को कित्वके कारण अम् नहीं होगा । अदृक्षाताम् । गॄ धातुके उत्तर लुङ्के ध्वम् परे रहते एक सौ चार रूप होंगे । चिण्वदिट्को दीर्घ नहीं होगा, पूर्वमें यह कह दियाहै । यथा, अगारिध्वम् । द्वितीय इट् रहते " वृतो वा २३९१ " इस सूत्रसे विकल्प करके दीर्घ हुआ । अगरीध्वम्, अगरिध्वम् । इन तीन रूपोंके–"अचि विभाषा" इस सूत्रसे रकारके स्थानमें लकार ढत्व और द्वित्वत्रय ऐसे पांच प्रकारके विकल्प होतेहैं । इसी प्रकार छियानवें ९६ रूप होंगे । " लिङ्सिचोः २५२८ " इस सूत्रसे विकल्प करके इट्के अभावपक्षमें "उश्च२३६८" इस सूत्रसे कित्व-इत्त्व रपरत्व और " हलि च ३५४"इस सूत्रसे दीर्घ हुआ। " इणः षीध्वम्० २२४७ " इस सूत्रसे नित्य ढ हुआ । अगीर्ढ्वम् । ढ, व, म, इनके विकल्प करके द्वित्व करनेपर आठ रूप होंगे । " अचो रहाभ्यां द्वे " इस सूत्रसे ढकारको द्वित्व करनेपर दोनों पदके ही वकारको " यणो मयः० " इस वार्त्तिकसे द्वित्व करनेपर चार रूप होंगे । इन चाररूपोंके मकारको " अनचि च " इस सूत्रसे द्वित्व करनेपर आठ प्रकारके रूप होंगे और ९६ के साथ मिलानेसे एकसौ चार प्रकारके रूप होंगे । इट्, दीर्घ, चिण्वदिट्, लत्व और ढत्व, द्वित्वत्रय इन आठके विकल्पसे १०४ रूप होंगे । हेतुमान् जो णिच् तदन्तके उत्तरकर्ममें ल, यक् और णिलोप करके शम्यते मोहो मुकुन्देन, ऐसा प्रयोग सिद्ध हुआ है ॥

२७६२ चिण्णमुलोर्दीर्घोऽन्यतरस्याम् । ६ । ४ । ९३ ॥

चिण्परे णमुल्परे च णौ मितामुपधाया दीर्घो वा स्यात् । प्रकृता मितां ह्रस्व एव तु न विकल्पितः । ण्यन्ताण्णौ ह्रस्वविकल्पस्यासिद्धेः । दीर्घविधौ हि णिचो लोपो न स्थानिवदिति दीर्घः सिध्यति । ह्रस्वविधौ तु स्थानिवत्त्वं दुर्वारम् । भाष्ये तु पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदित्यवष्टभ्य द्विर्वचनसवर्णानुस्वारदीर्घजश्चरः प्रत्याख्याताः । णाविति जातिपरो निर्देशः । "दीर्घग्रहणं चेदं मास्त्विति"तदाशयः।शामिता-शमिता-शमयिता।शामिष्यते-शमिष्यते-शमयिष्यते।यङन्तात् णिच्।शंशम्यते। शंशामिता-शंशमिता-शंशमयिता।यङ्लुगन्ताण्णिच्यप्येवम्।भाष्यमते तु यङन्तात् ण्यन्ताच्चिण्वदिटि दीर्घो नास्तीति विशेषः । ण्यन्तत्वाभावे, शम्यते मुनिना ॥

२७६२–चिण् और णमुल् परे है ऐसो णि परे रहते मित्संज्ञक धातुकी उपधाको विकल्प करके दीर्घ हो । प्रकृत "मितां ह्रस्वः (२५६८) " इस सूत्रमें विकल्पविधान न करके इस स्थानमें विकल्प करके दीर्घ विधान करतेहैं, इस आशङ्कासे कहतेहैं । प्रकृत अर्थात् प्रक्रान्त मित्संज्ञक धातुको विकल्प करके ह्रस्व तो पाणिनिजीने नहीं किया क्योंकि, णिजन्तके उत्तर पुनर्वार णिच् करनेपर विकल्पकरके ह्रस्वकी असिद्धि होगी । दीर्घ विधिमें णिच्का लोप स्थानिवत् नहीं होगा इस कारण दीर्घ सिद्ध होताहै । ह्रस्व विधिमें स्थानिवत्त्व अनिवार्य्य है । भाष्यमें " पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत् " अर्थात् त्रैपादिक कार्य्य कर्त्तव्य होनेपर स्थानिवत् नहीं होगा, इस परिभाषाको स्वीकार करके "न पदान्त०" इस सूत्रमें द्विर्वचन सवर्ण अनुस्वार दीर्घ, जश, और चर इन सबका प्रत्याख्यान करदिया है । " णौ " यह जाति परक निर्देश है । उसका फल दिखाते हैं, यथा, इस स्थलमें दीर्घग्रहण नहीं करना चाहिये ह्रस्व विकल्प द्वारा ही इष्टसिद्धि होगी, ऐसा इसका आशय है । शामिता, शमिता । शमयिता।शामिष्यते,शमिष्यते,शमयिष्यते। यङन्तके उत्तर णिच् करके शंशम्यते। शंशामिता,शंशमिता शंशमयिता। यङ्लुगन्तसे णिच् करके कर्ममें लकार करनेपर ही ऐसा रूप होगा।यङन्तके उत्तर णिच् करनेपर इस प्रकार ही रूप होंगे । किन्तु भाष्यके मतमें यङन्तके उत्तर चिण्वदिट् करनेपर दीर्घ नहीं होगा, यही विशेष है णिजन्तके अभावमें शम्यते मुनिना, ऐसा प्रयोग होगा ॥

२७६३ नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमेः । ७ । ३ । ३४ ॥

उपधाया वृद्धिर्न स्याच्चिणि ञिति णिति कृति च । अशमि । अदमि । उदात्तोपदेशस्येति किम् । अगामि । मान्तस्य किम् । अवादि । अनाचमेः किम् । आचामि ॥ अनाचमिकमिवमीनामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ चिणि आयादय इति णिङभावे । अकामि । णिङ्णिचोरप्येवम् । अवामि । वध हिंसायाम् । हलन्तः । जनिवध्योरिति न वृद्धिः । अवधि । जाग्रोऽविचिण्णल्ङित्स्वित्युक्तेर्न गुणः । अजागारि ॥

२७६३–चिण् परे रहते और ञित् णित् कृत् प्रत्यय परे रहते,चम् धातुसे भिन्न उपदेश अवस्थामें उदात्त जो मकारान्त धातु उसकी उपधाकी वृद्धि न हो। अशमि । अदमि । उदात्तोपदेशस्य इस पदको सूत्रमें क्यों किया । अगामि । इस पदमें भी वृद्धिका निषेध होजायगा।मान्तस्य सूत्रमें क्यों किया, " अवादि " यहां भी वृद्धिका निषेध होजायगा । सूत्रमें अनाचमेः क्यों किया, आचामि यहांभी वृद्धिका निषेध होजायगा। ' अनाचमि कमिवमीनामिति वक्तव्यम् ' अर्थात् आङ्पूर्वक चम, कम, वम इन धातुओंसे भिन्न उपदेश अवस्थामें उदात्त जो मान्त धातु उसकी उपधाकी वृद्धि न हो ऐसा

कहना चाहिये * चिण् परे रहते और "आयादय: २३०५" इस सूत्रसे णिङ्के अभाव पक्षमें अकामि इस प्रकार होगा। णिङ् और णिच् प्रत्यय परे रहते इसी प्रकार रूप होगा। अवामि। वध् धातु हिंसामें है। यह हलन्त है "जनिवध्योः २५१२" इस सूत्रसे वृद्धि नहीं होगी। अवधि। "जाग्रोऽविचिण्णल्ङित्सु २४८०" इस सूत्रसे गुण नहीं होगा। अजागारि॥

२७६४ भञ्जेश्च चिणि। ६। ४। ३३॥

नलोपो वा स्यात्। अभाजि–अभञ्जि॥

२७६४–चिण् परे रहते भञ्ज धातुके नकारका विकल्प करके लोप हो। अभाजि–अभञ्जि॥

२७६५ विभाषा चिण्णमुलोः। ७। १। ६९।

लभेर्नुमागमो वा स्यात्। अलम्भि–अलाभि। व्यवस्थितविकल्पत्वात्प्रादेर्नित्यं नुम्। प्रालम्भि। द्विकर्मकाणां तु।

गौणे कर्मणि दुह्यादेः प्रधाने नीहृकृष्वहाम्। बुद्धिभक्षार्थयोः शब्दकर्मणां च निजेच्छया॥ प्रयोज्यकर्मण्यन्येषां ण्यन्तानां लादयो मताः

गौर्दुह्यते पयः। अजा ग्रामं नीयते। ह्रियते। कृष्यते। उह्यते। बोध्यते माणवकं धर्मः, माणवको धर्ममिति वा। भोज्यते माणवकमोदनः माणवक ओदनं वा। देवदत्तो ग्रामं गम्यते। 'अकर्मकाणां कालादिकर्मकाणां कर्मणि भावे च लकार इष्यते'। मासो मासं वा आस्यते देवदत्तेन। णिजन्तात्तु प्रयोज्ये प्रत्ययः। मासमास्यते माणवकः॥

॥ इति भावकर्मप्रक्रिया॥

२७६५–चिण् और णमुल् प्रत्यय परे रहते लभ् धातुको विकल्प करके नुम्का आगम हो। यथा, अलम्भि–अलाभि। व्यवस्थित विकल्पत्वके कारण प्रपूर्वक लभ् धातुको नित्य नुम् हो। प्रालम्भि। (द्विकर्म्मक धातुके किस कर्म्ममें उक्त प्रत्यय होगा इस आशङ्कासे कहते हैं) द्विकर्म्म धातुओंके मध्यमें दुह धातुसे लेकर १२ धातुओंके उत्तर गौण कर्म्ममें और नी, हृ, कृष और वह धातुओंके मुख्य कर्म्ममें प्रत्यय हों, बुद्ध र्थक, भक्षार्थक और शब्द कर्म्मक धातुओंके इच्छाधीन अर्थात् गौण और मुख्य दोनों कर्म्मोंमें प्रत्यय होगा, अन्य णिजन्त धातुओंके प्रयोज्य कर्ममें उक्त प्रत्यय होंगे। यथा–गौर्दुह्यते पयः। अजा ग्रामं नीयते, ह्रियते, कृष्यते, उह्यते। बोध्यते माणवकं धर्मः। माणवको धर्मम् इति वा। भोज्यते माणवकमोदनः, माणवक ओदनं वा। देवदत्तो ग्रामं गम्यते। अकर्म्मक और देशकाल, भाव अध्वावाचक शब्द कर्म्म होनपर धातुके उत्तर कर्म्म और भावमें लकार होगा। मासो मासं वा आस्यते देवदत्तेन। णिजन्त धातुके उत्तर प्रयोज्य कर्म्ममें प्रत्यय होगा। मासमास्यते माणवकः॥

॥ इति भावकर्म्मप्रकरणम्॥

अथ कर्मकर्तृप्रक्रिया।

यदा सौकर्यातिशयं द्योतयितुं कर्तृव्यापारो न विवक्ष्यते तदा कारकान्तराण्यपि कर्तृसंज्ञां लभन्ते। स्वव्यापारे स्वतन्त्रत्वात्। तेन पूर्वं करणत्वादिसत्त्वेऽपि सम्प्रतिकर्तृत्वात्कर्तरि लकारः। साध्वसिश्छिनत्ति। काष्ठानि पचन्ति, स्थाली पचति। कर्मणस्तु कर्तृत्वविवक्षायां प्राक्सकर्मका अपि प्रायेणाकर्मकास्तेभ्यो भावे कर्तरि च लकारः। पच्यते ओदनेन। भिद्यते काष्ठेन। कर्तरि तु॥

जिस समय सौकार्य्यातिशय द्योतनके लिये कर्त्ताका व्यापार विवक्षित न हो, तब अपने व्यापारकी स्वतंत्रताके निमित्त अन्य कारक भी कर्तृसंज्ञाको प्राप्त होतेहैं, उससे यह सिद्ध हुआ कि, पूर्वमें करणादि होनेपर भी सम्प्रति कर्तृत्वके कारण कर्त्तामें लकार होंगे। साध्वसिश्छिनत्ति। काष्ठानि पचन्ति। स्थाली पचति। कर्म्मके कर्तृत्व विवक्षामें पहिले सकर्म्म भी जो धातु हैं, वे प्रायः अकर्म्मक हैं। इस कारण उससे भावमें और कर्त्तामें लकार होंगे–पच्यते ओदनेन। भिद्यते काष्ठेन। कर्त्तामें प्रत्यय होनेपर तो॥

२७६६ कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः। ३। १। ८७॥

कर्मस्थया क्रियया तुल्यक्रियः कर्ता कर्मवत्स्यात्। कार्यातिदेशोऽयम्। तेन यगात्मनेपदचिण्चिण्वदिटः स्युः। कर्तुरभिहितत्वात्प्रथमा। पच्यते ओदनः। भिद्यते काष्ठम्। अपाचि। अभेदि। ननु भावे लकारे कर्तुर्द्वितीया स्यादस्मादतिदेशादिति चेन्न। लकारवाच्य एव कर्ता कर्मवत्। लिङ्याशिष्यङिति ङ्लिकारकाल्ल इत्यनुवृत्तेः। भावे प्रत्यये च कर्तुर्लकारेणानुपस्थितेः। अत एव कृत्यक्तखलर्थाः कर्मकर्तरि न भवन्ति किंतु भाव एव। भेत्तव्यं कुसूलेन। ननु पचिभिद्योः कर्मस्था क्रिया विक्लित्तिर्द्विधाभवनं च। सैवेदानीं कर्तृस्था न तु तत्तुल्या। सत्यम्। कर्मत्वकर्तृत्वावस्थाभेदोपाधिकं तत्समानाधिकरणक्रियाया भेदमाश्रित्य व्यवहारः। कर्मणेति किम्। करणाधिकरणाभ्यां तुल्यक्रिये पूर्वोक्ते साध्वसिरित्यादौ मा भूत्। किंच कर्तृस्थक्रियेभ्यो माभूत्। गच्छति ग्रामः। आरोहति हस्ती।

अधिगच्छति शास्त्रार्थः, स्मरति, श्रद्धाति वा यत्र कर्मणि क्रियाकृतो विशेषो दृश्यते यथा पक्वेषु तण्डुलेषु यथा वा च्छिन्नेषु काष्ठेषु तत्र कर्मस्था क्रिया नेतरत्र। न हि पक्वापक्वतण्डुलेष्विव गतागतग्रामेषु वैलक्षण्यमुपलभ्यते। करोतिरुत्पादनार्थः। उत्पत्तिश्च कर्मस्था। तेन कारिष्यते घट इत्यादि। यत्नार्थत्वे तु नैतत्सिध्येत्। ज्ञानेच्छादिवद्यत्नस्य कर्तृस्थत्वात्। एतेनाऽनुव्यवस्यमानेर्थ इति व्याख्यातम्। कर्तृस्थत्वेन यगभावाच्छ्यनि कृते ओंलोपे च रूपसिद्धेः। ताच्छील्यादावयं चानश् न त्वात्मनेपदम्॥ सकर्मकाणां प्रतिषेधो वक्तव्यः॥ * ॥ अन्योन्यं स्पृशतः। अजा ग्रामं नयति॥ दुहिपच्योर्बहुलं सकर्मकयोरिति वाच्यम्॥ * ॥

२७६६–जिस कर्त्ताकी क्रिया कर्म्मस्थ क्रियाके तुल्य हो, वह कर्त्ता कर्म्मवत् हो, यह कार्य्यातिदेश है। अर्थात् इस सूत्रसे कर्म्ममें जो सम्पूर्ण कार्य्य होताहै कर्त्तामें भी उन सब कार्य्योंका अतिदेश करतेहैं इससे यह हुआ कि, यक् आत्मनेपद, चिण् चिण्वदिट् ये सब कार्य कर्त्तामें लकार करनेपर होंगे, उक्तत्वके कारण कर्त्तामें प्रथमा होगी। पच्यते ओदनः। भिद्यते काष्ठम्। अपाचि। अभेदि। भावमें लकार करनेपर इस अतिदेशके कारण कर्त्तामें द्वितीया विभक्ति होगी, ऐसा नहीं कहना चाहिये। क्योंकि "व्यत्ययो बहुलम्" "लिङ्याशिष्यम् ३४३४" इस सूत्रस्थ २ लकारोंसे एक लकारकी अनुवृत्तिके कारण "कर्मवत्कर्मणा०" इस सूत्रका ऐसा अर्थ होगा कि लकारवाच्य जो कर्ता वह कर्मवत् हो भावमें प्रत्यय करनेपर लकारसे कर्त्ताकी उपस्थिति नहीं होतीहै, इस कारण कर्म्मकर्तामें कृत्य प्रत्यय, क्त प्रत्यय और खलर्थ प्रत्यय नहीं होंगे, किन्तु केवल भावमें ही होंगे। यथा–भेत्तव्यं कुसूलेन। पच् धातुकी और भिद् धातुकी कर्म्मस्था क्रिया विक्लित्ति और द्विधाभवन है वह इस समय कर्त्तृस्था है तत्तुल्या नहीं है ऐसा कहो तो सत्य है, कर्म्मत्वावस्था और कर्तृत्वावस्था भेदरूप जो उपाधि तदुपाधिक तत्समानाधिकरण क्रियाके भेदका आश्रयण करके तुल्यत्व व्यवहार किया है। कर्म्मणा यह पद सूत्रमें क्यों किया करण और अधिकरणके साथ तुल्य क्रिया हुई है जिसकी ऐसे कर्त्ताका साध्वसिः छिनत्ति इत्यादि स्थलमें कर्म्मवद्भाव नहीं होगा, और कर्तृस्थक्रियासे न होगा, यथा–गच्छति ग्रामः। आरोहति हस्ती। अधिगच्छति शास्त्रार्थः। स्मरति श्रद्धाति वा जिस कर्म्ममें क्रियाकृत विशेष दृष्ट है। यथा पक्वेषु तंडुलेषु अथवा जिस प्रकार छिन्नेषु काष्ठेषु उसी स्थलमें कर्मस्था क्रिया है, अन्यत्र नहीं है। पक्वापक्व तंडुलमें जिस प्रकार वैलक्षण्य देखा जाताहै, इस प्रकार गतागत ग्राममें वैलक्षण्यकी उपलब्धि नहीं होती है। कृ धातुका अर्थ उत्पादन है। और उत्पत्ति क्रिया कर्म्मस्था है। उससे, 'कारिष्यते घटः' इत्यादि पद सिद्ध हुए। यत्नार्थ होनेपर 'कारिष्यते घटः' इत्यादि पद सिद्ध नहीं होगा। क्योंकि, ज्ञान और इच्छा इत्यादिके समान यत्नको कर्तृस्थत्व है। अत एव "अनुव्यवस्यमानेर्थे" ऐसी व्याख्या की है, कर्तृस्थत्वके कारण यक्के अभावसे श्यन् करनेपर पश्चात् ओकारका लोप करनेपर उक्त अनुव्यवस्यमान ऐसा पद सिद्ध हुआहै, (कर्म्मवत्त्वाभावमें इस स्थानमें शानच् किस प्रकारसे हुआ? इस आशङ्कासे कहते हैं) इस स्थानमें ताच्छील्यादि अर्थमें चानश् हुआ है आत्मनेपद नहीं हुआहै।

सकर्म्मक धातुके कर्त्ताको कर्म्मवद्भाव नहीं होगा * यथा–अन्योन्यं स्पृशतः। अजा ग्रामं नयति।

सकर्म्मक दुह धातु और पच् धातुका जो कर्त्ता, उसको कर्म्मवद्भाव बहुलसे हो। अर्थात् कहीं होगा कहीं न होगा। *

२७६७ न दुहस्नुनमां यक्चिणौ। ३।१।८९॥

एषां कर्मकर्तरि यक्चिणौ न स्तः। दुहेरनेन यक एव निषेधः। चिण् तु विकल्पिष्यते। शप् लुक्। गौः पयो दुग्धे॥

२७६७–दुह, स्नु और नम् धातुके उत्तर कर्म्मकर्तामें यक् और चिण् प्रत्यय न हो। इस सूत्रसे दुह धातुके केवल यक्का ही निषेध होताहै, चिण् तो विकल्प करके होता है शप्का लुक्, गौः पयो दुग्धे॥

२७६८ अचः कर्मकर्तरि। ३।१।६२॥

अजन्तात् च्लेश्चिण् वा स्यात्कर्मकर्तरि तशब्दे परे। अकारि–अकृत॥

२७६८–कर्म्मकर्तामें त शब्द परे रहते अजन्त धातुके उत्तर जो च्लि उसके स्थानमें विकल्प करके चिण् हो, अकारि, अकृत॥

२७६९ दुहश्च। ३।१।६३॥

अदोहि। पक्षे क्सः। लुग्वेति पक्षे लुक्। अदुग्ध–अधुक्षत। उदुम्बरः फलं पच्यते॥ सृजियुज्योः श्यंस्तु॥ * ॥ अनयोः सकर्मकयोः कर्ता बहुलं कर्मवत् यगपवादश्च श्यन्वाच्य इत्यर्थः॥ सृजेः श्रद्धोपपन्ने कर्तर्येवेति वाच्यम्॥ * ॥ सृज्यते स्रजं भक्तः। श्रद्धया निष्पादयतीत्यर्थः। असर्जि। युज्यते ब्रह्मचारी योगम्॥ भूषाकर्मकिरादिसनां चान्यत्रात्मनेपदात्॥ * ॥ भूषावाचिनां किरादीनां सन्नन्तानां च यक्चिणौ चिण्वदिट् च नेति वाच्यमित्यर्थः। अलंकुरुते कन्या। अलमकृत। अवकिरते हस्ती। अवाकीर्ष्ट। गिरते। अगीर्ष्ट।

आद्रियते । आद्दत । किरादिस्तुदाद्यन्तर्गणः । चिकीर्षते कटः । अचिकीर्षिष्ट । इच्छायाः कर्तृस्थत्वेपि करोतिक्रियापेक्षमिह कर्मस्थक्रियात्वम् ॥

२७६९-कर्म्मकर्तामें त शब्द परे रहते दुह धातुके उत्तर च्लिके स्थानमें विकल्प करके चिण् आदेश हो । अदोहि । पक्षमें क्स होगा " लुग्वा (३६५) " इस सूत्रसे पक्षमें लुक् होगा । अदुग्ध, अधुक्षत । उदुम्बरः फलं पच्यते। (काल उदुम्बरं फलं पचति) (ऐसा होनेपर गौण कर्म्म उदुम्बरकी कर्तृत्व विवक्षामें यह उदाहरण है)।

सकर्म्मक सृज धातुका और युज धातुका कर्त्ता विकल्प करके कर्म्मवत् हो और यक्का अपवाद श्यन् हो * ।

सृज धातुका कर्त्ता श्रद्धायुक्त होनेपर कर्म्मवत् हो और श्यन् हो * । सृज्यते सृजं भक्तः । श्रद्धया निष्पादयतीत्यर्थः । असर्जि । युज्यते ब्रह्मचारी योगम् ।

भूषावाचक जो धातु, कृ आदि जो धातु और सन्प्रत्ययान्त जो सम्पूर्ण धातु उनके उत्तर यक्, चिण्, चिण्वदिट् न हो * । अलंकुरुते कन्या । अलमकृत । अवकिरते हस्ती । अवाकीर्ष्ट। गिरते । अगीर्ष्ट । आद्रियते । आद्दत । कृ आदि धातु तुदादि गणीय है । चिकीर्षते कटः । अचिकीर्षिष्ट । इच्छा यद्यपि कर्तृस्था है तथापि करोति क्रियाकी अपेक्षा करके कर्म्मस्थ क्रियात्व है । अत एव चिकीर्षते । इस स्थानमें आत्मनेपद सिद्ध हुआ ॥

२७७० न रुधः । ३ । १ । ६४ ॥

अस्माच्च्लेश्चिण्न । अवारुद्ध गौः । कर्मकर्तरीत्येव । अवारोधि गौर्गोपेन ।

२७७०-रुध धातुके उत्तर जो च्लि उसके स्थानमें चिण् आदेश न हो, अवारुद्ध गौः । इस स्थानमें कर्म्मकर्तामेंही रुध धातुके उत्तर च्लिके स्थानमें चिण् न हो, इससे यहां च्लिके स्थानमें चिण् होगा । अवारोधि गौर्गोपेन ॥

२७७१ तपस्तपः कर्मकस्यैव । ३ । १ । ८८ ॥

कर्ता कर्मवत्स्यात् । विध्यर्थमिदम् । एवकारस्तु व्यर्थ एवेति वृत्त्यनुसारिणः । तप्यते तपस्तापसः । अर्जयतीत्यर्थः । तपोनुतापे चेति चिण्निषेधात्सिच् । अतप्त । तपःकर्मकस्येति किम् । उत्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः ॥ न दुहस्नुनमां यक्चिणौ । ३ । १ । ८९ ॥ प्रस्नुते । प्रास्नाविष्ट-प्रास्नोष्ट । नमते दण्डः । अनंस्त । अन्तर्भावितण्यर्थोत्र नमिः ॥ यक्चिणोः प्रतिषेधे हेतुमण्णिश्रिब्रूञामुपसंख्यानम् ॥ * कारयते । अचीकरत । उच्छ्रयते दण्डः । उदशिश्रियत । चिण्वदिट् तु स्यादेव । कारिष्यते । उच्छ्रायिष्यते । ब्रूते कथाः । अवोचत ॥ भारद्वाजीयाः पठन्ति । णिश्रन्थिग्रन्थिब्रूञात्मनेपदाकर्मकाणामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ पुच्छमुदस्यति । उत्पुच्छयते गौः । अन्तर्भावितण्यर्थतायाम् । उत्पुच्छयते गाम् । पुनः कर्तृत्वविवक्षायाम् । उत्पुच्छयते गौः। उदपुपुच्छत । यक्चिणोः प्रतिषेधाच्छप्चङौ । श्रन्थिग्रन्थ्योराधृषीयत्वाण्णिजभावपक्षे ग्रहणम् । ग्रन्थति ग्रन्थम् । श्रन्थति मेखलां देवदत्तः।ग्रन्थते ग्रन्थः।अग्रन्थिष्ट। श्रन्थते । अश्रन्थिष्ट । क्र्यादिकयोस्तु । श्रथ्नीते। ग्रथ्नीते स्वयमेव । विकुर्वते सैन्धवाः । वल्गन्तीत्यर्थः । वेः शब्दकर्मणोऽकर्मकाच्चेति तङ् । अन्तर्भावितण्यर्थस्य पुनः प्रेषणत्यागे । विकुर्वते सैन्धवाः । व्यकारिष्ट । व्यकारिषाताम् । व्यकारिषत । व्यकृत । व्यकृषाताम् । व्यकृषत ॥

२७७१-तपःकर्मक तप धातुका कर्त्ता कर्म्मवत् हो, यह सूत्र विध्यर्थ है । एवकारका कुछ प्रयोजन नहीं है, इस कारण वृत्त्यनुसारी आचार्योंने उसको व्यर्थ कहाहै । यथा, तप्यते तपस्तापसः । अर्जयतीत्यर्थः । "तपोऽनुतापे च (२७६०)" इस सूत्रसे चिण् निषेधके कारण सिच् होगा, अतप्त । तपःकर्मकस्य इसको सूत्रमें क्यों किया ? तपति सुवर्णं सुवर्णकारः । यहां कर्मवद्भाव न हुआ । " न दुहस्नुनमां यक्चिणौ (२७६७) " इस सूत्रसे यक् और चिण् प्रत्ययका प्रतिषेध हुआ । प्रस्नुते । प्रास्नाविष्ट, प्रास्नोष्ट । नमते दंडः, अनंस्त । अन्तर्भावितण्यर्थ इस स्थानमें नम् धातु है ।

यक् और चिण् प्रत्ययके प्रतिषेधविषयमें हेतुमण्णिजन्त धातु और श्रि धातु और ब्रू धातु इनको उपसंख्यान करना चाहिये अर्थात् इनसे यक् और चिण्का प्रतिषेध होगा * । कारयते । अचीकरत् । उच्छ्रयते दण्डः । उदशिश्रियत । चिण्वदिट् तो होवेहीगा । कारिष्यते । उच्छ्रायिष्यते । ब्रूते कथाः । अवोचत । भारद्वाजीय आचार्योंने ऐसा पाठ कियाहै, यथा-

णिजन्त धातु श्रन्थ,ग्रन्थ और ब्रुञ् धातु और आत्मनेपदी जो अकर्म्मक धातु इन सम्पूर्ण धातुओंके उत्तर यक् और चिण्का प्रतिषेध हो * पुच्छमुदस्यति उत्पुच्छयते गौः जिस स्थानमें णिच्का अर्थ अन्तर्भूत है अर्थात् अन्तर्भावित ण्यर्थ होनेपर उत्पुच्छयते गाम् । पुनर्वार कर्तृत्व विवक्षा करनेपर उत्पुच्छयते गौः । उदपुपुच्छत । यक् और चिण्के प्रतिषेधके कारण शप् और चङ् होगा । श्रन्थ और ग्रन्थ धातुके आधृषीयत्वके कारण णिच्के अभाव पक्षमें यह प्रतिषेध जानना चाहिये । ग्रन्थति ग्रन्थम् । श्रन्थति मेखलां देवदत्तः । ग्रन्थते ग्रन्थः । अग्रन्थिष्ट । श्रन्थते । अश्रन्थिष्ट । क्र्यादि पठित इन दो धातुओंके श्रथ्नीते । ग्रथ्नीते । ऐसे रूप होंगे । स्वयमेव विकुर्वते सैन्धवाः वल्गन्ति इत्यर्थः । "वेः शब्दकर्मणः २७०७" "अकर्मकाच्च २७०८" इस सूत्रसे आत्मनेपद हुआ । अन्तर्भावितण्यर्थका पुनर्वार प्रेरणांशत्याग करनेपर "विकुर्वते सैन्धवाः" ऐसा प्रयोग होगा । व्यकारिष्ट । व्यकारिषाताम् । व्यकारिषत । व्यकृत । व्यकृषाताम् । व्यकृषत ।

२७७२कुषिरजोः प्राचां श्यन्परस्मैपदं च । ३ । १ । ९० ॥

अनयोः कर्मकर्तरि न यक् किंतु श्यन्परस्मैपदं च । आत्मनेपदापवादः । कुष्यति-कुष्यते पादः । रज्यति-रज्यते वस्त्रम् । यगविषये तु नास्य प्रवृत्तिः । कोषिषीष्ट । रंक्षीष्ट ॥

॥ इति कर्मकर्तृप्रक्रिया ॥

२७७२-कुषि और रञ्ज धातुके कर्म्म कर्त्तामें यक् न हो, किन्तु विकल्प करके श्यन् और परस्मैपद हो । यह सूत्र आत्मनेपदका अपवाद है । कुष्यति, कुष्यते पादः । रज्यति, रज्यते वस्त्रम् । यक्के अविषयमें इसकी प्रवृत्ति नहीं होगी । अर्थात् श्यन् न होगा । कोषिषीष्ट । रङ्क्षीष्ट ।

॥ इति कर्म्मकर्तृप्रकरणम् ॥

अथ लकारार्थप्रक्रिया ।

२७७३अभिज्ञावचने लृट् ।३।२।११२॥

स्मृतिबोधिन्युपपदे भूतानद्यतने धातोर्लृट् स्यात् । लङोऽपवादः । स्मरसि कृष्ण गोकुले वत्स्यामः । एवं बुध्यसे चेतयसे इत्यादियोगेऽपि । तेषामपि प्रकरणादिवशेन स्मृतौ वृत्तिसम्भवात् ॥

२७७३-उपपद स्मृतिबोधक होनेपर भूतानद्यतन अर्थमें धातुके उत्तर लृट् हो, यह लङ्का अपवाद है । यथा,स्मरसि कृष्ण ! गोकुले वत्स्यामः,हे कृष्ण स्मरण है हम गोकुलमें रहते थे । इसी प्रकार बुध्यसे चेतयसे इत्यादि पदोंके प्रयोगमें भी धातुके उत्तर लृट् हो । तिनकी भी अर्थात् बुध्यसे चेतयसे इत्यादि पदोंकी भी प्रकरणादि बलसे स्मृतिविषयमें वृत्तिका सम्भव है ॥

२७७४ न यदि । ३ । २ । ११३ ॥

यद्योगे उक्तं न । अभिजानासि कृष्ण यद्वने अभुञ्ज्महि ॥

२७७४-यत् शब्दके योगमें उक्त विषयमें लृट् न हो । अभिजानासि कृष्ण ! यद्वने अभुञ्ज्महि,हे कृष्ण! स्मरण है जो हमने वनमें भोजन किया था ॥

२७७५ विभाषा साकाङ्क्षे ।३।२।११४॥

उक्तविषये लृड्वा स्यात् । लक्ष्यलक्षणभावेन साकाङ्क्षश्चेद्धात्वर्थः । स्मरसि कृष्ण वने वत्स्यामस्तत्र गाश्चारयिष्यामः । वासो लक्षणं चारणं लक्ष्यम् । पक्षे लङ् । यच्छब्दयोगेऽपि न यदीति बाधित्वा परत्वाद्विकल्पः ॥ परोक्षे लिट् । ३।२। ११५। चकार।उत्तमपुरुषे चित्तविक्षेपादिना पारोक्ष्यम् । सुप्तोऽहं किल विललाप । बहु जगद पुरस्तात्तस्य मत्ता किलाहम् ॥ अत्यन्तापह्नवे लिड्वक्तव्यः ॥ * ॥ कलिङ्गेष्ववात्सीः नाहं कलिङ्गाञ्जगाम ॥

२७७५-उपपद स्मृतिबोधक होनेपर लक्ष्यलक्षण भावसे अर्थात् ज्ञाप्यज्ञापकभावके द्वारा धात्वर्थ यदि साकांक्ष हो तो विकल्प करके लृट् हो । यथा, स्मरसि कृष्ण ! वने वत्स्यामस्तत्र गाश्चारयिष्यामः । इस स्थानमें वास लक्षण है,और चारण लक्ष्य है पक्षमें लङ् होगा । यत् शब्दके योगमें "न यदि २७७४"इस सूत्रको बाधकर परत्वके कारण विकल्प करके लृट् हुआ । "परोक्षे लिट्२१७१" इस सूत्रसे लिट् हुआ । चकार । उत्तम पुरुष विषयमें चित्त विक्षेपादिसे परोक्ष जानना चाहिये । "सुप्तोऽहं किल विललाप ।" "बहु जगद पुरस्तात्तस्य मत्ता किलाहम् " ।

"अत्यन्तापह्नवे लिड्वक्तव्यः (२०८४) " अत्यन्त अपह्नव अर्थात् अपलापार्थ होनेपर धातुके उत्तर लिट् हो * "कलिङ्गेष्ववात्सीः नाहं कलिङ्गाञ्जगाम" ॥

२७७६हशश्वतोर्लङ् च । ३ ।२।११६॥

अनयोरुपपदयोर्लिड्विषये लङ् स्यात् । चाल्लिट् । इति हाकरोच्चकार वा । शश्वदकरोच्चकार वा ॥

२७७६—ह और शश्वत् शब्द उपपद होनेपर धातुके उत्तर लिट् विषयमें लङ् हो । चकार निर्देशके कारण लिट् भी हो । इति हाकरोच्चकार वा । शश्वदकरोच्चकार वा ॥

२७७७ प्रश्ने चासन्नकाले ।३।२।११७॥

प्रष्टव्यः प्रश्नः आसन्नकाले पृच्छ्यमानेऽर्थे लिड्विषये लङ्लिटौ स्तः । अगच्छत्किम्।जगाम किम् । अनासन्ने तु कंसं जघान किम् ॥

२७७७-आसन्नकालिक जिज्ञासितार्थ होनेपर लिट् विषयमें धातुके उत्तर लङ् और लिट् हों । अगच्छत् किम् । जगाम किम्,क्या अभी गये। जिस स्थानमें आसन्न कालिकार्थ नहीं है, उस स्थानमें 'कंसं जघान किम्', इस प्रकार होगा॥

२७७८ लट् स्मे । ३ । २ । ११८ ॥

लिटोऽपवादः । यजति स्म युधिष्ठिरः ॥

२७७८-स्म शब्द उपपद रहते धातुके उत्तर लिट्के अर्थमें लट् हो यह सूत्र लिट्का अपवाद है । यजति स्म युधिष्ठिरः ॥

२७७९ अपरोक्षे च । ३ । २ । ११९ ॥

भूतानद्यतने लट् स्यात् स्मयोगे । एवं स्म पिता ब्रवीति ॥

२७७९-परोक्षसे भिन्न भूतानद्यतन अर्थ होनेपर स्म शब्दके योगमें धातुके उत्तर लट् हो । एवं स्म पिता ब्रवीति । यह बात पिताने कही थी ॥

२७८० ननौ पृष्टप्रतिवचने।३।२।१२०॥

अनद्यतने परोक्ष इति निवृत्तम् । भूते लट् स्यात् । अकार्षीः किम् । ननु करोमि भोः ॥

२७८०-अनद्यतन परोक्ष इस स्थलसे निवृत्त हुआ ननु शब्दके योगमें प्रत्युत्तर अर्थ होनेपर भूतकालमें धातुके उत्तर लट् हो । अकार्षीः किं ननु करोमि भोः ॥

२७८१ नन्वोर्विभाषा । ३ । २ ।१२१॥

अकार्षीः किम् । न करोमि । नाकार्षम् । अहं नु करोमि । अहं न्वकार्षम् ॥

२७८१-प्रत्युत्तर अर्थ होनेपर न शब्द और नु शब्दके योगमें भूतकालमें धातुके उत्तर लट् विकल्प करके हो । अकार्षीः किम् । क्या तुमने यह कार्य किया । न करोमि नहीं किया । पक्षमें लुङ् होगा । नाकर्षम् । अहं नु करोमि । पक्षमें अहं न्वकार्षम् ॥

२७८२ पुरि लुङ् चास्मे । ३।२।१२२॥

अनद्यतनग्रहणं मण्डूकप्लुत्यानुवर्तते । पुराशब्दयोगे भूतानद्यतने विभाषा लुङ् चाल्लट् न तु स्मयोगे । पक्षे यथाप्राप्तम् । वसन्तीह पुरा छात्राः अवात्सुः अवसन् ऊषुर्वा । अस्मे किम् । यजति स्म पुरा ॥ भविष्यतीत्यनुवर्तमाने ॥

२७८२-मंडूकप्लुतिन्यायसे अनद्यतन ग्रहणकी अनुवृत्ति होगी । पुराशब्दके योगमें भूतानद्यतन अर्थ होनेपर विकल्प करके लुङ् हो, और सूत्रमें चकार ग्रहण करनेके कारण लट् भी होगा, किन्तु स्म शब्दके योगमें नहीं होगा । लुङ् और लट्के अभाव पक्षमें लङ् और परोक्षमें लिट् होगा, यथा, वसन्तीह पुरा छात्राः अवात्सुः अवसन् ऊषुर्वा । स्म शब्दके योगमें-यजति स्म पुरा । " भविष्यति गम्यादयः " इस सूत्रसे भविष्यति पदकी अनुवृत्ति होगी ॥

२७८३ यावत्पुरानिपातयोर्लट्।३।३।४॥

यावद्भुङ्क्ते । पुरा भुङ्क्ते । निपातावेतौ निश्चयं द्योतयतः । निपातयोः किम् । यावद्दास्यते तावद्भोक्ष्यते । करणभूतया पुरा यास्यति ॥

२७८३-निपात संज्ञक यावत् और पुरा शब्दके योगमें भविष्यत् कालमें लट् हो । यथा, यावद्भुंक्ते । पुरा भुंक्ते । निपातसंज्ञक यावत् और पुरा शब्द निश्चयार्थक हैं । निपातसंज्ञक न होनेपर उनके उत्तर लट् होगा । यथा, यावत् दास्यते तावद्भोक्ष्यते । करणभूतया पुरा यास्यति ॥

२७८४ विभाषा कदाकर्ह्योः । ३।३।५॥

भविष्यति लट् वा स्यात् । कदा कर्हि वा भुङ्क्ते भोक्ष्यते भोक्ता वा ॥

२७८४--कदा और कर्हि शब्दके योगमें भविष्यत्कालमें विकल्प करके लट् हो । यथा,कदा कर्हि वा भुंक्ते भोक्ष्यते भोक्ता वा ॥

२७८५ किंवृत्ते लिप्सायाम्।३।३।६॥

भविष्यति लड्वा स्यात् । कं कतरं कतमं वा भोजयसि भोजयिष्यसि भोजयितासि वा । लिप्सायां किम् । कः पाटलिपुत्रं गमिष्यति ॥

२७८५-किं शब्दसे निष्पन्न जो शब्द उसके योगमें लिप्सा अर्थमें भविष्यत् कालमें धातुके उत्तर विकल्प करके लट् हो । कं कतरं कतमं वा भोजयसि, दोनोंमें किसको और सब लोगोंमें किसको भोजन करावोगे । भोजयिष्यसि, भोजयितासि वा । जिस स्थानमें लिप्सार्थ नहीं है, उस स्थानमें कः पाटलिपुत्रं गमिष्यति । यहां लट् न हुआ ।

२७८६ लिप्स्यमानसिद्धौ च ।३।३।७॥

लिप्स्यमानेनान्नादिना स्वर्गादेः सिद्धौ गम्यमानायां भविष्यति लड्वा स्यात् । योऽन्नं ददाति दास्यति दाता वा स स्वर्गं याति यास्यति याता वा ॥

२७८६-लिप्स्यमान अन्नादिसे स्वर्गादिकी सिद्धि गम्यमान होनेपर भविष्यत् कालमें विकल्प करके लट् हो । योऽन्नं ददाति दास्यति दाता वा स स्वर्गं याति यास्यति याता वा ।

२७८७ लोडर्थलक्षणे च । ३ । ३ ।८॥

लोडर्थः प्रैषादिर्लक्ष्यते येन तस्मिन्नर्थे वर्तमानाद्धातोर्भविष्यति लड्वा स्यात् । कृष्णश्चेद्भुङ्क्ते त्वं गाश्चारय । पक्षे लट्लटौ ॥

२७८७-जिसके द्वारा लोट्के अर्थ प्रैषादि लक्षित हों, उस अर्थमें वर्त्तमान जो धातु उसके उत्तर भविष्यत् कालमें विकल्प करके लट् हो । यथा, कृष्णश्चेद्भुंक्ते त्वं गाश्चारय । कृष्णके भोजन कालमें तुम गाय चरावो । पक्षमें लट् और लृट् होगा ॥

२७८८ लिङ् चोर्ध्वमौहूर्तिके ३।३।९॥

ऊर्ध्वं मुहूर्ताद्भवः ऊर्ध्वमौहूर्तिकः । निपातनात्समासः उत्तरपदवृद्धिश्च । ऊर्ध्वमौहूर्तिके भविष्यति लोडर्थलक्षणे वर्तमानाद्धातोर्लिङ्लटौ वा स्तः । मुहूर्तादुपरि उपाध्यायश्चेदागच्छेत् आगच्छति आगमिष्यति आगन्ता वा । अथ त्वं छन्दोऽधीष्व ॥

२७८८-ऊर्ध्वं मुहूर्त्तात् भवः इस विग्रहमें ऊर्ध्वमौहूर्त्तिकः पद सिद्ध हुआ । इस स्थानमें निपातनसे समास और उत्तर पदको वृद्धि हुई है। ऊर्ध्वं मुहूर्त्तसे उत्पन्न अर्थात् मुहूर्त्तकी अपेक्षा अधिक कालमें लोडर्थ लक्षण अर्थमें वर्तमान जो धातु उससे भविष्यत् कालमें विकल्प करके लिङ् और लट् हो । मुहूर्त्तादुपरि उपाध्यायश्चेदागच्छेत्, आगच्छति आगमिष्यति आगन्ता वा, अथ त्वं छन्दोऽधीष्व ॥

२७८९ वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा । ३ । ३ । १३१ ॥

समीपमेव सामीप्यम् । स्वार्थे ष्यञ् । वर्तमाने लडित्यारभ्य उणादयो बहुलमिति यावत् येनोपाधिना प्रत्यया उक्तास्ते तथैव वर्तमान-

समीपे भूते भविष्यति च वा स्युः । कदा आगतोसि । अयमागच्छामि । अयमागमम् । कदा गमिष्यसि । एष गच्छामि । गमिष्यामि वा ॥

२७८९–समीपमेव इस विग्रहमें स्वार्थमें ष्यञ् प्रत्यय करके सामीप्य पद सिद्ध हुआ । " वर्तमाने लट् २१५१ " इस सूत्रसे " उणादयो बहुलम् ३१६९ " इस सूत्रपर्यंत जिन २ धातुओंके उत्तर जो २ प्रत्यय विहित हुए हैं, वे सम्पूर्ण प्रत्यय इस वर्त्तमान सामीप्य भूत कालमें और वर्त्तमान सामीप्य भविष्यत् कालमें विकल्प करके हों । यथा, कदा आगतोऽसि । अयमागच्छामिऽअयमागमम् । कदा गमिष्यसि । एष गच्छामि, गमिष्यामि वा ॥

२७९० आशंसायां भूतवच्च।३।३।१३२।

वर्तमानसामीप्य इति नानुवर्तते । भविष्यति काले भूतवद्वर्तमानवच्च प्रत्यया वा स्युराशंसायाम् । देवश्चेदवर्षीत् वर्षति वर्षिष्यति वा। धान्यमवाप्स्म वपामः वप्स्यामो वा । सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशस्तेन लङ्लिटौ न ॥

२७९०–" वर्त्तमानसामीप्ये " इस पदकी इस स्थानमें अनुवृत्ति नहीं होगी । आशंसा अर्थमें भविष्यत् कालमें भूत कालकी और वर्त्तमान कालकी समान सम्पूर्ण प्रत्यय विकल्प करके हों । यथा, देवश्चेदवर्षीत् वर्षति वर्षिष्यति वा धान्यमवाप्स्म, वपामः, वप्स्यामो वा । सामान्यका अतिदेश होनेपर विशेषका अतिदेश नहीं होगा । अत एव इस स्थलमें लङ् और लिट् नहीं हुआ ॥

२७९१ क्षिप्रवचने लृट् । ३ ।३।१३३॥

क्षिप्रपर्याये उपपदे पूर्वविषये लृट् स्यात् । वृष्टिश्चेत्क्षिप्रमाशु त्वरितं वाऽऽयास्यति शीघ्रं वप्स्यामः । नेति वक्तव्ये लृड्ग्रहणं लुटोऽपि विषये यथा स्यात् । श्वः शीघ्रं वप्स्यामः ॥

२७९१–क्षिप्र पर्याय शब्द अर्थात् क्षिप्र, आशु, त्वरित, शीघ्र, द्रुत, सत्वर इत्यादि यदि उपपद हों, तो पूर्व विषयमें अर्थात् भविष्यत् कालमें लृट् हो । यथा, वृष्टिश्चेत् क्षिप्रम् आशु त्वरितं वा यास्यति शीघ्रं वप्स्यामः । क्षिप्रवचने न ऐसा सूत्र करनेपर कार्यकी सिद्धि रहते जो लृङ्ग्रहण किया इससे लुट्के विषयमें भी लृट् होताहै । यथा, श्वः शीघ्रं वप्स्यामः ॥

२७९२ आशंसावचने लिङ्।३।३।१३४।

आशंसावाचिन्युपपदे भविष्यति लिङ् स्यान्न तु भूतवत् । गुरुश्चेदुपेयादाशंसेऽधीयीय । आशंसे क्षिप्रमधीयीय ॥

२७९२–आशंसावाचक उपपद रहते भविष्यत् कालमें लिङ् हो अतीतके और वर्त्तमानके समान प्रत्यय न हो । यथा, गुरुश्चेदुपेयादाशंसेऽधीयीय आशंसे क्षिप्रमधीयीय ॥

२७९३ नानद्यतनवत्क्रियाप्रबन्धसामीप्ययोः । ३ । ३ । १३५ ॥

क्रियायाः सातत्ये सामीप्ये च लङ्लुटौ न । यावज्जीवमन्नमदाद्दास्यति वा । सामीप्यं तुल्यजातीयेनाव्यवधानम् । येयं पौर्णमास्यतिक्रान्ता तस्यामग्नीनाधित । सोमेनायष्ट । येयममावास्याऽऽगामिनी तस्यामग्नीनाधास्यते । सोमेन यक्ष्यते ॥

२७९३–क्रियाका सातत्य और सामीप्य अर्थ गम्यमान होनेपर लङ् और लुट् नहीं हो । यथा, यावज्जीवमन्नमदाद्दास्यति वा । सामीप्य शब्दका अर्थ तुल्यजातीयके साथ अव्यवधान है । यथा, येयं पौर्णमास्यतिक्रान्ता तस्यामग्नीनाधित । सोमेनायष्ट । येयममावास्यागामिनी तस्यामग्नीनाधास्यते, सोमेन यक्ष्यते ॥

२७९४ भविष्यति मर्यादावचनेऽवरस्मिन् । ३ । ३ । १३६॥

भविष्यति काले मर्यादोक्ताववरस्मिन्प्रविभागेऽनद्यतनवन्न । योयमध्वा गन्तव्य आपाटलिपुत्रात्तस्य यदवरं कौशाम्ब्यास्तत्र सक्तून्पास्यामः ॥

२७९४–भविष्यत् कालमें मर्य्यादोक्ति रहते अवरदेशमें विभाग गम्यमान रहते अनद्यतनवत् प्रत्यय नहीं हो (इस सूत्रमें देशकृत मर्यादा जाननी चाहिये)यथा, योऽयमध्वा गन्तव्य आपाटलिपुत्रात् तस्य यदवरं कौशाम्ब्यास्तत्र सक्तून्पास्यामः ॥

२७९५ कालविभागे चानहोरात्राणाम् । ३ । ३ । १३७ ॥

पूर्वसूत्रं सर्वमनुवर्तते । अहोरात्रसम्बन्धिनि विभागे प्रतिषेधार्थमिदम् । योगविभाग उत्तरार्थः । योयं वत्सर आगामी तस्य यदवरमाग्रहायण्यास्तत्र युक्ता अध्येष्यामहे । अनहोरात्राणां किम् । योयं मास आगामी तस्य योऽवरः पञ्चदशरात्रः तत्राध्येतास्महे ॥

२७९५–इस सूत्रमें सम्पूर्ण पूर्व सूत्रकी अनुवृत्ति आती है । भविष्यत् कालमें मर्य्यादोक्ति रहते अहोरात्र सम्बन्धी विभागमें अनद्यतनवत्प्रत्यय न हो यह निषेध न हो । यह सूत्र अहोरात्रसंबन्धी विभागमें प्रतिषेधके निमित्त है योगविभाग उत्तर सूत्रमें अनुवृत्तिके निमित्त है (इस सूत्रमें कालकृत मर्यादा जाननी चाहिये) योऽयं वत्सर आगामी तस्य यदवरमाग्रहाण्यास्तत्र युक्ता अध्येष्यामहे । अहोरात्रसम्बन्धीय कालविभागमें योऽयं मास आगामी तस्य योऽवरः पञ्चदशरात्रः तत्राध्येतास्महे । ऐसा प्रयोग होगा ॥

२७९६ परस्मिन्विभाषा । ३ ।३।१३८।

अवरस्मिन्वर्ज्यं पूर्वसूत्रद्वयमनुवर्तते । अमा-

प्रविभाषेयम् । योयं संवत्सर आगामी तस्य यत्परमाग्रहायण्यास्तत्राध्येष्यामहे। अध्येतास्महे लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ । ३ । ३।१३९। भविष्यतीत्येव । सुवृष्टिश्चेदभविष्यत्तदा सुभिक्षमभविष्यत ॥

२७९६-अवरास्मिन् यह अंश परित्याग करके पहिलेके दोनों सूत्रोंकी अनुवृत्ति आती है । भविष्यत् कालमें मर्य्यादोक्ति रहते परमें अहोरात्र सम्बन्धीसे भिन्न कालविभाग रहते अनद्यतनवत्प्रत्यय विकल्प करके हो, यह सूत्र अप्राप्त विभाषा है । यथा, यो ह्ययं संवत्सर आगामी तस्य यत्परमाग्रहायण्यास्तत्राध्येष्यामहे, अध्येतास्महे । "लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ (२२२९)" इस सूत्रसे भविष्यत् कालमेंही लृङ् होगा, अन्य कालमें नहीं होगा । सुवृष्टिश्चेदभविष्यत्तदा सुभिक्षमभविष्यत् । अच्छी वर्षा होगी तो सुकाल होगा ॥

२७९७ भूते च । ३ । ३ । १४० ॥

पूर्वसूत्रं संपूर्णमनुवर्तते ॥

२७९७-इस स्थानमें सम्पूर्ण पूर्व सूत्रकी अनुवृत्ति आती है,भूत कालमें क्रियाकी अनिष्पत्ति होनेपर हेतु और हेतुमद्भाव होनेपर लृङ् होगा ॥

२७९८ वोताप्योः । ३ । ३ । १४१ ॥

वा आ उताप्योः । उताप्योरित्यतः प्राग्भूते लिङ्निमित्ते लृङ् वेत्यधिक्रियते । पूर्वसूत्रं तु उताप्योरित्यादौ प्रवर्तत इति विवेकः ॥

२७९८-"वा आ उताप्योः" इस स्थानमें ऐसा पदच्छेद होगा । "उताप्योः" इस सूत्रके पूर्वतक भूते लिङ्निमित्ते लृङ् वा इसका अधिकार है । "उताप्योः समर्थयोः" इसको लेकर "इच्छार्थेष्वलिङ् विभाषा०" इस सूत्रतक "भूते च" इस पूर्व सूत्रका अधिकार जानना चाहिये॥

२७९९ गर्हायां लडपिजात्वोः । ३ । ३ । १४२ ॥

आभ्यां योगे लट् स्यात् कालत्रये गर्हायाम् । लुङादीन्परत्वादयं बाधते । अपि जायां त्यजसि जातु गणिकामाधत्से गर्हितमेतत् ॥

२७९९-अपि और जातु शब्दके योगमें गर्हा अर्थमें तीनों कालमें लट् हो । परत्वके कारण लुङादिककी यह सूत्र बाधता है । अपि जायां त्यजसि, जातु गणिकामाधत्से गर्हितमेतत् । क्या तूने स्त्री त्यागी है गणिका रक्खी है यह निन्दित है तीनों कालोंमें यह बात लगा लेनी ॥

२८०० विभाषा कथमि लिङ् च ३ । ३ । १४३ ॥

गर्हायामित्येव । कालत्रये लिङ् चाल्लट् । कथं धर्मं त्यजेस्त्यजसि वा । पक्षे कालत्रये लकाराः । अत्र भविष्यति नित्यं लृङ् भूते वा। कथं नाम तत्रभवान् धर्ममत्यक्ष्यत् ॥

२८००-कथम् शब्दके योगमें तीनों कालोंमें गर्हा अर्थ होनेपर विकल्प करके लिङ् हो । और चकारनिर्देशके कारण लट् भी हो । यथा, कथं धर्मं त्यजेः त्यजसि वा । पक्षमें तीनों कालोंमें विहित जो सम्पूर्ण लकार ये समस्त ही होंगे । इस स्थानमें भविष्यत् कालमें नित्य और भूतकालमें विकल्प करके लृङ् होगा । कथं नाम तत्र भवान् धर्ममत्यक्ष्यत् । श्रीमान् आपने कैसे धर्मको त्यागन किया ॥

२८०१ किंवृत्ते लिङ्लटौ ।३।३।१४४।

गर्हायामित्येव । विभाषा तु नानुवर्तते । कः कतरः कतमो वा हरिं निन्देत् निन्दिष्यति वा । लृङ् प्राग्वत् ॥

२८०१-किंशब्द निष्पन्न शब्द उपपद होनेपर गर्हा अर्थमें तीनों कालोंमें लिङ् और लट् हो । इस स्थानमें गर्हामात्रकी ही अनुवृत्ति होगी, विभाषाकी अनुवृत्ति भाष्यकारादिकी व्याख्याके बलसे नहीं होगी । यथा, कः कतरः कतमो वा हरिं निन्देत्, निन्दिष्यति वा । पूर्ववत् क्रियाकी अनिष्पत्ति अर्थ होनेपर भविष्यत् कालमें नित्य और भूतकालमें विकल्प करके लृङ् होगा ॥

२८०२ अनवक्लृप्त्यमर्षयोरकिंवृत्तेऽपि । ३ । ३ । १४५ ॥

गर्हायामिति निवृत्तम् । अनवक्लृप्तिरसंभावना । अमर्षोऽक्षमा । न संभावयामि न मर्षये वा भवान् हरिं निन्देत् निन्दिष्यति वा । कः कतरः कतमो वा हरिं निन्देत् । निन्दिष्यति वा । लृङ् प्राग्वत् ॥

२८०२-इस स्थानमें गर्हायां इस पदकी निवृत्ति हुई अनवक्लृप्ति और अमर्ष अर्थ होनेपर तथा किंशब्दसे निष्पन्न शब्द उपपद होनेपर भी और न होनेपर तीनों कालोंमें लिङ् और लट् हो । अनवक्लृप्ति शब्दसे असम्भावना और अमर्ष शब्दसे अक्षमा समझना । न सम्भावयामि, न मर्षये वा भवान् हरिं निन्देत् । निन्दिष्यति वा । कः कतरः कतमो वा हरिं निन्देत् । निन्दिष्यति वा । लृङ् पूर्ववत् क्रियाकी अनिष्पत्ति होनेपर भविष्यत्कालमें नित्य और भूतकालमें विकल्प करके लृङ् होगा ॥

२८०३ किङ्किलास्त्यर्थेषु लृट् । ३ । ३ । १४६ ॥

अनवक्लृप्त्यमर्षयोरित्येतद्गर्हायां चेति यावदनुवर्तते । किङ्किलेति समुदायः क्रोधद्योतक उपपदम् । अस्त्यर्थाः अस्तिभवतिविद्यतयः । लिङोऽपवादः । न श्रद्दधे न मर्षये वा किङ्किलत्वं शूद्रान्नं भोक्ष्यसे । अस्ति भवति विद्यते वा शूद्रीं गमिष्यसि । अत्र लृङ् न ॥

२८०३-अनवक्लृप्त्यमर्षयोः इस पदकी अनुवृत्ति "गर्हायां च" इस सूत्रके पूर्वतक होतीहै । किंकिल शब्द और अस्त्यर्थ शब्द उपपद होनेपर अनवक्लृप्ति और अमर्ष अर्थमें तीनों कालोंमें लृट् हो । किंकिल शब्द क्रोधवाचक है । अस्ति, भवति, विद्यते यह सम्पूर्ण ही अस्त्यर्थ हैं । यह लिङ्का अपवाद है । न श्रद्धे, न मर्षये वा किंकिल त्वं शूद्रान्नं भोक्ष्यसे । अस्ति भवति विद्यते वा शूद्रीं गमिष्यसि । इस स्थानमें लङ् नहीं होगा ॥

२८०४ जातुयदोर्लिङ् । ३ । ३ । १४७ ॥

यदायद्योरुपसंख्यानम् ॥ * ॥ लटोऽपवादः । जातु यद्यदा यदि वा त्वादृशो हरिं निन्देन्नावकल्पयामि न मर्षयामि । लङ् प्राग्वत् ॥

२८०४-जातु और यत् शब्दके योगमें अनवक्लृप्ति और अमर्ष अर्थ होनेपर तीनों कालोंमें लिङ् हो ॥

'यदायद्योरुपसंख्यानम्' अर्थात् यदा और यदि शब्दके योगमें भी लिङ् हो ऐसा कहना चाहिये * यह सूत्र लट्का अपवाद है । जातु, यद्यदा, यदि वा त्वादृशो हरिं निन्देन्नावकल्पयामि न मर्षयामि, पूर्ववत् लङ् होगा । अर्थात् क्रियाका अनिष्पत्ति अर्थ होनेपर भविष्यत्कालमें नित्य और भूतकालमें विकल्प करके लङ् होगा ॥

२८०५ यच्चयत्रयोः । ३ । ३ । १४८ ॥

यच्च यत्र वा त्वमेवं कुर्याः न श्रद्दधे न मर्षयामि ॥

२८०५-यच्च और यत्र शब्दके योगमें अनवक्लृप्ति और अमर्ष अर्थ होनेपर तीनों कालोंमें लिङ् हो । (यह योगविभाग उत्तर सूत्रमें यच्च और यत्र शब्दकी ही अनुवृत्ति लानेके निमित्त है) यथा, यच्च, यत्र, वा त्वमेवं कुर्याः । न श्रद्धे न मर्षयामि । क्रियाकी अनिष्पत्ति होनेपर भविष्यत्कालमें नित्य और भूतकालमें विकल्प करके लङ् हो ॥

२८०६ गर्हायां च । ३ । ३ । १४९ ॥

अनवक्लृप्त्यमर्षयोरिति निवृत्तम् । यच्चयत्रयोर्योगे गर्हायां लिङेव स्यात् । यच्च यत्र वा त्वं शूद्रं याजयेः । अन्याय्यं तत् ॥

२८०६-इस स्थलमें अनवक्लृप्त्यमर्षयोः इस पदकी निवृत्ति हुई । यच्च और यत्र शब्दके योगमें लिङ् ही होगा । अन्य लकार नहीं होगा; यथा, यच्च यत्र वा त्वं शूद्रं याजयेः । अन्याय्यं तत् ॥

२८०७ चित्रीकरणे च । ३। ३। १५० ॥

यच्च यत्र वा त्वं शूद्रं याजयेः । आश्चर्यमेतत् ॥

२८०७-यच्च और यत्र शब्दके योगमें चित्रीकरण गम्यमान रहते धातुके उत्तर लिङ् हो । यथा, यच्च यत्र वा त्वं शूद्रं याजयेः । आश्चर्यमेतत् ।

२८०८ शेषे लृडयदौ ।३। ३ ।१५१ ॥

यच्चयत्राभ्यामन्यस्मिन्नुपपदे चित्रीकरणे गम्ये धातोर्लृट् स्यात् । आश्चर्यमन्धो नाम कृष्णं द्रक्ष्यति । अयदौ किम् । आश्चर्यं यदि सोऽधीयीत ॥

२८०८-यच्च, यत्र और यदि शब्द भिन्न शब्द उपपद होनेपर चित्रीकरण अर्थ गम्यमान होनेपर धातुके उत्तर तीनों कालोंमें लृट् हो, आश्चर्यमन्धो नाम कृष्णं द्रक्ष्यति । यदि शब्द भिन्न क्यों कहा ? आश्चर्य यदि सोऽधीयीत, इस स्थानमें लृट् नहीं हुआ ॥

२८०९ उताप्योः समर्थयोर्लिङ् । ३ । ३ । १५२ ॥

बाढमित्यर्थेऽनयोस्तुल्यार्थता । उत अपि वा हन्यादघं हरिः । समर्थयोः किम् । उत दण्डः पतिष्यति । अपिधास्यति द्वारम् । प्रश्नः प्रच्छादनं च गम्यते । इतः प्रभृति लिङ्निमित्ते क्रियातिपत्तौ भूतेपि नित्यो लङ् ॥

२८०९-दृढार्थमें दोनोंकी तुल्यार्थता जाननी चाहिये । तुल्यार्थक अपि और उत शब्दके योगमें तीनों कालोंमें धातुके उत्तर लिङ् हो, उत अपि वा हन्यादघं हरिः । समर्थयोः इस पदको सूत्रमें क्यों किया उत दंडः पतिष्यति अपिधास्यति द्वारम् । यहां लिङ् न हुआ इस स्थानमें प्रश्न और प्रच्छादन अर्थ जानना चाहिये इस सूत्रसे लेकर आगामी सूत्रोंसे हेतु और हेतुमद्भाव विषयमें क्रियाका अनिष्पत्ति अर्थ गम्यमान होनेपर भूतकालमें भी नित्य लिङ् होगा ॥

२८१० कामप्रवेदनेऽकच्चिति । ३ । ३ । १५३

स्वाभिप्रायाविष्करणे गम्यमाने लिङ् स्यान्न तु कच्चिति । कामो मे भुञ्जीत भवान् । अकच्चितीति किम् । कच्चिज्जीवति ॥

२८१०-स्वाभिप्रायके आविष्करण अर्थ गम्यमान होनेपर तीनों कालोंमें धातुके उत्तर लिङ् हो, किन्तु कच्चित् शब्द उपपद होनेपर न हो, कामो मे भुञ्जीत भवान् । जिस स्थानमें कच्चित् शब्दका योग होगा उस स्थानमें कच्चित् जीवति इस स्थलमें लिङ् नहीं हुआ ॥

२८११ सम्भावनेऽलमिति चेत्सिद्धाप्रयोगे । ३ । ३ । १५४ ॥

अलमर्थोऽत्र प्रौढिः । सम्भावनमित्यलमिति च प्रथमया सप्तम्या च विपरिणम्यते । सम्भावनेर्थे लिङ् स्यात्तच्चेत्सम्भावनमलमिति सिद्धाप्रयोगे सति । अपि गिरिं शिरसा भिन्द्यात् । सिद्धाप्रयोगे किम् । अलं कृष्णो हस्तिनं हनिष्यति ॥

२८११-यदि अलमर्थ यहां प्रौढि है सम्भावने और अलम् इन दोनों पदोंकी आवृत्ति करके द्वितीय उक्त पदोंके मध्यमें सम्भावने यह सप्तम्यन्तको प्रथमाके साथ विपरिणाम किया। अलं यह प्रथमान्तको सप्तम्यन्तके साथ विपरिणाम किया। क्रियामें योग्यतानिश्चयका नाम सम्भावन है, सम्भावन अर्थमें

लिङ् हो वह सम्भावन समर्थ यदि हो सिद्ध है अप्रयोग जिसका ऐसा अलं रहते अर्थात् अलमर्थ रहते अलं शब्द का प्रयोग न रहते लिङ् हो । यथा, अपि गिरिं शिरसा भिन्द्यात् । सिद्धाप्रयोगे इस पदको सूत्रमें क्यों किया अलं कृष्णो हस्तिनं हनिष्यति । इस स्थलमें लिङ् नहीं हुआ ॥

२८१२ विभाषा धातौ सम्भावनवचनेऽयदि । ३ । ३ । १५५ ॥

पूर्वसूत्रमनुवर्तते । सम्भावनेऽर्थे धातावुपपदे उक्तेर्थे लिङ् वा स्यात् न तु यच्छब्दे । पूर्वेण नित्ये प्राप्ते वचनम् । सम्भावयामि भुञ्जीत भोक्ष्यते वा भवान् । अयदि किम् । सम्भावयामि यद्भुञ्जीथास्त्वम् ॥

२८१२-पूर्वसूत्रकी अनुवृत्ति आती है । संभावनार्थक धातु उपपद होनेपर उक्त अर्थमें विकल्प करके लिङ् हो । यत् शब्दके योगमें नहीं हो, पूर्व सूत्रसे नित्य प्राप्ति रहते विकल्प विधानके निमित्त यह भिन्न सूत्र किया है । यथा, सम्भावयामि भुञ्जीत, भोक्ष्यते वा भवान् । अयदि यह पद सूत्रमें क्यों किया सम्भावयामि यत् भुञ्जीथास्त्वम् । इस स्थलमें नहीं हुआ ॥

२८१३ हेतुहेतुमतोर्लिङ् । ३।३।१५६॥

वा स्यात् । कृष्णं नमेच्चेत्सुखं यायात् । कृष्णं नंस्यति चेत्सुखं यास्यति ॥ भविष्यत्येवेष्यते ॥ * ॥ नेह । हन्तीति पलायते ॥

२८१३-हेतु और हेतुमान् अर्थ गम्यमान होनेपर भविष्यत्कालमें धातुके उत्तर विकल्प करके लिङ् हो । यथा, कृष्णं नमेचेत् सुखं यायात् । कृष्णं नंस्यति चेत् सुखं यास्यति ।

भविष्यत्कालमें ही होगा * अन्यत्र लिङ् न होगा । इस कारण "हन्तीति पलायते" इस स्थलमें नहीं हुआ ॥

२८१४ इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ । ३ । ३ । १५७ ॥

इच्छामि भुञ्जीत भुङ्क्तां वा भवान् । एवं कामये प्रार्थये इत्यादियोगे बोध्यम् ॥ कामप्रवेदन इति वक्तव्यम्॥*॥ नेह । इच्छन् करोति॥

२८१४-इच्छार्थ धातु उपपद होनेपर धातुके उत्तर लिङ् और लोट् हो । यथा इच्छामि भुञ्जीत । भुङ्क्तां वा भवान् । इसी प्रकार कामयते प्रार्थयते इत्यादिके योगमें भी होगा ।

काम प्रवेदन अर्थात् स्वाभिप्रायाविष्करण अर्थ गम्यमान होनेपर धातुके उत्तर लिङ् और लोट् हो * इस कारण इच्छन् करोति इस स्थानमें नहीं हुआ ॥

२८१५ लिङ् च । ३ । ३ । १५९ ॥

समानकर्तृकेषु इच्छार्थेषूपपदेषु लिङ् । भुञ्जीयेतीच्छति ॥

२८१५-समानकर्तृक इच्छार्थ धातु उपपद होनेपर धातुके उत्तर लिङ् हो, यथा, भुंजीय इति इच्छति ॥

२८१६ इच्छार्थेभ्यो विभाषा वर्तमाने । ३ । ३ । १६० ॥

लिङ् स्यात्पक्षे लट् । इच्छेत् । इच्छति । कामयेत । कामयते । विधिनिमन्त्रणेति लिङ् । विधौ-यजेत । निमन्त्रणे-इह भुञ्जीत भवान् । आमन्त्रणे-इहासीत । अधीष्टे-पुत्रमध्यापयेद्भवान् । संप्रश्ने-किं भो वेदमधीयीय उत तर्कम् । प्रार्थने-भो भोजनं लभेय । एवं लोट् ॥

२८१६-इच्छार्थ धातुके उत्तर वर्तमानकालमें विकल्प करके लिङ् हो, पक्षमें लट् होगा । यथा, इच्छेत् । इच्छति । कामयेत । कामयते । "विधिनिमंत्रणा० २२०८" इस सूत्रसे लिङ् होताहै । विधि विषयमें उदाहरण यथा, यजेत । निमंत्रण विषयमें उदाहरण यथा, इह भुंजीत भवान् । आमंत्रण विषयमें उदाहरण यथा, इहासीत । अधीष्ट विषयमें उदाहरण यथा, पुत्रमध्यापयेद्भवान् । संप्रश्न विषयमें यथा, किं भो वेदमधीयीय उत तर्कम् । प्रार्थना विषयमें यथा, भो भोजनं लभेय । इसी प्रकार लोट् भी होगा ॥

२८१७ प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च । ३ । ३ । १६३ ॥

प्रैषो विधिः । अतिसर्गः कामचारानुज्ञा । भवता यष्टव्यम् । भवान्यजताम् । चकारेण लोटोऽनुकर्षणं प्राप्तकालार्थम् ॥

२८१७-प्रैष अर्थात् विधि, अतिसर्ग अर्थात् कामचारानुज्ञा । विधि अर्थमें कामचारानुज्ञा अर्थमें प्राप्तकाल अर्थमें धातुके उत्तर कृत्य और लोट् हो । यथा, भवता यष्टव्यम् । भवान् यजताम् । चकारसे लोट्का अनुकर्षण प्राप्तकाल अर्थमें होनेके लिये कियाहै ॥

२८१८ लिङ् चोर्ध्वमौहूर्तिके । ३ । ३ । १६४ ॥

प्रैषादयोऽनुवर्तन्ते । मुहूर्तादूर्ध्वं यजेत यजताम् यष्टव्यम् ॥

२८१८-इस सूत्रमें प्रैषादिककी अनुवृत्ति हुई । प्रैष अतिसर्ग और प्राप्तकाल अर्थमें यदि ऊर्ध्वमौहूर्तिक अर्थ गम्यमान हो तो धातुके उत्तर लिङ् हो, मुहूर्तादूर्ध्वं यजेत यजताम् यष्टव्यम् ॥

२८१९ स्मे लोट् । ३ । ३ । १६५ ॥

पूर्वसूत्रस्य विषये । लिङः कृत्यानां चापवादः । ऊर्ध्वं मुहूर्ताद् यजतां स्म ॥

२८१९-यह सूत्र पूर्वसूत्रके विषयमें लिङ् और कृत्य प्रत्ययका अपवाद है, स्म शब्दके योगमें ऊर्ध्व मौहूर्तिक अर्थ गम्यमान हो तो धातुके उत्तर लोट् हो । यथा, ऊर्ध्वं मुहूर्ताद् यजतां स्म ॥

२८२० अधीष्टे च । ३ । ३ । १६६ ॥

स्मे उपपदेऽधीष्टे लोट् स्यात् । त्वं स्म अध्यापय ॥

२८२०—स्म शब्द उपपद होनेपर अधीष्ट अर्थात् सत्कारपूर्वक व्यापार अर्थ होनेपर धातुके उत्तर लोट् हो यथा, त्वं स्म अध्यापय ॥

२८२१ लिङ्चदि । ३ । ३ । १६८ ॥

यच्छब्दे उपपदे कालसमयवेलासु च लिङ् स्यात् । कालः समयो वेला वा यद्भुञ्जीत भवान् ॥

२८२१—यत् शब्द उपपद होनेपर और काल समय वेला इन तीनों शब्दोंके उपपद होनेपर धातुके उत्तर लिङ् हो । यथा, कालः समयो वेला वा यद् भुंजीत भवान् ॥

२८२२ अर्हे कृत्यतृचश्च । ३ । ३ । १६९ ॥

चाल्लिङ् । त्वं कन्यां वहेः ॥

२८२२—योग्य अर्थ होनेपर धातुके उत्तर कृत्य और तृच् प्रत्यय हों, चकारसे लिङ् भी हो । यथा, त्वं कन्यां वहेः ॥

२८२३ शकि लिङ् च । ३ । ३ । १७२ ॥

शक्तौ लिङ् स्यात् चात्कृत्याः।भारं त्वं वहेः॥ माङि लुङ् । ३ । ३ । १७५ ॥ मा कार्षीः । कथं मा भवतु मा भविष्यतीति । नायं माङ् किंतु माशब्दः ॥

२८२३—शक्त अर्थ होनेपर धातुके उत्तर लिङ् हो, और चकारसे कृत्य प्रत्यय भी हो । यथा, भारं त्वं वहेः । "माङि लुङ् २२१९" इस सूत्रसे मा शब्दके योगमें लुङ् हो, मा कार्षीः । तो–मा भवतु मा भविष्यति ऐसा पद किस प्रकारसे सिद्ध हुआ ? इस स्थानमें यह माङ् शब्द नहीं है, यह मा शब्द है । इस कारण लुङ् नहीं हुआ ।

२८२४ धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः । ३ । ४ । १ ॥

धात्वर्थानां सम्बन्धे यत्र काले प्रत्यया उक्तास्ततोऽन्यत्रापि स्युः । तिङ्वाच्यक्रियायाः प्राधान्यात्तदनुरोधेन गुणभूतक्रियावाचिभ्यः प्रत्ययाः । वसन् ददर्श । भूते लट् । अतीतवासकर्तृकं दर्शनमर्थः । सोमयाज्यस्य पुत्रो भविता । सोमेन यक्ष्यमाणो यः पुत्रस्तत्कर्तृकं भवनम् ॥

२८२४—धात्वर्थके सम्बन्धमें जिस कालमें प्रत्यय उक्त हुए हैं, उससे दूसरे कालमें भी प्रत्यय हों । तिङन्त वाच्यक्रियाके प्राधान्यके कारण उनके अनुरोधसे गुणभूत क्रियावाचीके उत्तर प्रत्यय हों । यथा, "वसन् ददर्श" । इस स्थलमें भूतकालमें लट् हुआहै । अतीतवासकर्तृक दर्शन-अर्थः । सोमयाज्यस्य पुत्रो भविता सोमेन यक्ष्यमाणो यः पुत्रस्तत्कर्तृकं भवनम् ॥

२८२५ क्रियासमभिहारे लोट् लोटो हिस्वौ वा च तध्वमोः । ३ । ४ । २ ॥

पौनःपुन्ये भृशार्थे च द्योत्ये धातोर्लोट् स्यात्तस्य च हिस्वौ स्तः । तिङामपवादः । तौ च हिस्वौ क्रमेण परस्मैपदात्मनेपदसंज्ञौ स्तस्तिङ्संज्ञौ च । तध्वमोर्विषये तु हिस्वौ वा स्तः । पुरुषैकवचनसंज्ञे तु नानयोरतिदिश्येते । हिस्वविधानसामर्थ्यात् । तेन सकलपुरुषवचनविषये परस्मैपदिभ्यो हिः कर्तरि । आत्मनेपदिभ्यः स्वो भावकर्मकर्तृषु ॥

२८२५—पौनःपुन्य और भृशार्थ गम्यमान होनेपर धातुके उत्तर लोट् हो।और इस लोट्के स्थानमें हि और स्व आदेश हों। हि और स्व आदेश तिङ्के अपवाद हैं।अर्थात् तिङादि आदेशको बाध करके ये दो ही आदेश होंगे और यह हि और स्व आदेश क्रमसे परस्मैपद और आत्मनेपदसंज्ञक हों और तिङ्संज्ञक हों । त और ध्वम् इन दोनोंके विषयमें हि और स्व विकल्प करके हों । हि और स्व इन दोनोंके विधान बलसे उनके पुरुष और वचनका अतिदेश नहीं होगा । इस कारण सम्पूर्ण पुरुष और सम्पूर्ण वचनोंके विषयमें कर्तामें परस्मैपदी धातुओंके उत्तर हि और भाव कर्ता कर्ममें आत्मनेपदी धातुओंके उत्तर स्व होगा ॥

२८२६ समुच्चयेऽन्यतरस्याम् । ३ । ४ । ३ ॥

अनेकक्रियासमुच्चये द्योत्ये प्रागुक्तं वा स्यात् ॥

२८२६—अनेक क्रियाका समुच्चय होनेपर धातुके उत्तर लोट् और लोट्के स्थानमें हि और स्व आदेश और त और ध्वम् इन दोनोंके विषयमें विकल्प करके हि और स्व आदेश यह सम्पूर्ण पूर्वोक्त कार्य्य विकल्प करके हों ॥

२८२७ यथाविध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन् । ३ । ४ । ४ ।

आद्ये लोड्विधाने लोट्प्रकृतिभूत एव धातुरनुप्रयोज्यः ॥

२८२७—"क्रियासमभिहारे०" इस सूत्रसे विहित जो लोट् उसकी प्रकृतिभूत जो धातु उसका ही अनुप्रयोग होगा ॥

२८२८ समुच्चये सामान्यवचनस्य । ३ । ४ । ५ ॥

समुच्चये लोड्विधौ सामान्यार्थस्य धातोरनुप्रयोगः स्यात् । अनुप्रयोगाद्यथायथं लडादयस्तिबादयश्च । ततः संख्याकालयोः पुरुषविशेषार्थस्य चाभिव्यक्तिः ॥ क्रियासमभिहारे द्वे वाच्ये ॥ * ॥ याहियाहीति याति । पुनःपुनरतिशयेन वा यानं धात्वर्थः । एककर्तृकं वर्तमानकालिकं यानं यातीत्यस्य । इति शब्दस्त्वभेदान्वये तात्पर्यं ग्राहयति । एवं यातः । यान्ति । यासि । याथः । याथ । यातयातेति यूयं

याथ । याहियाहीत्ययासीत् यास्यति वा । अधीष्वाधीष्वेत्यधीते । ध्वम्विषये पक्षेऽधीध्वमधीध्वमिति यूयमधीध्वे । समुच्चये तु सक्तून्पिब धानाः खादेत्यभ्यवहरति । अन्नं भुङ्क्ष्व दाधिकमास्वादयस्वेत्यभ्यवहरते । तध्वमोस्तु पिबतखादतेत्यभ्यवहरथ । भुङ्ध्वमास्वादयध्वमित्यभ्यवहरध्वे । पक्षे हिस्वौ । अत्र समुच्चीयमानविशेषाणामनुप्रयोगार्थेन सामान्येनाभेदान्वयः । पक्षे सक्तून् पिबति । धानाः खादति । अन्नं भुङ्क्ते। दाधिकमास्वदते । एतेन-

पुरीमवस्कन्द लुनीहि नन्दनं मुषाण रत्नानि हरामराङ्गनाः ॥ विगृह्य चक्रे नमुचिद्विषा बली य इत्थमस्वास्थ्यमहर्दिवं दिवः ॥ १ ॥

इति व्याख्यातम् । अवस्कन्दनलवनादिरूपा भूतानद्यतनपरोक्षा एककर्तृका अस्वास्थ्यक्रियेत्यर्थात् । इह पुनःपुनश्चस्कन्देत्यादिरर्थ इति तु व्याख्यानं भ्रममूलकमेव। द्वितीयसूत्रे क्रियासमभिहार इत्यस्यानुवृत्तेः । लोडन्तस्य द्वित्वापत्तेश्च । पुरीमवस्कन्देत्यादि मध्यमपुरुषैकवचनमित्यपि केषांचिद् भ्रम एव। पुरुषवचनसंज्ञे इह नेत्युक्तत्वात् ॥

॥ इति लकारार्थप्रक्रिया ॥

२८२८-क्रियाके समुच्चय अर्थमें लोट् विधिमें सामान्यार्थ धातुका अनुप्रयोग हो । अनुप्रयोगके उत्तर यथायोग्य लट् आदि और तिप् आदि होंगे । तब उससे संख्या, काल और पुरुष विशेषार्थका प्रकाश होगा ।

क्रियासमभिहार अर्थमें धातुको द्वित्व हो * यथा, पुनः पुनरतिशयेन याति इस विग्रहमें याहियाहीतियाति ऐसा पद सिद्ध हुआ । पुनःपुनरतिशयेन वा यानम् ” यह हि विभक्त्यन्तका अर्थ है । एककर्तृकं वर्त्तमानकालिकं यानम्, यह याति इस पदका अर्थ है । इति शब्द अभेदान्वयमें तात्पर्यग्राहक है । इसी प्रकारसे-यातः । यान्ति । यासि । याथः । याथ । यात । यातेति यूयं याथ, याहियाहीत्ययासीत् यास्यति वा । अधीष्वाधीष्वेत्यधीते । ध्वम् पक्षमें अधीध्वमधीध्वमिति यूयमधीध्वे । समुच्चय विषयमें तो ऐसा होगा । यथा, सक्तून्पिब धानाः खादेत्यभ्यवहरति । अन्नं भुङ्क्ष्व दाधिकमास्वादयस्वेत्यभ्यवहरते । त और ध्वम्का उदाहरण ऐसा होगा । यथा-पिबत-खादतेत्यभ्यवहरथ । भुङ्ध्वमास्वादयध्वमित्यभ्यवहरध्वे । पक्षमें हि और स्व आदेश होगा । इस स्थानमें समुच्चीयमान विशेषको अनुप्रयोगार्थ सामान्यके साथ अभेदान्वय होगा । पक्षमें सक्तून्पिबति । धानाः खादति । अन्नं भुङ्क्ते । दाधिकमास्वदते । इसमें "पुरीमवस्कन्द लुनीहि नन्दनं मुषाण रत्नानि हरामराङ्गनाः ॥ विगृह्य चक्रे नमुचिद्विषा बली य इत्थमस्वास्थ्यमहर्दिवं दिवः ॥ १ ॥" यह व्याख्यात हुआ । इस स्थलमें अवस्कन्दन लवनादिरूपा भूतानद्यतन परोक्षा एककर्तृक अस्वास्थ्य क्रिया ऐसा अर्थ होगा । इस स्थलमें पुनःपुनश्चस्कन्द इत्यादि अर्थकी जो व्याख्या करी है, वह भ्रममूलक है । कारण कि द्वितीय सूत्रमें क्रियासमभिहारकी अनुवृत्ति नहीं आती है लोडन्तकी द्वित्वरूप आपत्ति भी हो जायगी । पुरीमवस्कन्द इत्यादि पद मध्यम पुरुषका एकवचन है ऐसी जो किसीने व्याख्या करी है वह भी भ्रममूलक है । क्योंकि इस स्थलमें पुरुष वचन संज्ञा नहीं होगी ऐसा उक्त हुआ है ॥

इति श्रीमुरादाबादवास्तव्यमिश्रकुलोत्पन्नपण्डितज्वालाप्रसादमिश्रकृतौ सिद्धान्तकौमुदीटीकायां संजीविव्याख्यायां तिङन्तकाण्डम् ॥

॥ इति भट्टोजीदीक्षितविरचितायां सिद्धान्तकौमुद्यामुत्तरार्द्धे तिङन्तं समाप्तम् ॥

॥ श्रीः ॥

अथ कृदन्तकृत्यप्रक्रिया।

२८२९ धातोः । ३ । १ । ९१ ॥

आ तृतीयसमाप्तेरधिकारोऽयम् ॥ तत्रोपपदं सप्तमीस्थम् । ३ । १ । ९२ ॥ कृदतिङ् ३ । १ । ९३ ॥

२८२९–तृतीयाध्यायकी समाप्तिपर्यन्त "धातोः" इस पदका अधिकार जानना चाहिये । "तत्रोपपदं सप्तमीस्थम् ७८१" इस सूत्रसे उपपद संज्ञा होगी । (३७४) तिङ्-भिन्न जो प्रत्यय उसकी कृत्संज्ञा हो ॥

२८३० वाऽसरूपोऽस्त्रियाम् ।३।१।९४॥

परिभाषेयम् । अस्मिन्धात्वधिकारेऽसरूपोऽपवादप्रत्यय उत्सर्गस्य बाधको वा स्यात् स्त्र्यधिकारोक्तं विना ॥

२८३०–यह पारिभाषिक सूत्र है । यह धात्वधिकारमें असमानरूप अपवाद प्रत्यय स्त्रीलिङ्गाधिकारोक्त प्रत्ययोंको छोडकर अन्य उत्सर्ग शास्त्रका विकल्प करके बाधक होगा ॥

२८३१ कृत्याः । ३ । १ । ९५ ॥

अधिकारोऽयं ण्वुलः प्राक् ॥

२८३१–यहांसे लेकर " ण्वुल्तृचौ २८९५ " सूत्रके पूर्वतक " कृत्याः " इस पदका अधिकार जानना चाहिये ॥

२८३२ कर्तरि कृत् । ३ । ४ । ६७ ॥

कृत्प्रत्ययः कर्तरि स्यादिति प्राप्ते ॥

२८३२–कर्तामें धातुके उत्तर कृत् प्रत्यय हो, इस सूत्रसे सब कृत्संज्ञक प्रत्ययोंकी कर्तामें प्राप्ति होनेपर–॥

२८३३ तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः । ३ । ४ । ७० ॥

एते भावकर्मणोरेव स्युः ॥

२८३३–धातुके उत्तर कृत्य, क्त और खलर्थ प्रत्यय भाव कर्ममें ही हों ॥

२८३४ तव्यत्तव्यानीयरः । ३ । १ । ९६ ॥

धातोरेते प्रत्ययाः स्युः । तकाररेफौ स्वरार्थौ। एधितव्यम् एधनीयं त्वया । भावे औत्सर्गिकमेकवचनं क्लीबत्वं च । चेतव्यश्चयनीयो वा धर्मस्त्वया ॥ वसेस्तव्यत्कर्तरि णिच्च ॥ * ॥ वसतीति वास्तव्यः॥केलिमर उपसंख्यानम्॥*॥ पचेलिमा माषाः पक्तव्याः । भिदेलिमाः सरलाः भेत्तव्याः । कर्मणि प्रत्ययः ॥ वृत्तिकारस्तु कर्मकर्तरि चायमिष्यत इत्याह । तद्भाष्यविरुद्धम् ॥

२८३४–धातुके उत्तर कर्ममें और भावमें तव्यत्, तव्य और अनीयर् प्रत्यय हों, तकार और रकारकी इत्संज्ञा स्वरार्थ है । यथा, एधितव्यम्, एधनीयं त्वया । भावमें स्वाभाविक एकवचन और नपुंसकलिङ्ग होगा । चेतव्यश्चयनीयो वा धर्मस्त्वया ।

वस धातुके उत्तर कर्तामें तव्यत् प्रत्यय हो । वह प्रत्यय णित् हो । वसति इस विग्रहमें वास्तव्यः ऐसा पद सिद्ध हुआ ।

धातुके उत्तर केलिमर प्रत्यय हो । पचेलिमा माषाः पक्तव्याः । भिदेलिमाः सरला भेत्तव्याः । यहां कर्ममें प्रत्यय हुआ "कर्मकर्तरि चायमिष्यते" यह प्रत्यय कर्मकर्तामें इष्ट है ऐसा वृत्तिकारने कहाहै । यह भाष्यविरुद्ध है ॥

२८३५ कृत्यचः । ८ । ४ । २९ ॥

उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्याच उत्तरस्य कृत्स्थस्य नस्य णत्वं स्यात् । प्रयाणीयम् । अचः किम् । प्रमग्नः ॥ निर्विण्णस्योपसंख्यानम् ॥*॥ अचः परत्वाभावादप्राप्ते वचनम्। परस्य णत्वम् । पूर्वस्य ष्टुत्वम् । निर्विण्णः ॥

२८३५–उपसर्गस्थ निमित्तके और अच् प्रत्याहारके उत्तर जो कृत्प्रत्ययस्थ नकार उसको णत्व हो । प्रयाणीयम्, अचः इस पदको सूत्रमें क्यों किया ? प्रमग्नः इस पदमें भी णत्व हो जायगा ।

निर्विण्ण पदके नकारको णत्व हो । अच्के परे न होनेसे णत्वकी अप्राप्ति होनेपर णत्वार्थ इस वार्तिकका आरम्भ है । इस वार्तिकसे पर नकारको णत्व और पूर्व नकारके स्थानमें ष्टुत्व अर्थात् णकार होगा । निर्विण्णः ॥

२८३६ णेर्विभाषा । ८ । ४ । ३० ॥

उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य ण्यन्ताद्विहितो यः कृत्तत्स्थस्य नस्य णो वा स्यात् । प्रयापणीयम्–प्रयापनीयम् । विहितविशेषणं किम्।यका व्यवधाने यथा स्यात् । प्रयाप्यमाणं पश्य । णत्वे दुर उपसर्गत्वं नेत्युक्तम्। दुर्यानम् । दुर्यापनम् ॥

२८३६–उपसर्गस्थ निमित्तके उत्तर ण्यन्तसे विहित जो कृत् तत्स्थ नकारको विकल्प करके णत्व हो,प्रयापणीयम्,प्रयापनीयम्। विहित विशेषणका क्या फल है, मध्यमें यक्‌व्यवधान होनेपर भी णत्व होगा। एतदर्थ विहित विशेषण है–प्रयाप्यमाणं पश्य। णत्वविधिमें दुर उपसर्गको उपसर्गत्व नहीं होगा यह पूर्वमें कह दियाहै । दुर्यानम् । दुर्यापनम् ॥

२८३७ हलश्चेजुपधात् । ८ । ४ । ३१ ॥

हलादेरिजुपधात्कृन्नस्याचः परस्य णो वा

स्यात् । प्रकोपणीयम्-प्रकोपनीयम् । हलः किम् । प्रोहणीयम् । इजुपधात्किम् । प्रवपणीयम् ॥

२८३७-उपसर्गस्थ निमित्तके उत्तर हलादि इजुपध धातुके और अच्के उत्तर जो कृत् न उसको विकल्प करके णत्व हो । प्रकोपणीयम्, प्रकोपनीयम् । हलादि कहनेसे प्रोहणीयम् । इस स्थलमें नित्य णत्व हुआ । इजुपध कहनेसे प्रवपणीयम् इस स्थलमें भी नित्य णत्व होगा ॥

२८३८ इजादेः सनुमः । ८ । ४ । ३२ ॥

सनुमश्चेद्भवति तर्हि इजादेर्हलन्ताद्विहितो यः कृत्तत्स्थस्यैव । प्रेङ्खणीयम् । इजादेः किम् । मगि सर्पणे । प्रमङ्गनीयम् । नुम्ग्रहणमनुस्वारोपलक्षणम् । अट्कुप्वाङिति सूत्रेप्येवम् । तेनेह न । प्रेन्वनम् । इह तु स्यादेव । प्रोम्भणम् ॥

२८३८-सनुम् धातुके उत्तर जो कृत्स्थ नकारको णत्व हो तो इजादि हलन्त धातुसे विहित जो कृत् तत्स्थ ही नकारको णत्व हो । यथा, प्रेंखणीयम् । जहां इजादि न होगा वहां णत्व न हो । मगि धातुका सर्पण अर्थ समझना । प्रमङ्गनीयम् । नुम् शब्दका ग्रहण अनुसारके उपलक्षणार्थ है । " अट्कुप्वाङ् १९७ " इस सूत्रमें भी नुम्ग्रहण अनुस्वारके उपलक्षणार्थ है, इस कारण प्रेन्वनम् इस स्थानमें णत्व नहीं हुआ और प्रोम्भणम् इस स्थानमें णत्व हुआहै ॥

२८३९ वा निंसनिक्षनिन्दाम् । ८ । ४ । ३३ ॥

एषां नस्य णो वा स्यात् कृति परे । प्रणिंसितव्यम्-प्रनिंसितव्यम् ॥

२८३९-कृत् प्रत्यय परे रहते उपसर्गस्थ निमित्तके परे निंस, निक्ष और निन्द धातुके नकारको विकल्प करके णत्व हो, जैसे-प्रणिंसितव्यम्, प्रनिंसितव्यम् ॥

२८४० न भाभूपूकमिगमिप्यायीवेपाम् । ८ । ४ । ३४ ॥

एभ्यः कृन्नस्य णो न । प्रभानीयम् । प्रभवनीयम् ॥ पूञ् एवेह ग्रहणमिष्यते ॥ * ॥ पूङस्तु प्रपवणीयः सोमः ॥ ण्यन्तभादीनामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ प्रभापनीयम् । कृशाञः शस्य यो वेत्युक्तं णत्वप्रकरणोपरि तद्बोध्यम् । यत्वस्यासिद्धत्वेन शकारव्यवधानान्न णत्वम् । प्रख्यानीयम् ॥

२८४०-उपसर्गस्थ निमित्तके उत्तर भा, भू, पू, कमि, गमि, प्यायी, और वेप् धातुके उत्तर कृत् प्रत्ययस्थ नकारको णत्व न हो । प्रभानीयम् । प्रभवनीयम् । पूञ् धातुका ही इस स्थानमें ग्रहण होगा । पूङ् धातुके उत्तर नकारको णत्व होगा । प्रपवणीयः सोमः ।

णिजन्त भा प्रभृति धातुओंके उत्तर नकारको णत्व न हो । यथा प्रभापनीयम् । असिद्ध काण्डमें क्शाञ्के शकारके स्थानमें विकल्प करके यकार हो यह पूर्व कह आये हैं । यह विधि णत्व प्रकरणके आगे समझना चाहिये । यत्वकी असिद्धि होनेसे शकार व्यवधान होगा, अत एव णत्व नहीं होगा । यथा प्रख्यानीयम् ॥

२८४१ कृत्यल्युटो बहुलम् । ३ । ३ । ११३ ॥

स्नात्यनेन स्नानीयं चूर्णम् । दीयतेऽस्मै दानीयो विप्रः ॥

२८४१-कृत्यसंज्ञक प्रत्यय और ल्युट् प्रत्यय जिस अर्थमें उक्त हुएहैं तद्भिन्न अर्थमें भी वे हों । यथा, स्नात्यनेन इस विग्रहमें स्नानीयम् चूर्णम् । दीयतेऽस्मै दानीयो विप्रः ॥

२८४२ अचो यत् । ३ । १ । ९७ ॥

अजन्ताद्धातोर्यत्स्यात् । चेयम् । जेयम् । अज्ग्रहणं शक्यमकर्तुम् । योगविभागोऽप्येवम् । तव्यदादिष्वेव यतोपि सुपठत्वात् ॥

२८४२-अजन्त धातुके उत्तर यत् प्रत्यय हो । यथा, चेयम्(चिञ्+यत्) जेयम् । इस सूत्रमें अच्का ग्रहण न करना चाहिये, कारण कि तिसका कोई प्रयोजन नहीं है और योगविभागका भी कोई प्रयोजन नहीं है । अत एव " तव्यत्तव्यानीयरः " इस सूत्रमें ही यत् प्रत्ययका भी पाठ करना उचित था ॥

२८४३ ईद्यति । ६ । ४ । ६५ ॥

यति परे आत ईत्स्यात् । गुणः । देयम् । ग्लेयम् ॥ तकिशसिचतियतिजनिभ्यो यद्वाच्यः ॥ * ॥ तक्यम् । शस्यम् । चत्यम् । यत्यम् । जन्यम् । जनेर्यद्विधिः स्वरार्थः, ण्यतापि रूपसिद्धेः । न च वृद्धिप्रसङ्गः, जनिवध्योश्चेति निषेधात् ॥ हनो वा यद्वधश्च वक्तव्यः ॥ * ॥ वध्यः । पक्षे वक्ष्यमाणो ण्यत् । घात्यः ॥

२८४३-यत् प्रत्यय परे रहते आकारके स्थानमें ईकार हो । पश्चात् धातुको गुण हो । यथा, देयम् । ग्लेयम् ।

" तकिशसिचतियतिजनिभ्यो यद्वाच्यः" इस वार्तिकसे तक्, शस्, चत्, यत् और जन् धातुके उत्तर यत् प्रत्यय हो । यथा, तक्यम् । शस्यम् । चत्यम् । यत्यम् । जन्यम् । जन धातुके उत्तर यत् प्रत्ययका विधान स्वरार्थ है, क्योंकि ण्यत् प्रत्ययके द्वारा भी जन्यम् पदकी सिद्धि होसकती है, फिर जो पुनर्वार यत् विधि है वह केवल स्वरार्थ है । यदि कहिये ण्यत् विधिमें वृद्धि होजायगी ऐसा कहना उचित नहीं है । क्योंकि "जनिवध्योश्च (२५१२)" इस सूत्रसे वृद्धिका निषेध होताहै * ।

हन् धातुके उत्तर यत् प्रत्यय और वधादेश विकल्प करके हों । यथा, वध्यः । पक्षमें वक्ष्यमाण ण्यत् प्रत्यय होगा यथा, घात्यः ॥

२८४४ पोरदुपधात् । ३ । १ । ९८ ॥

पवर्गान्तादटुपधाद्यत्स्यात् । ण्यतोऽपवादः ।

शप्यम् । लभ्यम् । नानुबन्धकृतमसारूप्यम् । अतो न ण्यत् । तव्यदादयस्तु स्युरेव ॥

२८४४-पवर्गान्त अकारोपध धातुके उत्तर यत् प्रत्यय हो, यह यत् ण्यत्का अपवाद है । शप्यम् । लभ्यम् । अनुबन्धकृत असारूप्य नहीं होताहै इससे "वा सरूपोऽस्त्रियाम्" इस सूत्रसे विकल्प करके बाधसे ण्यत् प्रत्यय न हुआ तव्यदादिक प्रत्यय तो असरूप होनेसे होतेहैं ॥

२८४५ आङो यि । ७ । १ । ६५ ॥

आङः परस्य लभेर्नुम् स्याद्यादौ प्रत्यये विवक्षिते । नुमि कृतेऽदुपधत्वाभावात् ण्यदेव । आलम्भ्यो गौः ॥

२८४५-आङ्के परे जो लभ धातु तिसको नुम्का आगम हो । यकारादि प्रत्ययकी विवक्षामें नुम् करनेपर अदुपधत्वके अभावके कारण ण्यत् होगा । यथा, आलम्भ्यो गौः ॥

२८४६ उपात्प्रशंसायाम् । ७ । १ । ६६ ॥

उपलम्भ्यः साधुः । स्तुतौ किम् । उपलब्धुं शक्य उपलभ्यः ॥

२८४६-प्रशंसा अर्थ होनेपर और यकारादि प्रत्ययकी विवक्षा रहते उपपूर्वक लभ धातुको नुम्का आगम हो, यथा, उपलम्भ्यः साधुः । जिस स्थानमें प्रशंसा न होगी उस स्थानमें उपलब्धुं शक्यः इस विग्रहमें उपलभ्यः पद होगा ॥

२८४७ शकिसहोश्च । ३ । १ । ९९ ॥

शक्यम् । सह्यम् ॥

२८४७-शक धातु और सह धातुके उत्तर यत् प्रत्यय हो । यथा, शक्यम् । सह्यम् ॥

२८४८ गदमदचरयमश्चानुपसर्गे । ३ । १ । १०० ॥

गद्यम् । मद्यम् । चर्यम् । चरेराङि चागुरौ ॥ * ॥ आचर्यो देशः । गन्तव्य इत्यर्थः । अगुरौ किम् । आचार्यो गुरुः । यमेर्नियमार्थम् । सोपसर्गान्मा भूदिति । प्रयाम्यम् । निपूर्वात्स्यादेव । तेन तत्र न भवेद्विनियम्यमिति वार्तिकप्रयोगात् । एतेनानियम्यस्य नायुक्तिः । त्वया नियम्या ननु दिव्यचक्षुषेत्यादि व्याख्यातम् । नियमे साधुरिति वा ॥

२८४८-उपसर्ग पूर्वमें न रहते गद, मद, चर और यम् धातुके उत्तर यत् प्रत्यय हो । यथा, गद्यम् । मद्यम् । चर्यम् ।

गुरुभिन्न अर्थ होनेपर आङ्पूर्वक चर धातुके उत्तर यत् प्रत्यय हो । आचर्यो देशः । गन्तव्य इत्यर्थः । जिस स्थानमें गुरु अर्थ होगा, उस स्थानमें आचार्यो गुरुः । "गोरदुपधात्" इस सूत्रसे यत् सिद्ध होनेपर भी जो इस सूत्रमें यम् धातुका ग्रहण कियाहै, वह उपसर्गके परे जो यम् धातु तिसके उत्तर यत् प्रत्यय नहीं होगा, इस नियमसे प्रयाम्यम्, यहां यत् प्रत्यय न हुआ । निपूर्वक यम् धातुके उत्तर तो यत् प्रत्यय होवेहीगा । क्योंकि "तेन तत्र न भवेद्विनियम्यम्" इस वार्तिकमें निपूर्वक यम धातुके उत्तर यत् प्रत्यय दृष्ट है इससे अनियम्यस्य नायुक्तिः इसमें और 'त्वया नियम्या ननुदिव्यचक्षुषा' इत्यादि स्थलमें नियम्य यहां यत्प्रत्ययान्त निपूर्वक यम् धातुका प्रयोग सिद्ध हुआ अथवा "नियमे साधुः" इस विग्रहमें "तत्र साधुः" इस सूत्रसे यत् प्रत्यय होनेपर भी उक्त स्थलोंमें नियम्य इस पदकी सिद्धि जाननी चाहिये ॥

२८४९ अवद्यपण्यवर्या गर्ह्यपणितव्यानिरोधेषु । ३ । १ । १०१ ॥

वदेर्नञि उपपदे वदः सुपीति यत्क्यपोः प्राप्तयोर्यदेव सोपि गर्ह्यायामेवेत्युभयार्थं निपातनम् । अवद्यं पापम् । गर्ह्ये किम् । अनुद्यं गुरुनाम । तद्धि न गर्ह्यं वचनानर्हं च ॥

आत्मनाम गुरोर्नाम नामातिकृपणस्य च ।
श्रेयस्कामो न गृह्णीयाज्ज्येष्ठापत्यकलत्रयोः ॥

इति स्मृतेः । पण्या गौः । व्यवहर्तव्येत्यर्थः । पाण्यमन्यत् । स्तुत्यर्हमित्यर्थः । अनिरोधोऽप्रतिबन्धस्तस्मिन्विषये वृङो यत् । शतेन वर्या कन्या । वृत्यान्या ॥

२८४९-गर्ह्य पणितव्य और अनिरोध अर्थमें क्रमसे अवद्य पण्य, वर्य्य यह यत् प्रत्ययान्त पद निपातनसे सिद्ध हो । नञ् उपपद होनेपर वद धातुके उत्तर "वदः सुपि क्यप् च २८५४" इस सूत्रसे यत् और क्यप्की प्राप्ति होनेपर यत् ही होगा । यह यत् गर्ह्य अर्थमें ही होगा । इन दोनों नियमके निमित्त यह निपातन है । अवद्यम् पापम् जिस स्थानमें गर्ह्य अर्थ नहीं होगा उस स्थानमें अनुद्यं गुरुनाम यहां यत् प्रत्यय न हुआ । गुरुका नाम गर्हित नहीं है । किन्तु "आत्मनाम गुरोर्नाम नामातिकृपणस्य च ॥ श्रेयस्कामो न गृह्णीयाज्ज्येष्ठापत्यकलत्रयोः" इस स्मृतिके अनुसार तिनका नाम उच्चारण नहीं करते । पण्या गौः अर्थात् व्यवहर्तव्या । इससे अतिरिक्त स्थलमें पाण्यम् अर्थात् स्तुत्यर्ह इस स्थानमें ण्यत् हुआ । अनिरोध शब्दसे अप्रतिबंध अर्थात् अनियम लिया जाताहै इस अर्थमें वृङ् धातुके उत्तर यत् प्रत्यय होगा । यथा, शतेन वर्य्या कन्या । अन्य अर्थमें वृत्या इस प्रकार होगा ॥

२८५० वह्यं करणम् । ३ । १ । १०२ ॥

वहन्त्यनेनेति वह्यं शकटम् । करणं किम् । वाह्यम् । वोढव्यम् ॥

२८५०-करण कारकका अर्थ होनेपर वह्यं यह यत् प्रत्ययान्त पद निपातनसे सिद्ध हो । वहन्त्यनेनेति वह्यम् । शकटम्, यहां यत् प्रत्यय हुआ 'करणं' इस पदको सूत्रमें क्यों किया, वोढव्यम् इस स्थानमें यत् नहीं हुआ ण्यत् हुआहै ॥

२८५१ अर्यः स्वामिवैश्ययोः । ३ । १ । १०३ ॥

ऋ गतौ अस्माद्यत् । ण्यतोऽपवादः । अर्यः

स्वामी वैश्यो वा । अनयोः किम् । आर्यो ब्राह्मणः । प्राप्तव्य इत्यर्थः ॥

२८५१-स्वामी और वैश्य अर्थ होनेपर अर्य्य यह यत् प्रत्ययान्त पद निपातनसे सिद्ध हो । ऋ धातु गतिमें है इस धातुके उत्तर यत् प्रत्यय हुआ । यह यत् प्रत्यय ण्यत् प्रत्यय का अपवाद है । अर्यः स्वामी वैश्यो वा जिस स्थानमें स्वामी और वैश्य अर्थ नहीं होगा उस स्थानमें आर्य्यो ब्राह्मणः प्राप्तव्यः इत्यर्थः । इस स्थानमें ण्यत् प्रत्यय हुआ ॥

२८५२ उपसर्या काल्या प्रजने । ३ । १ । १०४ ॥

गर्भग्रहणे प्राप्तकाला चेदित्यर्थः । उपसर्या गौः । गर्भाधानार्थं वृषभेणोपगन्तुं योग्येत्यर्थः । प्रजने काल्येति किम् । उपसार्या काशी । प्राप्तव्येत्यर्थः ॥

२८५२-गर्भग्रहणमें प्राप्तकाला स्त्रीपशुव्यक्ति विवक्षित होनेपर उपसर्य्या यह यत् प्रत्ययान्त पद निपातनसे सिद्ध हो, सृ धातुके उत्तर निपातनसे यत् प्रत्यय हुआ । उपसर्य्या गौः गर्भाधानार्थं वृषभेणोपगन्तुं योग्या इत्यर्थः । प्रजने काल्या इसको सूत्रमें क्यों किया ? उपसर्य्या काशी। प्राप्तव्या इत्यर्थः। (काशी जाने योग्य है) ॥

२८५३ अजर्यं संगतम् । ३ । १ । १०५ ॥

नञ्पूर्वाज्जीर्यतेः कर्तरि यत्संगतं चेद्विशेष्यम् । न जीर्यतीत्यजर्यम् । तेन संगतमार्येण रामाजर्यं कुरु द्रुतमिति भट्टिः । मृगैरजर्यं जरसोपदिष्टमदेहबन्धाय पुनर्बबन्धेत्यत्र तु संगतमिति विशेष्यमध्याहार्यम् । संगतं किम् । अजरिता कम्बलः । भावे तु संगतकर्तृकेपि ण्यदेव । अजार्यं संगतेन ॥

२८५३-यदि सङ्गत यह विशेष्य हो तो यहां यत् नहीं हुआ ण्यत् प्रत्यय हुआहै । इस स्थलमें अजर्यम् यह यत् प्रत्ययान्त पद निपातनसे सिद्ध हो नञ् पूर्वक जॄ धातुके उत्तर कर्त्तामें यत् प्रत्यय निपातनसे हुआ । न जीर्य्यति । इस विग्रहमें अजर्य्यम् पद सिद्ध हुआ । जहां संगतं यह विशेष्य नहीं है यथा-"तेन सङ्गतमार्येण रामाजर्य्यं कुरु द्रुतम्" इस भट्टिके प्रयोगमें और "मृगैरजर्य्यं जरसोपदिष्टमदेहबंधाय पुनर्बबंध" । इस स्थलमें सङ्गत यह विशेष्य पदका अध्याहार करना चाहिये । जिस स्थानमें सङ्गत विशेष्य नहीं होगा उस स्थानमें अजरिता कम्बलः यहां यत् न हुआ तृच् हुआहै । संगतकर्तृकभावमें ण्यत् प्रत्यय होगा । अजार्य्यं संगतेन ॥

२८५४ वदः सुपि क्यप् च । ३ । १ । १०६ ॥

उत्तरसूत्रादिह भाव इत्यपकृष्यते । वदेर्भावे क्यप्स्याच्चाद्यत् अनुपसर्गे सुप्युपपदे । ब्रह्मोद्यम् ब्रह्मवद्यम् । ब्रह्म वेदः तस्य वदनमित्यर्थः । कर्मणि प्रत्ययावित्येके । उपसर्गे तु ण्यदेव । अनुवाद्यम् । अपवाद्यम् ॥

२८५४-उत्तर सूत्रसे भाव इस पदकी अनुवृत्ति होगी । अनुपसर्ग सुप् अर्थात् सुबन्त पद उपपद होनेपर वद् धातुके उत्तर भावमें क्यप् प्रत्यय हो । चकार निर्देशके कारण यत् प्रत्यय भी हो । ब्रह्मोद्यम्, ब्रह्मवद्यम् । ब्रह्म वेदः । तस्य वदनमित्यर्थः । कोई २ कहते हैं इस स्थानमें कर्म्ममें यह दोनों प्रत्यय हैं । उपसर्ग उपपद होनेपर ण्यत् ही होगा अर्थात् यत् नहीं होगा । अनुवाद्यम् । अपवाद्यम् ॥

२८५५ भुवो भावे । ३ । १ । १०७ ॥

क्यप्स्यात् । ब्रह्मणो भावो ब्रह्मभूयम् । सुपीत्येव । भव्यम् । अनुपसर्ग इत्येव । प्रभव्यम् ॥

२८५५-भावमें भू धातुके उत्तर क्यप् प्रत्यय हो । ब्रह्मणो भावो ब्रह्मभूयम् । इस स्थानमें यदि सुबन्त पद उपपद हो तो ही क्यप् होगा । भव्यम् यहां क्यप् न हुआ । उपसर्गभिन्न ही पद उपपद रहते क्यप् होगा । प्रभव्यम् इस स्थानमें क्यप् नहीं हुआ ॥

२८५६ हनस्त च । ३ । १ । १०८ ॥

अनुपसर्गे सुप्युपपदे हन्तेर्भावे क्यप्स्यात्तकारश्चान्तादेशः । ब्रह्मणो हननं ब्रह्महत्या । स्त्रीत्वं लोकात् ॥

२८५६-अनुपसर्ग सुप् अर्थात् सुबन्त उपपद होनेपर हन् धातुके उत्तर भावमें क्यप् प्रत्यय हो और तकार अन्तादेश हो ब्रह्मणो हननम् ब्रह्महत्या इस स्थलमें लौकिक प्रयोगके कारण स्त्रीत्व हुआ ॥

२८५७ एतिस्तुशास्वृदृजुषः क्यप् । ३ । १ । १०९ ॥

एभ्यः क्यप्स्यात् ॥

२८५७-इण् धातु और स्तु धातु शास् धातु वृ धातु दृ धातु और जुष् धातु इन सम्पूर्ण धातुओंके उत्तर क्यप् प्रत्यय हो ॥

२८५८ ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् । ६ । १ । ७१ ॥

इत्यः । स्तुत्यः । शास इदङ्हलोः । शिष्यः । वृ इति वृञो ग्रहणं न वृङः । वृत्यः । वृङस्तु वार्या ऋत्विजः । आदृत्यः । जुष्यः । पुनः क्यब्विधिः परस्यापि ण्यतो बाधनार्थः । अवश्यस्तुत्यः ॥ शंसिदुहिगुहिभ्यो वेति काशिका ॥ शस्यम् । शंस्यम् । दुह्यम् । दोह्यम् । गुह्यम् । गोह्यम् । प्रशस्यस्य श्रः । ईडवन्दवृशंसदुहां ण्यत इति सूत्रद्वयबलाच्छंसेः सिद्धम् । इतरयोस्तु मूलं मृग्यम् ॥ आङ्पूर्वादञ्जेः संज्ञायामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ अंजू व्यक्तिम्रक्षणादिषु ।

बाहुलकात् करणे क्यप् । अनिदितामिति नलोपः । आज्यम् ॥

२८५८-पित्संज्ञक कृत् प्रत्यय परे रहते ह्रस्वको तुक्का आगम हो । इत्यः । स्तुत्यः । "शास इदङ्हलोः २४८६" इस सूत्रसे शास् धातुकी उपधाको इत्त्व हुआ । शिष्यः । वृ पदसे वृञ् धातुका ही ग्रहण होगा, वृङ् धातुका नहीं ग्रहण होगा । वृत्यः । वृङ् धातुका तो वार्य्या ऋत्विजः ऐसा होगा । आहत्यः । जुष्यः । अनुवृत्ति द्वारा ही क्यप् की प्राप्ति होजाती फिर क्यप्का ग्रहण सूत्रमें क्यों किया पुनः क्यग्रुक्तिसे पर भी जो "ओराव०" यह सूत्र है उसको बाध करके इस सूत्रसे अवश्य उपपद रहते भी क्यप् ही होगा । यथा, अवश्यस्तुत्यः । शंसि, दुहि, गुहि इन सम्पूर्ण धातुओंके उत्तर क्यप् हो विकल्प करके ऐसा काशिकामें कहा है । शस्यम्, शंस्यम् । दुह्यम्, दोह्यम् । गुह्यम्, गोह्यम् । "प्रशस्यस्य श्रः २००९" "ईड-वन्दवृशंसदुहां ण्यतः २७०२" इन सूत्रोंमें क्यप् और ण्यत् दृष्ट है, इससे शंस् धातुके उत्तर ण्यत् और क्यप् होगा। किन्तु अपर दोनों धातुओंके उत्तर जो ण्यत् और क्यप्का विधान किया है वह अमूलक है ।

आङ् पूर्वादिति० इस वार्त्तिकसे आङ्पूर्वक अंजू धातुके उत्तर संज्ञा अर्थ होनेपर क्यप् हो । अंजू धातु व्यक्ति और म्रक्षणादि अर्थमें है । "कृत्यल्युटो बहुलम्" इस सूत्रसे करणमें क्यप् हुआ । "अनिदिताम्० ४१५" इस सूत्रसे नकारका लोप हुआ, आज्यम् ॥

२८५९ ऋदुपधाच्चाक्लृपिचृतेः । ३ । १ । ११० ॥

वृत् । वृत्यम् । वृधु । वृध्यम् । क्लृपिचृत्योस्तु कल्प्यम् । चर्त्यम् । तपरकरणं किम् । कॄत् । कीर्त्यम् । अनित्यण्यन्ताश्चुरादय इति णिजभावे ण्यत् । णिजन्तात्तु यदेव ॥

२८५९-क्लृप् और चृत् धातुसे भिन्न ऋकारोपध धातुके उत्तर क्यप् प्रत्यय हो। वृत्-वृत्यम्। वृध-वृध्यम्। क्लृप और चृत् धातुके उत्तर ण्यत् होगा । कल्प्यम् । चर्त्यम् । ऋत् इसमें तपरकरण क्यों किया, कॄत् कीर्त्यम् । इस स्थलमें भी क्यप् हो जायगा इस लिये कियाहै । चुरादि धातु नित्य ण्यन्त नहीं हैं, इस कारण णिच्के अभाव पक्षमें ण्यत् होगा । णिजन्तके उत्तर यत् ही होगा ।

२८६० ई च खनः । ३ । १ । १११ ॥

चात् क्यप् । आद्गुणः । खेयम् । इ चेति ह्रस्वः सुपठः ॥

२८६०-खन् धातुके उत्तर क्यप् हो और नकारके स्थानमें इकार "आद्गुणः" इस सूत्रसे गुण होगा । यथा, खेयम् । "इ च" ऐसा ह्रस्व पाठ करना उचित है ॥

२८६१ भृञोऽसंज्ञायाम् । ३ । १ । ११२ ॥

भृत्याः कर्मकराः । भर्तव्या इत्यर्थः । क्रिया शब्दोऽयं न तु संज्ञा ॥ समश्च बहुलम् ॥ * ॥ संभृत्याः । संभार्याः । असंज्ञायामेव विकल्पार्थमिदं वार्तिकम् । असंज्ञायां किम् । भार्या नाम क्षत्रियाः । अथ कथं भार्या वधूरिति । इह हि संज्ञायां समजेति क्यपा भाव्यम् । संज्ञापर्युदासस्तु पुंसि चरितार्थः । सत्यम् । बिभर्त्तेर्भृ इति दीर्घान्तात् क्र्यादेर्वा ण्यत् । क्यप्तु भरतेरेव । तदनुबन्धकग्रहणे इति परिभाषया ॥

२८६१-संज्ञाभिन्न अर्थ होनेपर भृ धातुके उत्तर क्यप् हो । भृत्याः कर्मकराः भर्त्तव्याः इत्यर्थः । यह क्रियावाचक शब्द है संज्ञावाचक नहीं ।

'समश्च बहुलम्' इस वार्त्तिकसे संपूर्वक भृ धातुके उत्तर विकल्प करके क्यप् हो । संभृत्याः, संभार्य्याः । संज्ञाभिन्न ही अर्थमें विकल्पार्थ यह वार्तिक है । जिस स्थानमें संज्ञा होगी उस स्थानमें भार्या नाम क्षत्रियाः ऐसी संज्ञा होनेपर यहां ण्यत् हुआ । तो "भार्या वधूः" ऐसा प्रयोग किस प्रकार हुआ ? इस स्थलमें "संज्ञायां समज० ३२७६" इस सूत्रसे क्यप् होनेके योग्य है तो जो संज्ञाविषयमें निषेध किया है वह पुंलिंगमें चरितार्थ है। सत्य है । जुहोत्यादि जो भृ धातु तिसके उत्तर और क्र्यादिगणीय भॄ धातुके उत्तर ण्यत् होनेसे भार्या शब्द वधूवाचक सिद्ध होगा । क्यप् प्रत्यय तो भ्वादिगणपठित भृ धातुके ही उत्तर 'तदनुबन्धकग्रहणे नातदनुबन्धकस्य' इस परिभाषाबलसे होगा ॥

२८६२ मृजेर्विभाषा । ३ । १ । ११३ ॥

मृजेः क्यब्वा स्यात्पक्षे ण्यत् । मृज्यः ॥

२८६२-मृज् धातुके उत्तर विकल्प करके क्यप् हो । पक्षमें ण्यत् हो । मृज्यः ॥

२८६३ चजोः कु घिण्ण्यतोः । ७ । ३ । ५२ ॥

चस्य जस्य च कुत्वं स्यात् घिति ण्यति च प्रत्यये परे । निष्ठायामनिट इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ तेनेह न । गर्ज्यम् । मृजेर्वृद्धिः । मार्ग्यः ॥

२८६३-घित् प्रत्यय और ण्यत् प्रत्यय परे रहते चकार और जकारको कुत्व हो ।

"निष्ठायामनिट इति वक्तव्यम्" अर्थात् निष्ठा प्रत्ययके परे अनिट् धातुका जो चकार और जकार उसके स्थानमें कुत्व हो ऐसा कहना चाहिये * इस कारण इस स्थानमें नहीं हुआ, यथा-गर्ज्यम् । मृज् धातुको वृद्धि होकर मार्ग्यः । यह सिद्ध हुआ ॥

२८६४ न्यङ्क्वादीनां च । ७ । ३ । ५३ ॥

कुत्वं स्यात् । न्यङ्कुः । नावञ्चेरिति उप्रत्ययः ॥

२८६४-न्यङ्क्वादि धातुओंको कुत्व हो । न्यंकुः । "नावञ्चेः" इस सूत्रसे उ प्रत्यय हुआ ॥

२८६५ राजसूयसूर्यमृषोद्यरुच्यकुप्यकृष्टपच्याव्यथ्याः । ३ । १ । ११४ ॥

एते सप्त क्यबन्ता निपात्यन्ते । राजा सोतव्योऽभिषवद्वारा निष्पादयितव्यः । यद्वा । लता-

त्मकः सोमो राजा स सूयते कण्डयतेऽत्रेत्यधिकरणे क्यप् निपातनाद्दीर्घः।राजसूयः।राजसूयम्। अर्धर्चादिः। सरत्याकाशे सूर्यः। कर्तरि क्यप्। निपातनादुत्वम्। यद्वा षू प्रेरणे तुदादिः। सुवति कर्मणि लोकं प्रेरयति क्यपो रुट्। मृषोपपदाद्वदेः कर्मणि नित्यं क्यप्। मृषोद्यम्। विशेष्यनिघ्नोऽयम्। उच्छ्रायसौन्दर्यगुणा मृषोद्याः। रोचते रुच्यः। गुपेरादेः कुत्वं च संज्ञायाम्। सुवर्णरजतभिन्नं धनं कुप्यम्। गोप्यमन्यत्। कृष्टे स्वयमेव पच्यन्ते कृष्टपच्याः कर्मकर्तरि। शुद्धे तु कर्मणि कृष्टपाक्याः। न व्यथतेऽव्यथ्यः ॥

२८६५–राजसूय, सूर्य, मृषोद्य, रुच्य, कुप्य, कृष्टपच्य और अव्यथ्य यह सात क्यप्प्रत्ययान्त पद निपातनसे सिद्ध हों। राज्ञा सोतव्योऽभिषवद्वारा निष्पादयितव्यः। अथवा लतात्मकः सोमो राजा वह सूयते कण्डयतेऽत्र इस विग्रहमें अधिकरणमें क्यप् और निपातनके कारण दीर्घ होकर राजसूयः, राजसूयम् पद हुआ, यह अर्धर्चादिगण पठित है। सरति आकाशे इस विग्रहमें सूर्यः। सृ धातुके उत्तर कर्तामें क्यप् और निपातनसे उत्व हुआहै। उसके रपर होनेपर "हलिच" इस सूत्रसे दीर्घ होगा यद्वा षू धातु प्रेरणार्थमें है, यह तुदादिगणीय है। "सुवति कर्म्मणि लोकं प्रेरयति" इस विग्रहमें क्यप्के रुडागम करनेपर सूर्यः यह पद सिद्ध हुआ। मृषोपपद वद धातुके उत्तर कर्म्ममें नित्य क्यप् हो। मृषोद्यम्। यह पद विशेष्यनिघ्न अर्थात् विशेष्यानुयायी है। "उच्छ्रायसौन्दर्य्यगुणाः मृषोद्याः" रोचते इस विग्रहमें रुच्यः। संज्ञा होनेपर गुप् धातुके आदि वर्ण अर्थात् गकारके स्थानमें कुत्व हो। सुवर्ण और रजतसे भिन्न धनको कुप्य कहतेहैं। अन्यत्र गोप्यम् ऐसा रूप होगा। "कृष्टे स्वयमेव पच्यन्ते" इस विग्रहमें कृष्टपच्याः। यह कर्मकर्तामें होगा। केवल कर्म्ममें कृष्टपाक्याः ऐसा होगा। "नव्यथते" इस विग्रहमें अव्यथ्यः पद सिद्ध हुआ ॥

२८६६ भिद्योद्ध्यौ नदे। ३।१।११५॥

भिदेरुज्झेश्च क्यप्। उज्झेर्धत्वं च। भिनत्ति कूलं भिद्यः। उज्झत्युदकमुद्ध्यः। नदे किम्। भेत्ता। उज्झिता ॥

२८६६–नद अर्थ होनेपर भिद्य और उद्ध्य यह दो पद निपातनसे सिद्ध हों। भिद धातुसे और उज्झ धातुसे क्यप् हो और उज्झ धातुको धकार अन्तादेश हो। 'भिनत्ति कूलम्' इस विग्रहमें भिद्यः। उज्झत्युदकमुद्ध्यः। जिस स्थानमें नद नहीं होगा, उस स्थानमें भेत्ता। उज्झिता। ऐसा पद सिद्ध होगा ॥

२८६७ पुष्यसिध्यौ नक्षत्रे।३।१।११६॥

अधिकरणे क्यब्निपात्यते। पुष्यन्त्यस्मिन्नर्थाः पुष्यः। सिध्यन्त्यस्मिन्सिध्यः ॥

२८६७–नक्षत्र अर्थ होनेपर पुष्यः और सिध्यः यह दो पद निपातनसे सिद्ध हों। अधिकरणमें क्यप् प्रत्यय निपातनसे सिद्ध हो। पुष्यन्त्यस्मिन्नर्थाः पुष्यः। सिध्यन्त्यस्मिन्सिध्यः ॥

२८६८ विपूयविनीयजित्या मुञ्जकल्कहलिषु। ३।१।११७॥

पूङ्नीञ्जिभ्यः क्यप्। विपूयो मुञ्जः। रज्ज्वादिकरणाय शोधयितव्य इत्यर्थः। विनीयः कल्कः। "पिष्ट औषधिविशेष इत्यर्थः"। पापमिति वा। जित्यो हलिः बलेन कृष्टव्य इत्यर्थः। कृष्टसमीकरणार्थं स्थूलकाष्ठम्। अन्यत्तु विपव्यम्। विनेयम्। जेयम् ॥

२८६८–मुञ्ज, कल्क, हल यह सम्पूर्ण अर्थ होनेपर क्रमसे विपूय, विनीय, जित्य यह सम्पूर्ण पद निपातनसे सिद्ध हों। अर्थात् पूङ् धातु णीञ् धातु और जि धातु इन संपूर्ण धातुओंके उत्तर निपातनसे क्यप् प्रत्यय हो। विपूयो मुञ्जः। रज्ज्वादिकरणाय शोधयितव्यः इत्यर्थः। विनीयः कल्कः पिष्ट औषधिविशेषः इत्यर्थः। पापम् इति वा। जित्यो हलिः, अर्थात् बलपूर्वक कृष्टव्य। जोती हुई भूमिको समान करनेके निमित्त स्थूल काष्ठ विशेषको जित्य कहतेहैं। जिस स्थानमें मुञ्जादि अर्थ नहीं होगा, उस स्थलमें, विपव्यम्। विनेयम्। जेयम्। इस प्रकारसे होगा ॥

२८६९ प्रत्यपिभ्यां ग्रहेः।३।१।११८॥

छन्दसीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ प्रतिगृह्यम्। अपिगृह्यम्। लोके तु प्रतिग्राह्यम्।अपिग्राह्यम् ॥

२८६९––प्रतिपूर्वक और अपिपूर्वक ग्रह धातुके उत्तर क्यप् प्रत्यय हो।

वह "छन्दसीति वक्तव्यम्" अर्थात् वेदमें प्रतिपूर्वक और अपिपूर्वक ग्रह धातुके उत्तर क्यप् प्रत्यय हो * यथा, प्रतिगृह्यम्। अपिगृह्यम्। लौकिक प्रयोगमें प्रतिग्राह्यम्। अपिग्राह्यम्। यह पद होंगे ॥

२८७० पदास्वैरिबाह्यापक्ष्येषु च। ३। १। ११९॥

अवगृह्यम्। प्रगृह्यं पदम्।अस्वैरी परतन्त्रः। गृह्यकाः शुकाः। पञ्जरादिबन्धनेन परतन्त्रीकृता इत्यर्थः। बाह्यायां ग्रामगृह्या सेना। ग्रामबहिर्भूतेत्यर्थः। स्त्रीलिंगनिर्देशात्पुन्नपुंसकयोर्न। पक्षे भवः पक्ष्यः। दिगादित्वाद्यत्। आर्यैर्गृह्यते आर्यगृह्यः। तत्पक्षाश्रित इत्यर्थः ॥

२८७०–पद, अस्वैरि, बाह्य और पक्ष्य अर्थमें धातुके उत्तर क्यप् प्रत्यय हो। अवगृह्यम्। प्रगृह्यम् पदम्। अस्वैरी पदसे परतंत्र अर्थ समझना।गृह्यकाः शुकाः पञ्जरादिबंधनेन परतंत्रीकृता इत्यर्थः।बाह्या यथा, ग्रामगृह्या सेना ग्रामबहिर्भूता इत्यर्थः। स्त्रीलिङ्गनिर्देशके कारण पुँल्लिङ्ग और नपुंसकलिंग नहीं होगा। पक्षे भवः पक्ष्यः। दिवादिगण पठितत्वके कारण यत् प्रत्यय हुआ।

"आर्यैर्गृह्यते" इस विग्रहमें आर्यगृह्यः तत्पक्षाश्रितः इत्यर्थः ॥

२८७१ विभाषा कृवृषोः ।३।१।१२०॥

क्यप्स्यात् । कृत्यम् । वृष्यम् । पक्षे ॥

२८७१-कृ और वृष धातुके उत्तर विकल्प करके क्यप् हो । कृत्यम् । वृष्यम् । पक्षमें कैसा होगा, परसूत्रमें दिखावेंगे ॥

२८७२ ऋहलोर्ण्यत् । ३ ।१। १२४ ॥

ऋवर्णान्ताद्धलन्ताच्च धातोर्ण्यत्स्यात् । कार्यम् । वर्ष्यम् ॥

२८७२-ऋवर्णान्त धातु और हलन्त धातुके उत्तर ण्यत् प्रत्यय हो । यथा, कार्यम् । वर्ष्यम् ।

२८७३ युग्यं च पत्रे । ३। १ ।१२१॥

पत्रं वाहनम् । युग्यो गौः । अत्र क्यप् कुत्वं च निपात्यते ॥

२८७३-पत्र अर्थात् वाहन अर्थ होनेपर युग्य यह पद निपातनसे सिद्ध हो । यथा, युग्यो गौः । इस स्थलमें क्यप् और कुत्व निपातनसे करतेहैं ॥

२८७४ अमावस्यदन्यतरस्याम् । ३ । १ । १२२ ॥

अमोपपदाद्वसेरधिकरणे ण्यत् । वृद्धौ सत्यां पाक्षिको ह्रस्वश्च निपात्यते । अमा सह वसतोऽस्यां चन्द्रार्कावमावास्या-अमावस्या । ऋहलोर्ण्यत् । चजोरिति कुत्वम् । पाक्यम् ॥ पाणौ सृजेर्ण्यद्वाच्यः ॥ * ॥ ऋदुपधलक्षणस्य क्यपोऽपवादः । पाणिभ्यां सृज्यते पाणिसर्ग्या रज्जुः ॥ समवपूर्वाच्च ॥ * ॥ समवसर्ग्या ॥

२८७४-अमा शब्द उपपद होनेपर वस् धातुके उत्तर अधिकरणमें ण्यत् प्रत्यय हो । वृद्धि होनेपर पाक्षिक ह्रस्व निपातनसे हुआ । अमा सह वसतेऽस्यां चन्द्राकौं अमावास्या, अमावस्या, " ऋहलोर्ण्यत् २८७२ " इस सूत्रसे ण्यत् प्रत्यय हुआ "चजोः २८६३ " इस सूत्रसे कुत्व होगा । पाक्यम् ।

पाणि शब्द उपपद होनेपर सृज् धातुके उत्तर ण्यत् प्रत्यय हो, ऋकारोपध लक्षण क्यप्का अपवाद यह वार्तिक है । पाणिभ्यां सृज्यते पाणिसर्ग्या रज्जुः * ।

सम्पूर्वक और अवपूर्वक सृज धातुके उत्तर क्यप् प्रत्यय हो । समवसर्ग्या ॥

२८७५ न क्वादेः । ७ । ३ । ५९ ॥

क्वादेर्धातोः कुत्वं न । गर्ज्यम् । वार्तिककारस्तु चजोरिति सूत्रे निष्ठायामनिट इति पूरयित्वा न क्वादेरित्यादि प्रत्याचख्यौ । तेन अर्जितर्जिप्रभृतीनां न कुत्वं निष्ठायां सेट्त्वात् । ग्लुचुग्लुञ्चुप्रभृतीनां तु क्वादित्वेऽपि कुत्वं स्यादेव । सूत्रमते तु यद्यपि विपरीतं प्राप्तं तथापि यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यम् ॥

२८७५-कवर्गादि धातुओंके चकार और जकारके स्थानमें कुत्व न हो । गर्ज्यम् । वार्तिककारने "चजोः २८६३ " इस सूत्रमें "निष्ठायामनिटः" इसको मिलाकर पूर्ण करके "न क्वादेः (२८०५) " इत्यादिको प्रत्याख्यान किया है । उससे यह हुआ कि, अर्जि, तर्जि आदि धातुओंके निष्ठा प्रत्ययके इट्के साथ वर्त्तमानत्वके कारण कुत्व नहीं होगा । और ग्लुचु, ग्लुञ्चु आदि धातुओंके कवर्गादित्व होनेपर भी कुत्व होवेहीगा । सूत्रकारके मतमें यद्यपि इस प्रकार विपरीत प्राप्त होताहै तथापि उत्तरोत्तर मुनियोंका प्रामाण्य स्वीकार करना चाहिये इससे यह हुआ कि, वार्तिककारके मतानुरोध निष्ठा प्रत्यय परे रहते अनिट् धातुको कुत्व करना चाहिये । यह फलितार्थ है ॥

२८७६ अजिव्रज्योश्च । ७ । ३ ।६०॥

न कुत्वम् । समाजः । परिव्राजः ॥

२८७६-अज् धातु और व्रज् धातुको कुत्व नहीं होगा । समाजः । परिव्राजः ।

२८७७ भुजन्युब्जौ पाण्युपतापयोः । ७ । ३ । ६१ ॥

एतयोरेतौ निपात्यौ । भुज्यतेऽनेनेति भुजः पाणिः । हलश्चेति घञ् । न्युब्जन्त्यस्मिन्निति न्युब्जः । उपतापो रोगः । पाण्युपतापयोः किम् । भोगः समुद्गः ॥

२८७७-पाणि और उपताप अर्थ होनेपर क्रमसे भुज और न्युब्ज यह दो पद निपातनसे सिद्ध हों । अर्थात् घञ् परे रहते भुज धातुको कुत्व और गुणका अभाव और घञ् परे रहते निपूर्वक उब्ज धातुको कुत्वाभाव और दकारके स्थानमें बकार आदेश निपातनसे हो । भुज्यतेऽनेनेति भुजः पाणिः । " हलश्च ३३०० " इस सूत्रसे घञ् प्रत्यय हो । न्युब्जन्त्यस्मिन्निति न्युब्जः । उपताप शब्दसे रोग समझना । जिस स्थानमें पाणि और उपताप नहीं होगा उस स्थानमें भोगः । समुद्गः । ऐसा पद सिद्ध होगा ॥

२८७८ प्रयाजानुयाजौ यज्ञाङ्गे । ७ । ३ । ६२ ॥

एतौ निपातौ यज्ञाङ्गे । पञ्च प्रयाजाः । त्रयोऽनुयाजाः । यज्ञाङ्गे किम् । प्रयागः । अनुयागः ॥

२८७८-यज्ञका अङ्ग होनेपर प्रयाजः और अनुयाजः यह दोपद निपातनसे सिद्ध हों । पञ्च प्रयाजाः । त्रयोऽनुयाजाः । जिस स्थानमें यज्ञका अङ्ग नहीं होगा उस स्थानमें प्रयागः । अनुयागः । यह दो पद सिद्ध होंगे ॥

२८७९ वञ्चेर्गतौ । ७ । ३ । ६३ ॥

कुत्वं न । वञ्च्यम् । गतौ किम् । वङ्क्यं काष्ठम् । कुटिलीकृतमित्यर्थः ॥

२८७९-गति अर्थ होनेपर वञ्च धातुको कुत्व न हो । वञ्च्यम् । जिस स्थानमें गति अर्थ नहीं होगा उस स्थानमें वङ्क्यम् । काष्ठम् । कुटिलीकृतमित्यर्थः ॥

२८८० ओक उचः के ।७।३।६४॥

उचेर्गुणकुत्वे निपात्येते के परे । ओकः शकुन्तवृषलौ । इगुपधलक्षणः कः । घञा सिद्धे अन्तोदात्तार्थमिदम् ॥

२८८०-ककार परे रहते उच धातुको गुण और कुत्व निपातनसे हों । ओकः शकुन्तवृषलौ । "इगुपध०" इस सूत्रसे क होगा । घञ् प्रत्ययसे सिद्ध होनेपर भी यह सूत्र अन्तोदात्तार्थ है ॥

२८८१ ण्य आवश्यके । ७ । ३ । ६५॥

कुत्वं न । अवश्यपाच्यम् ॥

२८८१-आवश्यक अर्थमें जो ण्य प्रत्यय वह परे रहते कुत्व न हो । अवश्यपाच्यम् ॥

२८८२ यजयाचरुचप्रवचर्चश्च ।७।३।६६॥

ण्ये कुत्वं न । याज्यम् । याच्यम् । रोच्यम् । प्रवाच्यं ग्रन्थविशेषः । ऋच् अर्च्यम् । ऋदुपधत्वेप्यत एव ज्ञापकात् ण्यत् ॥ त्यजेश्च ॥ * ॥ त्याज्यम् । त्यजिपूज्योश्चेति काशिका ॥ तत्र पूजेर्ग्रहणं चिन्त्यं भाष्यानुक्तत्वात् । ण्यत्प्रकरणे त्यजेरुपसंख्यानमिति हि भाष्यम् ॥

२८८२-यज, याच, रुच, प्रपूर्वक वच, ऋच् इन सम्पूर्ण धातुओंके उत्तर ण्यत् प्रत्यय रहते कुत्व न हो । याज्यम् । याच्यम् । रोच्यम् । प्रवाच्यम् । ग्रंथविशेष । ऋच अर्च्यम् । यह धातु ऋदुपध है तो भी इस सूत्रसे ण्य प्रत्यय परे रहते कुत्वनिषेध विधानके कारण ण्यत् ही होगा ।

"त्यजेश्च" अर्थात् त्यज धातुके उत्तर भी ण्यत् प्रत्यय रहते कुत्व न हो-त्याज्यम् । त्यज और पूज धातुके उत्तर ण्यत् प्रत्यय रहते कुत्व न हो, ऐसा काशिकाकारने कहा है । उस स्थानमें पूज धातुका ग्रहण श्रेष्ठ नहीं है, क्योंकि भाष्यमें वह उक्त नहीं है । ण्यत्प्रकरणमें "त्यजेरुपसंख्यानम्" ऐसा भाष्यकारने कहाहै ॥

२८८३ वचोऽशब्दसंज्ञायाम् ।७।३।६७॥

वाच्यम् । शब्दाख्यायां तु वाक्यम् ॥

२८८३-ण्यत् प्रत्यय परे रहते अशब्दसंज्ञा होनेपर वच धातुको कुत्व न हो, वाच्यम् । अशब्द संज्ञा न होनेपर कुत्व हो । यथा; वाक्यम् ॥

२८८४ प्रयोज्यनियोज्यौ शक्यार्थे । ७ । ३ । ६८ ॥

प्रयोक्तुं शक्यः प्रयोज्यो नियोक्तुं शक्यो नियोज्यो भृत्यः ॥

२८८४-शक्य अर्थ होनेपर प्रयोज्य और नियोज्य यह दो पद निपातनसे सिद्ध हों ।प्रयोक्तुं शक्यः इस विग्रहमें प्रयोज्यः । नियोक्तुं शक्यः नियोज्यः भृत्यः ।

२८८५ भोज्यं भक्ष्ये । ७ । ३ । ६९ ॥

भोग्यमन्यत् । ण्यत्प्रकरणे लपिदभिभ्यां चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ लाप्यम् । दभिर्धातुष्वपठितोपि वार्तिकबलात्स्वीकार्यः । दाभ्यः ॥

२८८५-भक्ष्य अर्थ होनेपर भोज्यं यह पद निपातनसे सिद्ध हो । अन्यार्थ होनेपर भोग्यम् ऐसा होगा ।

"ण्यत्प्रकरणे लपिदभिभ्याञ्चेति वक्तव्यम्" अर्थात् लप् और दभ् धातुके उत्तर ण्यत् प्रत्यय हो * लाप्यम् । दाभिः । यह धातुके मध्यमें अपठित होनेपर भी वार्त्तिकके बलसे स्वीकार करनेके योग्य है । दाभ्यः ॥

२८८६ ओरावश्यके । ३ । १ ।१२५॥

उवर्णान्ताद्धातोर्ण्यत्स्यादवश्यंभावे द्योत्ये । लाव्यम् । पाव्यम् ॥

२८८६-अवश्यम्भाव अर्थ प्रतीयमान होनेपर उवर्णान्त धातुके उत्तर ण्यत् प्रत्यय हो । लाव्यम् । पाव्यम् । लू+ण्यत्=लाव्यम् पू+ण्यत्=पाव्यम् ॥

२८८७ आसुयुवपिरपिलपित्रपिचमश्च । ३ । १ । १२६ ॥

पुञ् आसाव्यम् । यु मिश्रणे । याव्यम् । वाप्यम् । राप्यम् । लाप्यम् । त्राप्यम् । चाम्यम् ॥

२८८७-आङ्पूर्वक षु धातु यु धातु वप् धातु रप् धातु लप् धातु त्रप् धातु चम धातु इन सम्पूर्ण धातुओंके उत्तर ण्यत् प्रत्यय हो । षुञ् आसाव्यम् । यु धातु मिश्रणार्थमें है । याव्यम् । वाप्यम् । लाप्यम् । त्राप्यम् । चाप्यम् ॥

२८८८ आनाय्योऽनित्ये ।३।१।१२७॥

आङ्पूर्वान्नयतेर्ण्यदायादेशश्च निपात्यते । दक्षिणाग्निविशेष एवेदम् । सहि गार्हपत्यादानीयते नित्यश्च सततमप्रज्वलनात् । आनेयोऽन्यः घटादिः । वैश्यकुलादेरानीतो दक्षिणाग्निश्च ॥

२८८८-अनित्य होनेपर आनाय्य यह पद निपातनसे सिद्ध हो । अर्थात् आङ्पूर्वक नी धातुके उत्तर ण्यत् और आय आदेश निपातनसे हों । दक्षिणाग्नि विशेष, ही अर्थमें यह निपातन समझना चाहिये, वह दक्षिणाग्नि गार्हपत्यसे आनीत होताहै और निरन्तर प्रज्वलित न होनेके कारण अनित्य है । अन्य अर्थ होनेपर अर्थात् गार्हपत्यसे आनीत न होनेपर वैश्यकुलसे आनीत होनेपर और घटादि अर्थ होनेपर आनेयः ऐसा होगा ॥

२८८९ प्रणाय्योऽसंमतौ । ३ । १ । १२८ ॥

संमतिः प्रीतिविषयीभवनं कर्मव्यापारः । तथा भोगेष्वादरोपि संमतिः । प्रणाय्यश्चोरः । प्रीत्यनर्ह इत्यर्थः । प्रणाय्योऽन्तेवासी । विरक्त इत्यर्थः । प्रणेयोऽन्यः ॥

२८८९-असम्मति अर्थ होनेपर प्रणाय्यः यह पद निपातनसे सिद्ध हो। लोककी प्रीतिका विषय हो ऐसा जो कर्म्म व्यापार उसका नाम संमति है। इसी प्रकार भोगविषयमें जो आदर उसका भी नाम सम्मति है। प्रणाय्यश्चौरः प्रीत्यनर्ह इत्यर्थः। प्रणाय्योऽन्तेवासी विरक्त इत्यर्थः। इससे अन्य अर्थ होनेपर प्रणेयः ऐसा होगा॥

२८९० पाय्यसान्नाय्यनिकाय्यधाय्या मानहविर्निवाससामिधेनीषु। ३। १। १२९॥

मीयतेऽनेन पाय्यं मानम्। ण्यत् धात्वादेः पत्वं च। आतो युगिति युक्। सम्यङ्नीयते होमार्थमग्निं प्रतीति सान्नाय्यं हविर्विशेषः॥ण्यदायादेशः समो दीर्घश्च निपात्यते। निचीयतेऽस्मिन्धान्यादिकं निकाय्यो निवासः। अधिकरणे ण्यत्। आय् धात्वादेः कुत्वं च निपात्यते। धीयतेऽनया समिदिति धाय्या ऋक्॥

२८९०-मान, हवि, निवास, सामिधेनी इन सम्पूर्ण अर्थोंमें क्रमसे पाय्य, सान्नाय्य, निकाय्य, धाय्य यह सम्पूर्ण पद निपातनसे सिद्ध हों। मीयते अनेन इस विग्रहमें पाय्यं मा , इस स्थानमें मी धातुसे ण्यत् और धातुके आदि वर्णको पत्व निपातनसे होगा "मीनातिमिनोति०" इस सूत्रसे आत्व होनेपर "आतो युक् (२७६१)" इस सूत्रसे युक् हुआ। सम्यङ् नीयते होमार्थमग्निं प्रति इस विग्रहमें सान्नाय्यं हविर्विशेषः। इस स्थानमें ण्यत् आय् आदेश, सम्को दीर्घ निपातनसे जानना। निचीयतेऽस्मिन् धान्यादिकम् इस विग्रहमें निकाय्यो निवासः। इस स्थानमें अधिकरणमें ण्यत्, आय् धातुके आदिको कुत्व निपातनसे समझना चाहिये। धीयतेऽनया समित् इस विग्रहमें धाय्या ऋक्॥

२८९१ क्रतौ कुण्डपाय्यसंचाय्यौ। ३। १। १३०॥

कुण्डेन पीयतेऽस्मिन्सोमः कुण्डपाय्यः क्रतुः। संचीयतेऽसौ संचाय्यः॥

२८९१-क्रतु अर्थ होनेपर कुंडपाय्य और सञ्चाय्य यह दो पद निपातनसे सिद्ध हों। कुंडेन पीयतेऽस्मिन् सोमः इस विग्रहमें 'कुंडपाय्यः क्रतुः' सञ्चीयतेऽसौ 'सञ्चाय्यः'॥

२८९२ अग्नौ परिचाय्योपचाय्यसमूह्याः। ३। १। १३१॥

अग्निधारणार्थे स्थलविशेषे एते साधवः। अन्यत्र तु परिचेयम्। उपचेयम्। संवाह्यम्॥

२८९२-अग्नि धारणार्थ स्थल होनेपर परिचाय्य, उपचाय्य समूह्य यह सम्पूर्ण पद निपातनसे सिद्ध हों। अन्य अर्थ होनेपर परिचेयम्। उपचेयम्। संवाह्यम्। ऐसे होंगे॥

२८९३ चित्याग्निचित्ये च। ३। १। १३२॥

चीयतेऽसौ चित्योऽग्निः। अग्नेश्चयनमग्निचित्या। प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च। ३। ३। १६३। त्वया गन्तव्यम्। गमनीयम्। गम्यम्। इह लोटा बाधा मा भूदिति पुनः कृत्यविधिः। स्त्र्यधिकारादूर्ध्वं वासरूपविधिः क्वचिन्नेति ज्ञापयति। तेन क्तल्युट्तुमुन्खलर्थेषु नेति सिद्धम्। अर्हे कृत्यतृचश्च। ३। ३। १६९। स्तोतुमर्हः स्तुत्यः स्तुतिकर्म। स्तोता स्तुतिकर्ता। लिङा बाधा माभूदिति कृत्यतृचोर्विधिः॥

२८९३-चित्य और अग्निचित्य यह दो पद निपातनसे सिद्ध हों। चीयतेऽसौ इस विग्रहमें-चित्यः अग्निः। अग्नेश्चयनम् इस विग्रहमें-अग्निचित्या। "प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च (२८१७)" इस सूत्रसे कृत्य प्रत्यय हुआ। त्वया गन्तव्यम्। गमनीयम्। गम्यम्। इस स्थानमें लोट्के द्वारा कृत्य प्रत्ययको बाध न हो। इस कारण दुबारा कृत्य प्रत्ययका विधान कियाहै स्त्री प्रत्ययाधिकारके परे वासरूप विधि कहीं २ न हो इसमें यह पुनः कृत्यविधान ज्ञापक है। उससे यह हुआ कि, क्त ल्युट् तुमुन् और खलर्थ प्रत्यय चिकीर्षित होनेपर वासरूप विधि नहीं होगी। "अर्हे कृत्यतृचश्च (२८२२)" इस सूत्रसे कृत्य प्रत्यय और तृच् प्रत्यय भी होगा। स्तोतुमर्हः इस विग्रहमें स्तुत्यः स्तुतिकर्म्म। स्तोता स्तुतिकर्त्ता। लिङ्के द्वारा बाध न हो इस निमित्त कृत्य और तृच् प्रत्ययका विधान है॥

२८९४ भव्यगेयप्रवचनीयोपस्थानीयजन्याप्लाव्यापात्या वा। ३। ४। ६८॥

एते कृत्यान्ताः कर्तरि वा निपात्यन्ते। पक्षे तयोरेवेति सकर्मकात्कर्मणि। अकर्मकात्तु भावे ज्ञेयाः। भवतीति भव्यः। भव्यमनेन वा। गायतीति गेयः साम्नामयम्। गेयं सामानेन वा इत्यादि। शकि लिङ् च। ३। ३। १७२। चात्कृत्याः। वोढुं शक्यो वोढव्यः। वहनीयो वाह्यः। लिङा बाधा मा भूदिति कृत्योक्तिः॥ लाघवादनेनैव ज्ञापनसंभवे प्रैषादिसूत्रे कृत्याश्चेति सुत्यजम्। अर्हे कृत्यतृचोर्ग्रहणं च॥

॥ इति कृत्सु कृत्यप्रक्रिया॥

२८९४-भव्य, गेय, प्रवचनीय, उपस्थानीय, जन्य, आप्लाव्य, आपात्य यह सम्पूर्ण कृत्यप्रत्ययान्त पद कर्तामें विकल्प करके निपातनसे सिद्ध हों। पक्षमें "तयोरेव" इस सूत्रसे सकर्म्मक धातुके उत्तर कर्म्ममें और अकर्म्मक धातुके उत्तर भावमें ही उक्त प्रत्यय होंगे। भवति इस विग्रहमें भव्यः। भव्यमनेन वा। गायति इस विग्रहमें गेयः। साम्नामयम्। गेयं सामानेन वा इत्यादि। "शकि लिङ् च (२८३३)" इस सूत्रमें चकारनिर्देशके कारण कृत्य प्रत्यय हो। वोढुं शक्यः इस

विग्रहमें वोढव्यः । वहनीयो वाह्यः । इस स्थानमें लिङ्के द्वारा कृत्यका बाध न हो इस कारण कृत्योक्ति है । लाघवके कारण इस चकारसे ही वासरूप विधिकी अप्रवृत्तिका ज्ञापक संभव होनेपर प्रैषादि सूत्रमें कृत्याश्च यह अंश त्याग करना उचित है । और "अर्हे कृत्यतृचश्च" इस सूत्रमें "कृत्यतृचः" इस अंशका भी त्याग करना उचित है ॥

॥ इति कदन्तकृत्यप्रक्रिया ॥

अथ कृत्प्रक्रिया ।

२८९६ ण्वुल्तृचौ । ३ । १ । १३३ ॥

धातोरेतौ स्तः । कर्तरि कृदिति कर्त्रर्थे । युवोरनाकौ । कारकः । कर्ता । वोढुमर्हो वोढा । कारिका । कर्त्री । गाङ्कुटेति ङित्त्वम् । कुटिता । अञ्णिदित्युक्तेर्न ङित्त्वम् । कोटकः । विज इट् । विजिता । हनस्तोऽचिण्णलोः । घातकः । आतो युक् । दायकः । नोदात्तोपदेशस्येति न वृद्धिः । शमकः । दमकः । अनिटस्तु नियामकः । जनिवध्योश्च । जनकः । वध हिंसायाम् । वधकः । रधिजभोरचि । रन्धकः । जम्भकः । नेट्यलिटि रधेः । रधिता-रद्धा । मस्जिनशोरिति नुम् । मङ्क्ता । नंष्टा-नशिता । रभेरशब्लिटोः । रम्भकः । रब्धा । लभेश्च । लम्भकः । लब्धा । तीषसह- । एषिता-एष्टा । सहिता-सोढा । दरिद्रातेरालोपः । दरिद्रिता । ण्वुलि न । दरिद्रायकः । कृत्यल्युट इत्येव सूत्रमस्तु । यत्र विहितास्ततोऽन्यत्रापि स्युरित्यर्थात् । एवं च बहुलग्रहणं योगविभागेन कृन्मात्रस्यार्थव्यभिचारार्थम् । पादाभ्यां ह्रियते पादहारकः । कर्मणि ण्वुल् । क्रमेः कर्तर्यात्मनेपदविषयात्कृत इण्निषेधो वाच्यः ॥ * ॥ प्रक्रन्ता । कर्तरीति किम् । प्रक्रमितव्यम् । आत्मनेपदेति किम् । संक्रमिता । अनन्यभावो विषयशब्दः । तेनानुपसर्गाद्वेति विकल्पार्हस्य न निषेधः । क्रमिता । तदर्हत्वमेव तद्विषयत्वम् । तेन क्रन्तेत्यपीति केचित् । गमेरिडित्यत्र परस्मैपदग्रहणं तङानयोरभावं लक्षयति । सञ्जिगमिषिता । एवं न वृद्ध्यश्चतुर्भ्यः । विवृत्सिता । यङन्तात् ण्वुल् । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्न वृद्धिः । पापचकः । यङ्लुगन्तात्तु । पापाचकः ॥

२८९६-धातुके उत्तर कर्तामें ण्वुल् और तृच् प्रत्यय हों । "कर्तरि कृत् (२८३२)" इस सूत्रसे कर्त्रर्थमें ही कृत् प्रत्यय होगा । ण्वुल् प्रत्ययके णकारकी इत्संज्ञा हुई पूर्व स्वरको वृद्धि हुई और स्वरार्थलकारकी इत्संज्ञा हुई " वु " शेष रहा । तृच् प्रत्ययके चकारकी इत्संज्ञा हुई । " तृ " शेष रहा । " युवोरनाकौ १२४७ " इस सूत्रसे वुके स्थानमें अक् आदेश हुआ । यथा, कारकः । कर्ता । वोढुमर्हः इस विग्रहमें वोढा । कारिका, कर्त्री । " गाङ्कुटादिभ्यो० २४६१" इस सूत्रसे ङित्त्व हुआ । कुटिता । " अञ्णित् " इस उक्तिके कारण ङित्त्व नहीं होगा । कोटकः । "विज इट् २५३६ " इस सूत्रसे इडादि प्रत्यय ङिद्वत् हो । यथा, विजिता । "हनस्तोऽचिण्णलोः२५७४" इस सूत्रसे हन् धातुके नकारको तकार आदेश हुआ । घातकः । " आतो युक् २७६१ " इस सूत्रसे युगागम हुआ । दायकः । "नोदात्तोपदेशस्य२७६३" इस सूत्रसे वृद्धि नहीं होगी । शमकः । दमकः । अनिट् धातुका नियामकः ऐसा रूप होगा । "जनिवध्योश्च २५१२" इस सूत्रसे उपधाको वृद्धि नहीं होगी । जनकः । वध धातु हिंसा अर्थमें है वधकः । "रधिजभोरचि २३०२" इस सूत्रसे नुम्का आगम हुआ । रंधकः । जम्भकः । "नेट्यलिटि रधेः २५१६" इस सूत्रसे, "रधिजभोरचि"सूत्रसे प्राप्त नुम्का निषेध हुआ । रधिता, रद्धा । "मस्जिनशोर्झलि २५१७ " इस सूत्रसे नुम् हुआ । मङ्क्ता, नंष्टा, नशिता । "रभेरशब्लिटोः२५८१"इससे नुम हुआ । रम्भकः । रब्धा । "लभेश्च २५८२" इस सूत्रसे लभ् धातुको नुम् हुआ । लम्भकः । लब्धा । "तीषसह०२३४०"इस सूत्रसे विकल्प करके इट् हुआ । एषिता, एष्टा । सहिता, सोढा । दरिद्रा धातुके आकारका लोप हुआ । दरिद्रिता । ण्वुल् प्रत्यय परे रहते आकारका लोप नहीं होगा । दरिद्रायकः । "कृत्यलुटो बहुलम् २८४१" इस सूत्रमें बहुल पद न देकर "कृत्यलुटः २८४१" ऐसा ही सूत्र करते बहुल पदका ग्रहण क्यों किया ? जिस स्थलमें कृत्य और ल्युट् प्रत्यय विहित हैं उनसे भिन्न स्थलमें भी हो यह अर्थ "कृत्यल्युटः" इस सूत्रका होगा तो बहुलग्रहण योगविभागके द्वारा कृन्मात्र अर्थके व्यभिचारके लिये जानना चाहिये । पादाभ्यां ह्रियते पादहारकः । इस स्थलमें कर्ममें ण्वुल् प्रत्यय हुआहै ।

"क्रमेकर्त्तर्य्यात्मनेपदविषयात्कृत इण्निषेधो वाच्यः" अर्थात् आत्मनेपद विषयीभूत क्रमधातुके उत्तर जो कृत् उसके कर्त्तामें इट् न हो * प्रक्रन्ता । कर्तरि यह पद सूत्रमें क्यों किया ? प्रक्रमितव्यम् । यहां भी निषेध होजायगा इसलिये उक्त पद कियाहै । आत्मनेपदविषयीभूतसे भिन्न स्थलमें अर्थात् परस्मैपदविषयीभूत स्थलमें इट् होगा । यथा, संक्रमिता । इस स्थानमें विषय शब्द अनन्यभाव रूप अर्थमें है । आत्मनेपदसे भिन्नका अविषय होकर भी तन्मात्रका विषय जानना चाहिये । उससे यह हुआ कि नित्यात्मनेपदी जो क्रम धातु उससे परे जो कृत् उसको इट् न हो इस कारण "अनुपसर्गाद्वा २७१६" इस सूत्रसे विकल्प करके आत्मनेपदके योग्य जो क्रम धातु उसके उत्तर कृत्को इट्का निषेध नहीं होगा । क्रमिता । तदर्हत्व ही तद्विषयत्व जानना चाहिये । इस कारण क्रन्ता ऐसा पद भी कोई २ प्रयोग करते हैं । "गमेरिट् २४०१" इस सूत्रमें परस्मैपद ग्रहणसे आत्मनेपद और शानच् प्रत्ययका अभाव दिखातेहैं । सञ्जिगमिषिता ।

इसी प्रकार " न वृद्धयश्चतुर्भ्यः २३४८ " इस सूत्रमें भी आत्मनेपद और शानच्का अभाव दिखाया है । विवृत्सिता । यङन्तके उत्तर ण्वुल् प्रत्यय होनेपर अल्लोपके स्थानिवत्त्वके कारण वृद्धि नहीं होगी । पापचकः । यङ्लुगन्तके उत्तर ण्वुल करनेपर पापाचकः ऐसा पद होगा ॥

२८९६ नंदिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः । ३ । १ । १३४ ॥

नन्द्यादेर्ल्युर्ग्रह्यादेर्णिनिः पचादेरच् स्यात् । नन्दयतीति नन्दनः । जनमर्दयतीति जनार्दनः। मधुं सूदयतीति मधुसूदनः । विशेषेण भीषयतीति विभीषणः । लवणः । नन्द्यादिगणे निपातनाण्णत्वम् । ग्राही । स्थायी । मन्त्री । विशयी । वृद्ध्यभावो निपातनात् । विषयी । इह षत्वमपि । परिभावी । परिभवी । पाक्षिको वृद्ध्यभावो निपात्यते । पचादिराकृतिगणः । शिवशमरिष्टस्य करे । कर्मणि घटोऽठच् इति सूत्रयोः करोतेर्घटेश्चाच्प्रयोगात् । अच्प्रत्यये परे यङ्लुग्विधानाच्च । केषांचित्पाठस्त्वनुबन्धासञ्जनार्थः । केषांचित्प्रपञ्चार्थः । केषांचिद्बाधकबाधनार्थः । पचतीति पचः । नदट् । चोरट् । देवट् । इत्यादयष्टितः । नदी । चोरी । देवी । दीव्यतेरिगुपधेति कः प्राप्तः । जारभरा । श्वपचा । अनयोः कर्मण्यण् प्राप्तः । न्यङ्क्वादिषु पाठात् श्वपाकोऽपि । यङोऽचि चेति लुक् । न धातुलोप इति गुणवृद्धिनिषेधः । चेक्रियः । नेन्यः । लोलुवः । पोपुवः । मरीमृजः ॥ चरिचलिपतिवदीनां वा द्वित्वमच्याक् चाभ्यासस्येति वक्तव्यम् ॥ * ॥ आगमस्य दीर्घत्वसामर्थ्यादभ्यासह्रस्वो हलादिःशेषश्च न । चराचरः । चलाचलः । पतापतः । वदावदः ॥ हन्तेर्घत्वं च ॥ * ॥ घत्वमभ्यासस्य उत्तरस्य त्वभ्यासाच्चेति कुत्वम् । घनाघनः ॥ पाटेर्णिलुक्चोक्च दीर्घश्चाभ्यासस्य ॥ * ॥ पाटूपटः । पक्षे चरः । चलः । पतः । वदः । हनः । पाटः । रात्रेः कृतीति वा नुम् । रात्रिञ्चरो रात्रिचरः ॥

२८९६–नंद्यादि धातुके उत्तर ल्यु प्रत्यय हो, ग्रह्यादि धातुके उत्तर णिनि प्रत्यय हो और पचादि धातुके उत्तर अच् प्रत्यय हो, यथा–नन्दयति इस विग्रहमें नन्दनः । जनमर्दयति इस विग्रहमें जनार्दनः । मधुं सूदयतीति मधुसूदनः । विशेषेण भीषयते इस विग्रहमें विभीषणः । लवणः । नन्दादि गणको पाणिनिजीने उच्चारण कियाहै इस हेतुसे निपातनके कारण णत्व हुआ । ग्राही । स्थायी । मंत्री । विशयी । निपातनके कारण वृद्धिका अभाव होगा । इस स्थानमें विषयी पदको षत्व भी निपातनसे हुआहै । परिभावी । परिभवी इस स्थानमें निपातनसे पाक्षिक वृद्धिका अभाव होताहै । "शिवशमरिष्टस्य करे (३४८९)" "कर्मणि घटोऽठच् (१८३६)" इन दोनों सूत्रोंमें कृ धातुके उत्तर और घट् धातुके उत्तर अच् प्रयोगके कारण और अच् प्रत्यय परे रहते "यङोऽचि च (२६५०)" इस सूत्रसे यङ्लुक्का विधान कियाहै इससे पचादि धातु आकृतिगण है। पचादिगणमें कितनेही धातुओंका पाठ अनुबंधके आसञ्जनके लिये है कितनेही धातुओंका विस्तारार्थ है । कितनेही धातुओंका बाधकबाधकनार्थ है । पचति इस विग्रहमें पचः । नदट्, चोरट्, देवट् इत्यादि शब्द टित् हैं । नदी । चोरी । देवी । दिव् धातुके उत्तर "इगुपध०(२८९७)" इस सूत्रसे क प्रत्यय प्राप्त हुआ है और जारभरा, श्वपचा इन दोनों पदोंमें "कर्मण्यण्"इससे अण् प्रत्यय प्राप्त हुआ । न्यङ्कादि मध्यमें पाठके कारण कुत्व होकर श्वपाकः पद सिद्ध होगा । "यङोऽचि" इस सूत्रसे यङ्लुक् होगा । "न धातुलोपः ० (२६५६)" इस सूत्रसे गुण और वृद्धिका निषेध हुआ । चेक्रियः । नेन्यः । लोलुवः । पोपुवः । परीमृजः ।

"चरिचलिपतिवदीनां वा द्वित्वमच्याक् चाभ्यासस्येति वक्तव्यम्" अर्थात् चर, चल, पत,वद इन सम्पूर्ण धातुओंको विकल्प करके अच् परे द्वित्व और अभ्यासको आक्का आगम हो । * आगमको दीर्घ करनेके कारण अभ्यासको ह्रस्व और "हलादिःशेषः (२१७९)" नहीं होगा । चराचरः । चलाचलः । पतापतः । वदावदः ।

"हन्तेर्घत्वञ्च " अर्थात् हन धातुके हकारको घत्व भी हो* । यह घत्व अभ्यासको होगा और उत्तर पदको " अभ्यासाच्च (२४३०)" इस सूत्रसे कुत्व होगा । घनाघनः ।

"पाटेर्णिलुक्चोक्च दीर्घश्चाभ्यासस्य" अर्थात् इससे पाटिधातुके णि प्रत्ययका लुक्, द्वित्व, ऊक् और अभ्यासको दीर्घ होगा । पाटूपटः । पक्षमें चरः । चलः । पतः । वदः । हनः । पाटः । "रात्रेः कृति० (१००८)" इस सूत्रसे विकल्प करके नुम् होकर–रात्रिञ्चरः, रात्रिचरः ॥

२८९७ इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः । ३ । १ । १३५ ॥

एभ्यः कः स्यात् । क्षिपः । लिखः । बुधः । कृशः । ज्ञः । प्रीणातीति प्रियः । किरतीति किरः । वासरूपविधिना ण्वुल्तृचावपि । क्षेपकः। क्षेप्ता ॥

२८९७–इगुपध धातु, ज्ञा धातु, प्री धातु और कॄ धातुओंके उत्तर कर्तामें क प्रत्यय हो, क्षिपः । लिखः । बुधः । कृशः । ज्ञः । प्रीणाति, इस विग्रहमें प्रियः । किरति, इस विग्रहमें किरः । वासरूपविधिके द्वारा ण्वुल् और तृच् प्रत्यय भी होगा, क्षेपकः । क्षेप्ता ॥

२८९८ आतश्चोपसर्गे । ३ । १ । १३६ ॥

कः स्यात् । श्याद्व्यधेति णस्यापवादः । सुग्लः । प्रज्ञः ॥

२८९८-उपसर्ग उपपद होनेपर आकारान्त धातुके उत्तर क प्रत्यय हो, यह सूत्र "श्याद्व्यधा० (२९०३)" इस सूत्रसे विहित ण प्रत्ययका अपवाद है । सुग्लः । प्रज्ञः ॥

२८९९ पाघ्राध्माधेट्दृशः शः । ३ । १ । १३७ ॥

पिबतीति पिबः । जिघ्रः । धमः । धयः । धया कन्या । धेटष्टित्वात् स्तनन्धयीति खशीव ङीप् प्राप्तः खशोऽन्यत्र नेष्यत इति हरदत्तः । पश्यतीति पश्यः । घ्रः संज्ञायां न । व्याघ्रादिभिरिति निर्देशात् ॥

२८९९-पा, घ्रा, ध्मा, धेट् और दृश् धातुओंके उत्तर कर्तामें श प्रत्यय हो, पिबति, इस विग्रहमें पिबः । जिघ्रः । धमः । धयः । धया कन्या । धेट् धातुको टित्वके कारण 'स्तनन्धयी' इसमें जैसे खशन्तसे ङीप् होताहै, वैसे यहां भी ङीप् प्राप्त हुआ, परन्तु खश् प्रत्ययसे अन्यत्र ङीप् नहीं होगा, ऐसा हरदत्त कहतेहैं । पश्यति, इस विग्रहमें पश्यः । घ्रा धातुके उत्तर संज्ञा होनेपर श प्रत्यय नहीं होगा, क्योंकि, "व्याघ्रादिभिः (७३५)" ऐसा निर्देश है ॥

२९०० अनुपसर्गाल्लिम्पविन्दधारिपारिवेद्युदेजिचेतिसातिसाहिभ्यश्च । ३ । १ । १३८ ॥

शः स्यात् । लिम्पः । विन्दः । धारयः । पारयः । वेदयः । उदेजयः । चेतयः । सातिः सुखार्थः सौत्रो हेतुमण्ण्यन्तः सातयः । वासरूपन्यायेन क्विपि सात परमात्मा । सात्वन्तो भक्ताः । षह मर्षणे चुरादिः । हेतुमण्ण्यन्तो वा । साहयः । अनुपसर्गात्किम् । प्रलिपः ॥ नौ लिम्पेर्वाच्यः ॥ * ॥ निलिम्पा देवाः ॥ गवादिषु विन्देः संज्ञायाम् ॥ * ॥ गोविन्दः । अरविन्दम् ॥

२९००-उपसर्ग पूर्वमें न हो ऐसे लिम्प, विन्द, धारि, पारि, वेदि, उत्पूर्वक एजि, चेति, साति, साहि धातुओंके उत्तर श प्रत्यय हो, लिम्पः । विन्दः । धारयः । पारयः । वेदयः । उदेजयः । चेतयः । साति धातु सुखार्थक, सौत्र हेतुमण्ण्यन्त है । सातयः । वासरूपन्यायसे क्विप् प्रत्यय परे 'सात्' होगा । सात् शब्दसे परमात्मा समझना । सात्वन्तो भक्ताः । षह धातु मर्षणमें है, यह चुरादिगणीय है, अथवा हेतुमण्णिजन्त है, साहयः । उपसर्गके पर होनेपर 'प्रलिपः' ऐसा होगा ।

निपूर्वक लिम्प धातुके उत्तर श प्रत्यय हो * यथा-निलिम्पाः देवाः ।

"गवादिषु विन्देः संज्ञायाम्" अर्थात् गवादि उपपद होनेपर संज्ञामें विन्द धातुके उत्तर श प्रत्यय हो * यथा-गां, सुवं, वेदं, स्वर्गं, वेदं वा विन्दति गोविन्दः । अरविन्दम् ॥

२९०१ ददातिदधात्योर्विभाषा । ३ । १ । १३९ ॥

शः स्यात् । ददः । दधः । पक्षे वक्ष्यमाणो णः । अनुपसर्गादित्येव । प्रदः । प्रधः ॥

२९०१-जुहोत्यादिगणीय जो दा धातु और धा धातु उनके उत्तर विकल्प करके श प्रत्यय हो, ददः । दधः । पक्षमें वक्ष्यमाण ण प्रत्यय होगा । यह सूत्र भी उपसर्ग पूर्वमें न रहते ही होगा, इस कारण 'प्रदः । प्रधः' यहां न हुआ ॥

२९०२ ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः । ३ । १ । १४ ॥

इतिशब्द आद्यर्थः । ज्वलादिभ्यः कसन्तेभ्यो णः स्याद्वा । पक्षेऽच् ज्वालः । ज्वलः । चालः । चलः । अनुपसर्गादित्येव । उज्ज्वलः ॥ तनोतेरुपसंख्यानम् ॥ * ॥ इहानुपसर्गादिति विभाषेति च न संबध्यते । अवतनोतीत्यवतानः ॥

२९०२-इस स्थलमें इति शब्द आद्यर्थक है । 'ज्वल दीप्तौ' इस धातुसे 'कस् गतौ' इस धातुतक भ्वादि पठित जो धातु उनके उत्तर विकल्पसे ण प्रत्यय हो, विकल्प पक्षमें अच् प्रत्यय होगा, यथा-ज्वालः, ज्वलः । चालः, चलः । यह विधि भी उपसर्गके पर न होनेपर ही होगा, इससे 'उज्ज्वलः' यहां न हुआ ।

तन् धातुके उत्तर ण प्रत्यय हो * इस स्थानमें 'अनुपसर्गात्' और 'विभाषा' का सम्बन्ध नहीं होताहै, अवतनोति, इस विग्रहमें अवतानः ॥

२९०३ श्याद्व्यधास्रुसंस्र्वतीणवसावहलिहश्लिषश्वसश्च । ३ । १ । १४१ ॥

श्यैङ्प्रभृतिभ्यो नित्यं णः स्यात् । श्यैङोऽवस्यतेश्चादन्तत्वात्सिद्धे पृथग्ग्रहणमुपसर्गे कं बाधितुम् । अवश्यायः । प्रतिश्यायः । आत् । दायः । धायः । व्याधः । स्रु गतौ आङ्पूर्वः संपूर्वश्च । आस्रावः । संस्रावः । अत्यायः । अवसायः । अवहारः । लेहः । श्लेषः । श्वासः ॥

२९०३-श्यैङ् धातु, आदन्त धातु, व्यध धातु, आङ्पूर्वक स्रु धातु, संपूर्वक स्रु धातु, अतिपूर्वक इण् धातु, अवपूर्वक सो धातु, अवपूर्वक हृ धातु, लिह धातु, श्लिष धातु, और श्वस धातुओंके उत्तर कर्तामें नित्य ण प्रत्यय हो । श्यैङ् और अवपूर्वक सो धातुके उत्तर आदन्तत्वके कारण ण प्रत्यय सिद्ध होनेपर भी पृथक् २ कथन केवल उपसर्ग उपपद रहते प्रत्ययको बाधनार्थ है । अवश्यायः । प्रतिश्यायः । आदन्त धातुके उदाहरण, यथा-दायः । धायः । व्याधः । गत्यर्थक स्रु धातु आङ्पूर्वक और संपूर्वक है, यथा-आस्रावः । संस्रावः । अत्यायः । अवसायः । अवहारः । लेहः । श्लेषः । श्वासः ॥

२९०४ दुन्योरनुपसर्गे ।३।१। १४२ ॥

णः स्यात् । दुनोतीति दावः । नीसाहचर्यात्सानुबन्धकाद्दुनोतेरेव णः । दवतेस्तु पचाद्यच् । दवः । नयतीति नायः । उपसर्गे तु प्रदवः । प्रणयः ॥

२९०४-उपसर्ग पूर्वमें न रहते दु और नी धातुके उत्तर कर्तामें ण प्रत्यय हो, यथा-दुनोति, इस विग्रहमें दावः । नी धातुके साहचर्यके कारण सानुबंध दु धातुके उत्तर ही ण प्रत्यय होगा । भ्वादिगणीय धातुके उत्तर तो पचादित्वके कारण अच् प्रत्यय होगा । दवः । नयति, इस विग्रहमें नायः । उपसर्गपूर्वक होनेपर तो ' प्रदवः । प्रणयः ' इस प्रकार होगा ॥

२९०५ विभाषा ग्रहः । ३। १।१४३ ॥

णो वा । पक्षेऽच् । व्यवस्थितविभाषेयम् । तेन जलचरे ग्राहः । ज्योतिषि ग्रहः । भवतेश्चेति काशिका । भवो देवः संसारश्च । भावाः पदार्थाः । भाष्यमते तु प्राप्त्यर्थाच्चुरादिण्यन्तादच् । भावः ॥

२९०५-ग्रह धातुके उत्तर विकल्प करके ण प्रत्यय हो, पक्षमें अच् प्रत्यय होगा । यह व्यवस्थित विभाषा है, उससे यह हुआ कि, जलचर अर्थमें ग्राहः इस स्थलमें ण प्रत्यय हुआ । ज्योतिष् अर्थमें ' ग्रहः ' इस स्थानमें ण प्रत्यय नहीं हुआ ॥

भू धातुके उत्तर ण प्रत्यय हो, ऐसा काशिकाकारने कहा है । भवो देवः संसारश्च । भावाः पदार्थाः । भाष्यकारके मतसे तो चुरादिणिजन्त प्राप्त्यर्थक भू धातुके उत्तर अच् प्रत्यय करके 'भावः ' पद सिद्ध हुआहै ॥

२९०६ गेहे कः । ३ । १ । १४४ ॥

गेहे कर्तरि ग्रहेः कः स्यात् । गृह्णाति धान्यादिकमिति गृहम् । तात्स्थ्याद्गृहा दाराः ॥

२९०६-गेह कर्त्ता होनेपर ग्रह धातुके उत्तर क प्रत्यय हो गृह्णाति धान्यादिकमिति=गृहम् तात्स्थ्यात् गृहाः दाराः । अर्थात् धान्यादिको जो ग्रहणकरे उसको गृह कहतेहैं, उसमें रहनेके कारण गृह स्त्रीको भी कहतेहैं ॥

२९०७ शिल्पिनि ष्वुन् ।३ ।१।१४५॥

क्रियाकौशलं शिल्पं तद्वत्कर्तरि ष्वुन् स्यात् ॥ नृतिखनिरञ्जिभ्य एव ॥ * ॥ नर्तकः । नर्तकी । खनकः । खनकी ॥ असि अकेऽने च रञ्जेर्नलोपो वाच्यः ॥ *॥ रजकः । रजकी । भाष्यमते तु नृतिखनिभ्यामेव ष्वुन् । रञ्जेस्तु-क्वुन् शिल्पिसंज्ञयोरिति क्वुन् । टाप् । रजिका । पुंयोगे तु रजकी ॥

२९०७-क्रिया कौशलका नाम शिल्प है तद्वान् कर्त्ता, होनेपर धातुके उत्तर ष्वुन् प्रत्यय हो ।

''नृतिखनिरञ्जिभ्य एव'' अर्थात् यह ष्वुन् प्रत्यय, नृत, खन, रञ्ज, धातुओंके उत्तर ही हो * नर्त्तकः । नर्त्तकी । खनकः । खनकी ।

''असि अकेऽने च रञ्जेर्नलोपो वाच्यः '' अर्थात् अस्, अक और अन प्रत्यय परे रहते रञ्ज धातुके नकारका लोप हो * रजकः । रजकी । भाष्यकारके मतसे तो नृत और खन धातुके उत्तर ही ष्वुन् होगा, रञ्ज धातुके उत्तर तो ''क्वुन्-शिल्पि संज्ञयोः'' इससे क्वुन् प्रत्यय होगा, पश्चात् टाप् होकर-रजिका । पुंयोगमें तो रजकी ऐसा होगा ॥

२९०८ गः स्थकन् । ३ । १ । १४६॥

गायतेः स्थकन् स्यात् । शिल्पिनि कर्तरि । गाथकः ॥

२९०८-शिल्पी कर्त्ता होनेपर गा धातुके उत्तर थकन् प्रत्यय हो, गाथकः ॥

२९०९ ण्युट् च । ३ । १ । १४७॥

गायनः । टित्त्वाद्गायनी ॥

२९०९-शिल्पी कर्त्ता होनेपर गा धातुके उत्तर ण्युट् प्रत्यय भी हो, गायनः । टित्वके कारण ङीप् होकर गायनी ऐसा होगा ॥

२९१० हश्च व्रीहिकालयोः।३।१।१४८॥

हाको हाङश्च ण्युट् स्यात् व्रीहौ काले च कर्तरि । जहात्युदकमिति हायनो व्रीहिः । जहाति भावानिति हायनो वर्षम् । जिहीते प्राप्नोतीति वा ॥

२९१०-व्रीहि और काल कर्त्ता होनेपर ओहाक् और ओहाङ् धातुके उत्तर ण्युट प्रत्यय हो, जहात्युदकम्, इस विग्रहमें हायनो व्रीहिः । जहाति भवान्, इस विग्रहमें हायनो वर्षम् इसी प्रकार जिहीते अर्थात् प्राप्नोति, इस विग्रहमें भी उक्त पद हुआ ॥

२९११ प्रुसृल्वः समभिहारे वुन् । ३ । १ । १४९ ॥

समभिहारग्रहणेन साधुकारित्वं लक्ष्यते । प्रवकः । सरकः । लवकः ॥

२९११-प्रु, सृ, लू इन तीन धातुओंके उत्तर समभिहारार्थमें वुन् प्रत्यय हो, समभिहार शब्दका ग्रहण करनेसे साधुकारित्व लक्षित होताहै । प्रवकः । सरकः । लवकः ॥

२९१२ आशिषि च । ३ ।१ ।१५० ॥

आशीर्विषयार्थवृत्तेर्धातोर्वुन् स्यात्कर्तरि । जीवतात्-जीवकः । नन्दतात्-नन्दकः । आशीः प्रयोक्तुर्धर्मः । आशासितुः पित्रादेरियमुक्तिः ॥

२९१२-आशीरर्थमें धातुके उत्तर कर्तामें वुन् प्रत्यय हो, जीवतात्, इस विग्रहमें जीवकः । नन्दतात्, इस विग्रहमें नन्दकः । आशीर्वाद प्रयोक्ताका धर्म है । सम्यक् प्रकारसे शासन कर्त्ता पिता माता प्रभृतिकी यह उक्ति है ॥

२९१३ कर्मण्यण् । ३ । २ । १ ॥

कर्मण्युपपदे धातोरण् प्रत्ययः स्यात् । उपपदसमासः । कुम्भं करोतीति कुम्भकारः । आदित्यं पश्यतीत्यादावनभिधानान्न ॥ शीलिकामिभक्ष्याचरिभ्यो णः ॥ * ॥ अणोपवादार्थं वार्तिकम् । मांसशीला । मांसकामा । मांसभक्षा । कल्याणाचारा ॥ ईक्षिक्षमिभ्यां च ॥*॥ सुखप्रतीक्षा । बहुक्षामा । कथं तर्हि गङ्गाधरभूधरादयः । कर्मणःशेषत्वविवक्षायां भविष्यन्ति ॥

२९१३-कर्म उपपद होनेपर धातुके उत्तर अण् प्रत्यय हो "उपपदमतिङ्" इस सूत्रसे उपपद समास हुआ, यथा-कुम्भं करोति, इस विग्रहमें कुम्भकारः । आदित्यं पश्यति, इत्यादि स्थलमें अनभिधानके कारण अण् नहीं होताहै ।

शील, कम्, भक्ष और आङ्पूर्वक चर धातुओंके उत्तर ण प्रत्यय हो * यह वार्तिक अण् प्रत्ययका अपवादार्थ है । मांसशीला । मांसकामा । मांसभक्षा । कल्याणाचारा ।

ईक्ष और क्षम धातुके उत्तर ण प्रत्यय हो * सुखप्रतीक्षा । बहुक्षमा । अण् प्रत्ययके सम्भव रहते गंगाधर और भूधरादि पद किस प्रकारसे सिद्ध हुए ? तो इसपर कहतेहैं कि, इस स्थलमें कर्मकी शेषत्वविवक्षामें होंगे ॥

२९१४ ह्वावामश्च । ३ । २ । २ ॥

अण् स्यात्कापवादः । स्वर्गह्वायः । तन्तुवायः । धान्यमायः ॥

२९१४-ह्वा, वा, मा धातुओंके उत्तर अण् प्रत्यय हो, यह अण् प्रत्यय क प्रत्ययका बाधक है, यथा-स्वर्गह्वायः । तन्तुवायः । धान्यमायः ॥

२९१५ आतोऽनुपसर्गे कः । ३ । २।३॥

आदन्ताद्धातोरनुपसर्गात्कर्मण्युपपदे कः स्यात्राऽण् । आतो लोपः । गोदः । पार्ष्णित्रम् । अनुपसर्गे किम् । गोसन्दायः ॥ कविधौ सर्वत्र संप्रसारणिभ्यो डः ॥ * ॥ ब्रह्म जिनाति ब्रह्मज्यः । सर्वत्र ग्रहणात्।आतश्चोपसर्गे । ३।३।१०६ । आह्वः । प्रह्वः ॥

२९१५-उपसर्ग पूर्वमें न रहते कर्म उपपद होनेपर आकारान्त धातुके उत्तर क प्रत्यय हो, अण् प्रत्यय न हो । आकारका लोप होकर-गोदः । पार्ष्णित्रम् । उपसर्ग पूर्वमें रहते तो गोसन्दायः ।

क प्रत्ययविधानमें सर्वत्र संप्रसारण होनेवाला है जिसके ऐसे धातुके उत्तर ड प्रत्यय हो * ब्रह्म जिनाति, इस विग्रहमें ब्रह्मज्यः सर्व ग्रहणके कारण उपसर्ग उपपद होनेपर आकारान्त धातुके उत्तर भी ड प्रत्यय ही होगा, यथा-आह्वः । प्रह्वः ॥

२९१६ सुपि स्थः । ३ । २ । ४ ॥

सुपीति योगो विभज्यते । सुपि उपपदे आदन्तात्कः स्यात् । द्वाभ्यां पिबतीति द्विपः । समस्थः । विषमस्थः। ततः स्थः । सुपि तिष्ठतेः कः स्यादारम्भसामर्थ्याद्भावे । आखूनामुत्थानमाखूत्थः ॥

२९१६-'सुपि' ऐसा सूत्र योगविभागसे कियाजाता है । सुबन्त उपपद होनेपर आकारान्त धातुके उत्तर क प्रत्यय हो, यथा-द्वाभ्यां पिबति, इस वि... द्विपः । समस्थः।विषमस्थः। पश्चात् योगविभागसे '... ऐसा द्वितीय सूत्र हुआ । सुबन्त उपपद होनेपर स्था धातुके उत्तर क प्रत्यय हो, आरम्भ सामर्थ्यके कारण भावमें क प्रत्यय होगा, जैसे-आखूनामुत्थानमाखूत्थः ॥

२९१७ प्रष्ठोऽग्रगामिनि । ८ । ३ । ९२॥

प्रतिष्ठत इति प्रष्ठो गौः । अग्रतो गच्छतीत्यर्थः । अग्रेति किम् । प्रस्थः ॥

२९१७-अग्रगामी अर्थमें प्रपूर्वक स्था धातुके उत्तर क प्रत्यय होनेपर निपातनसे षत्व होनेपर प्रतिष्ठते, इस विग्रहमें प्रष्ठो गौः । अग्रतो गच्छतीत्यर्थः । जिस स्थानमें अग्रगामी अर्थ नहीं होगा, उस स्थानमें षत्व नहीं होगा, यथा-प्रस्थः ॥

२९१८ अम्बाम्बगोभूमिसव्यापद्वित्रिकुशेकुशङ्क्वङ्गुमञ्जिपुञ्जिपरमेबर्हिर्दिव्यग्निभ्यः स्थः । ८ । ३ । ९७ ॥

स्थ इति कप्रत्ययान्तस्यानुकरणम् । षष्ठ्यर्थे प्रथमा । एभ्यः स्थस्य सस्य षः स्यात् । द्विष्ठः । त्रिष्ठः । इत ऊर्ध्वं कर्मणि सुपीति द्वयमप्यनुवर्तते । तत्राकर्मकेषु सुपीत्यस्य सम्बन्धः ॥

२९१८-'स्थ' यह क प्रत्ययान्तका अनुकरण है और उससे षष्ठ्यर्थमें प्रथमा हुई है । अम्ब, आम्ब, गो, भूमि, सव्य, अप, द्वि, त्रि, कुशे, कुशंकु, अंगु, मञ्जि, पुञ्जि, परमे, बर्हिष्, दिवि, अग्नि इन शब्दोंके उत्तर कप्रत्ययान्त स्था धातुके सकारको षत्व हो, द्विष्ठः । त्रिष्ठः । इसके आगे 'कर्मणि' 'सुपि' इन दोनोंकी अनुवृत्ति होगी, उनमें अकर्मक धातुओंमें 'सुपि' इसका संबन्ध होगा ॥

२९१९ तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः । ३ । २ । ५ ॥

तुन्दशोकयोः कर्मणोरुपपदयोराभ्यां कः स्यात्॥आलस्यसुखाहरणयोरिति वक्तव्यम् ॥*॥ तुन्दं परिमार्ष्टीति तुन्दपरिमृजोऽलसः । शोकापनुदः । सुखस्याहर्ता । अलसादन्यत्र तुन्दपरि-

मार्ज एव। यश्च संसारासारत्वोपदेशेन शोकमपनुदति स शोकापनोदः ॥ कप्रकरणे मूलविभुजादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ * ॥ मूलानि विभुजति मूलविभुजो रथः। आकृतिगणोऽयम् ॥ महीध्रः। कुध्रः। गिलतीति गिलः ॥

२९१९-तुन्द और शोक यह दो कर्म्म उपपद होनेपर यथाक्रम परिपूर्वक मृज धातुके उत्तर और अपपूर्वक नुद धातुके उत्तर क प्रत्यय हो।

आलस्य और सुखाहरणार्थमें क प्रत्यय हो ऐसा कहना चाहिये * यथा-तुन्दं परिमार्ष्टि, इस विग्रहमें तुन्दपरिमृजः। अलसः। शोकापनुदः। सुखस्याहर्त्ता। अलसभिन्नार्थमें 'तुन्दपरिमार्ज्जः' ऐसा ही होगा। जो व्यक्ति संसारके असारत्व उपदेशसे शोकका अपनोदन करताहै, उसका नाम शोकापनोद है।

कप्रकरणमें मूलविभुजादि शब्दोंसे क प्रत्ययको उपसंख्यान करना चाहिये * मूलानि विभुजति, इस विग्रहमें मूलविभुजो रथः। यह आकृतिगण है। महीध्रः। कुध्रः। गिलति, इस विग्रहमें गिलः ॥

२९२० प्रे दाज्ञः। ३। २। ६॥

दारूपाज्जानातेश्च प्रोपसृष्टात्कर्मण्युपपदे कः स्यादणोपवादः। सर्वप्रदः। पथिप्रज्ञः। अनुपसर्ग इत्युक्तेः प्रादन्यस्मिन्सति न कः। गोसम्प्रदायः॥

२९२०-कर्म्म उपपद होनेपर प्रपूर्वक दा और ज्ञा धातुके उत्तर कर्तामें क प्रत्यय हो, यह अण् प्रत्ययका अपवाद है, यथा-सर्वप्रदः। पथिप्रज्ञः, सूत्रमें अनुपसर्गे ऐसी उक्ति होनेसे प्रभिन्न सुबन्त उपपद होनेपर क प्रत्यय नहीं होगा, यथा-गोसम्प्रदायः ॥

२९२१ समि ख्यः। ३। २। ७॥

गोसंख्यः ॥

२९२१-सुबन्त उपपद होनेपर संपूर्वक ख्या धातुके उत्तर कर्त्तामें क प्रत्यय हो, यथा-गोसंख्यः ॥

२९२२ गापोष्टक्। ३। २। ८॥

अनुपसृष्टाभ्यामाभ्यां टक् स्यात्कर्मण्युपपदे। सामगः। सामगी। उपसर्गे तु सामसङ्गायः ॥ पिबतेः सुराशीध्वोरिति वाच्यम् ॥*॥ सुरापी। शीधुपी। अन्यत्र क्षीरपा ब्राह्मणी। सुरां पाति रक्षतीति सुरापा ॥

२९२२-कर्म्म उपपद होनेपर और उपसर्गपूर्वक न होनेपर गा धातु और पा धातुके उत्तर टक् प्रत्यय हो, यथा-सामगः। सामगी। उपसर्गपूर्वक होनेपर तो सामसङ्गायः।

सुरा और शीधु शब्द उपपद होनेपर पानवाचक पा धातुके उत्तर टक् प्रत्यय हो * सुरापी। शीधुपी। अन्य शब्द उपपद होनेपर नहीं होगा, क्षीरपा ब्राह्मणी। सुरां पाति रक्षति, इस विग्रहमें 'सुरापा' ऐसा पद होगा ॥

२९२३ हरतेरनुद्यमनेच्। ३। २। ९॥

अंशहरः। अनुद्यमने किम्। भारहारः ॥ शक्तिलाङ्गलांकुशतोमरयष्टिघटघटीधनुष्षु ग्रहेरुपसंख्यानम् ॥ * ॥ शक्तिग्रहः। लाङ्गलग्रहः ॥ सूत्रे च धार्यर्थे ॥ * ॥ सूत्रग्रहः। यस्तु सूत्रं केवलमुपादत्ते न तु धारयति तत्राणेव। सूत्रग्राहः॥

२९२३-अनुद्यमनार्थमें हृ धातुके उत्तर अच् प्रत्यय हो, यथा-अंशहरः। उद्यमनार्थ होनेपर-भारहारः ऐसा होगा।

शक्ति, लाङ्गल, अंकुश, तोमर, यष्टि, घट, घटी, धनुष् इन कर्म्मोंके उपपद होनेपर ग्रह धातुके उत्तर अच् प्रत्यय हो * यथा-शक्तिग्रहः। लाङ्गलग्रहः।

सूत्र कर्म उपपद होनेपर धारण अर्थमें ग्रह धातुके उत्तर अच् प्रत्यय हो * सूत्रग्रहः। जो तो सूत्र केवल ग्रहणमात्र करताहै, किन्तु धारण नहीं करताहै, उस स्थानमें अण् प्रत्यय ही होगा, सूत्रग्राहः ॥

२९२४ वयसि च। ३। २। १०॥

उद्यमनार्थं सूत्रम्। कवचहरः कुमारः ॥

२९२४-अवस्थारूप अर्थ गम्यमान होनेपर कर्म्म उपपद रहते हृञ् धातुके उत्तर अच् प्रत्यय हो, उद्यमनार्थ यह सूत्र है, यथा-कवचहरः कुमारः ॥

२९२५ आङि ताच्छील्ये। ३।२।११॥

पुष्पाण्याहरति तच्छीलः पुष्पाहरः। ताच्छील्ये किम्। भारहारः ॥

२९२५-कर्म्म उपपद होनेपर और ताच्छील्य गम्यमान होनेपर आङ्पूर्वक हृञ् धातुके उत्तर अच् प्रत्यय हो, पुष्पाण्याहरति तच्छीलः, इस विग्रहमें पुष्पाहरः। ताच्छीलार्थ न होनेपर अच् प्रत्यय नहीं होगा, जैसे-भारहारः।

२९२६ अर्हः। ३। २। १२॥

अर्हतेरच् स्यात्कर्मण्युपपदेऽणोपवादः। पूजार्हा ब्राह्मणी ॥

२९२६-कर्म्म उपपद होनेपर अर्ह धातुके उत्तर अच् प्रत्यय हो, यह सूत्र अण् प्रत्ययका अपवाद है। पूजार्हा ब्राह्मणी ॥

२९२७ स्तम्बकर्णयो रमिजपोः। ३। २। १३॥

हस्तिसूचकयोरिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ स्तम्बे रमते स्तम्बेरमो हस्ती। तत्पुरुषे कृतीति हलदन्तादिति वा ङेरलुक्। कर्णेजपः सूचकः ॥

२९२७-स्तम्ब और कर्ण शब्द उपपद होनेपर यथाक्रम रम और जप धातुके उत्तर अच् प्रत्यय हो।

यथाक्रम हस्ती और सूचक अर्थमें हो, ऐसा कहना चाहिये * यथा-स्तम्बे रमते=स्तम्बेरमो हस्ती, यहां "तत्पु-

रुपे कृति बहुलम् ९७२" अथवा " हलदन्तात्० ९६६ " इस सूत्रसे ङिका अलुक् हुआ । कर्णेजपः सूचकः ॥

२९२८ शमि धातोः संज्ञायाम् ।३।२।१४

शम्भवः । शंवदः । पुनर्धातुग्रहणं बाधकविषयेऽपि प्रवृत्त्यर्थम् । कृञो हेत्वादिषु टो मा भूत् । शङ्करा नाम परिव्राजिका तच्छीला च ॥

२९२८-शम् शब्द उपपद होनेपर संज्ञामें धातुके उत्तर अच् प्रत्यय हो । शम्भवः । शंवदः । धातुके अधिकारसे सिद्धि होनेपर भी पुनर्वार धातुका ग्रहण बाधकविषयमें भी प्रवृत्तिके निमित्त है, इस कारण कृञ् धातुके उत्तर हेतु आदि अर्थोंमें ट प्रत्ययको बाधकर अच् प्रत्यय ही होता है, यथा-शंकरा नाम परिव्राजिका तच्छीला च ॥

२९२९ अधिकरणे शेतेः । ३ । २ । १५ ॥

खे शेते खशयः ॥ * ॥ पार्श्वादिषूपसंख्यानम् ॥ पार्श्वाभ्यां शेते पार्श्वशयः । पृष्ठशयः । उदरेण शेते उदरशयः ॥ उत्तानादिषु कर्तृषु ॥ * ॥ उत्तानः शेते उत्तानशयः। अवमूर्धशयः । अवनतो मूर्धा यस्य सः अवमूर्धा अधोमुखः शेत इत्यर्थः । गिरौ डश्छन्दसि ॥ * ॥ गिरौ शेते गिरिशः । कथं तर्हि गिरिशमुपचचार प्रत्यहं सा सुकेशीति । गिरिरस्यास्तीति विग्रहे लोमादित्वाच्छः ॥

२९२९-अधिकरण उपपद होनेपर शीङ् धातुके उत्तर अच् प्रत्यय हो, यथा-खे शेते=खशयः ।

पार्श्वादि शब्द उपपद होनेपर शीङ् धातुके उत्तर अच् प्रत्यय हो * यथा-पार्श्वाभ्यां शेते=पार्श्वशयः।पृष्ठशयः । उदरेण शेते=उदरशयः ।

उत्तानादि कर्त्ता होनेपर शीङ् धातुके उत्तर अच् प्रत्यय हो * यथा-उत्तानः शेते उत्तानशयः । अवमूर्द्धशयः । अवनतो मूर्द्धा यस्य सः अवमूर्धा अधोमुखः शेते इत्यर्थः ।

वेदमें गिरि शब्द उपपद रहते शीङ् धातुके उत्तर ड प्रत्यय हो * गिरौ शेते=गिरिशः । वेदमें ड प्रत्यय होनेसे 'गिरिशमुपचचार प्रत्यहं सा सुकेशी' इस स्थलमें किस प्रकार गिरिश पद सिद्ध हुआहै ? तो इस स्थलमें गिरिरस्यास्ति इस विग्रहमें लोमादित्वके कारण श प्रत्यय हुआ है ॥

२९३० चरेष्टः । ३ । २ । १६ ॥

अधिकरणे उपपदे । कुरुचरः । कुरुचरी ॥

२९३०-अधिकरण उपपद होनेपर चर धातुके उत्तर ट प्रत्यय हो, यथा-कुरुषु चरति, इस विग्रहमें कुरुचरः । कुरुचरी ॥

२९३१ भिक्षासेनादायेषु च ।३।२।१७॥

भिक्षां चरतीति भिक्षाचरः । सेनाचरः । आदायेति ल्यबन्तम् । आदायचरः । कथं प्रेक्ष्य स्थितां सहचरीमिति । पचादिषु चरडिति पाठात् ॥

२९३१-भिक्षा, सेना और आदाय शब्द उपपद होनेपर चर धातुके उत्तर ट प्रत्यय हो, यथा-भिक्षां चरति, इस वाक्यमें भिक्षाचरः । सेनाचरः । 'आदय' पद आङ्पूर्वक दा धातुके उत्तर ल्यप् प्रत्यय करके सिद्ध हुआहै । आदायचरः । भिक्षादि उपपद न होनेसे ' प्रेक्ष्य स्थितां सहचरीम् ' इस स्थलमें सहचरी शब्द किस प्रकार सिद्ध हुआ ? तो इस स्थलमें पचादिकोंके मध्यमें चरट् इसका पाठ होनेसे टित्वके कारण ङीप् होताहै ॥

२९३२ पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सर्तेः ।३।२।१८॥

पुरस्सरः । अग्रतस्सरः । अग्रमग्रेणाग्रे वा सरतीत्यग्रेसरः । सूत्रेऽग्रे इति एदन्तत्वमपि निपात्यते । कथं तर्हि यूथं तदग्रसरगर्वितकृष्णसारमिति । बाहुलकादिति हरदत्तः ॥

२९३२-पुरस्, अग्रतस् और अग्रे शब्द उपपद होनेपर सृ धातुके उत्तर ट प्रत्यय हो, यथा-पुरस्सरः । अग्रतस्सरः । अग्रम् अग्रेण अग्रे वा सरति, इस विग्रहमें अग्रेसरः । सूत्रमें अग्रे इसमें एकारान्तत्व निपातनसे सिद्ध है, ' यूथं तदग्रसरगर्वितकृष्णसारम्' इस स्थलमें तो अग्रसर पद बाहुलकके कारण सिद्ध हुआहै, ऐसा हरदत्तका मत है ॥

२९३३ पूर्वे कर्तरि । ३ । २ । १९ ॥

कर्तृवाचिनि पूर्वशब्दे उपपदे सर्तेष्टः स्यात् । पूर्वः सरतीति पूर्वसरः । कर्तरि किम् । पूर्वं देशं सरतीति पूर्वसारः ॥

२९३३-कर्तृवाचक पूर्व शब्द उपपद होनेपर सृ धातुके उत्तर ट प्रत्यय हो, पूर्वः सरति, इस विग्रहमें पूर्वसरः । जिस स्थानमें कर्तृवाचक पूर्व शब्द नहीं होगा, उस स्थानमें पूर्वं देशं सरति, इस विग्रहमें 'पूर्वसारः ' ऐसा पद होगा ॥

२९३४ कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु । ३ । २ । २० ॥

एषु द्योत्येषु करोतेष्टः स्यात् । अतः कृकमीति सः । यशस्करी विद्या । श्राद्धकरः । वचनकरः ॥

२९३४-हेतु, ताच्छील्य और आनुलोम्य द्योत्य होनेपर कृञ् धातुके उत्तर ट प्रत्यय हो । " अतः कृकमि० १६० " इस सूत्रसे स आदेश होकर-यशस्करी विद्या । श्राद्धकरः । वचनकरः ॥

२९३५ दिवाविभानिशाप्रभाभास्करान्तानन्तादिबहुनान्दीकिंलिपिलिबिबलिभक्तिकर्तृचित्रक्षेत्रसंख्याजङ्घाबाह्वहर्यत्तद्धनुररुष्षु । ३ । २ । २१ ॥

एषु कृञष्टः स्यात् अहेत्वादावपि । दिवाकरः । विभाकरः । निशाकरः । कस्कादित्वात्सः । भास्करः । बहुकरः । बहुशब्दस्य वैपुल्यार्थ

संख्यापेक्षया पृथग्ग्रहणम् । लिपिलिबिशब्दौ पर्यायौ । संख्या । एककरः । द्विकरः । कस्कादित्वादहस्करः । नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्येति षत्वम् । धनुष्करः । अरुष्करः ॥ किंयत्तद्बहुषु कृञोऽज्विधानमिति वार्त्तिकम् ॥ * ॥ किंकरा । यत्करा । तत्करा । हेत्वादौ टं बाधित्वा परत्वादच् । पुंयोगे ङीष् । किङ्करी ॥

२९३५–दिवा, विभा, निशा, प्रभा, भास्, कार, अन्त, अनन्त, आदि, बहु, नान्दी, किम्, लिपि, लिबि, बलि, भक्ति, कर्तृ, चित्र, क्षेत्र, संख्या, जंघा, बाहु, अहर्, यद्, तद्, धनुस्, और अरुष् शब्द उपपद होनेपर कृञ् धातुके उत्तर हेतु, ताच्छील्य और आनुलोम्यसे भिन्न अर्थमें भी कर्तामें ट प्रत्यय हो, यथा–दिवाकरः । विभाकरः । निशाकरः । कस्कादित्वके कारण सत्व होकर–भास्करः । बहुकरः । बहु शब्दका विपुलता अर्थमें संख्यावाचकत्व न होनेके कारण पृथक् ग्रहण हुआहै । लिपि और लिबि शब्दपर्य्याय हैं । संख्यावाचक उपपद रहते, यथा–एककरः । द्विकरः, इत्यादि कस्कादिमें होनेसे 'अहस्करः' "नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य १५९" इससे षत्व होकर–धनुष्करः । अरुष्करः ।

किम्, यद्, तद्, और बहु शब्द उपपद होनेपर कृ धातुके उत्तर अच् प्रत्यय हो * यथा–किंकरा । यत्करा । तत्करा यहां हेतु, ताच्छील्य और आनुलोम्य अर्थमें परत्वके कारण ट प्रत्ययको बाधकर अच् प्रत्यय हुआ । पुंयोगमें उसके उत्तर ङीष् प्रत्यय होकर–किङ्करी ॥

२९३६ कर्मणि भृतौ । ३ । २ । २२ ॥

कर्मशब्दे उपपदे करोतेष्टः स्यात् । कर्मकरो भृतकः । कर्मकारोऽन्यः ॥

२९३६–कर्म्म शब्द उपपद होनेपर कृ धातुके उत्तर कर्तृवाच्यमें भृति, अर्थात् वेतन अर्थ होनेपर ट प्रत्यय हो, यथा–कर्म्मकरो भृतकः । कर्म्मकारोऽन्यः । इस स्थलमें कर्म्म शब्द पूर्वक कृ धातुके उत्तर अण् प्रत्यय हुआहै ॥

२९३७ न शब्दश्लोककलहगाथावैरचाटुसूत्रमन्त्रपदेषु । ३ । २ । २३ ॥

एषु कृञष्टो न हेत्वादिषु प्राप्तः प्रतिषिध्यते । शब्दकार इत्यादि ॥

२९३७–शब्द, श्लोक, कलह, गाथा, वैर, चाटु, सूत्र, मंत्र और पद शब्द उपपद होनेपर कृञ् धातुके उत्तर टप्रत्यय न हो । हेत्वादि अर्थमें ट प्रत्ययकी प्राप्ति हुई थी, परन्तु इस सूत्रसे उसका प्रतिषेध हुआ, यथा–शब्दकारः इत्यादि ॥

२९३८ स्तम्बशकृतोरिन् । ३ । २ । २४ ॥

व्रीहिवत्सयोरिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ स्तम्बकरिर्व्रीहिः । शकृत्करिर्वत्सः । व्रीहिवत्सयोः किम् । स्तम्बकारः । शकृत्कारः ॥

२९३८–स्तम्ब और शकृत् शब्द उपपद रहते कृ धातुके उत्तर इन् प्रत्यय हो ।

यथाक्रम व्रीहि और वत्स वाच्य रहते हो ऐसा कहना चाहिये * यथा–स्तम्बकरिः व्रीहिः । शकृत्करिः वत्सः । व्रीहि और वत्ससे भिन्न अर्थमें तो स्तम्बकारः । शकृत्कारः ॥

२९३९ हरतेर्दृतिनाथयोः पशौ । ३ । २ । २५ ॥

दृतिनाथयोरुपपदयोर्हृञ इन् स्यात् पशौ कर्तरि । दृतिं हरतीति दृतिहरिः । नाथं नासारज्जुं हरतीति नाथहरिः । पशौ किम् । दृतिहारः । नाथहारः ॥

२९३९–पशु कर्त्ता होनेपर दृति और नाथ शब्द उपपद रहते हृञ् धातुके उत्तर इन् प्रत्यय हो, यथा–दृतिं हरति, इस विग्रहमें दृतिहरिः । नाथं नासारज्जुं हरति, इस विग्रहमें नाथहरिः, पशु कर्त्ता न होनेपर तो दृतिहारः । नाथहारः ॥

२९४० फलेग्रहिरात्मम्भरिश्च । ३ । २ । २६ ॥

फलानि गृह्णाति फलेग्रहिः । उपपदस्य एदन्तत्वं ग्रहेरिन्प्रत्ययश्च निपात्यते । आत्मानं बिभर्तीति आत्मम्भरिः । आत्मनो मुमागमः । भृञ इन् । चात्कुक्षिम्भरिः । चान्द्रास्तु आत्मोदरकुक्षिष्विति पेठुः । ज्योत्स्नाकरम्भमुदरम्भरयश्चकोरा इति मुरारिः ॥

२९४०–'फलेग्रहिः' और 'आत्मम्भरिः' यह दो पद निपातनसे सिद्ध हों । फलानि गृह्णाति, इस विग्रहमें फलशब्दपूर्वक ग्रह धातुके उत्तर इन् प्रत्यय और उपपदको अर्थात् फल शब्दको एकारान्तत्व निपातन होकर–फलेग्रहिः । आत्मानं बिभर्त्ति, इस विग्रहमें आत्मन् शब्द पूर्वक भृ धातु के उत्तर इन् प्रत्यय और आत्मन् शब्दको मुमागम निपातनसे होकर–आत्मम्भरिः । चकारसे 'कुक्षिम्भरिः' यह पद भी सिद्ध हुआ । चान्द्रके मतसे तो आत्मन्, उदर और कुक्षि शब्द उपपद होनेपर भृञ् धातुके उत्तर इन् प्रत्यय होगा, इस कारण मुरारिकृत ग्रन्थमें 'ज्योत्स्नाकरम्भमुदरंभरयश्चकोराः' ऐसा प्रयोग है ॥

२९४१ एजेः खश् । ३ । २ । २८ ॥

ण्यन्तादेजेः खश् स्यात् ॥

२९४१–णिजन्त एजि धातुके उत्तर कर्तृवाच्यमें खश् प्रत्यय हो ॥

२९४२ अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम् । ६ । ३ । ६७ ॥

अरुषो द्विषतोऽजन्तस्य च मुमागमः स्यात् खिदन्ते उत्तरपदे न त्वव्ययस्य । शित्वाच्छबादिः । जनमेजयतीति जनमेजयः ॥ वातशुनीतिलशर्धेष्वजधेट्तुदजहातिभ्य खशः उपसंख्यानम् ॥ * ॥ वातमजा मृगाः

२९४२-खिदन्त उत्तर पद रहते अरुष्, द्विषत् और अजन्त शब्दको मुम्का आगम हो, परन्तु अव्ययको मुमागम न हो। खश् प्रत्ययके श की इत्संज्ञा हुई, इस कारण धातुसे शप् आदि होंगे, यथा जनम् एजयति, इस विग्रहमें जनमेजयः।

वात, शुनी, तिल और शर्ध शब्द उपपद होनेपर यथाक्रम अज, धेट्, तुद और हा धातुके उत्तर खश् प्रत्यय हो* यथा-वातमजाः, अर्थात् मृगाः ॥

२९४३ खित्यनव्ययस्य । ६ । ३ । ६६ ॥

खिदन्ते परे पूर्वपदस्य ह्रस्वः स्यात् । ततो मुम्। शुनिन्धयः। तिलन्तुदः। शर्द्धजहा माषाः। शर्द्धोपानशब्दः तं जहति इति विग्रहः । जहातिरन्तर्भावितण्यर्थः ॥

२९४३-खिदन्त पद परे रहते पूर्वपदको ह्रस्व हो, इससे ह्रस्व पश्चात् मुम्का आगम होकर-शुनिन्धयः। तिलन्तुदः। शर्द्धजहाः माषाः । शर्द्ध शब्दसे अपानशब्द समझना, उसको त्याग करतेहैं । हा धातु अन्तर्भावितणिजन्तार्थ है ॥

२९४४ नासिकास्तनयोर्ध्माधेटोः । ३ । २ । २९ ॥

अत्र वार्तिकम् ॥ स्तने धेटो नासिकायां ध्मश्चेति वाच्यम् ॥ * ॥ स्तनं धयतीति स्तनन्धयः। धेटष्टित्वात् स्तनन्धयी। नासिकन्धमः। नासिकन्धयः ॥

२९४४-नासिका और स्तन शब्द उपपद होनेपर ध्मा और धेट् धातुके उत्तर खश् प्रत्यय हो । इस स्थलमें यह वार्त्तिक है कि,

स्तन शब्द उपपद रहते धेट् धातु और नासिका शब्द उपपद रहते ध्मा धातुके उत्तर और च शब्दसे धेट् धातुके उत्तर खश् प्रत्यय हो, स्तनं धयतीति स्तनंधयः। धेट् धातुको टित्व होनेसे ङीप् होकर-स्तनन्धयी । नासिकन्धमः । नासिकन्धयः ॥

२९४५ नाडीमुष्टयोश्च । ३ । २ । ३० ॥

एतयोरुपपदयोः कर्मणोर्ध्माधेटोः खश् स्यात्॥ यथासंख्यं नेष्यते ॥ * ॥ नाडिंधमः । नाडिन्धयः। मुष्टिन्धमः। मुष्टिन्धयः । घटीखारीखरीषूपसंख्यानम् ॥ * ॥ घटिन्धमः । घटिन्धय इत्यादि । खारी परिमाणविशेषः । खरी गर्दभी ॥

२९४५-नाडी और मुष्टिरूप कर्म उपपद होनेपर ध्मा और धेट् धातुके उत्तर खश् प्रत्यय हो । इस स्थलमें यथाक्रम इष्ट नहीं है, अर्थात् यथेच्छ होगा, यथा-नाडिन्धमः । नाडिन्धयः । मुष्टिन्धमः । मुष्टिन्धयः ।

घटी, खारी और खरी शब्द उपपद होनेपर ध्मा और धेट् धातुके उत्तर खश् प्रत्यय हो * यथा-घटिन्धमः । घटिन्धयः, इत्यादि । खारी शब्दसे परिमाणविशेष समझना । खरी शब्दसे गर्दभी जानना ॥

२९४६ उदि कूले रुजिवहोः । ३ । २ । ३१ ॥

उत्पूर्वाभ्यां रुजिवहिभ्यां कूले कर्मण्युपपदे खश् स्यात् । कूलमुद्रुजतीति कूलमुद्रुजः । कूलमुद्वहः ॥

२९४६-कूल कर्म्म उपपद होनेपर उत्पूर्वक रुज और वह धातुके उत्तर खश् प्रत्यय हो, यथा-कूलम् उद्रुजति, इस विग्रहमें कूलमुद्रुजः किनारा तोडनेवाला । कूलम् उद्वहति, इस विग्रहमें कूलमुद्वहः ॥

२९४७ वहाभ्रे लिहः । ३ । २ । ३२ ॥

वहः स्कन्धस्तं लेढीति वहंलिहो गौः । अदादित्वाच्छपो लुक् । खशो ङित्वान्न गुणः । अभ्रंलिहो वायुः ॥

२९४७-वह और अभ्ररूप कर्म्म उपपद होनेपर लिह धातुके उत्तर खश् प्रत्यय हो, यथा-वहः स्कन्दस्तं लेढि, इस विग्रहमें वहंलिहो गौः । यहां अदादित्वके कारण लिह धातुके उत्तर शप्का लुक् हुआ । खश् प्रत्यय ङित् है, अत एव धातुके इक्को गुण न हुआ । अभ्रं लेढि, इस विग्रहमें अभ्रंलिहो वायुः ॥

२९४८ परिमाणे पचः । ३ । २ । ३३ ॥

प्रस्थम्पचा स्थाली । खारीम्पचः कटाहः ॥

२९४८-परिमाणवाचक शब्द उपपद होनेपर पच् धातुके उत्तर खश् प्रत्यय हो, यथा-प्रस्थंपचा स्थाली । खारीं पचति, इस विग्रहमें खारींपचः कटाहः ॥

२९४९ मितनखे च । ३ । २ । ३४ ॥

मितम्पचा ब्राह्मणी । नखम्पचा यवागूः । पचिरत्र तापवाची ॥

२९४९-मित और नख शब्द उपपद होनेपर खश् प्रत्यय हो, यथा-मितं पचति, इस विग्रहमें मितम्पचा ब्राह्मणी । नखं पचति, इस विग्रहमें नखम्पचा यवागूः । इस स्थलमें पच् धातु तापवाचक है ॥

२९५० विध्वरुषोस्तुदः । ३ । २ । ३५ ॥

विधुन्तुदः । मुमि कृते संयोगान्तस्य लोपः । अरुन्तुदः ॥

२९५०-विधु और अरुष् शब्द उपपद होनेपर तुद् धातुके उत्तर खश् प्रत्यय हो, यथा-विधुं तुदति, इस विग्रहमें विधुन्तुदः राहुः । मुम् आगम होनेपर संयोगान्तका लोप होकर अरुर्मर्म तुदति, इस विग्रहमें अरुन्तुदः (मर्मस्थानमें चोट पहुंचानेवाला) ॥

२९५१ असूर्यललाटयोर्दृशितपोः । ३ । २ । ३६ ॥

असूर्यमित्यसमर्थसमासः । दृशिना नञः सम्बन्धात् । सूर्यं न पश्यन्तीत्यसूर्यम्पश्या राजदाराः । ललाटन्तपः सूर्यः ॥

२९५१-दृश् धातुके साथ नञ्का संबन्ध होनेके कारण 'असूर्यम्' इस स्थलमें असमर्थ समास हुआहै । असूर्य और ललाट शब्द उपपद होनेपर यथाक्रम दृश् और तप् धातुके उत्तर खश् प्रत्यय हो । सूर्यं न पश्यंति, इस विग्रहमें असूर्यम्पश्या राजदाराः । ललाटं तपति, इस विग्रहमें ललाटन्तपः सूर्यः ॥

२९५२ उग्रम्पश्येरम्मदपाणिन्धमाश्च । ३ । २ । ३७ ॥

एते निपात्यन्ते । उग्रमिति क्रियाविशेषणं तस्मिन्नुपपदे दृशेः खश् । उग्रं पश्यतीत्युग्रम्पश्यः। इरा उदकं तेन माद्यति दीप्यतेऽविन्धनत्वादिति इरम्मदो मेघज्योतिः । इह निपातनात् श्यन्न । पाणयो ध्मायन्तेऽस्मिन्निति पाणिन्धमोऽध्वा । अन्धकाराद्यावृत इत्यर्थः । तत्र हि सर्पाद्यपनोदनाय पाणयः शब्द्यन्ते ॥

२९५२-उग्रम्पश्यः, इरम्मदः, पाणिन्धमः, यह तीन पद निपातनसे सिद्ध हों इस स्थलमें उग्र पद क्रियाका विशेषण है । 'उग्रम्' यह क्रियाविशेषण उपपद होनेपर दृश् धातुके उत्तर खश् प्रत्यय होकर-उग्रं पश्यति, इस विग्रहमें उग्रम्पश्यः । इरा उपपद होनेपर मद् धातुके उत्तर खश् प्रत्यय हुआ । इरा शब्दसे उदक समझना । इरया माद्यति दीप्यते अविन्धनत्वात्, इस विग्रहमें इरम्मदो मेघज्योतिः (बिजली) यहां निपातनसे श्यन् प्रत्यय नहीं हुआ । पाणयो ध्मायन्तेऽस्मिन्, इस विग्रहमें पाणिन्धमः अध्वा, अर्थात् अन्धकारादिसे आवृत भाग उस स्थलमें सर्पादि दूरीकरणार्थ हस्तकी ध्वनि की जातीहै ॥

२९५३ प्रियवशे वदः खच् ।३।२।३८ ॥

प्रियंवदः । वशंवदः॥गमेः सुपि वाच्यः॥*॥ असंज्ञार्थमिदम् । मितङ्गमो हस्ती ॥ विहायसो विह इति वाच्यम् ॥*॥खच्च डिद्वा वाच्यः॥*॥ विहङ्गः । विहङ्गमः । भुजङ्गः ॥ भुजङ्गमः ।

२९५३-प्रिय और वश शब्द उपपद होनेपर वद् धातुके उत्तर खच् प्रत्यय हो, यथा-प्रियंवदः । वशंवदः ।

सुबन्त उपपद रहते गम् धातुके उत्तर खच् प्रत्यय हो * यह असंज्ञार्थ है संज्ञामें तो वक्ष्यमाण " गमश्च " इस सूत्रसे ही सिद्ध है मितङ्गमो हस्ती ।

विहायस् शब्दके स्थानमें विह आदेश हो * । खच् प्रत्यय विकल्प करके डित् हो विहङ्गः, विहङ्गमः-पक्षी । भुजङ्गः, भुजङ्गमः सर्पः ॥

२९५४ द्विषत्परयोस्तापेः ।३।२।३९ ॥

खच् स्यात् ॥

२९५४-द्विषत् और पर शब्द उपपद होनेपर तापि धातुके उत्तर खच् प्रत्यय हो ॥

२९५५ खचि ह्रस्वः ।६।४।९४ ॥

खच्परे णौ उपधाया ह्रस्वः स्यात् । द्विषन्तं परं वा तापयतीति द्विषन्तपः । परन्तपः । घटघटीग्रहणाल्लिङ्गविशिष्टपरिभाषा अनित्या । तेनेह न । द्विषतीं तापयतीति द्विषतीतापः ॥

२९५५-खच्प्रत्ययपरक णि परे रहते धातुकी उपधाको ह्रस्व हो, यथा-द्विषन्तं परं वा तापयति, इस विग्रहमें द्विषन्तपः । परन्तपः शत्रुको ताप देनेवाला "शक्तिलाङ्गलांकुश०" इस सूत्रमें घट शब्दसे पृथक् घटी शब्दका ग्रहण करनेसे लिङ्गविशिष्टपरिभाषा अनित्य होतीहै, इस कारण द्विषती तापयति, इस विग्रहमें द्विषतीतापः (द्वेष करती हुई स्त्रीको दुःख देनेवाला) यहां खच् प्रत्यय नहीं हुआ ॥

२९५६ वाचि यमो व्रते । ३ ।२।४० ॥

वाक्शब्दे उपपदे यमेः खच् स्याद्व्रते गम्ये ॥

२९५६-व्रत गम्य होनेपर वाक् शब्द उपपद रहते यम् धातुके उत्तर खच् प्रत्यय हो ॥

२९५७ वाचंयमपुरन्दरौ च ।६।३।६९ ॥

वाक्पुरोरमन्तत्वं निपात्यते । वाचंयमो मौनव्रती । व्रते किम् । अशक्त्यादिना वाचं यच्छतीति वाग्यामः ॥

२९५७-वाचंयमः पुरन्दरः, इनमें वाक् और पुर् शब्दको अमन्तत्व निपातनसे सिद्ध हो, यथा-वाचंयमो मौनव्रती । व्रत गम्य न होनेपर तो अशक्त्यादिना वाचं यच्छति, इस विग्रहमें वाग्यामः ॥

२९५८ पूःसर्वयोर्दारिसहोः ।३।२।४१॥

पुरं दारयतीति पुरन्दरः । सर्वंसहः । सहिग्रहणमसंज्ञार्थम् ॥ भगे च दारेरिति काशिका॥ बाहुलकेन लब्धमिदमित्याहुः । भगं दारयतीति भगन्दरः ॥

२९५८-पुर् और सर्व शब्द उपपद होनेपर यथाक्रम दारि धातु और सह धातुके उत्तर खच् प्रत्यय हो, पुरम् दारयति, इस विग्रहमें पुरन्दरः । सर्वंसहः । यहां सहिग्रहण असंज्ञार्थ है, संज्ञामें तो " संज्ञायां भृतॄवृजि० " इस सूत्रसे ही सिद्ध है ।

भग शब्द उपपद रहते दारि धातुके उत्तर खच् प्रत्यय हो, यह काशिका है, कोई तो बाहुलकसे यह लब्ध होताहै, ऐसा कहतेहैं । भगं दारयति, इस विग्रहमें भगन्दरः (रोगविशेषः) ॥

२९५९ सर्वकूलाभ्रकरीषेषु कषः । ३ । २ । ४२ ॥

सर्वङ्कषः खलः । कूलङ्कषा नदी । अभ्रंकषो वायुः । करीषङ्कषा वात्या ॥

२९५९-सर्व, कूल, अभ्र और करीष शब्द उपपद होनेपर कष् धातुके उत्तर खच् प्रत्यय हो, यथा-सर्वङ्कषः खलः । कूलङ्कषा नदी । अभ्रङ्कषो वायुः । करीषङ्कषा वात्या ॥

२९६० मेघर्तिभयेषु कृञः ।३।२।४३ ॥

मेघङ्करः । ऋतिङ्करः । भयङ्करः । भयशब्देन तदन्तविधिः । अभयङ्करः ॥

२९६०-मेघ, ऋति और भय शब्द उपपद होनेपर कृञ् धातुके उत्तर खच् प्रत्यय हो, यथा-मेघंकरः । ऋतिङ्करः । भयङ्करः । भय शब्दसे तदन्तविधि होतीहै, इससे भय शब्दान्त शब्दके उत्तर भी खच् प्रत्यय होगा, यथा-अभयङ्करः ॥

२९६१ क्षेमप्रियमद्रेऽण् च ।३।२।४४॥

एषु कृञोऽण् स्यात् । चात् खच् । क्षेमंकरः-क्षेमकारः । प्रियङ्करः-प्रियकारः । मद्रङ्करः-मद्रकारः । वेति वाच्येऽण्ग्रहणं हेत्वादिषु टो मा भूदिति । कथं तर्हि अल्पारम्भाः क्षेमकरा इति । कर्मणः शेषत्वविवक्षायां पचाद्यच् ॥

२९६१-क्षेम, प्रिय और मद्र शब्द उपपद होनेपर कृञ् धातुके उत्तर अण् और चकारसे खच् प्रत्यय हो, यथा-क्षेमङ्करः । क्षेमकारः । प्रियङ्करः । प्रियकारः । मद्रङ्करः । मद्रकारः । वा शब्द ग्रहण करनेसे ही पक्षमें अण् प्रत्यय होता, फिर अण्ग्रहण हेत्वादि अर्थमें ट प्रत्यय नहीं हो इसके निमित्त है । 'अल्पारम्भाः क्षेमकराः' इस स्थलमें तो कर्मकी शेषत्व विवक्षामें पचादित्वके कारण अच् प्रत्यय हुआहै ॥

२९६२ आशिते भुवः करणभावयोः। ३ । २ । ४५ ॥

आशितशब्दे उपपदे भवतेः खच् । आशितो भवत्यनेनाशितम्भव ओदनः । आशितस्य भवनम् आशितम्भवः ॥

२९६२-करण और भाववाच्यमें आशित शब्द उपपद होनेपर भू धातुके उत्तर खच् प्रत्यय हो, यथा-आशितो भवति अनेन, इस विग्रहमें आशितम्भवः ओदनः । आशितस्य भवनम्=आशितम्भवः ॥

२९६३ संज्ञायां भृतॄवृजिधारिसहितपिदमः । ३ । २ । ४६ ॥

विश्वं बिभर्तीति विश्वम्भरः । विश्वम्भरा । रथन्तरं साम । इह रथेन तरतीति व्युत्पत्तिमात्रं न त्ववयवार्थानुगमः । पतिंवरा कन्या । शत्रुंजयो हस्ती । युगंधरः पर्वतः । शत्रुंसहः । शत्रुंतपः । अरिंदमः । दमिः शमनार्थो तेन सकर्मक इत्युक्तम् । मतान्तरे तु अन्तर्भावितण्यर्थोत्र दमिः ॥

२९६३-संज्ञा होनेपर भृ, तॄ, वृ, जि, धारि, सहि, तप् और दम् धातुके उत्तर खच् प्रत्यय हो, यथा-विश्वं बिभर्ति, इस विग्रहमें विश्वम्भरः । विश्वम्भरा । रथन्तरम् साम, इस स्थलमें 'रथेन तरति' ऐसा व्युत्पत्तिमात्र है किन्तु कोई अवयवार्थका अनुगम नहीं है । पतिंवरा कन्या । शत्रुञ्जयो हस्ती । युगंधरः पर्वतः । शत्रुंसहः । शत्रुन्तपः । अरिन्दमः । दम् धातु शमनार्थमें है, इस कारण यह सकर्म्मक है । अन्य मतसे तो इस स्थलमें दम् धातु अन्तर्भावितणिजर्थ है ॥

२९६४ गमश्च । ३ । २ । ४७ ॥

सुतंगमः ॥

२९६४-संज्ञा अर्थ होनेपर गम् धातुके उत्तर खच् प्रत्यय हो, यथा-सुतङ्गमः ॥

२९६५ अन्तात्यन्ताध्वदूरपारसर्वानन्तेषु डः । ३ । २ । ४८ ॥

संज्ञायामिति निवृत्तम् । एषु गमेर्डः स्यात् । डित्वसामर्थ्यादभस्यापि टेर्लोपः । अन्तं गच्छतीत्यन्तग इत्यादि ॥ सर्वत्रपन्नयोरुपसंख्यानम् ॥ * ॥ सर्वत्रगः । पन्नं पतितं गच्छतीति पन्नगः । पन्नमिति पद्यतेः क्तान्तं क्रियाविशेषणम् ॥ उरसो लोपश्च ॥ * ॥ उरसा गच्छतीत्युरगः ॥ सुदुरोरधिकरणे ॥ * ॥ सुखेन गच्छत्यत्र सुगः । दुर्गः ॥ अन्यत्रापि दृश्यते इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ ग्रामगः ॥ डे च विहायसो विहादेशो वक्तव्यः ॥ * ॥ विहगः ॥

२९६५-यहां संज्ञायाम् इसकी निवृत्ति हुई । अन्त, अत्यन्त, अध्व, दूर, पार, सर्व और अनन्त शब्द उपपद होनेपर गम् धातुके उत्तर ड प्रत्यय हो, प्रत्ययमें डित्वसामर्थ्यके कारण अभसंज्ञक टिका भी लोप होगा, यथा-अन्तं गच्छति, इस विग्रहमें अन्तगः, इत्यादि ।

सर्वत्र और पन्न शब्द उपपद रहते गम् धातुके उत्तर ड प्रत्यय हो*यथा-सर्वत्रगः । पन्नं पतितं गच्छति, इस विग्रहमें पन्नगः सर्पः । पद् धातुसे क्त प्रत्यय करके 'पन्नम्' यह क्रियाका विशेषण है ।

उरस् शब्द उपपद रहते गम् धातुके उत्तर ड प्रत्यय हो और सकारका लोप हो * उरसा गच्छति, इस विग्रहमें उरगः ।

अधिकरण कारकमें सु और दुर् शब्द उपपद रहते गम् धातुके उत्तर ड प्रत्यय हो * यथा-सुखेन गच्छति अत्र, इस विग्रहमें सुगः । दुर्गः ।

अन्यत्र भी देखा जाताहै, ऐसा कहना चाहिये * इस कारण ग्रामगः ।

ड प्रत्यय परे रहते विहायस् शब्दके स्थानमें विह आदेश हो ऐसा कहना चाहिये * विहगः ॥

२९६६ आशिषि हनः । ३ । २ । ४९॥

शत्रुं वध्याच्छत्रुहः । आशिषि किम् । शत्रुघातः ॥ दारावाहनोऽणन्तस्य च टः संज्ञायाम्॥ ॥ * ॥ दारुशब्दे उपपदे आङ्पूर्वाद्धन्तेरण् टकारश्चान्तादेशो वक्तव्य इत्यर्थः । दार्वाघाटः॥ चारौ वा ॥ * ॥ चार्वाघाटः । चार्वाघातः । कर्मणि समि च ॥ * ॥ कर्मण्युपपदे संपूर्वाद्धन्तेरुक्तं वेत्यर्थः । वर्णान्संहन्तीति वर्णसङ्घाटः । पदसङ्घाटः । वर्णसङ्घातः । पदसङ्घातः ॥

२९६६—आशीरर्थमें हन् धातुके उत्तर ड प्रत्यय हो, यथा—शत्रुं वध्यात्=शत्रुहः । आशीर्भिन्नार्थमें तो शत्रुघातः ।

संज्ञामें दारु शब्द उपपद होनेपर आङ्पूर्वक हन् धातुके उत्तर अण् प्रत्यय हो और टकार अन्तादेश हो * यथा—दार्वाघाटः ।

चारु शब्द उपपद होनेपर भी आङ्पूर्वक हन् धातुके उत्तर विकल्प करके अण् प्रत्यय हो और टकार अन्तादेश हो* चार्वाघाटः । चार्वाघातः ।

कर्म्म उपपद होनेपर संपूर्वक हन् धातुके उत्तर विकल्प करके अण् प्रत्यय और टकार अन्तादेश हो * यथा—वर्णान् संहन्ति, इस विग्रहमें वर्णसंघाटः, वर्णसंघातः । पदसंघाटः, पदसंघातः ॥

२९६७ अपे क्लेशतमसोः । ३ ।२।५०॥

अपपूर्वाद्धन्तेर्डः स्यात् । अनाशीरर्थमिदम् । क्लेशापहः पुत्रः । तमोऽपहः सूर्यः ॥

२९६७—क्लेश और तमस् शब्द उपपद रहते अपपूर्वक हन् धातुके उत्तर ड प्रत्यय हो, यह सूत्र अनाशीरर्थ, अर्थात् आशीर्वादार्थसे भिन्नमें होनेके निमित्त है । क्लेशापहः पुत्रः । तमोऽपहः सूर्यः (अंधकारका नाशक) ॥

२९६८ कुमारशीर्षयोर्णिनिः ।३।२।५१॥

कुमारघाती । शिरसः शीर्षभावो निपात्यते । शीर्षघाती ॥

२९६८—कुमार और शीर्ष शब्द उपपद रहते हन् धातुके उत्तर णिनि प्रत्यय हो, यथा—कुमारघाती । शिरस् शब्दके स्थानमें शीर्ष आदेश निपातनसे होकर—शीर्षघाती ॥

२९६९ लक्षणे जायापत्योष्टक् ।३।२।५२।

हन्तेष्टक् स्याल्लक्षणवति कर्तरि । जायाघ्नो ना । पतिघ्नी स्त्री ॥

२९६९—कर्त्ता लक्षणविशिष्ट (शुभाशुभ लक्षणाक्रान्त) हो तो जाया और पति शब्द उपपद रहते हन् धातुके उत्तर टक प्रत्यय हो, यथा—जायाघ्नो ना । पतिघ्नी स्त्री ॥

२९७० अमनुष्यकर्तृके च । ३।२।५३॥

जायाघ्नस्तिलकालकः । पतिघ्नी पाणिरेखा । पित्तघ्नं घृतम् । अमनुष्येति किम् । आखुघातः शूद्रः । अथ कथं बलभद्रः, प्रलम्बघ्नः, शत्रुघ्नः, कृतघ्न इत्यादि । मूलविभुजादित्वात्सिद्धम् । चोरघातो नगरघातो हस्तीति तु बाहुलकादणि ॥

२९७०—मनुष्यसे भिन्न लक्षणवान् कर्त्ता होनेपर हन् धातुके उत्तर टक् प्रत्यय हो, यथा—जायाघ्नः तिलकालकः । पतिघ्नी पाणिरेखा । पित्तघ्नं घृतम् । मनुष्य कर्त्ता होनेपर यथा- आखुघातः शूद्रः ।

मनुष्यभिन्न कर्त्ता होनेपर ही प्रत्यय होनेसे बलभद्रः,प्रलम्बघ्नः, शत्रुघ्नः,कृतघ्नः इत्यादि पद किस प्रकारसे सिद्ध हुए।तो मूलविभुजादित्वके कारण क प्रत्यय करके सिद्ध हुएहैं। चोरघातः,नगरघातो हस्ती, इत्यादि पद तो बाहुलकके कारण अण् प्रत्यय होकर सिद्ध हुए हैं ॥

२९७१ शक्तौ हस्तिकपाटयोः।३।२।५४॥

हन्तेष्टक् स्यात् शक्तौ द्योत्यायाम् । मनुष्यकर्तृकार्थमिदम् । हस्तिघ्नो ना । कपाटघ्नश्चोरः । कवाटेति पाठान्तरम् ॥

२९७१—शक्ति द्योत्य होनेपर हस्तिन् और कपाट शब्द उपपद रहते हन् धातुसे टक् प्रत्यय हो, मनुष्यकर्तृकार्थ यह सूत्र है, यथा—हस्तिघ्नो ना । कपाटघ्नश्चोरः । 'कवाट' ऐसा पाठान्तर है ॥

२९७२ पाणिघताडघौ शिल्पिनि । ३ । २ । ५५ ॥

हन्तेष्टक् टिलोपो घत्वं च निपात्यते पाणिताडयोरुपपदयोः । पाणिघः । ताडघः । शिल्पिनि किम् । पाणिघातः । ताडघातः ॥ राजघ उपसंख्यानम् ॥ * ॥ राजानं हन्ति राजघः ॥

२९७२—शिल्पी कर्त्ता हो तो पाणि और ताड शब्द उपपद होनेपर निपातनसे हन् धातुके उत्तर टक् प्रत्यय, धातुकी टिका लोप और घत्व हो, यथा—पाणिघः । ताडघः । शिल्पी न होनेपर तो पाणिघातः । ताडघातः ।

राजन् शब्द उपपद रहते निपातनसे हन् धातुके उत्तर टक् प्रत्यय, टिलोप और घत्व हो * यथा—राजानं हन्ति, इस विग्रहमें राजघः ॥

२९७३ आढ्यसुभगस्थूलपलितनग्नान्धप्रियेषु च्व्यर्थेष्वच्वौ कृञः करणे ख्युन् । ३ । २ । ५६ ॥

एषु च्व्यर्थेष्वच्व्यन्तेषु कर्मसूपपदेषु कृञः ख्युन् स्यात् । अनाढ्यमाढ्यं कुर्वन्त्यनेन आढ्यङ्करणम् । अच्वौ किम् । आढ्यीकुर्वन्त्यनेन । इह प्रतिषेधसामर्थ्यात् ल्युडपि नेति काशिका । भाष्यमते तु ल्युट् स्यादेव । अच्वावित्युत्तरार्थम् ॥

२९७३-च्वि प्रत्ययार्थक हो और च्वि प्रत्ययान्त न हो ऐसे आढ्य, सुभग, स्थूल, पलित, नग्न, अन्ध और प्रिय ये कर्म उपपद हों तो कृञ् धातुके उत्तर करणमें ख्युन् प्रत्यय हो, यथा-अनाढ्यमाढ्यं कुर्वन्त्यनेन, इस विग्रहमें आढ्यङ्करणम् । च्वि प्रत्ययान्त होनेपर तो आढ्यीकुर्वन्त्यनेन, इस स्थलमें प्रतिषेधबलसे ल्युट् प्रत्यय भी न होगा, यह काशिकाकारका मत है, परन्तु भाष्यके मतसे तो ल्युट् होवेहीगा । 'अच्वौ' यह पद उत्तरार्थ है ॥

२९७४ कर्तरि भुवः खिष्णुच्खुकञौ । ३ । २ । ५७ ॥

आढ्यादिषु च्व्यर्थेष्वच्व्यन्तेषु भवतेरेतौ स्तः। अनाढ्य आढ्यो भवतीति आढ्यम्भविष्णुः। आढ्यम्भावुकः॥ स्पृशोऽनुदके क्विन् । ३ । २ । ५८॥ घृतस्पृक् । कर्मणीति निवृत्तम् । मन्त्रेण स्पृशतीति मन्त्रस्पृक् ॥ ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चां च । ३ । २ । ५९ । व्याख्यातम् ॥ त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्च । ३ । २ । ६० । समानान्ययोश्चेति वाच्यम् ॥ * ॥ सदृक् । सदृशः । अन्यादृक् । अन्यादृशः । क्सोऽपि वाच्यः ॥ * ॥ तादृक्षः । सदृक्षः । अन्यादृक्षः॥

२९७४-च्व्यर्थक और अच्व्यन्त आढ्यादि शब्द उपपद होनेपर कर्त्तामें भू धातुके उत्तर खिष्णुच् और खुकञ् प्रत्यय हों, यथा-अनाढ्यः आढ्यो भवति, इस विग्रहमें आढ्यम्भविष्णुः । आढ्यम्भावुकः ।

(४३२) उदकभिन्न सुबन्त उपपद रहते स्पृश् धातुके उत्तर क्विन् प्रत्यय हो, घृतस्पृक् इस स्थलमें कर्मणि इस पदकी निवृत्ति हुई । मंत्रेण स्पृशति, इस विग्रहमें मंत्रस्पृक् ।

(३७३) इनकी व्याख्या पूर्वमें करदी है ।

(४२९) त्यदादि शब्द उपपद रहते दृश् धातुके उत्तर अनालोचनार्थमें कञ् प्रत्यय और चकारसे क्विन् प्रत्यय हो ।

समान और अन्य शब्द उपपद रहते भी दृश् धातुसे कञ् और क्विन् प्रत्यय हो * यथा-सदृक् । सदृशः । अन्यादृक् । अन्यादृशः ।

पूर्वोक्त उपपद रहते दृश् धातुसे क्स प्रत्यय भी हो * यथा-तादृक्षः । सदृक्षः । अन्यादृक्षः ॥

२९७५ सत्सूद्विषद्रुहदुहयुजविदभिदच्छिदजिनीराजामुपसर्गेऽपि क्विप् । ३। २ । ६१ ॥

एभ्यः क्विप्स्यादुपसर्गे सत्यसति च सुप्युपपदे। द्युसत्। उपनिषत्। अण्डसूः। प्रसूः। मित्रद्विट्। प्रद्विट् । मित्रध्रुक्। प्रध्रुक्। गोधुक्। प्रधुक्। अश्वयुक् । प्रयुक् । वेदवित् । निविदित्यादि ॥ अग्रग्रामाभ्यां नयतेर्णो वाच्यः ॥ * ॥ अग्रणीः । ग्रामणीः ॥

२९७५-उपसर्ग पूर्वमें रहे वा न रहे सुबन्त उपपद रहते सत्, सू, द्विष, द्रुह, दुह, युज, विद, भिद, छिद, जि, नी, राज्, धातुओंके उत्तर क्विप् प्रत्यय हो, यथा-द्युसत् । उपनिषत् । अण्डसूः । प्रसूः । मित्रद्विट् । प्रद्विट् । मित्रध्रुक् । प्रध्रुक् । गोधुक् । प्रधुक् । अश्वयुक् । प्रयुक् । वेदवित् । निवित्, इत्यादि ।

अग्र और ग्राम शब्दके परे नी धातुके नकारको णत्व हो * अग्रणीः । ग्रामणीः ॥

२९७६ भजो ण्विः । ३ । २ । ६२ ॥

सुप्युपसर्गे चोपपदे भजेर्ण्विः स्यात् । अंशभाक् । प्रभाक् ॥

२९७६-सुबन्त पद और उपसर्ग उपपद होनेपर भज धातुके उत्तर ण्वि प्रत्यय हो, यथा-अंशभाक् । प्रभाक् ॥

२९७७ अदोऽनन्ने । ३ । २ । ६८ ॥

विट् स्यात् । आममत्ति आमात् । सस्यात् । अनन्ने किम् । अन्नादः ॥

२९७७-अन्न शब्दसे भिन्न उपपद होनेपर अद् धातुके उत्तर विट् प्रत्यय हो, यथा-आममत्ति, इस विग्रहमें आमात् । शस्यात् । अन्न शब्द उपपद होनेपर तो 'अन्नादः' ऐसा होगा ॥

२९७८ क्रव्ये च । ३ । २ । ६९ ॥

अदेर्विट् । पूर्वेण सिद्धे वचनमण्बाधनार्थम् । क्रव्यात् । आममांसभक्षकः । कथं तर्हि क्रव्यादोऽस्र आशर इति । पक्वमांसशब्दे उपपदेऽण् । उपपदस्य क्रव्यादेशः पृषोदरादित्वात् ॥

२९७८-क्रव्य शब्द उपपद होनेपर अद् धातुके उत्तर विट् प्रत्यय हो, पूर्व सूत्रसे विट् प्रत्ययकी सिद्धि होनेपर भी अण् प्रत्ययके बाधनार्थ यह सूत्र किया है । यथा-क्रव्यात् आममांसभक्षकः । क्रव्य शब्द उपपद रहते अद् धातुसे विट् प्रत्यय होनेसे 'क्रव्यादोऽस्र आशरः' यहां 'क्रव्यादः' ऐसा अकारान्त पद किस प्रकारसे सिद्ध हुआ । तो इस स्थलमें पक्व मांस शब्द उपपद रहते अद् धातुके उत्तर अण् प्रत्यय हुआहै, और उपपदके स्थानमें पृषोदरादित्वके कारण क्रव्य आदेश हुआहै ॥

२९७९ दुहः कब्घश्च । ३ । २ । ७० ॥

कामदुघा ॥

२९७९-कर्म उपपद रहते दुह धातुके उत्तर कप् प्रत्यय हो और हको घ आदेश हो, यथा-कामदुघा ॥

२९८० अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते । ३ । २ । ७५ ।

छन्दसीति निवृत्तम् । मनिन् क्वनिप् वनिप् विच् एते प्रत्यया धातोः स्युः ॥

२९८०-इस स्थलमें 'छन्दसि' इस पदकी निवृत्ति हुई। धातुके उत्तर मनिन्, क्वनिप्, वनिप् और विच् प्रत्यय हों॥

२९८१ नेड्वशि कृति। ७। २। ८॥

वशादेः कृत इण्न स्यात्। शॄ। सुशर्मा। प्रातरित्वा॥

२९८१-वशादि कृत्को इट्का आगम न हो, यथा-शॄ-सुशर्म्मा। प्रातरित्वा॥

२९८२ विड्वनोरनुनासिकस्याऽऽत्। ६। ४। ४१॥

अनुनासिकस्य आत्स्यात्। विजायत इति विजावा। ओणृ। अवावा। विच्। रोट्। रेट्। सुगण्॥

२९८२-विट् और वन प्रत्यय परे रहते अनुनासिकान्त धातुको आत्त्व हो, विजायते इति=विजावा। ओणृ धातुका अवावा। विच् प्रत्यय होकर-रोट्। रेट्। सुगण्॥

२९८३ क्विप् च। ३। २। ७६॥

अयमपि दृश्यते। सत्सूद्विषेति त्वस्यैव प्रपञ्चः उखास्रत्। पर्णध्वत्। वाहभ्रट्॥

२९८३-धातुसे क्विप् प्रत्यय भी हो। "सत्सूद्विष २९७५" यह सूत्र तो इसका ही प्रपंच है। उखास्रत्। पर्णध्वत्। वाहभ्रट्॥

२९८४ अन्तः। ८। ४। २०॥

पदान्तस्यानितेर्नस्य णत्वं स्यादुपसर्गस्थान्निमित्तात्परश्चेत्। हे प्राण्। शास इदितीत्त्वम्। मित्राणि शास्ति मित्रशीः॥ आशासः क्वावुपधाया इत्त्वं वाच्यम्॥ * आशीः। इत्वोत्त्वे। गीः। पूः॥

२९८४-उपसर्गस्थ निमित्तके परे स्थित हो तो पदान्त अन् धातुके नकारको णत्व हो, यथा-हे प्राण्। "शास इत्० २४८६" इससे शास धातुकी उपधाके स्थानमें इकार होकर मित्राणि शास्ति, इस विग्रहमें मित्रशीः।

क्वि प्रत्यय परे रहते आङ्पूर्वक शास् धातुकी उपधाके स्थानमें इकार हो * आशीः। इत्त्व होकर-गीः। उत्त्व होकर-पूः॥

२९८५ छ्वोः शूडनुनासिके च। ६। ४। १९॥

(printed heading) २९८५ इस्मन्त्रन्क्विषु च। ६। ४। ९७॥

एषु छादेर्ह्रस्वः स्यात्। तनुच्छत्। अनुनासिकस्य क्वीति दीर्घः। मो नो धातोः। प्रतान्। प्रशान्। च्छ्वोरित्यूठ्। अक्षद्यूः। ज्वरत्वरेत्यूठ्। जूः। जूरौ। जूरः। तूः। स्रूः। ऊठ्। वृद्धिः। जनानवतीति जनौः। जनावौ। जनावः। मूः। मुवौ। मुवः। सुमूः। सुम्वौ। सुम्वः। राल्लोपः। मुर्छा। मूः। मुरौ। मुरः। धुर्वी। धूः॥

२९८५-इस् मन् त्रन् और क्विप् प्रत्यय परे रहते छादि धातुकी उपधाको ह्रस्व हो, तनुच्छत् "अनुनासिकस्य० २६६६" इस सूत्रसे दीर्घ और "मो नो धातोः ३४१" इस सूत्रसे मकारके स्थानमें नकार होकर-प्रतान्। प्रशान्। "छ्वोः० २५६१" इस सूत्रसे ऊठ् आदेश होकर-अक्षद्यूः। "ज्वरत्वर० २६५४" इस सूत्रसे ऊठ् होकर-जूः। जूरौ। जूरः। तूः। स्रूः। ऊठ् और वृद्धि होकर-जनानवति, इस विग्रहमें जनौः। जनावौ। जनावः। मूः। मुवौ। मुवः। सुमूः। सुम्वौ। सुम्वः। "राल्लोपः २६५६" इस सूत्रसे रकारके परवर्त्ती छकार और वकारका लोप होकर-मुर्छा मूः। मुरौ। मुरः। धुर्वी। धूः॥

२९८६ गमः क्वौ। ६। ४। ४०॥

अनुनासिकलोपः स्यात्। अङ्गत्॥ गमादीनामिति वक्तव्यम्॥ * ॥ परीतत्। संयत्। सुनत्॥ ऊङ् च गमादीनामिति वक्तव्यं लोपश्च॥ * ॥ अग्रेगूः। भ्रमु। अग्रेभ्रूः॥

२९८६-क्वि प्रत्यय परे रहते गम् धातुके अनुनासिक अर्थात् मकारका लोप हो, अंकगत्।

"गमादीनामिति वक्तव्यम्" अर्थात् गम् आदि धातुओंके अनुनासिक वर्णका लोप हो * परीतत्। संयत्। सुनत्।

गम् आदि धातुओंको ऊङ् आदेश और अनुनासिक वर्णका लोप हो * अग्रेगूः। भ्रमु अग्रेभ्रूः॥

२९८७ स्थः क च। ३। २। ७७॥

चात् क्विप्। शंस्थः। शंस्थाः। शमि धातोरित्यचं बाधितुं सूत्रम्॥

२९८७-स्था धातुके उत्तर क प्रत्यय और चकारसे क्विप् प्रत्यय हो, यथा-शंस्थः। शंस्थाः। "शमि धातोः २९२८" इस सूत्रसे विहित अच् प्रत्ययको बाधनके निमित्त यह सूत्र कियाहै॥

२९८८ सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये। ३। २। ७८॥

अजात्यर्थे सुपि धातोर्णिनिः स्यात्ताच्छील्ये द्योत्ये। उष्णभोजी। शीतभोजी। अजातौ किम्। ब्राह्मणानामन्त्रयिता। ताच्छील्ये किम्। उष्णं भुङ्क्ते कदाचित्। इह वृत्तिकारेणोपसर्गभिन्न एव सुपि णिनिरिति व्याख्याय उत्प्रतिभ्यामाङि सर्त्तेरुपसंख्यानमिति पठितम्। हरदत्तमाधवादिभिश्च तदेवानुसृतम्। एतच्च भाष्यविरोधादुपेक्ष्यम्। प्रसिद्धश्चोपसर्गेपि णिनिः। स बभूवोपजीविनाम्। अनुयायिवर्गः। पतत्यधो धाम विसारि। न वञ्चनीयाः प्रभवोऽनुजीविभिरित्यादौ॥ साधुकारिण्युपसंख्यानम्॥ ॥ ब्रह्मणि वदः॥ * ॥ अताच्छील्यार्थं वार्तिकद्वयम्। साधुदायी। ब्रह्मवादी॥

२९८८-ताच्छील्य द्योत्य होनेपर जातिभिन्नार्थक सुबन्त उपपद रहते धातुके उत्तर णिनि प्रत्यय हो, यथा-उष्णभोजी (गरम भोजन करनेके स्वभाववाला) शीतभोजी । जातिवाचक उपपद होनेपर तो ब्राह्मणानामंत्रयिता । ताच्छील्य न होनेपर तो 'उष्णं भुंक्ते कदाचित्' ऐसा होगा । इस स्थलमें वृत्तिकारने उपसर्गभिन्न सुबन्त उपपद होनेपर णिनि प्रत्यय हो, ऐसी व्याख्या करके 'उत्प्रतिभ्यामाङि सर्त्तेरुपसंख्यानम्' अर्थात् उत्, प्रति, आङ्पूर्वक सृ धातुसे णिनि प्रत्यय हो ऐसा पाठ कियाहै । हरदत्त, माधव आदि आचार्योंने भी उसका ही अनुसरण कियाहै, परन्तु यह भाष्यके विरुद्ध होनेसे त्याज्य है । उपसर्ग उपपद रहते णिनि प्रत्यय प्रसिद्ध भी है, यथा-'स बभूवोपजीविनाम्' 'अनुयायिवर्गः' 'पतत्यघो धाम विसारि' 'न वञ्चनीयाः प्रभवोऽनुजीविभिः' इत्यादि ।

'साधुकारिण्युपसंख्यानम्' साधुकारी अर्थ होनेपर धातुके उत्तर णिनि प्रत्यय हो * ।

ब्रह्मन् शब्द उपपद होनेपर वद धातुके उत्तर णिनि प्रत्यय हो * ताच्छील्यार्थ न होनेपर भी णिनि प्रत्यय होनेके निमित्त यह दोनों वार्त्तिक हैं, साधुदायी । ब्रह्मवादी ॥

२९८९ कर्त्तर्युपमाने । ३ । २ । ७९ ॥

णिनिः स्यात् । उपपदार्थः कर्ता प्रत्ययार्थस्य कर्तुरुपमानम् । उष्ट्र इव क्रोशति उष्ट्रक्रोशी । ध्वाङ्क्षरावी । अताच्छील्यार्थं जात्यर्थं च सूत्रम् । कर्तरि किम् । अपूपानिव भक्षयति माषान् । उपमाने किम् । उष्ट्रः क्रोशति ॥

२९८९-उपमानवाचक कर्त्ता उपपद होनेपर धातुके उत्तर णिनि प्रत्यय हो, उपपदार्थ जो कर्त्ता वह प्रत्ययार्थ कर्त्ताका उपमान है, यथा-उष्ट्र इव क्रोशति, इस विग्रहमें उष्ट्रक्रोशी । ध्वाङ्क्षरावी । अताच्छील्यार्थ और जात्यर्थ यह सूत्र है । कर्त्ता उपपद न होनेपर तो 'अपूपानिव भक्षयति माषान्' इस स्थानमें णिनि प्रत्यय नहीं हुआ । उपमान न होनेपर यथा-उष्ट्रः क्रोशति ॥

२९९० व्रते । ३ । २ । ८० ॥

णिनिः स्यात् । स्थण्डिलशायी ॥

२९९०-व्रत गम्यमान होनेपर धातुके उत्तर णिनि प्रत्यय हो, यथा-स्थण्डिलशायी ॥

२९९१ बहुलमाभीक्ष्ण्ये । ३ । २ । ८१ ॥

पौनःपुन्ये द्योत्ये सुप्युपपदे णिनिः । क्षीरपायिण उशीनराः ॥

२९९१-पौनःपुन्य द्योत्य होनेपर सुबन्त उपपद रहते धातुके उत्तर णिनि प्रत्यय हो, यथा-क्षीरपायिण उशीनराः ॥

२९९२ मनः । ३ । २ । ८२ ॥

सुपि मन्यतेर्णिनिः स्यात् । दर्शनीयमानी ॥

२९९२-सुबन्त उपपद होनेपर मन् धातुके उत्तर णिनि प्रत्यय हो, यथा-दर्शनीयमानी ॥

२९९३ आत्ममाने खश्च । ३ । २ । ८३ ॥

स्वकर्मके मनने वर्तमानान्मन्यतेः सुपि खश् स्यात् चाण्णिनिः । पण्डितमात्मानं मन्यते पण्डितम्मन्यः-पण्डितमानी । खित्यनव्ययस्य । कालिम्मन्या । अनव्ययस्य किम् । दिवामन्या ॥

२९९३-सुबन्त उपपद होनेपर स्वकर्मक मनन अर्थमें विद्यमान मन् धातुके उत्तर खश् प्रत्यय हो, और चकार निर्देशके कारण णिनि प्रत्यय भी हो, यथा-पण्डितमात्मानं मन्यते इस विग्रहमें पण्डितम्मन्यः । पण्डितमानी । "खित्यनव्ययस्य २९४३" इस सूत्रसे खिदन्त उत्तर पद होनेसे पूर्वपदको ह्रस्व होकर कालिम्मन्या । अव्यय पूर्वपदको ह्रस्व नहीं होकर-दिवामन्या ॥

२९९४ इच एकाचोऽम्प्रत्ययवच्च । ६ । ३ । ६८ ॥

इजन्तादेकाचोऽम् स्यात्स च स्वाद्यम्वत्खिदन्ते परे । औतोम्शसोः । गाम्मन्यः । वाम्शसोः । स्त्रियम्मन्यः-स्त्रीम्मन्यः । नृ । नरम्मन्यः । भुवम्मन्यः । श्रियमात्मानं मन्यते श्रिमन्यं कुलम् । भाष्यकारवचनात् श्रीशब्दस्य ह्रस्वो मुमभावश्च ॥

२९९४-खिदन्त उत्तर पद रहते इजन्त एकाच् पूर्वपदके उत्तर अम् प्रत्यय हो, और वह अम् स्वादिके मध्यमें पठित अम्के तुल्य हो । "औतोऽम्शसोः २८५" इस सूत्रसे अम् और शस् सम्बन्धी अच् परे रहते ओकारान्त शब्दके ओकारके स्थानमें आकार होकर-गाम्मन्यः । "वाम्शसोः ३०२" इस सूत्रसे स्त्री शब्दको विकल्प करके इयङ् होकर-स्त्रियम्मन्यः, स्त्रीम्मन्यः । नृ-नरम्मन्यः । भुवम्मन्यः । श्रियमात्मानं मन्यते, इस विग्रहमें श्रिमन्यम् कुलम्, यहां भाष्यकारके वचनसे श्रीशब्दके ईकारको ह्रस्व और मुम्, अम्का अभाव हुआ ॥

२९९५ भूते । ३ । २ । ८४ ॥

अधिकारोयम् । वर्तमाने लडिति यावत् ॥

२९९५-यह अधिकार सूत्रहै, अर्थात् "वर्त्तमाने लट् २१५१" इस सूत्रपर्य्यन्त 'भूते' इस पदका अधिकार है ॥

२९९६ करणे यजः । ३ । २ । ८५ ॥

करणे उपपदे भूतार्थाद्यजेर्णिनिः स्यात्कर्तरि । सोमेनेष्टवान् सोमयाजी । अग्निष्टोमयाजी ॥

२९९६-करण कारक उपपद होनेपर भूतार्थक यज् धातुके उत्तर कर्तामें णिनि प्रत्यय हो, यथा-सोमेनेष्टवान्, इस विग्रहमें सोमयाजी । अग्निष्टोमयाजी । (अग्निष्टोमयज्ञ करनेवाला) ॥

२९९७ कर्मणि हनः । ३ । २ । ८६ ॥

पितृव्यघाती । कर्मणीत्येतत्सहे चेति यावदधिक्रियते ॥

२९९७-कर्म्म कारक उपपद होनेपर हन् धातुके उत्तर णिनि प्रत्यय हो, यथा-पितृव्यघाती । 'कर्मणि' इस पदका "सहे च ३००६" इस वक्ष्यमाण सूत्र पर्यन्त अधिकार है ॥

२९९८ ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप् ।३।२।८७ ॥

एषु कर्मसूपपदेषु हन्तेर्भूते क्विप्स्यात् । ब्रह्महा । भ्रूणहा । वृत्रहा । क्विप् चेत्येव सिद्धे नियमार्थमिदम् । ब्रह्मादिष्वेव, हन्तेरेव, भूत एव क्विबेवेति चतुर्विधोऽत्र नियम इति काशिका। ब्रह्मादिष्वेव, क्विबेवेति द्विविधो नियम इति भाष्यम् ॥

२९९८-ब्रह्मन्, भ्रूण, वृत्र इन तीन कर्म्मोंमें किसी एकके उपपद होनेपर भूतार्थमें हन् धातुके उत्तर क्विप् प्रत्यय हो, ब्रह्महा, भ्रूणहा (गर्भघाती) वृत्रहा ।

"क्विप् च २९२३" इसीसे सिद्ध होनेपर फिर यह सूत्र नियमके निमित्त है कि, "ब्रह्मादिष्वेव हन्तेरेव भूत एव क्विबेव" अर्थात् ब्रह्मादि उपपद रहतेही हन् धातुसे भूतकालमें क्विप् हो, ब्रह्मादि उपपद रहते हन् धातुसेही भूतकालमें क्विप् हो, ब्रह्मादि उपपद रहते हन् धातुसे भूतकालमें ही क्विप् हो, और ब्रह्मादि उपपद रहते हन् धातुसे भूतकालमें क्विप् ही हो, इन चार प्रकारका इस स्थलमें नियम है, यह काशिकाका मत है । भाष्यकारके मतसे तो 'ब्रह्मादिष्वेव क्विबेव' इन दो प्रकारका नियम है । इन नियमोंका फल स्वयम् ऊह करके समझना ॥

२९९९ सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु कृञः । ३ । २ । ८९ ॥

सुकर्मादिषु च कृञः क्विप्स्यात् । त्रिविधोऽत्र नियम इति काशिका । सुकृत् । कर्मकृत् । पापकृत् । मन्त्रकृत् । पुण्यकृत् । क्विबेवेति नियमात्कर्म कृतवानित्यत्राऽण्न । कृञ एवेति नियमान्मन्त्रमधीतवान्मन्त्राध्यायः अत्र न क्विप्। भूत एवेति नियमात् मन्त्रं करोति करिष्यति वेति विवक्षायां न क्विप् । स्वादिष्वेवेतिनियमाभावादन्यस्मिन्नप्युपपदे क्विप् । शास्त्रकृत् । भाष्यकृत् ॥

२९९९-सु, कर्म्म, पाप, मंत्र, पुण्य, यह कर्म्म उपपद होनेपर कृञ् धातुके उत्तर अतीतार्थमें क्विप् प्रत्यय हो, इस स्थलमें तीन प्रकारका नियम है, यह काशिकाका मत है। सुकृत् । कर्म्मकृत् । पापकृत् । मंत्रकृत् । पुण्यकृत् । क्विप् ही हो, इस नियमके कारण कर्म्मकृतवान् इस स्थानमें अण् प्रत्यय नहीं हुआ । कृञ् धातुके उत्तर ही हो इस नियमके कारण 'मंत्रमधीतवान्' इस विग्रहमें 'मंत्राध्यायः' इस स्थानमें क्विप् नहीं हुआ । भूतार्थमें ही हो, इस नियमके कारण 'मंत्रं करोति करिष्यति वा' ऐसी विवक्षा स्थलमें क्विप् नहीं हुआ । सु आदि उपपद होनेपर ही कृञ् धातुके उत्तर क्विप् हो, ऐसे नियम न होनेके कारण 'शास्त्रकृत् भाष्यकृत्, इन स्थलोंमें अन्य उपपद रहते भी क्विप् हुआ॥

३००० सोमे सुञः । ३ । २ । ९० ॥

सोमसुत् । चतुर्विधोऽत्र नियम इति काशिका । एवमुत्तरसूत्रेऽपि ॥

३०००-सोम शब्द उपपद होनेपर सुञ् धातुके उत्तर अतीतार्थमें क्विप् प्रत्यय हो, सोमसुत् । इस स्थलमें चार प्रकारका नियम है, यह काशिकाका मत है । ऐसा पर सूत्रमें भी नियम जानना ॥

३००१ अग्नौ चेः । ३ । २ । ९१ ॥

अग्निचित् ॥

३००१-अग्नि शब्द उपपद होनेपर चि धातुके उत्तर अतीतार्थमें क्विप् प्रत्यय हो, अग्निचित् ॥

३००२ कर्मण्यग्न्याख्यायाम् ३।२।९२॥

कर्मण्युपपदे कर्मण्येव कारके चिनोतेः क्विप्स्यात् । अग्न्याधारस्थलविशेषाख्यायाम् । श्येन इव चितः श्येनचित् ॥

३००२-अग्निके आधार स्थलविशेषका नाम होनेपर कर्म्म उपपद रहते कर्म्म ही कारकमें चि धातुके उत्तर अतीतार्थमें क्विप् प्रत्यय हो, श्येन इव चितः, इस विग्रहमें श्येनचित् ॥

३००३ कर्मणीनि विक्रियः । ३। २।९३॥

कर्मण्युपपदे विपूर्वात्क्रीणातेरिनिः स्यात् । कुत्सितग्रहणं कर्तव्यम् ॥ * ॥ सोमविक्रयी । घृतविक्रयी ॥

३००३-कर्म्म उपपद होनेपर विपूर्वक क्री धातुके उत्तर अतीतार्थमें इनि प्रत्यय हो ।

कुत्सित अर्थ होनेपर क्री धातुके उत्तर इनि प्रत्यय हो, ऐसा कहना चाहिये* सोमविक्रयी । घृतविक्रयी ॥

३००४ दृशेः क्वनिप् । ३ । २ । ९४ ॥

कर्मणि भूत इत्येव । पारं दृष्टवान् पारदृश्वा॥

३००४-कर्म्म कारक उपपद होनेपर अतीतार्थमें दृश् धातुके उत्तर क्वनिप् प्रत्यय हो, यथा-पारं दृष्टवान्, इस विग्रहमें पारदृश्वा ॥

३००५ राजनि युधि कृञः ।३।२।९५॥

क्वनिप्स्यात् । युधिरन्तर्भावितण्यर्थः। राजानं योधितवान् राजयुध्वा । राजकृत्वा ॥

३००५-राजन् शब्द उपपद होनेपर युध् और कृञ् धातुके उत्तर अतीतार्थमें क्वनिप् प्रत्यय हो, इस स्थलमें युध् धातु अन्तर्भावितण्यर्थ है, राजानं योधितवान्, इस विग्रहमें राजयुध्वा । राजकृत्वा ॥

३००६ सहे च । ३ । २ । ९६ ॥

कर्मणीति निवृत्तम् । सहयुध्वा । सहकृत्वा ॥

३००६-'कर्मणि' यह पद इस स्थानमें निवृत्त हुआ, सह शब्द उपपद होनेपर युध् और कृञ् धातुके उत्तर अतीतार्थमें कनिप् प्रत्यय हो, यथा-सहयुध्वा । सहकृत्वा ॥

३००७ सप्तम्यां जनेर्डः । ३ । २ । ९७॥

सरसिजम् । मन्दुरायां जातो मन्दुरजः । ङ्यापोरिति ह्रस्वः ॥

३००७-सप्तम्यन्त उपपद होनेपर जन् धातुके उत्तर अतीतार्थमें ड प्रत्यय हो, सरसिजम् । मन्दुरायां जातः, इस विग्रहमें मन्दुरजः, यहां "ङ्यापोः० १००१" इस सूत्रसे पूर्वपदको ह्रस्व हुआहै ॥

३००८ पञ्चम्यामजातौ । ३ । २ । ९८॥

जातिशब्दवर्जिते पञ्चम्यन्त उपपदे जनेर्डः स्यात् । संस्कारजः । अदृष्टजः ॥

३००८-जातिशब्दभिन्न पञ्चम्यन्त उपपद होनेपर जन् धातुके उत्तर अतीतार्थमें ड प्रत्यय हो, संस्कारजः । अदृष्टजः ॥

३००९ उपसर्गे च संज्ञायाम् ।३।२।९९।

प्रजा स्यात्सन्ततौ जने ॥

३००९-संज्ञामें उपसर्ग उपपद रहते जन् धातुके उत्तर अतीतार्थमें ड प्रत्यय हो, यथा-'प्रजा स्यात् सन्ततौ जने' ॥

३०१० अनौ कर्मणि । ३ । २ । १०० ।

अनुपूर्वाज्जनेः कर्मण्युपपदे डः स्यात् । पुमांसमनुरुध्य जाता पुमनुजा ॥

३०१०-कर्म्म उपपद होनेपर, अनुपूर्वक जन् धातुके उत्तर अतीतार्थमें ड प्रत्यय हो, यथा-पुमांसमनुरुध्य जाता= पुमनुजा ॥

३०११ अन्येष्वपि दृश्यते।३।२।१०१।

अन्येष्वप्युपपदेषु जनेर्डः स्यात् । अजः । द्विजः । ब्राह्मणजः । अपिशब्दः सर्वोपाधिव्यभिचारार्थः । तेन धात्वन्तरादपि कारकान्तरेष्वपि क्वचित् । परितः खाता परिखा ॥

३०११-अन्य उपपद होनेपर भी जन् धातुके उत्तर अतीतार्थमें ड प्रत्यय हो, यथा-अजः । द्विजः । ब्राह्मणजः । इस स्थलमें अपि शब्द सर्वोपाधि व्यभिचारार्थ है, उससे यह हुआ कि, अन्य कारक उपपद होनेपर भी अन्य धातुके उत्तर भी कहीं २ ड प्रत्यय होगा, यथा-परितः खाता, इस विग्रहमें परिखा (खाई) ॥

३०१२ क्तक्तवतू निष्ठा । १ । १ । २६॥

एतौ निष्ठासंज्ञौ स्तः ॥

३०१२-क्त और क्तवतु इन दो प्रत्ययोंकी निष्ठा संज्ञा हो ॥

३०१३ निष्ठा । ३ । २ । १०२ ॥

भूतार्थवृत्तेर्धातोर्निष्ठा स्यात् । तत्र तयोरेवेति भावकर्मणोः क्तः । कर्तरि कृदिति कर्तरि क्तवतुः । उकावितौ । स्नातं मया । स्तुतस्त्वया विष्णुः । विष्णुर्विश्वं कृतवान् ॥

३०१३-अतीतार्थमें धातुके उत्तर निष्ठा प्रत्यय हो, उसमें "तयोरेव० २८३३" इस सूत्रसे भाव और कर्म्मवाच्यमें क्त प्रत्यय और "कर्त्तरि कृत् २८३२" इस सूत्रसे कर्तृवाच्यमें क्तवतु प्रत्यय होगा । प्रत्ययके उकार और ककार इत्संज्ञक हैं । स्नातं मया । स्तुतस्त्वया विष्णुः । विष्णुर्विश्वं कृतवान् ॥

३०१४ निष्ठायामण्यदर्थे ।६।४।६०॥

ण्यदर्थो भावकर्मणी ततोऽन्यत्र निष्ठायां क्षियो दीर्घः स्यात् ॥

३०१४-ण्यत् प्रत्ययके अर्थ भाव और कर्म्म हैं उनसे अन्य अर्थमें जो निष्ठा प्रत्यय वह परे रहते क्षि धातुको दीर्घ हो ॥

३०१५ क्षियो दीर्घात् । ८ । २ । ४६ ॥

दीर्घात् क्षियो निष्ठातस्य नः स्यात् । क्षीणवान् । भावकर्मणोस्तु क्षितः कामो मया । श्र्युकः किति । श्रितः । श्रितवान् । भूतः । भूतवान् । क्षुतः ॥ ऊर्णोर्णुवद्भावो वाच्यः ॥ *॥ तेन एकाच्त्वान्नेट् । ऊर्णुतः । नुतः । नूतः ॥

३०१५-दीर्घान्त क्षि धातुके उत्तर निष्ठा प्रत्ययसम्बन्धी तकारके स्थानमें नकार हो, क्षीणवान् । भाव और कर्म्मवाच्यमें जिस स्थानमें निष्ठा प्रत्यय है, उस स्थानमें तो 'क्षितः कामो मया' ऐसा होगा । "श्र्युकः किति (२३८१)" इस सूत्रसे इट्का निषेध होकर श्रितः । श्रितवान् । भूतः । भूतवान् । क्षुतः ।

ऊर्णुञ् धातु नु धातुकी समान हो * इससे एकाच्त्वके कारण इट् नहीं होगा, ऊर्णुतः । नुतः । नूतः ॥

३०१६ रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः । ८ । २ । ४२ ॥

रेफदकाराभ्यां परस्य निष्ठातस्य नः स्यात् । निष्ठापेक्षया पूर्वस्य धातोर्दकारस्य च । शॄ । ॠत इत् । रपरः, णत्वम् । शीर्णः । बहिरङ्गत्वेन वृद्धेरसिद्धत्वान्नेह । कृतस्यापत्यं कार्तिः । भिन्नः । छिन्नः ॥

३०१६-रेफ और दकारके परे जो निष्ठा प्रत्ययका सम्बन्धी तकार उसके स्थानमें नकार हो और निष्ठापेक्षासे पूर्वमें जो धातुसम्बन्धी दकार उसके स्थानमें नकार हो "ॠत इत्० (२३९०)" इस सूत्रसे इत्व, रपरत्व और णत्व होकर-शॄ धातुका शीर्णः ऐसा रूप होगा । बहिरङ्गत्वके कारण वृद्धि असिद्ध होतीहै, इस कारण इस स्थलमें नकार नहीं होगा, यथा-कृतस्यापत्यं=कार्तिः । भिन्नः छिन्नः, इत्यादि ॥

३०१७ संयोगादेरातोधातोर्यण्वतः । ८ । २ । ४३ ॥

निष्ठातस्य नः स्यात् । द्राणः । स्त्यानः । ग्लानः । म्लानः ॥

३०१७-संयोगादि, आकारान्त और यण् प्रत्याहारान्तर्गतवर्णविशिष्ट धातुके उत्तर निष्ठा प्रत्यय सम्बन्धी तकारके स्थानमें नकार हो, द्राणः । स्त्यानः । ग्लानः ॥

३०१८ ल्वादिभ्यः । ८ । २ । ४४ ॥

एकविंशतेर्लूञादिभ्यः प्राग्वत् । लूनः । ज्या । ग्रहिज्या । जीनः ॥ दुग्वोर्दीर्घश्च ॥ * ॥ दु गतौ । दूनः । टुदु उपताप इत्ययं तु न गृह्यते सानुबन्धकत्वात् । मृदुतया दुतयेति माघः । गूनः ॥ पूञो विनाशे ॥ * ॥ पूना यवाः । विनष्टा इत्यर्थः । पूतमन्यत् ॥ सिनोतेर्ग्रासककर्मकर्तृकस्य ॥ * ॥ सिनो ग्रासः । ग्रासेति किम् । सिता पाशेन सूकरी । कर्मकर्तृकेति किम् । सितो ग्रासो देवदत्तेन ॥

३०१८-पूञ् धातुको लेकर २२ धातु क्र्यादि गणमें पठित हैं, उनमें पूञ् धातु त्याग कर लूञ् आदि २१ धातुओंके उत्तर निष्ठा प्रत्ययसम्बन्धी तकारके स्थानमें पूर्ववत् नकार हो, लूनः । ज्या धातुके उत्तर क्त प्रत्यय होनेपर. "ग्रहिज्या० २४१२" इस सूत्रसे संप्रसारण हुआ, जीनः ।

दु और गु धातुके उत्तर निष्ठा प्रत्ययसम्बन्धी तकारके स्थानमें नकार हो, और उक्त धातुओंके उकारको दीर्घ भी हो * गत्यर्थक दु धातुका-दूनः । इस स्थलमें 'टुदु उपतापे' इस दु धातुका ग्रहण नहीं है, कारण कि, यह अनुबन्ध युक्त है, इस कारण 'मृदुतया दुतया' ऐसा माघमें प्रयोग है । गूनः ।

विनाशार्थमें पूञ् धातुके उत्तर निष्ठा प्रत्ययके तकारके स्थानमें नकार हो * पूना यवाः । विनष्टा इत्यर्थः । अन्य अर्थमें 'पूतम्' पद होगा ।

यदि ग्रासरूप कर्म्म कर्त्ता हो तो बन्धनार्थक षिञ् धातुके उत्तर निष्ठासम्बन्धी तकारके स्थानमें नकार हो * सिनो ग्रासः । पिंडीकृत ग्रास जब दध्यादि व्यञ्जनसे बन्धनमें अनुकूल होताहै तब कर्म्मको ही कर्तृत्व होताहै उसी स्थलमें यह वार्त्तिक प्रवृत्त होगा । ग्रास कर्मकर्त्तृक न होनेपर तो सिता पाशेन सूकरी । कर्म्म कर्तृक न होनेपर सितो ग्रासो देवदत्तेन ॥

३०१९ओदितश्च । ८ । २ । ४५ ॥

भुजो । भुग्नः । टुओश्वि । उच्छूनः । ओहाक् । प्रहीणः । स्वादय ओदित इत्युक्तम् । सूनः । सूनवान् । दूनः । दूनवान् । ओदिन्मध्ये डीङः पाठसामर्थ्यान्नेट्-उड्डीनः ।

३०१९-ओदित् धातुके उत्तर निष्ठासम्बन्धी तकारके स्थानमें नकार आदेश हो, यथा-भुजो-भुग्नः । टुओश्वि धातुका उच्छूनः । ओहाक् धातुका प्रहीणः । स्वादिगणीय धातु ओदित् हैं, यह कहा है । सूनः । सूनवान् । दूनः । दूनवान् । ओदित् धातुके मध्यमें डीङ् धातुका पाठ होनेके कारण उसके उत्तर इट् नहीं होगा, यथा-उड्डीनः ॥

३०२० द्रवमूर्तिस्पर्शयोः श्यः । ६ । १ । २४ ॥

द्रवस्य मूर्तौ काठिन्ये स्पर्शे चार्थे श्यैङः सम्प्रसारणं स्यान्निष्ठायाम् ॥

३०२०-निष्ठा प्रत्यय परे रहते द्रव पदार्थकी मूर्त्ति अर्थात् काठिन्य और स्पर्श गम्यमान होनेपर श्यैङ् धातुको सम्प्रसारण हो ॥

३०२१ श्योऽस्पर्शे । ८ । २ । ४७ ॥

श्यैङो निष्ठातस्य नः स्यादस्पर्शेर्थे । हल इति दीर्घः । शीनं घृतम् । अस्पर्शे किम् । शीतं जलम् । द्रवमूर्तिस्पर्शयोः किम् । संश्यानो वृश्चिकः । शीतात्संकुचित इत्यर्थः ॥

३०२१-अस्पर्शार्थ गम्यमान होनेपर श्यैङ् धातुके उत्तर निष्ठासम्बन्धी तकारके स्थानमें नकार हो । "हलः २५५९" इस सूत्रसे इकारको दीर्घ होकर-शीनं घृतम् । जिस स्थानमें स्पर्श अर्थ होगा, उस स्थानमें तो शीतं जलम् । द्रवमूर्त्ति स्पर्श न होनेपर-संश्यानो वृश्चिकः । शीतात् संकुचित इत्यर्थः ॥

३०२२ प्रतेश्च । ६ । १ । २५ ॥

प्रतिपूर्वस्य श्यः सम्प्रसारणं स्यान्निष्ठायाम् । प्रतिशीनः ॥

३०२२-निष्ठा प्रत्यय परे रहते प्रतिपूर्वक श्यैङ् धातुको संप्रसारण हो, यथा-प्रतिशीनः ।

३०२३ विभाषाऽभ्यवपूर्वस्य । ६ । १ । २६ ॥

श्यः संप्रसारणं वा स्यात् । अभिश्यानं घृतम् । अभिशीनम् । अवश्यानोऽवशीनो वृश्चिकः । व्यवस्थितविभाषेयम् । तेनेह न । समवश्यानः ॥

३०२३-निष्ठा प्रत्यय परे रहते अभिपूर्वक और अवपूर्वक श्यैङ् धातुको विकल्प करके संप्रसारण हो, यथा-अभिशीनम्, अभिश्यानम् घृतम् । अवशीनः, अवश्यानः वृश्चिकः । यह व्यवस्थित विभाषा है, इस कारण 'समवश्यानः' इस स्थलमें सम्प्रसारण नहीं हुआ ॥

३०२४ अञ्चोऽनपादाने । ८ । २ । ४८ ॥

अञ्चो निष्ठातस्य नः स्यान्न त्वपादाने ॥

३०२४-अञ्च् धातुके उत्तर निष्ठासम्बन्धी तकारके स्थानमें नकार हो । अपादान वाचकका प्रयोग होनेपर नहीं हो ॥

३०२५ यस्य विभाषा । ७ । २ । १५ ॥

यस्य क्वचिद्विभाषयेड्विहितस्ततो निष्ठाया इण्न स्यात् । उदितो वेति क्त्वायां वेट्त्वादिह नेट् । समक्तः । अनपादाने किम् । उदक्तमुदकं कूपात् ॥ नत्वस्यासिद्धत्वाद्व्रश्चेति षत्वे प्राप्ते ॥ निष्ठादेशः षत्वस्वरप्रत्ययेड्विधिषु सिद्धो वाच्यः ॥ * ॥ वृक्णः । वृक्णवान् ॥

३०२५-जिस धातुके उत्तर वलादि आर्धधातुकको कदाचित् विकल्प करके इट् विहित है उसके उत्तर निष्ठा प्रत्ययको इट् नहीं हो । "उदितो वा (३३२८)" इस सूत्रसे क्त्वा प्रत्ययमें विकल्प करके इट् होनेके कारण इस स्थानमें इट् नहीं होगा, यथा-समक्तः । अपादान कारकका प्रयोग होनेपर तो 'उदक्तमुदकं कूपात्' इस स्थलमें क्त प्रत्ययके तकारके स्थानमें नकार नहीं हुआ । नत्वके असिद्धत्वके कारण "व्रश्च०" इस सूत्रसे षत्वकी प्राप्ति होनेपर-

षत्वविधि, स्वरविधि, प्रत्ययविधि और इट्विधि कर्त्तव्य रहते निष्ठादेश सिद्ध हो ऐसा कहना चाहिये * यथा-वृक्णः । वृक्णवान् ॥

३०२६ परिस्कन्दः प्राच्यभरतेषु । ८ । ३ । ७५ ॥

पूर्वेण मूर्धन्ये प्राप्ते तदभावो निपात्यते । परिस्कन्दः । प्राच्येति किम् । परिष्कन्दः । परिस्कन्दः । परेश्चेति विकल्पः । स्तन्भेरिति षत्वे प्राप्ते ॥

३०२६-प्राच्य और भरत अर्थ होनेपर 'परिस्कन्दः' यह पद निपातनसे सिद्ध हो अर्थात् पूर्वसूत्रसे मूर्द्धन्य षकारकी प्राप्ति होनेपर इस स्थानमें निपातनसे उसका अभाव हो, 'परिस्कन्दः' जिस स्थानमें प्राच्य और भरत अर्थ नहीं होगा, उस स्थलमें 'परिष्कन्दः, परिस्कदः' ऐसा होगा, इस स्थानमें "परेश्च २३९९" इस सूत्रसे विकल्प करके षत्व हुआहै । "स्तन्भेः २२७२" इस सूत्रसे षत्व प्राप्त होनेपर- ॥

३०२७ प्रतिस्तब्धनिस्तब्धौ च । ८ । २ । ११४ ॥

अत्र षत्वं न स्यात् ॥

३०२७-'प्रतिस्तब्धः' और निस्तब्धः' यह दो पद निपातनसे सिद्ध हों, अर्थात् इन स्थानोंमें षत्व नहीं हो ॥

३०२८ दिवोऽविजिगीषायाम् । ८ । २ । ४९

दिवो निष्ठातस्य नः स्यादविजिगीषायाम् । द्यूनः । विजिगीषायां तु । द्यूतम् ॥

३०२८-अविजिगीषा अर्थ होनेपर दिव् धातुके उत्तर निष्ठा प्रत्ययसम्बन्धी तकारके स्थानमें नकार हो, द्यूनः । जिस स्थानमें विजिगीषा अर्थ है, उस स्थानमें 'द्यूतम्' ऐसा होगा इस स्थानमें तकारके स्थानमें नकार नहीं हुआ ॥

३०२९ निर्वाणोऽवाते । ८ । २ । ५० ॥

अवाते इति च्छेदः । निपूर्वाद्वातेर्निष्ठातस्य नत्वं स्याद्वातश्चेत्कर्ता न । निर्वाणोऽग्निर्मुनिर्वा । वाते तु निर्वातो वातः ॥

३०२९-निर्वाणः अवाते ऐसा पदच्छेद है, यदि वायु कर्त्ता न हो तो, निपूर्वक वा धातुके उत्तर निष्ठासम्बन्धी तकारके स्थानमें नकार हो, यथा-निर्वाणोऽग्निर्मुनिर्वा । (निर्वाण शब्दसे अग्नि और मुनि समझना) वायु कर्त्ता होनेपर तो 'निर्वातो वातः' ऐसा होगा, इस स्थानमें नकार नहीं हुआ ॥

३०३० शुषः कः । ८ । २ । ५१ ॥

निष्ठात इत्येव । शुष्कः ॥

३०३०-शुष् धातुके उत्तर निष्ठासम्बन्धी तकारके स्थानमें ककार हो, यथा-शुष्कः ॥

३०३१ पचो वः । ८ । २ । ५२ ॥

पक्वः ॥

३०३१-पच् धातुके उत्तर निष्ठासम्बन्धी तकारके स्थानमें वकार हो, यथा-पक्वः ॥

३०३२ क्षायो मः । ८ । २ । ५३ ॥

क्षामः ॥

३०३२-क्षै धातुके उत्तर निष्ठासम्बन्धी तकारके स्थानमें मकार हो, यथा-क्षामः (दुबला) ॥

३०३३ स्त्यः प्रपूर्वस्य । ६ । १ । २३॥

प्रात् स्त्यः सम्प्रसारणं स्यान्निष्ठायाम् ॥

३०३३-निष्ठा प्रत्यय परे रहते प्रपूर्वक स्त्यै धातुको सम्प्रसारण हो ॥

३०३४ प्रस्त्योन्यतरस्याम् । ८ । २ । ५४॥

निष्ठातस्य मो वा स्यात् । प्रस्तीमः । प्रस्तीतः । प्रात्किम् । स्त्यानः ॥

३०३४-प्रपूर्वक स्त्यै धातुके उत्तर निष्ठा प्रत्ययसम्बन्धी तकारके स्थानमें विकल्प करके मकार हो, यथा-प्रस्तीमः, प्रस्तीतः । जिस स्थानमें प्रपूर्वक नहीं होगा, उस स्थानमें 'स्त्यानः' ऐसा होगा ॥

३०३५ अनुपसर्गात्फुल्लक्षीबकृशोल्लाघाः । ८ । २ । ५५ ॥

ञिफला । फुल्लः । निष्ठातस्य लत्वं निपात्यते । क्तवत्वेकदेशस्यापीदं निपातनमिष्यते । फुल्लवान् । क्षीबादिषु तूक्तप्रत्ययस्यैव तलोपः तस्यासिद्धत्वात्प्राप्तस्येटोऽभावश्च निपात्यते । क्षीबो मत्तः कृशस्तनुः । उल्लाघो नीरोगः । अनुपसर्गात्किम् ॥

३०३५-अनुपसर्गके उत्तर अर्थात् पूर्वमें कोई उपसर्ग न रहते फुल्ल, क्षीब, कृश, उल्लाघ यह पद निपातनसे सिद्ध हों, जिफला धातुका 'फुल्लः' इस स्थानमें निष्ठासम्बन्धी तकारके स्थानमें निपातनसे ल हुआ है ।

यह निपातन क्तवतु प्रत्ययके एकदेशको भी हो, यथा-फुल्लवान् । क्षीबादि शब्दमें तो क्त प्रत्ययके ही तकारका लोप और उसके असिद्धके कारण प्राप्त जो इट्, उसका अभाव निपातनसे होगा, क्षीबो मत्तः । कृशस्तनुः । उल्लाघो नीरोगः । उपसर्गके उत्तर होनेपर तो-॥

३०३६ आदितश्च । ७ । २ । १६ ॥

आकारेतो निष्ठाया इण्न स्यात् ॥

३०३६-आदित् धातुके उत्तर निष्ठा प्रत्ययको इट् न हो ॥

३०३७ ति च । ७ । ४ । ८९ ॥

चरफलोरत उत्स्यात्तादौ किति । प्रफुल्तः । प्रक्षीबितः । प्रकृशितः । प्रोल्लाघितः । कथं तर्हि लोध्रद्रुमं सानुमतः प्रफुल्लमिति । फुल्ल विकसने पचाद्यच् । सूत्रं तु फुल्तादिनिवृत्त्यर्थम् ॥ उत्फुल्लसंफुल्लयोरुपसंख्यानम् ॥ * ॥

३०३७-तकारादि कित् प्रत्यय परे रहते चर और फल धातु सम्बन्धी अकारके स्थानमें उत् (उकार) हों, यथा-प्रफुल्तः । प्रक्षीबितः । प्रकृशितः । प्रोल्लाघितः । उपसर्गसे परे न रहते ही फुल्लादि निपातन होनेसे "लोध्रद्रुमं सानुमतः प्रफुल्लम्" इस स्थलमें किस प्रकार फुल्ल पद सिद्ध हुआ ? तो इस स्थानमें विकसनार्थक फुल्ल धातुके उत्तर पचादित्वप्रयुक्त अच् प्रत्यय हुआहै । सूत्र तो केवल फुल्त, इत्यादि प्रयोगकी निवृत्तिके निमित्त है ।

'उत्फुल्लसंफुल्लयोरुपसंख्यानम्' अर्थात् 'उत्फुल्लः संफुल्लः' यह दो पद निपातनसे सिद्ध हों * ॥

३०३८ नुदविदोन्दत्राघ्राह्रीभ्योऽन्यतरस्याम् । ८ । २ । ५६ ॥

एभ्यो निष्ठातस्य नो वा । नुन्नः-नुत्तः । विद विचारणे रौधादिक एव गृह्यते, उन्दिना परेण साहचर्यात् । विन्नः-वित्तः । वेत्तेस्तु विदितः । विद्यतेर्विन्नः । उन्दी ॥

३०३८-नुद, विद, उन्द, त्रा, घ्रा, ह्री, इन धातुओंके उत्तर निष्ठा प्रत्ययके तकारके स्थानमें विकल्प करके नकार हो, नुन्नः, नुत्तः । विचारण अर्थवाला जो रुधादिगणपठित विद् धातु, उसका ही इस स्थलमें ग्रहण होगा, कारण कि, परवर्ती उन्द् धातुके साथ उसका साहचर्य्य है । विन्नः, वित्तः । क्त प्रत्ययान्त अदादिगणपठित विद् धातुका तो 'विदितः' इस प्रकार होगा । दिवादिगणपठित विद धातुका तो 'विन्नः' इस प्रकार होगा । वैसे ही भाष्य है यथा-"वेत्तेस्तु विदितो निष्ठा विद्यतेर्विन्न इष्यते । विन्तेर्विन्नश्च वित्तश्च वित्तं भोगेषु विन्दतेरिति" । उन्दी धातुका उदाहरण कहतेहैं- ॥

३०३९ श्वीदितो निष्ठायाम् । ७ । २ । १४ ॥

श्वयतेरीदितश्च निष्ठाया इण्न । उन्नः-उत्तः । त्राणः-त्रातः । घ्राणः-घ्रातः । ह्रीणः-ह्रीतः ॥

३०३९-श्वि धातु और ईदित् धातुके उत्तर निष्ठा प्रत्ययको इट् न हो, यथा-उन्नः, उत्तः । त्राणः, त्रातः । घ्राणः, घ्रातः । ह्रीणः, ह्रीतः ॥

३०४० न ध्याख्यापॄमूर्च्छिमदाम् । ८ । २ । ५७ ॥

एभ्यो निष्ठातस्य नत्वं न । ध्यातः । ख्यातः । पूर्तः ॥ राल्लोपः । मूर्तः । मत्तः ॥

३०४०-ध्या, ख्या, पॄ, मूर्च्छि और मद् धातुओंके उत्तर निष्ठा प्रत्ययसम्बन्धी तकारके स्थानमें नकार न हो, यथा-ध्यातः । ख्यातः । पूर्तः । "राल्लोपः" इस सूत्रसे छकारका लोप होकर-मूर्तः । मत्तः ॥

३०४१ वित्तो भोगप्रत्यययोः । ८ । २ । ५८ ॥

विन्दतेर्निष्ठान्तस्य निपातोयं भोग्ये प्रतीते चार्थे । वित्तं धनम् । वित्तः पुरुषः । अनयोः किम् । विन्नः । विभाषा गमहनेति क्सौ वेट्त्वादिह नेट् ॥

३०४१-भोग और प्रत्यय शब्द कर्मसाधन है इस आशयसे कहतेहैं कि, भोग्य और प्रतीत अर्थ होनेपर निष्ठाप्रत्ययान्त तुदादिगणीय विद् धातुका 'वित्तः' यह निपातनसे सिद्ध हो, यथा-वित्तं धनम् । वित्तः पुरुषः । जिस स्थानमें भोग्य और प्रतीत अर्थ नहीं होगा, उस स्थानमें विन्नः यहां "विभाषा गमहन० ३०९९" इस सूत्रसे क्सु प्रत्यय परे रहते विकल्प करके इट् विहित होनेसे इट् नहीं हुआ ॥

३०४२ भित्तं शकलम् । ८ । २ । ५९ ॥

भिन्नमन्यत् ॥

३०४२-शकल अर्थात् खण्ड अर्थ होनेपर 'भित्तम्' यह पद निपातनसे सिद्ध हो । अन्य अर्थ होनेपर 'भिन्नम्' ऐसा होगा ॥

३०४३ ऋणमाधमर्ण्ये । ८ । २ । ६० ॥

ऋधातोः क्ते तकारस्य नत्वं निपात्यते अधमर्णव्यवहारे । ऋतमन्यत् ॥

३०४३-आधमर्ण्य अर्थ होनेपर 'ऋणम्' यह पद निपातनसे सिद्ध हो अर्थात् ऋ धातुके उत्तर क्त प्रत्ययके तकारके स्थानमें निपातनसे नकार हो । अन्य अर्थमें 'ऋतम्' ऐसा होगा । जिसको ऋण अधम, अर्थात् दुःखप्रद हो, वह अधमर्ण है, उसका भाव आधमर्ण्य है ॥

३०४४ स्फायः स्फी निष्ठायाम् । ६ । १ । २२ ॥

स्फीतः ॥

३०४४-निष्ठा प्रत्यय परे रहते स्फाय् धातुके स्थानमें स्फी आदेश हो, स्फीतः ॥

३०४५ इणिनिष्ठायाम् । ७ । २ । ४७ ॥

निरः कुषो निष्ठाया इट् स्यात् । यस्य विभाषेति निषेधे प्राप्ते पुनर्विधिः । निष्कुषितः ॥

३०४५-निपूर्वक कुष् धातुके उत्तर निष्ठा प्रत्ययको इट् हो, "यस्य विभाषा ३०२५" इस सूत्रसे इट्निषेधकी प्राप्ति होनेसे पुनर्वार यह विधि विहित है, निष्कुषितः ॥

३०४६ वसतिक्षुधोरिट् । ७ । २ । ५२ ॥

आभ्यां क्त्वानिष्ठयोर्नित्यमिट् स्यात् । उषितः । क्षुधितः ॥

३०४६-वस् और क्षुध् धातुके परे स्थित क्त्वा और निष्ठा प्रत्ययको नित्य इट् हो, यथा-उषितः । क्षुधितः ॥

३०४७ अञ्चेः पूजायाम् । ७ । २ । ५३ ॥

पूजार्थादञ्चेः क्त्वानिष्ठयोरिट् स्यात् । अञ्चितः । गतौ तु अक्तः ॥

३०४७-पूजा अर्थवाला अञ्च् धातुके उत्तर क्त्वा और निष्ठा प्रत्ययको इट् हो, यथा-अञ्चितः । गत्यर्थक अञ्च् धातुका तो-अक्तः ॥

३०४८ लुभो विमोहने । ७ । २ । ५४ ॥

लुभः क्त्वानिष्ठयोर्नित्यमिट् स्यान्न तु गार्ध्ये । लुभितः । गार्ध्ये तु लुब्धः ॥

३०४८-विमोहन अर्थमें लुभ् धातुके उत्तर क्त्वा और निष्ठा प्रत्ययको इट् हो, परन्तु गार्ध्य अर्थमें न हो, यथा-लुभितः, अर्थात् विमोहित । गार्द्ध्य अर्थमें तो इट् नहीं होकर-लुब्धः (लोभी) ॥

३०४९ क्लिशः क्त्वानिष्ठयोः । ७ । २ । ५० ॥

इड्वा स्यात् । क्लिश उपतापे नित्यं प्राप्ते । क्लिशू विबाधने अस्य क्त्वायां विकल्पे सिद्धेऽपि निष्ठायां निषेधे प्राप्ते विकल्पः । क्लिशितः । क्लिष्टः ॥

३०४९-क्लिश् धातुके उत्तर क्त्वा और निष्ठा प्रत्ययको विकल्प करके इट् हो । उपतापार्थक क्लिश धातुके उत्तर प्रत्ययको नित्य इट्की प्राप्ति होनेपर और विबाधनार्थक क्लिशू धातुके उत्तर क्त्वा प्रत्ययमें विकल्प करके इट् सिद्ध होनेपर भी निष्ठा प्रत्ययमें निषेधकी प्राप्ति होनेपर विकल्प करके इट् विहित हुआहै, यथा-क्लिशितः, क्लिष्टः ॥

३०५० पूङश्च । ७ । २ । ५१ ॥

पूङः क्त्वानिष्ठयोरिड्वा स्यात् ॥

३०५०-पूङ् धातुके उत्तर क्त्वा और निष्ठा प्रत्ययको विकल्प करके इट् हो । "श्युकः किति २३८१" इस सूत्रसे इट् निषेधकी प्राप्ति होनेपर विकल्प करके इड्विधानके लिये यह सूत्र है ॥

३०५१ पूङः क्त्वा च । १ । २ । २२ ॥

पूङः क्त्वा निष्ठा च सेट् किन्न स्यात् । पवितः । पूतः । क्त्वाग्रहणमुत्तरार्थम् । नोपधादित्यत्र हि क्त्वैव सम्बध्यते ॥

३०५१-पूङ् धातुके उत्तर सेट् अर्थात् इट् विशिष्ट क्त्वा और निष्ठा प्रत्यय कित् न हो, यथा-पवितः, पूतः । इस सूत्रमें क्त्वा प्रत्ययका ग्रहण न करनेसे भी काम चल जाता, क्योंकि, "न क्त्वा सेट्" इस वक्ष्यमाण सूत्रसे ही कित्त्वनिषेध सिद्ध है, इस कारण कहतेहैं कि, क्त्वा ग्रहण उत्तरार्थ है । "नोपधात् ३३२४" इस सूत्रमें क्त्वा मात्रका सम्बन्ध होताहै निष्ठाका नहीं ॥

३०५२ निष्ठा शीङ्स्विदिमिदिक्ष्विदिधृषः । १ । २ । १९ ॥

एभ्यः सेण्निष्ठा किन्न स्यात् । शयितः । शयितवान् । अनुबन्धनिर्देशो यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थः । शेशयितः । शेशयितवान् ॥ आदिकर्मणि निष्ठा वक्तव्या ॥ * ॥

३०५२-शीङ्, स्विद्, मिद्, क्ष्विद्, और धृष् धातुओंके उत्तर इट्के साथ वर्त्तमान निष्ठा प्रत्यय कित् न हो, शयितः । शयितवान् । इस स्थलमें अनुबन्ध निर्देश यङ्लुक्निवृत्तिके निमित्त है । शेशयितः । शेशयितवान् ।

"आदिकर्मणि निष्ठा वक्तव्या" अर्थात् आद्यलक्षण विशिष्ट क्रियावृत्ति धातुसे निष्ठा प्रत्यय हो *

३०५३ आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च । ३ । ४ । ७१ ॥

आदिकर्मणि यः क्तः स कर्तरि स्यात् चाद्भावकर्मणोः ॥

३०५३-आदिकर्म्ममें जो क्त प्रत्यय उक्त हुआहै, वह कर्त्तामें हो और चकारनिर्देशके कारण भाव और कर्म्मवाच्यमें भी हो ॥

३०५४ विभाषा भावादिकर्मणोः । ७ । २ । १७ ॥

भावे आदिकर्मणि चादितो निष्ठाया इड्वा स्यात् । प्रस्वेदितश्चैत्रः । प्रस्वेदितं तेन । ञिष्विदेति भ्वादिरत्र गृह्यते ञिद्भिः साहचर्यात् । स्विद्यतेस्तु स्विदित इत्येव । ञिमिदा, ञिक्ष्विदा, दिवादी भ्वादी च । प्रमेदितः । प्रमेदितवान् । प्रक्ष्वेदितः । प्रक्ष्वेदितवान् । प्रधर्षितः । प्रधर्षितवान् । धर्षितं तेन । सेट्किम् । प्रस्विन्नः । प्रस्विन्नं तेनेत्यादि ॥

३०५४-भाववाच्यमें और आदिकर्म्ममें आदि इत् धातुके उत्तर निष्ठा प्रत्ययको विकल्प करके इट् हो, यथा-

प्रस्वेदितश्चैत्रः, अर्थात् चैत्रकर्तृक आरम्यमाण प्रस्वेदन क्रिया। प्रस्वेदितं तेन। जित् धातुके साथ साहचर्यके कारण 'ञिष्विदा' इस भ्वादिगणीय धातुका इस स्थानमें ग्रहण है, दिवादिगणीय स्विद धातुका तो 'स्विदितः' ऐसा ही रूप होगा। 'ञिमिदा' और 'ञिक्ष्विदा' यह दो धातु दिवादि और भ्वादिगणीय हैं, यथा–प्रमेदितः। प्रमेदितवान्। प्रक्ष्वेदितः। प्रक्ष्वेदितवान्। प्रधर्षितः। प्रधर्षितवान्। धर्षितं तेन। "निष्ठा शीङ०" इस सूत्रमें सेट्की अनुवृत्ति होनेसे 'प्रस्विन्नः। प्रस्विन्नं तेन' इत्यादि स्थलमें किस्व नहीं हुआ॥

३०५५ मृषस्तितिक्षायाम् ।१।२।२०॥

सेण्निष्ठा किन्न स्यात्। मर्षितः। मर्षितवान्। क्षमायां किम्। अपमृषितं वाक्यम्। अविस्पष्टमित्यर्थः॥

३०५५–तितिक्षा अर्थमें मृष् धातुके उत्तर इट्के साथ वर्त्तमान निष्ठा प्रत्यय कित् न हो, मर्षितः। मर्षितवान्। जिस स्थानमें क्षमा अर्थ नहीं होगा, उस स्थानमें 'अवमृषितं वाक्यम्' ऐसा होगा, अर्थात् अविस्पष्टमित्यर्थः॥

३०५६ उदुपधाद्भावादिकर्मणोरन्यतरस्याम्। १। २। २१॥

उदुपधात्परा भावादिकर्मणोः सेण्निष्ठा वा किन्न स्यात्। द्युतितम्–द्योतितम्। मुदितम्–मोदितं साधुना॥ प्रद्युतितः–प्रद्योतितः। प्रमुदितः–प्रमोदितः साधुः। उदुपधात्किम्। विदितम्। भावेत्यादि किम्। रुचितं कार्षापणम्। सेट् किम्। क्रुष्टम्॥ शब्विकरणेभ्य एवेष्यते॥ *॥ नेह गुध्यतेर्गुधितम्॥

३०५६–उकारोपध धातुके उत्तर भाव और आदि कर्ममें सेट् निष्ठा विकल्प करके कित् न हो, यथा–द्युतितम्, द्योतितम्। मुदितम्, मोदितम्–साधुना। प्रद्युतितः, प्रद्योतितः। प्रमुदितः, प्रमोदितः–साधुः॥ उदुपध धातु न होनेपर विदितम् इस स्थानमें नित्य किस्व होगा। भावादिकर्म्म क्यों कहा? तो 'रुचितम्' यहां विकल्प करके किस्व न हुआ। इट्के साथ वर्त्तमान निष्ठा प्रत्यय हो, ऐसा क्यों कहा? तो 'क्रुष्टम्' यहां न हो।

शप् विकरण जो उकारोपध धातु उसके उत्तर ही निष्ठाको विकल्प करके किस्व इष्ट है, इस कारण इस स्थानमें नहीं हुआ, यथा–गुध्यतेर्गुधितम्॥

३०५७ निष्ठायां सेटि। ६। ४। ५२॥

णेर्लोपः स्यात्। भावितः। भावितवान्। श्वीदित इति नेट्। सम्प्रसारणम्। शूनः। दीप्तः। गुहू। गूढः। वनु। वतः। तनु। ततः। पतेः सनि वेट्कत्वादिडभावे प्राप्ते द्वितीयाश्रितेति सूत्रे निपातनादिट्। पतितः। सेसिचीति वेट्कत्वासिद्धं कृन्तत्यादीनामीदित्त्वेनानित्यत्वज्ञापनाद्वा। तेन धावितमिभराजधियेत्यादि। यस्य विभाषेत्यत्रैकाच इत्येव। दरिद्रितः॥

३०५७–इट्के साथ वर्त्तमान जो निष्ठा प्रत्यय, वह परे रहते धातुसे विहित णिच्का लोप हो, यथा–भावितः। भावितवान्। "श्वीदितः० ३०३९" इस सूत्रसे इट् निषेध और "वचिस्वपि०" इससे सम्प्रसारण होकर–शूनः। दीप्तः। गुहू–गूढः। वनु–वतः। तनु–ततः।

पत धातुके उत्तर सन् प्रत्ययको विकल्प करके इट् विधानके कारण निष्ठा प्रत्ययमें इट्का अभाव प्राप्त होनेपर "द्वितीयाश्रित० ६८६" इस सूत्रमें निपातनसे इट् हुआ, यथा–पतितः। अथवा "सेसिचि२५०६" इस सूत्रसे विकल्प करके इट् विधानके कारण निष्ठा प्रत्ययमें इट्निषेध सिद्ध होनेपर भी कृती, इत्यादि धातुके ईदित्करणसे "यस्य विभाषा ३०२५" इस सूत्रके अनित्यत्व ज्ञापनके कारण 'पतितः' इस स्थलमें इट् होगा। अत एव 'धावितमिभराजधिया' इत्यादि प्रयोग सिद्ध हुए। "यस्य विभाषा ३०२५" इस सूत्रसे एकाच् धातुके उत्तर ही निष्ठा प्रत्ययके इट्का निषेध होताहै, इस कारण 'दरिद्रितः' इस स्थलमें इट्निषेध नहीं हुआ॥

३०५८ क्षुब्धस्वान्तध्वान्तलग्नम्लिष्टविरिब्धफाण्टबाढानि मन्थमनस्तमःसक्ताविस्पष्टस्वराऽनायासभृशेषु। ७। २। १८॥

क्षुब्धादीन्यष्टावनिट्कानि निपात्यन्ते समुदायेन मन्थादिषु वाच्येषु। द्रवद्रव्यसंपृक्ताः सक्तवो मन्थो, मन्थनदण्डश्च। क्षुब्धो मन्थश्चेत्। स्वान्तं मनः। ध्वान्तं तमः। लग्नं सक्तम्। निष्ठानत्वमपि निपातनात्। म्लिष्टमविस्पष्टम्। विरिब्धः। स्वरः। म्लेच्छ रेभृ अनयोरुपधाया इत्वमपि निपात्यते। फाण्टमनायाससाध्यः कषायविशेषः। माधवस्तु नवनीतभावात्प्रागवस्थापन्नं द्रव्यं फाण्टमिति वेदभाष्ये आह। बाढं भृशम्। अन्यत्र तु क्षुभितम्। क्षुब्धो राजेति त्वागमशास्त्रस्यानित्यत्वात्। स्वनितम्। ध्वनितम्। लगितम्। म्लेच्छितम्। विरेभितम्। फणितम्। वाहितम्॥

३०५८–मन्थ, मनः, तमः, सक्त, अविस्पष्ट, स्वर, अनायास, भृश, इन आठ अर्थोंमें यथाक्रम क्षुब्ध, स्वान्त, ध्वान्त, लग्न, म्लिष्ट, विरिब्ध, फाण्ट, बाढ, यह आठ पद अनिट् निपातनसे सिद्ध हों। द्रवद्रव्यसे मिलित सक्तुका नाम और मथनके दण्डका नाम मन्थ है। मन्थ अर्थ होनेपर–क्षुब्धः। मन अर्थ होनेपर–स्वान्तम्। तम अर्थमें–ध्वान्तम्। सक्त अर्थ होनेपर–लग्नम्, इस स्थानमें निपातनसे तकारके

स्थानमें नकार भी हुआहै । अविस्पष्ट अर्थ होनेपर—म्लिष्टम्। स्वर अर्थ होनेपर—विरिब्धः । म्लेच्छ और रेभृ इन दो धातुओंकी उपधाको निपातनसे ह्रस्व भी हुआहै । फाण्ट शब्दसे अनायास साध्य कषायविशेष समझना । वेदभाष्यमें माधवाचार्य्य तो नवनीतके प्रागवस्थापन्न द्रव्यविशेषको फाण्ट कहते हैं । भृश अर्थात् पौनःपुन्यार्थमें—बाढम् । इससे अन्य अर्थ होनेपर—'क्षुभितम्' ऐसा पद होगा ।

'क्षुब्धो राजा' इस स्थानमें 'क्षुब्धः' यह पद तो आगमशास्त्रके अनित्यत्वके कारण सिद्ध हुआहै । स्वनितम् । ध्वनितम् । लगितम् । म्लेच्छितम् । विरेभितम् । फणितम् । वाहितम् ॥

३०५९ धृषिशसी वैयात्ये ।७।२।१९॥

एतौ निष्ठायामविनय एवानिटौ स्तः । धृष्टो विशस्तः । अन्यत्र धर्षितः । विशसितः । भावादिकर्मणोस्तु वैयात्ये धृषिर्नास्ति । अत एव नियमार्थमिदं सूत्रमिति वृत्तिः । धृषेरादित्वे फलं चिन्त्यमिति हरदत्तः । माधवस्तु भावादिकर्मणोरवैयात्ये विकल्पमाह । धृष्टम्-धर्षितम् । प्रधृष्टः-प्रधर्षितः ॥

३०५९—निष्ठा प्रत्यय परे रहते धृष् धातु और शस् धातु वैयात्य, अर्थात् अविनय अर्थमें ही अनिट् हो, यथा—धृष्टः । विशस्तः । अन्य अर्थ होनेपर—धर्षितः । विशसितः । भावादि कर्म्ममें तो वैयात्य अर्थमें धृष् धातु नहीं है, अत एव यह सूत्र नियमार्थक है, नहीं तो "विभाषा भावादिकर्मणोः" इसको बाधक होनेसे विध्यर्थ ही होजाता, यह वृत्तिकारका मत है । धृष् धातुके आदित्वकी कोई आवश्यकता नहीं है, यह हरदत्तका मत है । माधव तो भावादिकर्म्ममें अवैयात्य अर्थमें धृष् धातुके उत्तर प्रत्ययको विकल्प करके इट् कहतेहैं, यथा—धृष्टम्, धर्षितम् । प्रधृष्टः, प्रधर्षितः ॥

३०६० दृढः स्थूलबलयोः ।७।२।२०॥

स्थूले बलवति च निपात्यते । दृह दृहि वृद्धौ । क्तस्येडभावः । तस्य ढत्वम् । हस्य लोपः । इदितो नलोपश्च । दृहितः । दृंहितोऽन्यः ॥

३०६०—स्थूल और बलवान् अर्थमें 'दृढः' यह पद निपातनसे सिद्ध हो, अर्थात् वृद्धयर्थक दृह और दृहि धातुसे विहित क्त प्रत्ययके इट्का अभाव और तकारके स्थानमें ढकार और हकारका लोप और इदित् धातुके नकारका भी लोप हो । अन्य अर्थ होनेपर—दृहितः । दृंहितः ॥

३०६१ प्रभौ परिवृढः । ७ । २ । २१ ॥

वृह वृहि वृद्धौ । निपातनं प्राग्वत् । परिवृहितः । परिवृंहितोऽन्यः ॥

३०६१—प्रभु अर्थमें 'परिवृढः' यह निपातनसे सिद्ध हो, अर्थात् पूर्वकी समान वृद्धयर्थक वृह और वृहि धातुके उत्तर क्त प्रत्ययके इडभाव और तकारके स्थानमें ढकार हकारका लोप इदित् धातुमें नकारका भी लोप हो, अन्य अर्थमें परिवृहितः । परिवृंहितः ॥

३०६२ कृच्छ्रगहनयोः कषः ।७।२।२२॥

कषो निष्ठाया इण्न स्यादेतयोरर्थयोः । कष्टं दुःखं तत्कारणं च । स्यात्कष्टं कृच्छ्रमाभीलम् । कष्टो मोहः । कष्टं शास्त्रम् । दुरवगाहमित्यर्थः । कषितमन्यत् ॥

३०६२—कृच्छ्र, अर्थात् कष्ट और गहन, अर्थात् दुरवगाह अर्थ होनेपर कष् धातुके उत्तर निष्ठा प्रत्ययको इट् न हो, कष्ट शब्दसे दुःख और दुःखका कारण समझना । 'स्यात् कष्टं कृच्छ्रमाभीलमित्यमरः' । कष्टो मोहः । कष्टं शास्त्रं दुरवगाहम् इत्यर्थः । अन्य अर्थमें—'कषितम्' ऐसा पद होगा ॥

३०६३ घुषिरविशब्दने । ७ । २ । २३॥

घुषिर्निष्ठायामनिट् स्यात् । घुष्टा रज्जुः । अविशब्दने किम् । घुषितं वाक्यम् । शब्देन प्रकटीकृताभिप्रायमित्यर्थः ॥

३०६३—अविशब्दन अर्थ होनेपर अर्थात् प्रतिज्ञाभिन्न अर्थ होनेपर निष्ठा प्रत्यय परे रहते घुषिर् धातु अनिट् हो, यथा—घुष्टा रज्जुः । जिस स्थानमें अविशब्दन अर्थ नहीं होगा, उस स्थानमें 'घुषितं वाक्यम्' ऐसा होगा, अर्थात् शब्दसे प्रकटीकृताभिप्रायक वाक्य जानना ॥

३०६४ अर्देः संनिविभ्यः । ७।२।२४॥

एतत्पूर्वादर्देर्निष्ठाया इण्न स्यात् । समर्णः । न्यर्णः । व्यर्णः । अर्दितोऽन्यः ॥

३०६४—संपूर्वक, निपूर्वक, विपूर्वक अर्द धातुके उत्तर निष्ठा प्रत्ययको इट् न हो, यथा—समर्णः । न्यर्णः । व्यर्णः । उक्त उपसर्गपूर्वक न होनेपर—'अर्दितः' ऐसा पद होगा ॥

३०६५ अभेश्चाविदूर्ये । ७ । २ । २५ ॥

अभ्यर्णम् । नातिदूरमासन्नं वा । अभ्यर्दितमन्यत् ॥

३०६५—आविदूर्य अर्थात् अनतिदूर अर्थ होनेपर, अभिपूर्वक अर्द धातुके उत्तर निष्ठा प्रत्ययको इट् हो, यथा-अभ्यर्णम् नातिदूरम् आसन्नं वा । अन्य अर्थ होनेपर 'अभ्यर्दितम्' ऐसा होगा ॥

३०६६ णेरध्ययने वृत्तम् । ७ । २।२६॥

ण्यन्ताद् वृतेः क्तस्येडभावो णिलुक्चाधीयमानेऽर्थे । वृत्तं छन्दश्छात्रेण सम्पादितम् । अधीतमिति यावत् । अन्यत्र तु वर्तिता रज्जुः ॥

३०६६—अधीयमान अर्थ होनेपर णिजन्त वृत् धातुके उत्तर क्त प्रत्ययके इट्का अभाव और णिच्का लुक् हो, यथा—वृत्तं छन्दश्छात्रेण सम्पादितम्।अधीतमिति यावत् । अन्य अर्थ होनेपर—'वर्त्तिता रज्जुः' ऐसा होगा ॥

३०६७ शृतं पाके । ६ । १ । २७ ॥

श्रातिश्रपयत्योः क्ते शृभावो निपात्यते क्षीर-

हविषोः पाके ॥ शृतं क्षीरं स्वयमेव विक्लिन्नं पक्कं वेत्यर्थः । क्षीरहविर्भ्यामन्यत्तु श्राणं श्रपितं वा ॥

३०६७–पाक अर्थ होनेपर 'शृतम्' यह पद निपातनसे सिद्ध हो, अर्थात् क्त प्रत्यय परे रहते श्रा और श्रपि धातुके स्थानमें निपातनसे शृ आदेश हो ।

क्षीर और हविष्का पाक होनेपर शृ आदेश हो यथा–शृतम् क्षीरम् स्वयमेव विक्लिन्नं पक्कं वा इत्यर्थः । क्षीर और हविष्से भिन्नपदार्थका पाक होनेपर–'श्राणम् श्रपितम् वा' ऐसा पद होगा ॥

३०६८ वा दान्तशान्तपूर्णदस्तस्पष्टच्छन्नज्ञप्ताः । ७ । २ । २७ ॥

एते णिचि निष्ठान्ता वा निपात्यन्ते । पक्षे । दमितः । शमितः । पूरितः । दासितः । स्पाशितः । छादितः । ज्ञपितः ॥

३०६८–दान्त, शान्त, पूर्ण, दस्त, स्पष्ट, छन्न, ज्ञप्त यह निष्ठाप्रत्ययान्त पद णिच् परे विकल्प करके सिद्ध हों, विकल्प पक्षमें दमितः । शमितः । पूरितः । दासितः । स्पाशितः । छादितः । ज्ञपितः ॥

३०६९ रुष्यमत्वरसंघुषास्वनाम् । ७ । २ । २८ ॥

एभ्यो निष्ठाया इड्वा । रुषितः–रुष्टः । अमितः–आन्तः । तूर्णः–त्वरितः । अस्याऽऽदित्त्वे फलं मन्दम् । संघुष्टः–संघुषितः । आस्वान्तः–आस्वनितः ॥

३०६९–रुष्, अम्, त्वर और संपूर्वक घुष् धातु और आङ्पूर्वक स्वन् धातुओंके उत्तर निष्ठाप्रत्ययको विकल्प करके इट् हो, यथा–रुषितः, रुष्टः । अमितः, आन्तः । तूर्णः, त्वरितः । 'ञित्वरा संभ्रमे' इस धातुमें आकार इत् करनेका कोई प्रयोजन नहीं है । संघुष्टः, संघुषितः । आस्वान्तः, आस्वनितः ॥

३०७० हृषेर्लोमसु । ७ । २ । २९ ॥

हृषेर्निष्ठाया इड्वा स्यात् लोमसु विषये । हृष्टं–हृषितं लोम ॥ विस्मितप्रतिघातयोश्च ॥ * ॥ हृष्टो–हृषितो मैत्रः । विस्मितः प्रतिहतो वेत्यर्थः । अन्यत्र तु । हृषु अलीके उदित्त्वान्निष्ठायां नेट् । हृष तुष्टौ इट् ॥

३०७०–लोम अर्थ होनेपर हृष् धातुके उत्तर जो निष्ठाप्रत्यय उसको विकल्प करके इट् हो, यथा–हृष्टम्, हृषितं लोम ।

"विस्मितप्रतिघातयोश्च" विस्मित और प्रतिघात अर्थ होनेपर हृष् धातुके उत्तर निष्ठाप्रत्ययको विकल्प करके इट् हो * यथा–हृष्टो, हृषितो मैत्रः, अर्थात् विस्मित और प्रतिहत मैत्र ऐसा अर्थ जानना चाहिये । अन्य अर्थ होनेपर तो अलीकार्थक हृष धातु उदित् है, इस कारण उसके उत्तर निष्ठाप्रत्ययको इट् नहीं होकर–'हृष्टः' और तुष्ट अर्थवाला हृष धातुके उत्तर निष्ठाप्रत्ययको इट् होकर–'हर्षितः' ऐसा होगा ॥

३०७१ अपचितश्च । ७ । २ । ३० ॥

चायतेर्निपातोऽयं वा अपचितः–अपचायितः ।

३०७१–'अपचितः' यह पद भी निपातनसे सिद्ध हो, अर्थात् अपपूर्वक ण्यन्त चि धातुके स्थानमें निष्ठा प्रत्यय परे रहते, निपातनसे विकल्प करके चि आदेश हो, यथा–अपचितः, अपचायितः ॥

३०७२ प्यायः पी । ६ । १ । २८ ॥

वा स्यान्निष्ठायाम् । व्यवस्थितविभाषेयम् । तेन स्वाङ्गे नित्यम् । पीनं मुखम् । अन्यत्र प्यानः, पीनः स्वेदः । सोपसर्गस्य न । प्रप्यानः । आङ्पूर्वस्यान्धूधसोः स्यादेव । आपीनोऽन्धुः । आपीनमूधः ॥

३०७२–निष्ठाप्रत्यय परे रहते प्याय् धातुके स्थानमें विकल्प करके पी आदेश हो यह व्यवस्थित विभाषा है, इससे यह हुआ कि, स्वाङ्ग होनेपर प्याय् धातुके स्थानमें नित्य पी आदेश होगा, यथा–पीनं मुखम् । अन्य अर्थ होनेपर प्यानः, पीनः स्वेदः । उपसर्ग विशिष्ट प्याय् धातुके स्थानमें पी आदेश नहीं होगा, प्रप्यानः ।

अन्धु और ऊधस् अर्थ होनेपर आङ्पूर्वक प्याय धातुके स्थानमें पी आदेश होहीगा, यथा–आपीनोऽन्धुः । आपीनमूधः ॥

३०७३ ह्रादो निष्ठायाम् । ६ । ४ । ९५

ह्रस्वः स्यात् । प्रह्लन्नः ॥

३०७३–निष्ठा प्रत्यय परे रहते ह्राद धातुको ह्रस्व हो, प्रह्लन्नः ॥

३०७४ द्यतिस्यतिमास्थामित्ति किति । ७ । ४ । ४० ॥

एषामिकारोऽन्तादेशः स्यात्तादौ किति । ईत्त्वदद्भावयोरपवादः । दितः । सितः । मा माङ् मेङ् । मितः । स्थितः ॥

३०७४–तकारादि कित् प्रत्यय परे रहते दो धातु, स्यो धातु, मा धातु और स्था धातुओंको इकार अन्तादेश हो, यह सूत्र ईत्त्व और दद्भावका बाधक है, यथा–दितः । सितः । मा धातु, माङ् धातु और मेङ् धातुओंका 'मितः' ऐसा पद हुआ । स्था धातुका स्थितः ॥

३०७५ शाच्छोरन्यतरस्याम् । ७ । ४ । ४१

शितः–शातः । छितः–छातः । व्यवस्थितविभाषात्वाद्व्रतविषये श्यतेर्नित्यम् । संशितं व्रतम् । सम्यक्संपादितमित्यर्थः । संशितो ब्राह्मणः । व्रतविषयकयत्नवानित्यर्थः ॥

३०७५-तकारादि कित् प्रत्यय परे रहते शो धातु और छो धातुको विकल्प करके इकार अन्तादेश हो, शितः; शातः । छितः,छातः । व्यवस्थित विभाषात्वके कारण व्रतविषयमें शो धातुको नित्य इकार अन्तादेश होगा, संशितं व्रतम्, अर्थात् सम्यक् सम्पादित व्रत । संशितो ब्राह्मणः, अर्थात् व्रतविषयक यत्नवान् ॥

३०७६ दधातेर्हिः । ७ । ४ । ४२ ॥

तादौ किति । अभिहितम् । निहितम् ॥

३०७६-तकारादि कित् प्रत्यय परे रहते धा धातुके स्थानमें हि आदेश हो, यथा-अभिहितम् । निहितम् ॥

३०७७ दो दद् घोः । ७ । ४ । ४६ ॥

घुसंज्ञकस्य दा इत्यस्य दथ् स्यात्तादौ किति चर्त्वम् । दत्तः । घोः किम् । दातः । तान्तो वायमादेशः । न चैवं विदत्तमित्यादावुपसर्गस्य दस्तीति दीर्घापत्तिः । तकारादौ तद्विधानात् । दान्तो वा । धान्तो वा । न च दान्तत्वे निष्ठानत्वं धान्तत्वे झषस्तथोरिति धत्वं शङ्क्यम् । सन्निपातपरिभाषाविरोधात् ॥

३०७७-तकारादि कित् प्रत्यय परे रहते घुसंज्ञक दा धातुके स्थानमें दथ् आदेश हो, चर्त्व होकर-दत्तः । घुसंज्ञक न होनेपर दथ् आदेश नहीं होगा, यथा-दातः । अथवा यह आदेश तकारान्त है । यदि कहो कि, तकारान्त आदेश होनेपर 'विदत्तम्' इत्यादि स्थलमें उपसर्गको "दस्ति ३०७९" इस सूत्रसे दीर्घकी आपत्ति तो न होगी, क्योंकि, तकारादि उत्तर पदके परे रहते इगन्त उपसर्गस्थ अच्के स्थानमें यह दीर्घ विधान है । यह आदेश दकारान्त और धकारान्त यदि होवेगा तो दान्तत्व होनेपर निष्ठाको नत्व किंवा धान्तत्व होनेपर "झषस्तथोः० २२८०" इस सूत्रसे धत्वकी आशङ्का न होगी । क्योंकि धत्व होनेमें सन्निपातपरिभाषाविरोध होगा । इससे यह आदेश थकारान्त होनेपर ही निर्देश होताहै । कारण कि, तकारान्त करना हो तो दीर्घ होगा । दकारान्त होनेपर निष्ठाके स्थानमें नकार होगा । धकारान्त होनेपर धकारकी प्राप्ति होगी किन्तु थकारान्तमें कोई भी दोष नहीं है ॥

३०७८ अच उपसर्गात्तः । ७ । ४ । ४७ ॥

अजन्तादुपसर्गात्परस्य दा इत्यस्य घोरचस्तः स्यात्तादौ किति । चर्त्वम् । प्रत्तः । अवत्तः ॥

अवदत्तं विदत्तं च प्रदत्तं चादिकर्मणि । सुदत्तमनुदत्तं च निदत्तमिति चेष्यते ॥ चशब्दाद्यथाप्राप्तम् ॥

३०७८-तकारादि ककार इत् प्रत्यय परे रहते अजन्त उपसर्गसे परे घुसंज्ञक दा धातुसंबन्धी आकारके स्थानमें तकार आदेश हो, और "खरि च" इस सूत्रसे चर्त्व भी होगा, जैसे-प्रत्तः । अवत्तः । आदिकर्म विषयमें अवदत्तं, विदत्तं, प्रदत्तं, सुदत्तम्, अनुदत्तं, निदत्तं यह सम्पूर्ण पद यथासंभव निपातनसे सिद्ध होंगे । च शब्दके द्वारा यथासंभव अर्थ जानना चाहिये ॥

३०७९ दस्ति । ६ । ३ । १२४ ॥

इगन्तोपसर्गस्य दीर्घः स्याद्दादेशो यस्तकारस्तदादावुत्तरपदे । खरि चेति चर्त्वमाश्रयात्सिद्धम् । नीत्तम् । सूत्तम । घुमास्थेतीत्वम् । धेट् । धीतम् । गीतम् । पीतम् । जनसनेत्यात्वम् । जातम् । सातम् । खातम् ॥

३०७९-दा इसके स्थानमें आदिष्ट जो तकार तदादि उत्तर पद परे रहते इगन्त उपसर्गको दीर्घ हो । (चर्त्वके असिद्धत्वके कारण दा के स्थानमें तकार आदेश ही नहीं हुआ तो किस प्रकारसे उक्त व्याख्या सङ्गत हुई, इस आशंकासे कहते हैं) " खरि च १२१ " इस सूत्रके आश्रय(बल)से चर्त्व हुआ । यथा, नीत्तम् । " घुमास्था २४६३ " इस सूत्रसे ईत्व होगा । धेट् धातुम् धीतम्-गै धातु-गीतम् । पा धातु-पीतम् । "जनसन० २५०४" इस सूत्रसे जन सन, और खन धातुके स्थानमें आकार आदेश हो । जातम् । सातम् । खातम् । खन+क्त=खात+अम् खातम् (गर्त) ॥

३०८० अदो जग्धिर्ल्यप्तिकिति । २ । ४ । ३६ ॥

ल्यबिति लुप्तसप्तमीकम् । अदो जग्धिः स्यात् ल्यपि तादौ किति च । इकार उच्चारणार्थः । धत्वम् । झरो झरि । जग्धः ॥ आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च । ३ । ४ । ७१ ॥ प्रकृतः कटं सः । प्रकृतः कटस्तेन । निष्ठायामण्यदर्थे इति दीर्घः । क्षियो दीर्घादिति णत्वम् । प्रक्षीणः सः ॥

३०८०-इस सूत्रमें ल्यप् यह लुप्तसप्तमीका पद है । ल्यप् प्रत्यय और तकारादि ककार इत् प्रत्यय परे रहते अद् धातुके स्थानमें जग्धि आदेश हो । जग्धि इस स्थलमें इकार उच्चारणार्थ है । और तकारके स्थानमें धकार होकर । "झरो झरि ७१ " इस सूत्रसे धकारका लोप हुआ । जैसे-जग्धः । "आदिकर्मणि क्तः कर्त्तरि च ३०५३" इस सूत्रसे क्तप्रत्यय भी हुआ । यथा, प्रकृतः कटं सः । प्रकृतः कटस्तेन " निष्ठायामण्यदर्थे ३०१४ " इस सूत्रसे निष्ठा प्रत्यय परे रहते पूर्व स्वरको दीर्घ हो । "क्षियो दीर्घात् ३०१५ " इस सूत्रसे अण् प्रत्यय हुआ और क्षि धातुके इकारको दीर्घ और तकारके स्थानमें नकार हुआ और पश्चात् इस नकारको णत्व हुआ । जैसे-प्रक्षीणः सः-॥

३०८१ वा क्रोशदैन्ययोः । ६ । ४ । ६१ ॥

क्षियो निष्ठायां दीर्घो वा स्यादाक्रोशे दैन्ये च । क्षीणायुर्भव । क्षितायुर्वा । क्षीणोऽयं तपस्वी । क्षितो वा ॥

३०८१-आक्रोश और दैन्य अर्थ होनेपर निष्ठा प्रत्यय परे रहते विकल्प करके क्षि धातुके इकारको दीर्घ हो । क्षीणायुर्भव क्षितायुर्वा । क्षीणोऽयं तपस्वी । क्षितो वा ॥

३०८२ निनदीभ्यां स्नातेः कौशले । ८ । ३ । ८९ ॥

आभ्यां स्नातेः सस्य षः स्यात्कौशले गम्ये । निष्णातः शास्त्रेषु । नद्यां स्नातीति नदीष्णः । सुपीति कः ॥

३०८२-नि और नदी शब्दसे परे स्ना धातुके सकारको षत्व हो, कौशल अर्थ रहते । जैसे-निष्णातः शास्त्रेषु । नद्यां स्नाति इस विग्रहमें नदीष्णः । "सुपि २९१६" इस सूत्रसे स्नाधातुके उत्तर क प्रत्यय हुआ ॥

३०८३ सूत्रं प्रतिष्णातम् । ८ । ३ । ९० ॥

प्रतेः स्नातेः षत्वम् । प्रतिष्णातं सूत्रम् । शुद्धमित्यर्थः । अन्यत्र प्रतिस्नातम् ॥

३०८३-पवित्र अर्थ होनेपर प्रतिष्णातम् यह पद निपातनसे सिद्ध हुआ । अर्थात् प्रतिपूर्वक स्ना धातुके सकारको षत्व हुआ । जैसे-प्रतिष्णातम् सूत्रम् । अर्थात् शुद्ध अन्य अर्थ होनेपर प्रतिस्नातम् ऐसा होगा ॥

३०८४ कपिष्ठलो गोत्रे । ८ । ३ । ९१ ॥

कपिष्ठलो नाम यस्य कापिष्ठलिः पुत्रः । गोत्रे किम् । कपीनां स्थलं कपिस्थलम् ॥

३०८४-गोत्र अर्थ होनेपर कपिष्ठलः यह पद निपातनसे सिद्ध हो, कपिष्ठलो नाम यस्य कापिष्ठलिः पुत्रः । गोत्र न होनेपर किस प्रकार होगा ? कपीनां स्थलं कपिस्थलम् इस प्रकार होगा ॥

३०८५ विकुशमिपरिभ्यः स्थलम् । ८ । ३ । ९६ ॥

एभ्यः स्थलस्य सस्य षः स्यात् । विष्ठलम् । कुष्ठलम् । शमिष्ठलम् । परिष्ठलम् ॥

३०८५-वि, कु, शमि, परि-इन सम्पूर्ण शब्दोंसे पर स्थल शब्दके सकारको षत्व हो । जैसे-विष्ठलम् । कुष्ठलम् । शमिष्ठलम् । परिष्ठलम् ॥

३०८६ गत्यार्थाकर्मकश्लिषशीङ्स्थासवसजनरुहजीर्यतिभ्यश्च । ३ । ४ । ७२ ।

एभ्यः कर्तरि क्तः स्यात् भावकर्मणोश्च । गङ्गां गतः । गङ्गां प्राप्तः । ग्लानः सः । लक्ष्मीमाश्लिष्टो हरिः । शेषमधिशयितः । वैकुण्ठमधिष्ठितः । शिवमुपासितः । हरिदिनमुपोषितः । राममनुजातः । गरुडमारूढः । विश्वमनुजीर्णः । पक्षे प्राप्ता गङ्गा तेनेत्यादि ॥

३०८६-गत्यर्थधातु, अकर्मकधातु, श्लिषधातु, शीङ्धातु स्थाधातु, आसधातु, वसधातु, जनधातु, रुहधातु, जृषधातु-इन संपूर्ण धातुओंके उत्तर कर्तृवाच्य रहते और भाव तथा कर्मवाच्य रहते क्त प्रत्यय हो । जैसे-गंगां गतः । गङ्गां प्राप्तः । ग्लानः सः । लक्ष्मीमाश्लिष्टो हरिः । शेषमधिशयितः । वैकुण्ठमधिष्ठितः । शिवमुपासितः । हरिदिनमुपोषितः । राममनुजातः । गरुडमारूढः । विश्वमनुजीर्णः । पक्षे प्राप्ता गङ्गा तेन इत्यादि ॥

३०८७ क्तोऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः । ३ । ४ । ७६ ॥

एभ्योऽधिकरणे क्तः स्यात् । चाद्यथाप्राप्तम् । ध्रौव्यं स्थैर्यम् ॥

मुकुन्दस्यासितमिदमिदं यातं रमापतेः ।
भुक्तमेतदनन्तस्येत्यूचुर्गोप्यो दिदृक्षवः ॥

पक्षे आसेरकर्मकत्वात्कर्तरि भावे च । आसितो मुकुन्दः । आसितं तेन । गत्यर्थेभ्यः कर्तरि कर्मणि च । रमापतिरिदं यातः । तेनेदं यातम् । भुजेः कर्मणि । अनन्तेनेदं भुक्तम् । कथं भुक्ता ब्राह्मणा इति । भुक्तमस्ति एषामिति मत्वर्थीयोऽच् ॥

वर्तमाने इत्यधिकृत्य ॥

३०८७-ध्रौव्यार्थक, गत्यर्थक और प्रत्यवसानार्थक धातुसे अधिकरणवाच्य रहते क्त प्रत्यय हो । चकारसे यथाप्राप्त भाव और कर्मवाच्य रहते भी हो । ध्रौव्यशब्दसे स्थैर्य समझना यथा, "मुकुन्दस्यासितमिदम्" "इदं यातं रमापतेः"।"भुक्तमेतदनन्तस्येत्यूचुर्गोप्यो दिदृक्षवः" । "अधिकरणवाचिनश्च (६२६)" इस सूत्रसे अधिकरण वाच्य रहते कर्ता और कर्म इन दोनोंमें षष्ठी होगी । पक्षमें आसधातुके अकर्मकत्वके कारण कर्तृरूपार्थवाच्यमें और भावरूपार्थवाच्यमें क्त प्रत्यय होगा । यथा, आसितो मुकुन्दः । आसितं तेन । गत्यर्थकधातुसे कर्तृरूपार्थ वाच्य रहते और कर्मरूपार्थ वाच्य रहते क्त प्रत्यय होगा । जैसे-रमापतिरिदं यातः । तेन इदं यातम् । भुजधातुसे कर्मरूपार्थ वाच्य रहते क्त प्रत्यय होनेसे-अनन्तेन इदं भुक्तम् । भुक्ता ब्राह्मणाः इस स्थलमें भुक्ताः पद किस प्रकारसे सिद्ध हुआ ? इस स्थलमें भुक्तमस्ति एषाम् इस विग्रहमें मत्वर्थीय अच् प्रत्ययके द्वारा उक्त पद सिद्ध हुआ ।

वर्तमान कालमें यह अधिकार करके कहते हैं अर्थात् यहांसे लेकर वक्ष्यमाण सूत्रमें वर्त्तमानमें क्त प्रत्यय होगा ॥

३०८८ ञीतः क्तः । ३ । २ । १८७ ॥

ञिक्ष्विदा । क्ष्विण्णः । ञिइन्धी । इद्धः ॥

३०८८-ञइत् धातुसे वर्तमान कालमें क्त प्रत्यय हो । जैसे-ञिक्ष्विदा धातु-क्ष्विण्णः । ञिइन्धी धातु-इद्धः ॥

३०८९ मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च । ३ । २ । १८८ ॥

मतिरिहेच्छा बुद्धेः पृथगुपादानात् । राज्ञां

मत इष्टः । तैरिष्यमाण इत्यर्थः । बुद्धः । विदितः । पूजितः । अर्चितः । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । शीलितो रक्षितः क्षान्तः आक्रुष्टो जुष्ट इत्यादि ॥

३०८९-मत्यर्थकधातु बुद्ध्यर्थकधातु और पूजार्थकधातुसे वर्त्तमान कालमें क्त प्रत्यय हो । इस स्थलमें मतिशब्दसे इच्छा लेनेमें बुद्धिका पृथक् उपादान कारण है । जैसे-राज्ञां मतः इष्टः । तैरिष्यमाण इत्यर्थः । बुद्धः । विदितः । पूजितः । अर्चितः । इस स्थानमें चकारनिर्देशसे जो धातु नहीं कहे हैं उनका भी समुच्चय होगा । जैसे-शीलितः, रक्षितः, क्षान्तः, आक्रुष्टः, जुष्टः, रुष्टः, रुषितः, अभिव्याहृतः, हृष्टः, तुष्टः, कान्तः, संयतः, उद्यतः, कष्टम् । इत्यादि पद भविष्यत्कालमें क्त प्रत्ययमें पूर्ववत् सिद्ध हुए ॥

३०९० नपुंसके भावे क्तः ।३।२।११४॥

क्लीबत्वविशिष्टे भावे कालसामान्ये क्तः स्यात् । जल्पितम् । शयितम् । हसितम् ॥

३०९०-क्लीबत्वविशिष्ट भाव वाच्य रहते कालसामान्यमें धातुसे क्त प्रत्यय हो । जैसे-जल्पितम् । शयितम् । हसितम् । जल्प+इ+ क्त=जल्पितम् ॥

३०९१ सुयजोर्ङ्वनिप् ।३।२।११४॥

सुनोतेर्यजेश्च ङ्वनिप्स्याद् भूते । सुत्वा । सुत्वानौ । यज्वा । यज्वानौ ॥

३०९१-भूतकालमें सु और यज धातुसे ङ्वनिप् प्रत्यय हो जैसे-सुत्वा । सुत्वानौ । यज्वा । यज्वानौ ॥

३०९२ जीर्यतेरतृन् ।३।२।१०४॥

भूत इत्येव । जरन् । जरन्तौ । जरन्तः । वासरूपन्यायेन निष्ठापि । जीर्णो जीर्णवान् ॥

३०९२-भूतकालमें जॄधातुसे अतृन् प्रत्यय हो । जरन् । जरन्तौ । जरन्तः । वासरूपन्यायसे जॄधातुसे निष्ठा प्रत्यय भी होगा । जैसे, जीर्णः । जीर्णवान् ॥

३०९३ छन्दसि लिट् ।३।२।१०५॥

३०९३-वेदमें भूतसामान्यकालमें धातुसे लिट्लकार हो ॥

३०९४ लिटः कानज्वा ।३।२।१०६॥

३०९४-लिट्के स्थानमें विकल्प करके कानच् प्रत्यय हो ॥

३०९५ क्वसुश्च ।३।२।१०७॥

इह भूतसामान्ये छन्दसि लिट् । तस्य विधीयमानौ क्वसुकानचावपि छान्दसाविति त्रिमुनिमतम् । कवयस्तु बहुलं प्रयुञ्जते । तन्तस्थिवांसं नगरोपकण्ठे । श्रेयांसि सर्वाण्यधिजग्मुषस्त इत्यादि ॥

३०९५-लिट्के स्थानमें क्वसु प्रत्यय हो । इस स्थलमें भूतकालसामान्यमें विधीयमान जो वेदविषयमें लिट्, तिसके स्थानमें विधीयमान जो क्वसु और कानच् यह भी वेदविषयमें हों । यह पाणिनि, कात्यायन और पतञ्जलि इन तीन मुनियोंका मत है । किन्तु कविगण बहुल प्रयोग करते हैं अर्थात् इस नियमके अनुगामी नहीं होते कारण कि, कवि लोग निरंकुश हैं । इस कारण "तं तस्थिवांसं नगरोपकण्ठे" "श्रेयांसि सर्वाण्यधिजग्मुषस्ते" इत्यादि प्रयोग कालिदासने लिखे हैं ॥

३०९६ वस्वेकाजाद्घसाम् ।७।२।६७॥

कृतद्विर्वचनानामेकाचामादन्तानां घसेश्च वसोरिट् नान्येषाम् । एकाच् । आदिवान् । आरिवान् । आत् । ददिवान् । जक्षिवान् । एषां किम् । बभूवान् ॥

३०९६-कृतद्वित्व एकाच्धातुके अर्थात् द्वित्व होनेपर जिन धातुओंका एक अच्मात्र शेष रहे तिनके उत्तर आकारान्त धातुके उत्तर और अद धातुके स्थानमें कृतद्विर्वचन आदेश घस्लृके उत्तर क्वसुप्रत्ययको इट् हो अन्य धातुओंके उत्तर क्वसुको इट् न हो । एकाच्का उदाहरण, जैसे-आदिवान् । आरिवान् आकारान्तका उदाहरण जैसे-ददिवान् । घसका उदाहरण जैसे-जक्षिवान् । जिस स्थानमें यह धातु न होगा उस स्थानमें इट् नहीं होगा । जैसे-बभूवान् ॥

३०९७ भाषायां सदवसश्रुवः ।३।२।१०८

सदादिभ्यो भूतसामान्ये भाषायां लिड्वा स्यात् तस्य च नित्यं क्वसुः । निषेदुषीमासनबन्धधीरः । अध्यूषुषस्तामभवज्जनस्य । शुश्रुवान् ॥

३०९७-सद, वस और श्रु इन धातुओंके उत्तर भाषामें भूतसामान्यमें विकल्प करके लिट् हो । इस लिट्के स्थानमें नित्य क्वसु प्रत्यय हो । "निषेदुषीमासनबंधधीरः" "अध्यूषुषस्तामवभज्जनस्य" शुश्रुवान् ॥

३०९८ उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च । ३ । २ । १०९ ॥

एते निपात्यन्ते । उपपूर्वादिणो भाषायामपि भूतमात्रे लिड्वा तस्य नित्यं क्वसुः । इट् । उपेयिवान् । उपेयुषः स्वामपि मूर्तिमग्र्याम् ॥ उपेयुषी । उपेत्यविवक्षितम् ईयिवान् । समीयिवान् । नञ्पूर्वादश्नातेः क्वसुरिडभावश्च । भूतजयश्नुतेरनाशुष इति भारवेः । अनुपूर्वाद्ब्रुवेः कर्तरि कानच् । वेदस्यानुवचनं कृतवाननूचानः ॥

३०९८-उपेयिवान्, अनाश्वान्, अनूचान, यह संपूर्ण पद निपातनसे सिद्ध हों । उपपूर्वक इण् धातुके उत्तर भूतकालमात्रमें भाषामें भी विकल्प करके लिट् हो । और इस लिट्के स्थानमें नित्य क्वसुप्रत्यय हो, और पश्चात् इट् हुआ, जैसे-उप*इण्+क्वसु=उपेयिवान् । "उपेयुषः स्वामपि मूर्त्तिमग्र्याम्" उपेयुषी । इस सूत्रमें उप यह अविवक्षित है । ईयिवान् । समीयिवान् । नञ्पूर्वक अश धातुके उत्तर क्वसु प्रत्यय हुआ और एकाच्प्रयुक्त प्राप्त इट्का अभाव निपातनसे होकर

अनाश्वान् हुआ। तैसेही "घृतज जयधृतेरनाश्वः" इति भारविः। अनुपूर्वक वचधातुके उत्तर कर्तृ वाच्य रहते कानच् प्रत्यय हो। जैसे, वेदस्यानुवचनं कृतवाननूचानः॥

३०९९ विभाषा गमहनविदविशाम्। ७।२।६८॥

एभ्यो वसोरिड्वा। जग्मिवान्-जगन्वान्। जघ्निवान्-जघन्वान्। विविदिवान्-विविद्वान्। विविशिवान्-विविश्वान्। विशिना साहचर्याद्विन्दतेर्ग्रहणम्। वेत्तेस्तु विविद्वान्। नेड्वशि कृतीतीण्निषेधः॥ दृशेश्च॥ *॥ ददृशिवान्। ददृश्वान्॥

३०९९-गम, हन, विद, विश इन धातुओंके उत्तर क्वसु प्रत्ययके स्थानमें विकल्प करके इट् हो। जैसे-जग्मिवान् जगन्वान्। जघ्निवान्-जघन्वान्। विविदिवान्-विविद्वान्। विविशिवान्-विविश्वान्। विश धातुके साहचर्य्यके कारण विन्द धातुका भी ग्रहण होगा। अदादिगणीय विद धातुके उत्तर क्वसु प्रत्ययमें भी विविद्वान् ऐसा पद हुआ। "नेड्वशि कृति २९८१" इस सूत्रसे इट् न होगा। "दृशेश्च" इस वार्त्तिकसे दृश धातुके उत्तर क्वसु प्रत्ययके स्थानमें विकल्प करके इट् हो। जैसे ददृशिवान्-ददृश्वान्॥

३१०० लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे। ३।२।१२४॥

अप्रथमान्तेन सामानाधिकरण्ये सतीत्यर्थः। शबादि। पचन्तं चैत्रं पश्य॥

३१००-शत्रन्तार्थ शानजन्तार्थका प्रथमाभिन्न अन्य विभक्त्यन्तार्थके साथ सामानाधिकरण्य होनेपर लट्के स्थानमें वर्त्तमानकालमें शतृ और शानच् प्रत्यय हो। शतृ और शानच्के शकारकी इत्संज्ञा हुई। इसकारण तिसके उत्तर शप् आदि कार्य्य होंगे। जैसे-पचन्तं चैत्रं पश्य॥

३१०१ आने मुक्। ७।२।८२॥

अङ्गस्यातो मुगागमः स्यादाने परे। पचमानं चैत्रं पश्य। लडित्यनुवर्तमाने पुनर्लड्ग्रहणमधिकविधानार्थम्। तेन प्रथमासामानाधिकरण्येऽपि क्वचित्। सन् ब्राह्मणः॥ माङ्याक्रोश इति वाच्यम्॥ *॥ मा जीवन् यः परावज्ञादुःखदग्धोऽपि जीवति। माङि लुङिति प्राप्ते। एतद्वचनसामर्थ्याल्लट्॥

३१०१-शानच् प्रत्ययका आन भाग परे रहते धातुके अंगसम्बन्धी अकारको मुक्का आगम हो। जैसे, पचमानं चैत्रं पश्य। अनुवृत्तिद्वारा अर्थात् पूर्वसूत्रसे इस स्थलमें लट्की अनुवृत्ति होसकती थी, तो पुनः लट्के ग्रहणकी क्या आवश्यकता है? इस कारण कहतेहैं कि यह केवल अधिक विधानके निमित्त है। इससे यह हुआ कि प्रथमाविभक्त्यन्तार्थके सामानाधिकरण्यमें भी कदापि लट्के स्थानमें शतृ और शानच् प्रत्यय होंगे। जैसे, सन् ब्राह्मणः। "माङ्याक्रोशे इति वाच्यम्" इस वार्त्तिकसे माङ् इस अव्यय शब्दका उपपद होनेपर आक्रोशार्थमें धातुके उत्तर लट्के स्थानमें शतृ और शानच् प्रत्यय हों। यथा, "माजीवन् यः परावज्ञादुःखदग्धोऽपि जीवति" "माङि लुङ् (२२१९)" इस सूत्रसे यद्यपि लुङ्की प्राप्ति होतीहै, तथापि इस वार्त्तिकके बलसे लट् ही होगा। परस्मैपदमें शतृ और आत्मनेपदमें शान हुआ॥

३१०२ संबोधने च। ३।२।१२५॥

हे पचन्। हे पचमान॥

३१०२-संबोधनमें लट्के स्थानमें शतृ और शानच् प्रत्यय हो। जैसे, हे पचन्! हे पचमान!॥

३१०३ लक्षणहेत्वोः क्रियायाः। ३।२।१२६॥

क्रियायाः परिचायके हेतौ चार्थे वर्तमानाद्धातोर्लटः शतृशानचौ स्तः। शयाना भुञ्जते यवनाः। अर्जयन्वसति। हरिं पश्यन्मुच्यते। हेतुः फलं कारणं च। कृत्यचः। ८।४।२९। प्रपीयमाणः सोमः॥

३१०३-क्रियाका परिचायक हेतुरूप जो अर्थ (फलरूप जो अर्थ) तदर्थक धातुके उत्तर जो लट् तिसके स्थानमें शतृ और शानच् प्रत्यय हों। जैसे-शयानाः भुञ्जते यवनाः। अर्जयन् वसति। हरिं पश्यन् मुच्यते। हेतुशब्दसे फल और कारण यह दो अर्थ समझने।

"कृत्यचः (२८३५)" इस सूत्रसे नकारको णत्व हुआ। प्रपीयमाणः सोमः॥

३१०४ ईदासः। ७।२।८३॥

आसः परस्यानस्य ईत्स्यात्। आदेः परस्य। आसीनः॥

३१०४-आसधातुके उत्तर आनके स्थानमें ईत् (ईकार) हो। "आदेः परस्य (४४)" इस सूत्रसे आनके आकारके स्थानमें ही ईकार होगा। जैसे-आसीनः॥

३१०५ विदेः शतुर्वसुः। ७।१।३६॥

वेत्तेः परस्य शतुर्वसुरादेशो वा स्यात्। विदन्। विद्वान्। विदुषी॥

३१०५-विदधातुके उत्तर शतृप्रत्ययके स्थानमें विकल्प करके वसु प्रत्यय हो। जैसे-विदन्, विद्वान्, विदुषी॥

३१०६ तौ सत्। ३।२।१२७॥

तौ शतृशानचौ सत्संज्ञौ स्तः॥

३१०६-इस शतृ और शानच्की सत्संज्ञा हो॥

३१०७ लटः सद्वा। ३।३।१४॥

व्यवस्थितविभाषेयम्। तेनाप्रथमासामाना-

धिकरण्ये प्रत्ययोत्तरपदयोः सम्बोधने लक्षणहेत्वोश्च नित्यम् । करिष्यन्तं करिष्यमाणं पश्य । करिष्यतोऽपत्यं कारिष्यतः करिष्यद्भक्तिः । हे करिष्यन् । अर्जयिष्यन्वसति । प्रथमासमानाधिकरणेपि क्वचित् । करिष्यतीति करिष्यन् ॥

३१०७-लृट्के स्थानमें विकल्प करके सत् अर्थात् शतृ और शानच् प्रत्यय हों । यह विकल्प व्यवस्थित बिभाषा हैं । इससे यह फल हुआ कि प्रथमान्तार्थभिन्न सामानाधिकरण्यस्थलमें प्रत्यय और उत्तरपद परे रहते संबोधनमें और लक्षण और हेतु अर्थ होनेपर उक्तप्रत्यय नित्य होंगे जैसे-करिष्यन्तं करिष्यमाणं पश्य । करिष्यतोऽपत्यं कारिष्यतः । करिष्यद्भक्तिः । हे करिष्यन् ! अर्जयिष्यन् बसति । प्रथमासमानाधिकरणमें भी कहीं लृट्के स्थानमें सत् अर्थात् शतृ और शानच् प्रत्यय हों । जैसे, करिष्यतीति करिष्यन् ॥

३१०८ पूङ्यजोः शानन् ।३।२।१२८॥

वर्तमाने । पवमानः । यजमानः ।

३१०८-पूङ्धातु और यजधातुके उत्तर वर्तमानकालमें शानन् प्रत्यय हो । यह शानन् ण्वुलादिकी तरह स्वतन्त्र है लादेश नहीं है । जैसे-पवमानः । यजमानः ॥

३१०९ ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश् ।३।२।१२९॥

एषु द्योत्येषु कर्तरि चानश् । भोगं भुञ्जानः । कवचं बिभ्राणः । शत्रुं निघ्नानः ॥

३१०९-ताच्छील्य, वय, वचन, शक्ति, यह सम्पूर्ण अर्थ द्योत्य रहते कर्तृवाच्यमें धातुके उत्तर चानश् प्रत्यय हो । जैसे, भोगं भुञ्जानः । कवचं बिभ्राणः । शत्रुं निघ्नानः । नि+हन्+आनश्=निघ्नानः ॥

३११० इङ्धार्योः शत्रकृच्छ्रिणि । ३।२।१३० ॥

आभ्यां शतृ स्यादकृच्छ्रिणि कर्तरि । अधीयन् । धारयन् । अकृच्छ्रिणि किम् । कृच्छ्रेणाधीते । धारयति ॥

३११०-इङ्धातु और णिजन्त धृ धातुके उत्तर कृच्छ्रभिन्न कर्त्ता रहते, शतृ प्रत्यय हो । जैसे-अधीयन् । धारयन् । जिस स्थानमें कृच्छ्र कर्त्ता होगा, उस स्थलमें शतृ नहीं होगा । जैसे-कृच्छ्रेण अधीते । धारयति ॥

३१११ द्विषोऽमित्रे । ३ । २ । १३१ ॥

द्विषन् शत्रुः ॥

३१११-अमित्र अर्थ होनेपर द्विष्धातुके उत्तर शतृ प्रत्यय हो । जैसे-द्विषन् शत्रुः ॥

३११२ सुञो यज्ञसंयोगे । ३।२।१३२॥

सर्वे सुन्वन्तः सर्वे यजमानाः सत्रिणः ॥

३११२-यदि धातुका व्यापार यज्ञके साथ संयुज्यमान हो, तो सु धातुके उत्तर शतृ प्रत्यय हो । जैसे-सर्वे सुन्वन्तः। सर्वे यजमानाः सत्रिणः ॥

३११३ अर्हः प्रशंसायाम् ।३।२।१३३॥

अर्हन् ॥

३११३-प्रशंसा अर्थ वाच्य होनेपर अर्हधातुके उत्तर शतृ प्रत्यय हो । जैसे-अर्हन् ॥

३११४ आक्वेस्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु । ३ । २ । १३४ ॥

क्विपमभिव्याप्य वक्ष्यमाणाः प्रत्ययास्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु कर्तृषु बोध्याः ॥

३११४-क्विप्प्रत्ययतक वक्ष्यमाण प्रत्यय तच्छील, तद्धर्म और तत्साधुकारी अर्थमें ही प्रयुक्त हों ॥

३११५ तृन् । ३ । २ । १३५ ॥

कर्ता कटम् ॥

३११५-कर्तृवाच्यमें धातुके उत्तर तृन् प्रत्यय हो । जैसे-कर्त्ता कटम् ॥

३११६ अलंकृञ्निराकृञ्प्रजनोत्पचोत्पतोन्मदरुच्यपत्रपवृतुवृधुसहचर इष्णुच् ३ । २ । १३६ ॥

अलङ्करिष्णुः । निराकरिष्णुः । प्रजनिष्णुः । उत्पचिष्णुः । उत्पतिष्णुः । उन्मदिष्णुः । रोचिष्णुः । अपत्रपिष्णुः । वर्तिष्णुः । वर्धिष्णुः । सहिष्णुः । चरिष्णुः ॥

३११६-अलंशब्दपूर्वक कृञ्धातु निर् और आङ् एतद्द्वयपूर्वक कृञ्धातु प्रपूर्वक जनधातु, उत्पूर्वक पचधातु, उत्पूर्वक पतधातु, उत्पूर्वक मद और रुच्धातु, अपपूर्वक त्रपधातु, वृत, वृध, सह और चर धातु इन सम्पूर्ण धातुओंके उत्तर कर्तृवाच्य रहते इष्णुच् प्रत्यय हो । जैसे-अलङ्करिष्णुः । निराकरिष्णुः । प्रजनिष्णुः । उत्पचिष्णुः । उत्पतिष्णुः । उन्मदिष्णुः । रोचिष्णुः । अपत्रपिष्णुः । वर्त्तिष्णुः । वर्द्धिष्णुः । सहिष्णुः । चरिष्णुः ॥

३११७ णेश्छन्दसि । ३ । २ ।१३७॥

वीरुधः पारयिष्णवः ॥

३११७-वैदिकप्रयोग स्थलमें णिजन्त धातुके उत्तर कर्तृवाच्य रहते इष्णुच् प्रत्यय हो । जैसे-वीरुधः पारयिष्णवः ॥

३११८ भुवश्च । ३ । २ । १३८ ॥

छन्दसीत्येव । भविष्णुः । कथं तर्हि जगत्प्रभोरप्रभविष्णु वैष्णवमिति । निरंकुशाः कवयः । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । भ्राजिष्णुरिति वृत्तिः। एवं क्षयिष्णुः । नैतद्भाष्ये दृष्टम् ॥

३११८–वेदमें भू धातुके उत्तर भी इष्णुच् प्रत्यय हो। जैसे–भविष्णुः । तो लौकिक "जगत्प्रभोरप्रभविष्णु वैष्णवम्"। ऐसे प्रयोग स्थलमें भू धातुके उत्तर इष्णुच् प्रत्यय किस प्रकार हुआ है ? इससे कहतेहैं कि, कविलोग निरंकुश अर्थात् सर्वदा सम्पूर्ण नियमोंके वशवर्त्ती नहीं होते । इस कारण लौकिक प्रयोगमें भी भू धातुके उत्तर इष्णुच् प्रत्यय किया है। इस सूत्रमें चकार अनुक्त समुच्चयार्थ है । अत एव वृत्तिकारके मतानुसार भ्राज+इष्णुच् प्रत्ययमें भ्राजिष्णुः । क्षि+इष्णुच्+क्षयिष्णुः ऐसा पद होगा। किन्तु यह भाष्यमें देखा नहीं जाता। यहां वैदिकप्रकरण निवृत्त हुआ ॥

३११९ ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुः।३।२।१३९॥

छन्दसीति निवृत्तम् । गिदयं न तु कित् । तेन स्थ ईत्वं न । ग्लास्नुः । गित्वान्न गुणः । जिष्णुः । स्थास्नुः । चाद्भुवः । श्र्युकः कितीत्यत्र गकारप्रश्लेषान्नेट् । भूष्णुः ॥ दंशेश्छन्दस्युपसंख्यानम् ॥ दङ्क्ष्णवः पशवः ॥

३११९–ग्लै धातु, जि धातु, और ष्ठा धातुके उत्तर "ग्स्नु" प्रत्यय हो। यह गकारादि है। जो आदिमें ककार कहनाहै सो प्रामादिक है प्रकृतमें गकार इत् है । इस कारण स्थाधातुके आकारके स्थानमें "घुमास्था" इससे ईकार नहीं होगा। जैसे–'ग्लास्नुः' गकार इत् होनेसे जिधातुके इकारको गुण नहीं होगा । चकारसे भूधातुसे भी "ग्स्नु" होगा । " श्र्युकः किति २३८१ " इस सूत्रमें गकारके प्रश्लेषके कारण प्रत्ययके आदिमें इट् नहीं होगा । जैसे–भूष्णुः । दंशधातुका वेदमें उपसंख्यान होगा अर्थात् वैदिक प्रयोगमें दंशधातुके उत्तर "ग्स्नु" प्रत्यय हो । जैसे–दङ्क्ष्णवः पशवः ॥

३१२० त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः । ३ । २ । १४० ॥

त्रस्नुः । गृध्नुः । धृष्णुः । क्षिप्नुः ॥

३१२०–त्रसि, गृधि, धृषि, और क्षिप् धातुके उत्तर क्नु प्रत्यय हो । जैसे–त्रस्नुः । गृध्नुः । धृष्णुः । क्षिप्नुः ॥

३१२१ शमित्यष्टाभ्यो घिनुण्३।२।१४१

उकार उच्चारणार्थ इति काशिका । अनुबन्ध इति भाष्यम् । तेन शमिनितरा शमिनीतरेत्यत्र उगितश्चेति ह्रस्वविकल्पः । न चैवं शमी शमिनावित्यादौ नुम्प्रसङ्गः, झल्ग्रहणमपकृष्य झलन्तानामेव तद्विधानात् । नोदात्तोपदेशस्येति वृद्धिनिषेधः । शमी, तमी, दमी, श्रमी, भ्रमी, क्षमी, क्लमी, प्रमादी । उत्पूर्वान्मदेः अलंकृञादिसूत्रेणेष्णुजुक्तो, वासरूपविधिना घिनुणपि । उन्मादी । ताच्छीलिकेषु वासरूपविधिर्नास्ति इति तु प्रायिकम् ॥

३१२१–शम् आदि आठ धातुओंके उत्तर घिनुण् प्रत्यय हो । काशिकाकारके मतमें घिनुण् प्रत्ययका उकार उच्चारणार्थ है और भाष्यकारके मतमें उकार अनुबंधमात्र है । इस कारण शमिनितरा शमिनीतरा इस स्थलमें "उगितश्चेति(९८७)" इस सूत्रसे विकल्प करके ह्रस्व हुआ है । शमी । शमिनौ । इस स्थलमें नुम् होगा ऐसा कहना नहीं चाहिये । कारण कि, झल् पदका अपकर्षण करके झलन्तके उत्तर ही नुम्का विधान हुआ है । अत एव शमिनौ इस स्थलमें नुम्का प्रसंग भी नहीं होगा "नोदात्तोपदेशस्य (२७६३)" इस सूत्रसे वृद्धिका निषेध होगा । शमी । तमी । दमी । श्रमी । भ्रमी । क्षमी । क्लमी । प्रमादी । उत्पूर्वक मदधातुके उत्तर "अलंकृञ्" इत्यादि सूत्रसे इष्णुच् प्रत्यय उक्त हुआ है । और वासरूपविधिसे घिनुण् प्रत्यय भी होगा । तिससे उन्मादी यह पद सिद्ध हुआ । ताच्छीलिकप्रत्ययोंके विषयमें वासरूपविधि नहीं है ऐसा निषेध प्रायिक है ॥

३१२२ सम्पृचानुरुधाङ्यमाङ्यसपरिसृसंसृजपरिदेविसंज्वरपरिक्षिपपरिरटपरिवदपरिदहपरिमुहदुषद्विषद्रुहदुहयुजाक्रीडविविचत्यजरजभजातिचरापचरामुषाभ्याहनश्च । ३ । २ । १४२ ॥

घिनुण् स्यात् । सम्पर्की । अनुरोधी । आयामी । आयासी । परिसारी । संसर्गी । परिदेवी । संज्वारी । परिक्षेपी । परिराटी । परिवादी । परिदाही । परिमोही । दोषी । द्वेषी । द्रोही । दोही । योगी । आक्रीडी । विवेकी । त्यागी । रागी । भागी । अतिचारी । अपचारी । आमोषी । अभ्याघाती ॥

३१२२–संपूर्वक पृच्धातु अनुपूर्वक रुधधातु, आङ्पूर्वक यम्धातु, आङ्पूर्वक यसधातु, परिपूर्वक सृधातु, संपूर्वक सृजधातु, परिपूर्वक देवृधातु, संपूर्वक ज्वरधातु, परिपूर्वक क्षिपधातु, परिपूर्वक रटधातु, परिपूर्वक वदधातु, परिपूर्वक दहधातु, परिपूर्वक मुहधातु, दुष, द्विष, द्रुह, दुह और युज धातु, आङ्पूर्वक क्रीडधातु, विपूर्वक विचधातु, त्यज, रञ्ज और भजधातु, और अतिपूर्वक चरधातु, अपपूर्वक चरधातु, आङ्पूर्वक मुषधातु, और अभि तथा आङ् एतद्द्वयपूर्वक हनधातु, इन धातुओंके उत्तर कर्तृरूपार्थवाच्य रहते घिनुण् प्रत्यय हो । जैसे–सम्पर्की । अनुरोधी । आयामी । आयासी । परिसारी । संसर्गी । परिदेवी । संज्वारी । परिक्षेपी । परिराटी । परिवादी । परिदाही । परिमोही । दोषी । द्वेषी । द्रोही । दोही । योगी । आक्रीडी । विवेकी । त्यागी । रागी । भागी । अतिचारी । अपचारी । आमोषी । अभ्याघाती ॥

३१२३ वौ कषलसकत्थस्रम्भः । ३ । २ । १४३ ॥

विकाषी । विलासी । विकत्थी । विस्रम्भी ॥

३१२३-विपूर्वक कष्, लस, कत्थ और स्रम्भ, इन धातुओंके उत्तर घिनुण् प्रत्यय हो। जैसे-विकाषी। विलासी। विकत्थी। विस्रम्भी॥

३१२४ अपे च लषः। ३।२।१४४॥

चाद्वौ। अपलाषी। विलाषी॥

३१२४-अपि और विपूर्वक लष धातुके उत्तर घिनुण् प्रत्यय हो। जैसे-अपलाषी। विलासी॥

३१२५ प्रे लपसृद्रुमथवदवसः। ३।२।१४५॥

प्रलापी। प्रसारी। प्रद्रावी। प्रमाथी। प्रवादी। प्रवासी॥

३१२५-प्रपूर्वक लप, सृ, द्रु, मथ, वद, वस इन धातुओंके उत्तर घिनुण् प्रत्यय हो। जैसे-प्रलापी। प्रसारी। प्रद्रावी। प्रमाथी। प्रवादी। प्रवासी॥

३१२६ निन्दहिंसक्लिशखादविनाशपरिक्षिपपरिरटपरिवादिव्याभाषासूयो वुञ्। ३। २। १४६॥

पञ्चम्यर्थे प्रथमा। एभ्यो वुञ् स्यात्। निन्दकः। हिंसक इत्यादि। ण्वुला सिद्धे वुञ्वचनं ज्ञापकं तच्छीलादिषु वासरूपन्यायेन तृजादयो नेति॥

३१२६-निन्द, हिंस, क्लिश, खाद ये धातु नाशसे णिजन्त नश विपूर्वक धातु, परिपूर्वक क्षिपधातु, परिपूर्वक रटधातु, परिपूर्वक वादिधातु, वि और आङ् एतद्द्वयपूर्वक भाषधातु, आङ्पूर्वक सूयधातु इन धातुओंके उत्तर वुञ् प्रत्यय हो। इस सूत्रमें पञ्चम्यर्थमें प्रथमा विभक्ति हुई है। जैसे-निन्दकः। हिंसकः इत्यादि। ण्वुल् प्रत्यय करके भी यद्यपि यह सम्पूर्ण सिद्ध होजाते, तथापि जो वुञ् प्रत्ययविधायक सूत्र किया है उससे ज्ञापित होताहै तच्छीलादि अर्थोंके विषयमें 'वासरूपन्यायानुसार' तृच् आदि प्रत्यय नहीं होतेहैं॥

३१२७ देविक्रुशोश्चोपसर्गे। ३।२।१४७॥

आदेवकः। आक्रोशकः। उपसर्गे किम्। देवयिता। क्रोष्टा॥

३१२७-उपसर्ग उपपद होनेपर देवि (हेतुमण्यन्त दिवु धातु) और क्रुश धातुके उत्तर वुञ् प्रत्यय हो। जैसे-आदेवकः। आक्रोशकः। उपसर्ग पूर्वमें न रहते ऐसे रूप होंगे, जैसे-देवयिता। क्रोष्टा॥

३१२८ चलनशब्दार्थादकर्मकाद्युच्। ३। २। १४८॥

चलनार्थाच्छब्दार्थाच्च युच् स्यात्। चलनः। चोपनः। कम्पनः। शब्दनः। रवणः। अकर्मकात्किम्। पठिता विद्याम्॥

३१२८-चलनार्थक और शब्दार्थक अकर्मक धातुके उत्तर युच् प्रत्यय हो। यथा-चलनः। चोपनः। कम्पनः। शब्दनः। रवणः। सकर्मक धातुके उत्तर युच् प्रत्यय नहीं होगा। जैसे-पठिता विद्याम्॥

३१२९ अनुदात्तेतश्च हलादेः। ३।२।१४९॥

अकर्मकाद्युच् स्यात्। वर्तनः। वर्धनः। अनुदात्तेतः किम्। भविता। हलादेः किम्। एधिता। अकर्मकात्किम्। वसिता वस्त्रम्॥

३१२९-अनुदात्तेत् (केवल आत्मनेपदी) जो अकर्मक हलादि धातु तिसके उत्तर युच् प्रत्यय हो। जैसे-वर्त्तनः। वर्द्धनः। अनुदात्तेत् न होनेसे भविता। इस स्थलमें भूधातुसे युच् नहीं हुआ। अनुदात्तेत्में हलादि विशेषण देनेसे एधिता, यहांपर युच्की अप्राप्ति रहते तृच्ही हुआ। अकर्मक न होनेपर सकर्मक अनुदात्तेतसे भी युच् नहीं होता तिससे वसिता वस्त्रम्, इस स्थलमें युच् नहीं हुआ॥

३१३० जुचङ्क्रम्यदन्द्रम्यसृगृधिज्वलशुचलषपतपदः। ३। २। १५०॥

जु इति सौत्रो धातुर्गतौ वेगे च। जवनः। चङ्क्रमणः। दन्द्रमणः। सरणः। पूर्वेण सिद्धे पदग्रहणं लषपतपदेत्युकञा बाधा मा भूदिति। तेन ताच्छीलिकेषु परस्परं वासरूपविधिर्नास्तीति। तेनालंकृञस्तृन्न॥

३१३०-जु धातु, चङ्क्रम्य धातु, दन्द्रम्य धातु, सृ धातु, गृधि धातु, ज्वल धातु, शुच धातु, लष धातु, पत धातु और पद धातु इन धातुओंके उत्तर युच् प्रत्यय हो, जु यह सूत्रपठित धातु है यह गति और वेग अर्थमें प्रयुक्त हो। जैसे-जवनः। चंक्रमणः। दंद्रमणः। सरणः। पद धातुके अकर्मकत्व, अनुदात्तेत्व और हलादित्वके कारण "अनुदात्तेतश्च हलादेः" इस पूर्वसूत्रसे इसके उत्तर युच् प्रत्ययकी सिद्धि हो जाती, तो जो पुनर्वार इस सूत्रमें पद धातुका ग्रहण हुआहै, सो केवल "लषपतपद० ३१३४" इस वक्ष्यमाण सूत्रसे उकञ् प्रत्यय होकर युच् प्रत्ययकी बाधा न हो, इस कारण विहित हुआ है ऐसा जानना चाहिये। तिससे यह फल हुआ कि तच्छीलादि विषयमें परस्पर वासरूप विधि नहीं है, इस कारण अलंशब्दपूर्वक कृञ् धातुके उत्तर तृन् प्रत्यय नहीं होगा॥

३१३१ क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च। ३।२।१५१॥

क्रोधनः। रोषणः। मण्डनः। भूषणः॥

३१३१-क्रुध धातु और मंडार्थ अर्थात् भूषणार्थक धातुके उत्तर युच् प्रत्यय हो, जैसे-क्रोधनः। रोषणः। मंडनः। भूषणः इत्यादि॥

३१३२ न यः। ३।२। १५२॥

यकारान्ताद्युच् न स्यात्। क्नूयिता। क्ष्मायिता॥

३१३२-यकारान्तधातुके उत्तर युच् प्रत्यय न हो जैसे-क्नूयिता । क्ष्मायिता ॥

३१३३ सूददीपदीक्षश्च । ३ । २ । १५३ ॥

युच् न स्यात् । सूदिता । दीपिता । दीक्षिता । नमिकम्पीति रेण युचो बाधे सिद्धे दीपेर्ग्रहणं ज्ञापयति ताच्छीलिकेषु वासरूपविधिर्नास्तीति प्रायिकमिति । तेन कम्रा कमना युवतिः । कम्प्रा कम्पना शाखा । यदि सूदेर्युज् न कथं मधुसूदनः । नन्द्यादिः ॥

३१३३-सूद, दीप और दीक्ष इन धातुओंके उत्तर युच् प्रत्यय न हो । जैसे-सूदिता । दीपिता। दीक्षिता। "नमिकम्पि० ३१४७" इस सूत्रके अनुसार "र" प्रत्ययसे युच् प्रत्ययकी बाधा सिद्ध होनेपर भी इस स्थानमें दीपधातुके ग्रहणसे जानना चाहिये कि, ताच्छील्यादि विषयमें वासरूपविधि न हो, यह प्रायिक है । इसप्रकार कम्रा कमना युवतिः । कम्प्रा कम्पना शाखा । इस स्थलमें युच् प्रत्यय और रकार प्रत्यय दोनों ही हुए । यदि सूद धातुके उत्तर युच् प्रत्यय नहीं होता तो, मधुसूदनः यह पद किस प्रकारसे सिद्ध हुआ ? इस विषयमें कहते हैं कि, नन्द्यादिगणमें सूद धातु पठित है अत एव तिसके उत्तर ल्यु प्रत्यय सिद्ध हुआ ॥

३१३४ लषपतपदस्थाभूवृषहनकमगमशृभ्य उकञ् । ३ । २ । १५४ ॥

लाषुकः । पातुक इत्यादि ॥

३१३४-लष, पत, पद, स्था, भू, वृष, हन, कम, गम और शृ धातु, इन धातुओंके उत्तर उकञ् प्रत्यय हो, जैसे-लाषुकः । पातुकः इत्यादि ॥

३१३५ जल्पभिक्षकुट्टलुण्टवृङः षाकन् । ३ । २ । १५५ ॥

जल्पाकः । भिक्षाकः । कुट्टाकः । लुण्टाकः । वराकः । वराकी ॥

३१३५-जल्प, भिक्ष, कुट्ट, लुण्ट, और वृङ् धातुके उत्तर षाकन् प्रत्यय हो । जैसे-जल्पाकः । भिक्षाकः । कुट्टाकः । लुण्टाकः । वराकः । वराकी । जल्प्+षाकन्=जल्प्+आक=जल्पाक+सु=जल्पाकः इत्यादि ॥

३१३६ प्रजोरिनिः । ३ । २ । १५६ ॥

प्रजवी । प्रजविनौ । प्रजविनः ॥

३१३६-प्रपूर्वक जु धातुके उत्तर इनि प्रत्यय हो । जैसे-प्रजवी । प्रजविनौ । प्रजविनः ॥

३१३७ जिदृक्षिविश्रीण्वमाव्यथाभ्यमपरिभूप्रसूभ्यश्च । ३ । २ । १५७ ॥

जयी । दरी । क्षयी । विश्रयी । अत्ययी । वमी । अव्यथी । अभ्यमी । परिभवी । प्रसवी ॥

३१३७-जि, दृ और क्षि धातु विपूर्वक श्री धातु, इण् धातु, वम धातु, नञ्पूर्वक व्यथ धातु, अभिपूर्वक अम धातु, परिपूर्वक भू धातु, प्रपूर्वक सू धातु, इन धातुओंके उत्तर इनि प्रत्यय हो । जैसे-जयी । दरी । क्षयी । विश्रयी । अत्ययी । वमी । अव्यथी । अभ्यमी । परिभवी । प्रसवी । प्र+सू+इन्=प्रसविन्=दीर्घ और नकारका लोप-प्रसवी ॥

३१३८ स्पृहिगृहिपतिदयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलुच् । ३ । २ । १५८ ॥

आद्याश्रयश्चुरादावदन्ताः । स्पृहयालुः । गृहयालुः । पतयालुः । दयालुः । निद्रालुः । तत्पूर्वो द्रा । तदो नान्तत्वं निपात्यते । तन्द्रालुः ॥ शीङो वाच्यः ॥ * ॥ शयालुः ॥

३१३८-स्पृहि धातु, गृहि धातु, पति धातु, दयि धातु, निपूर्वक द्रा धातु, तत्पूर्वक न्द्रा धातु और श्रत्पूर्वक डुधाञ् धातु इन धातुओंके उत्तर आलुच् प्रत्यय हो । इनमें प्रथम तीन अर्थात् स्पृहि, गृहि और पति धातु चुरादिगणमें आकारान्त पठित हुए हैं । जैसे, स्पृहयालुः । गृहयालुः । पतयालुः । दयालुः । तत्पूर्वक दा धातुके उत्तर निपातनसे तत्के अन्तिम तकारके स्थानमें नकार हो । जैसे-तन्द्रालुः । शीङ् धातुके उत्तर आलुच् प्रत्यय हो । जैसे-शयालुः । शी+"सार्वधातुकार्धधातुकयोः (२१६८)" से गुण शय्+आलुच्=शयालुः ॥

३१३९ दाधेट्सिशदसदो रुः । ३ । २ । १५९ ॥

दारुः । धारुः । सेरुः । शद्रुः । सद्रुः ॥

३१३९-दा धातु, धेट् धातु, सि धातु, शद धातु, और सद धातुके उत्तर रु प्रत्यय हो । जैसे-दारुः । धारुः । सेरुः । शद्रुः । सद्रुः । दा+रु=दारु+सु=दारुः ॥

३१४० सृघस्यदः क्मरच् । ३ । २ । १६० ॥

सृमरः । घस्मरः । अद्मरः ॥

३१४०-सृधातु, घसधातु और अदधातुके उत्तर क्मरच् प्रत्यय हो । जैसे-सृमरः । घस्मरः । अद्मरः ॥

३१४१ भञ्जभासमिदो घुरच् । ३ । २ । १६१ ॥

भंगुरः । भासुरः । मेदुरः ॥

३१४१-भञ्ज धातु, भास धातु और मिद धातुके उत्तर घुरच् प्रत्यय हो । जैसे-भंगुरः । भासुरः । मेदुरः ॥

३१४२ विदिभिदिच्छिदेः कुरच् । ३ । २ । १६२ ॥

विदुरः । भिदुरम् । छिदुरम् ॥

३१४२-विदि धातु, भिदि धातु, और छिदि धातुके उत्तर कुरच् प्रत्यय हो । जैसे-विदुरः । भिदुरम् । छिदुरम् ॥

३१४३ इणनशजिसर्तिभ्यः क्वरप् । ३ । २ । १६३ ॥

इत्वरः । इत्वरी । नश्वरः । जित्वरः । सृत्वरः ॥

३१४३-इण् धातु, नश धातु, जि धातु, और सृ धातुके उत्तर क्वरप् प्रत्यय हो । जैसे-इत्वरः । इत्वरी । नश्वरः । जित्वरः । सृत्वरः ॥

३१४४ गत्वरश्च । ३ । २ । १६४ ॥

गमेरनुनासिकलोपोपि निपात्यते । गत्वरी ॥

३१४४-गमधातुके उत्तर भी क्वरप् प्रत्यय हो । और गमधातुका अनुनासिक वर्ण अर्थात् मकारका निपातनसे लोप हो । जैसे-गत्वरी ॥

३१४५ जागुरूकः । ३ । २ । १६५ ॥

जागर्तेरूकः स्यात् । जागरूकः ॥

३१४५-जागृधातुके उत्तर ऊक प्रत्यय हो । जैसे-जागरूकः (जागरणके शीलवाला) ॥

३१४६ यजजपदशां यङः । ३ । २ । १६६ ॥

एभ्यो यङन्तेभ्य ऊकः स्यात् । दशामिति भाविना नलोपेन निर्देशः । यायजूकः । जञ्जपूकः । दन्दशूकः ॥

३१४६-यङन्त यज धातु, जप धातु, दन्श धातुके उत्तर ऊक् प्रत्यय हो । दशाम् यह पद भावि नकारके लोपके द्वारा निर्देश हुआ है । जैसे-यायजूकः । जञ्जपूकः । दन्दशूकः । दन्श+यङ्+ऊक=दन्दशूक (राक्षस, सर्प) ॥

३१४७ नमिकम्पिस्म्यजसकमहिंसदीपो रः । ३ । २ । १६७ ॥

नम्रः । कम्प्रः । स्मेरः । जसिर्नञ्पूर्वः क्रियासातत्ये वर्तते । अजस्रं सन्ततमित्यर्थः । कम्रः । हिंस्रः । दीप्रः ॥

३१४७-नमधातु, कम्पधातु, स्मिधातु, नञ्पूर्वक जसधातु कमधातु हिन्सधातु और दीपधातु, इन धातुओंके उत्तर र प्रत्यय हो । जैसे-नम्रः । कम्प्रः । स्मेरः । नञ्पूर्वक जसधातु क्रियाके सातत्यार्थ अर्थात् नैरन्तर्य्यार्थमें जैसे-अजस्रं सन्ततम् इत्यर्थः । कम्रः । हिंस्रः । दीप्रः ॥

३१४८ सनाशंसभिक्ष उः । ३ । २ । १६८ ॥

चिकीर्षुः । आशंसुः । भिक्षुः ॥

३१४८-सन्प्रत्ययान्त धातु स्तुत्यर्थक आङ्पूर्वक शंसु धातु और भिक्षधातु इन धातुओंके उत्तर उ प्रत्यय हो, जैसे-चिकीर्षुः । आशंसुः । भिक्षुः ॥

३१४९ विन्दुरिच्छुः । ३ । २ । १६९ ॥

वेत्तेर्नुम् इषेश्छत्वं च निपात्यते । वेत्ति तच्छीलो विन्दुः । इच्छति इच्छुः ॥

३१४९-विन्दुः और इच्छुः यह दो पद निपातनसे सिद्ध हों । विदधातुको नुम् और इष्धातुके षकारके स्थानमें छकार निपातनसे सिद्ध हुआ है । जैसे-वेत्ति तच्छीलो विन्दुः । इच्छति इति इच्छुः ॥

३१५० क्याच्छन्दसि । ३ । २ । १७० ॥

देवाञ्जिगाति सुम्नयुः ॥

३१५०-इस सूत्रमें क्य शब्दसे क्यच्, क्यष्, क्यङ् इन सम्पूर्ण प्रत्ययोंका सामान्यतः ग्रहण है । व्याख्यानसे कण्ड्वादित्वप्रयुक्त जो यक् प्रत्यय तादृश यगन्तका भी ग्रहण होताहै वेदमें क्य प्रत्ययान्त धातुके उत्तर अर्थात् क्यच्, क्यष्, क्यङ् कण्ड्वादि यक् इन सम्पूर्ण प्रत्ययान्त धातुके उत्तर उ प्रत्यय हो । जैसे-"देवान् जिगाति सुम्नयुः" ॥

३१५१ आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् च । ३ । २ । १७१ ॥

आदन्तादृदन्ताद्गमादिभ्यश्च किकिनौ स्तश्छन्दसि तौ च लिड्वत् । पपिः सोमम् । ददिर्गाः । बभ्रिर्वज्रम् । जग्मिर्युवा । जघ्निर्वृत्रममित्रियम् । जज्ञिः । भाषायां धाञ्कृसृगमिजनिनमिभ्यः ॥ * ॥ दधिः । चक्रिः । सस्रिः जग्मिः । जज्ञिः । नेमिः ॥ सासहिवावहिचाचलिपापतीनामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ यङन्तेभ्यः सहेत्यादिभ्यः किकिनौ पतेर्नीगभावश्च निपात्यते ॥

३१५१-आकारान्त धातु, ऋकारान्त धातु, गम धातु, हन धातु और जन धातु इन धातुओंके उत्तर वैदिक प्रयोगोंमें कि और किन् प्रत्यय हों । यह कि और किन् लिट्के तुल्य हों । जैसे-पपिः सोमम् । ददिर्गाः । बभ्रिर्वज्रम् । जग्मिर्युवा । "जघ्निर्वृत्रममित्रियम्" जज्ञिः ।

भाषामें धाञ् कृ सृ गम जन और नम इन धातुओंके उत्तर कि और किन् प्रत्यय हों* जैसे-दधिः । चक्रिः । सस्रिः । जग्मिः । जज्ञिः । नेमिः । "सासहिवावहिचाचलिपापतीनामुपसंख्यानम्" सासहि, वावहि, चाचलि, पापति, धातुके उत्तर अर्थात् यङन्त सह, वह, चल, और पत् धातुके उत्तर कि और किन् प्रत्यय हों । और पत् धातुके उत्तर नीक्का अभाव निपातनसे हो * ॥

३१५२ स्वपितृषोर्नजिङ् । ३ । २ । १७२ ॥

स्वप्नक् । तृष्णक् । तृष्णजौ । तृष्णजः । धृषेश्चेति वाच्यमिति काशिकादौ । धृष्णक् ॥

३१५२-स्वपि और तृष धातुके उत्तर नजिङ् प्रत्यय हो । जैसे-स्वप्नक् । तृष्णक् । तृष्णजौ । तृष्णजः । धृषधातुके उत्तर नजिङ् प्रत्यय हो । इस प्रकार काशिकामें कहा है जिससे धृष्णक् यह रूप सिद्ध हुआ ।

३१५३ शॄवन्द्योरारुः । ३ । २ । १७३ ॥

शरारुः । वन्दारुः ॥

३१५३-वृ और अभिवादनस्तुत्यर्थक वदि धातुके उत्तर आरु प्रत्यय हो । जैसे-शरारुः । वन्दारुः ॥

३१५४ भियः क्रुक्लुकनौ।३।२।१७४॥

भीरुः । भीलुकः ॥ क्रुकन्नपि वाच्यः ॥ * ॥ भीरुकः ॥

३१५४-भीधातुके उत्तर क्रु और क्लुकन् प्रत्यय हो । जैसे-भीरुः । भीलुकः ।

भी धातुके उत्तर क्रुकन् प्रत्ययभी हो*जैसे-भीरुकः ॥

३१५५ स्थेशभासपिसकसो वरच् । ३ । २ । १७५ ॥

स्थावरः । ईश्वरः । भास्वरः । पेस्वरः । कस्वरः ॥

३१५५--स्था, ईश, भास, पिस और कस इन धातुओंके उत्तर वरच् प्रत्यय हो । जैसे-स्थावरः । ईश्वरः । भास्वरः । पेस्वरः । कस्वरः ॥

३१५६ यश्च यङः । ३ । २ । १७६ ॥

यातेर्यङन्ताद्वरच् स्यात् । अतो लोपः । तस्याचः पारस्मिन्निति स्थानिवद्भावे प्राप्ते । पदस्य चरमावयवे द्विर्वचनादौ च कर्तव्ये परनिमित्तोऽजादेशो न स्थानिवत् । तस्य यलोपं प्रति स्थानिवद्भावनिषेधाल्लोपो व्योरिति यलोपः। अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वमाश्रित्यातो लोपे प्राप्ते वरे लुप्तं न स्थानिवत् । यायावरः ॥

३१५६-यङन्त या धातुके उत्तर वरच् प्रत्यय हो । "अतो लोपः २३८० " इस सूत्रसे अकारका लोप हुआ । अकारका लोप होनेपर "अचः परस्मिन् ५०" इस सूत्रसे स्थानिवद्भावकी प्राप्ति होनेपर भी पदान्त निमित्त कार्य और द्वित्व आदि कर्त्तव्य होनेपर परनिमित्तक अच् स्थानिक आदेश स्थानिवत् नहीं होगा । इस कारण "न पदान्तद्विर्वचन" इस सूत्रसे यलोपके प्रति स्थानिवद्भावनिषेधके कारण "लोपो व्योः-८७३" इस सूत्रसे यकारका लोप हुआ । ऐसेही अकार लोपका स्थानिवत्त्व आश्रय करके "आतो लोप इटि च" इससे आकारका लोप प्राप्त होनेपर वरच् परे रहते लुप्त अकारका स्थानिवत्त्व नहीं होगा । जैसे-यायावरः। या+यङ्+वरच=यायावर (देशसे देशान्तर जानेवाला आश्वमेधिक घोडा वा जरत्कारुमुनि) ॥

३१५७ भ्राजभासधुर्विद्युतोर्जिपॄजुग्रावस्तुवः क्विप् । ३ ।२ । १७७ ॥

विभ्राट् । भाः । भासौ । धूः । धुरौ । विद्युत् । ऊर्क् । पूः । पुरौ । दृशिग्रहणस्यापकर्षाज्जवतेर्दीर्घः । जूः । जुवौ । जुवः । ग्रावशब्दस्य धातुना समासः सूत्रे निपात्यते । ततः क्विप् । ग्रावस्तुत् ॥

३१५७-भ्राज धातु, भास धातु, हिंसार्थक धुर्वी धातु, विपूर्वक द्युत धातु, ऊर्ज धातु, पॄ धातु, जु धातु, ग्रावपूर्वक स्तु इन धातुओंके उत्तर क्विप् प्रत्यय हो । जैसे-विभ्राट् । भाः । भासौ । धूः । धुरौ । विद्युत् । ऊर्क् । पूः । पुरौ । पुरः । इस स्थलमें दृशि धातुके ग्रहणके अपकर्षके कारण जु धातुके उकारको दीर्घ होगा । जूः । जुवौ । जुवः । ग्राव शब्दके साथ स्तु धातुका जो समास वह निपातन सिद्ध है। पश्चात् उसके उत्तर क्विप् प्रत्यय होकर ग्रावस्तुत् पद सिद्ध हुआ ॥

३१५८अन्येभ्योऽपि दृश्यते।३।२।१७८।

क्विप् । छित् । भित् । दृशिग्रहणं विध्यन्तरोपसंग्रहार्थम् क्वचिद्दीर्घः क्वचिदसम्प्रसारणं क्वचिद् द्वे क्वचिद्ध्रस्वः । तथा च वार्तिकम् ॥ क्विब्वचिप्रच्छ्यायतस्तुकटप्रजुश्रीणां दीर्घोऽसम्प्रसारणञ्च ॥ * ॥ क्विब्वचीत्यादिना उणादिसूत्रेण केषांचित्सिद्धे तच्छीलादौ तृना बाधा मा भूदिति वार्तिके ग्रहणम् । वक्तीति वाक् । पृच्छतीति प्राट् । आयतं स्तौति आयतस्तूः । कटं प्रवते कटप्रूः । जुरुक्तः । श्रयति हरिं श्रीः ॥ द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे च ॥ * ॥ दृशिग्रहणादभ्याससंज्ञा । दिद्युत् । जगत् ॥ जुहोतेर्दीर्घश्च ॥ ॥ * ॥ जुहूः । दॄ भये । अस्य ह्रस्वश्च । दीर्घेति दद्दत् ॥ ध्यायतेः सम्प्रसारणं च॥* ॥ धीः॥

३१५८-अन्य धातुके उत्तर भी क्विप् प्रत्यय हो । जैसे-छिद्+क्विप्+छित् । भिद्+क्विप्+भिद् । इस स्थलमें अन्य विधि ग्रहणके निमित्त दृशि धातुका ग्रहण हुआ है। कहीं २ धातुके स्वरको दीर्घ होगा । कहीं २ सम्प्रसारण होगा, और कहीं द्वित्व होगा और कहीं ह्रस्व होगा । इस विषयमें वार्तिक है । जैसे-

क्विप् प्रत्यय, और वच् धातु,प्रच्छ धातु,आयत शब्दपूर्वक स्तु धातु,कट शब्दपूर्वक प्रु धातु,जु धातु,श्री धातु,इन सम्पूर्ण धातुओंके स्वरको दीर्घ और सम्प्रसारण होगा । * "क्विब्वचि" इत्यादि उणादि सूत्रसे दीर्घ और सम्प्रसारणकी बाधा होनेपर भी इसका जब वार्तिकमें ग्रहण हुआ है, तो तच्छीलादि अर्थमें तृन् प्रत्ययके द्वारा बाधा नहीं होगी ऐसा समझना चाहिये, जैसे-वक्ति इस विग्रहमें वाक् । पृच्छति इस विग्रहमें प्राट् । आयतं स्तौति इति आयतस्तूः । कटं प्रवते इति कटप्रूः । जु धातुके रूप पूर्वमें कह आये हैं । श्रयति हरिम् इति श्रीः ।

" द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे च " * इस वार्तिकसे द्युत धातु, गम धातु, हु धातु, इन सम्पूर्ण धातुओंको द्वित्व भी हो * । दृशि ग्रहणके कारण इसकी अभ्यस्त संज्ञा हुई दिद्युत् । जगत् ।

हु धातुको दीर्घ भी हो * । जैसे-जुहूः । दॄ धातु भयमें । इसको ह्रस्व भी हुआ । जैसे-दीर्यति इति दद्दत् ॥

ध्यै धातुको सम्प्रसारण हो । * जैसे-धीः ॥

३१५९ भुवः संज्ञान्तरयोः ।३।२।१७९॥

मित्रभूर्नाम कश्चित् । धनिकाधमर्णयोरन्तरे यस्तिष्ठति विश्वासार्थं स प्रतिभूः ॥

३१५९-संज्ञा और अन्तर यह दो अर्थ होनेपर भू धातुके उत्तर क्विप् प्रत्यय हो । जैसे-मित्रभूः । मित्रभूशब्दसे किसी व्यक्तिका नाम समझना । ऋणदाता (कर्ज देनेवाला) और प्रतिग्रहीता (कर्ज लेनेवाला) इन दोनोंके मध्यमें विश्वासार्थ जो जामिन हो तिसको प्रतिभूः कहतेहैं ॥

३१६० विप्रसंभ्यो ड्वसंज्ञायाम् ३।२।१८०

एभ्यो भुवो डुः स्यान्न तु संज्ञायाम् । विभुर्व्यापकः । प्रभुः स्वामी । संभुर्जनिता । संज्ञायां तु विभूर्नाम कश्चित् ॥ मितद्र्वादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ * ॥ मितं द्रवतीति मितद्रुः । शतद्रुः । शम्भुः । अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र भवतिः ॥

३१६०-विपूर्वक, प्रपूर्वक और संपूर्वक जो भू धातु तिसके उत्तर डु प्रत्यय हो । असंज्ञायाम् इस कथनसे संज्ञा होनेपर नहीं होगा । जैसे-विभुः व्यापकः । प्रभुः स्वामी । सम्भुः जनिता । संज्ञा होनेपर जैसे-विभूः अर्थात् इस नामकी कोई व्यक्ति ।

मित् पूर्वक द्रु धातुके उत्तर डु प्रत्यय हो * जैसे-मितं द्रवति इस विग्रहमें मितद्रुः । शतद्रुः । शम्भुः । शम्+भू+डु=शम्भुः (शंकर महादेव) इस स्थलमें भू धातुमें णिजर्थ अन्तर्हित है ऐसा जानना चाहिये ॥

३१६१ धः कर्मणि ष्ट्रन् ।३।२।१८१।

धेटो धाञश्च कर्मण्यर्थे ष्ट्रन् स्यात् । धात्री जनन्यामलकी वसुमत्युपमातृषु ॥

३१६१-धेट् धातु और धाञ् धातुके उत्तर कर्म अर्थ होनेपर ष्ट्रन् प्रत्यय हो । जैसे-धात्री । धात्री शब्दसे जननी, आमलकी, वसुमती और उपमाता समझना ॥

३१६२ दाम्नीशसयुयुजस्तुतुदसिसिचमिहपतदशनहः करणे ।३।२।१८२॥

दाबादेः ष्ट्रन् स्यात्करणेऽर्थे । दान्त्यनेन दात्रम् । नेत्रम् ॥

३१६२-दाप् धातु, नी, शस, यु, युज, स्तु, तुद, सि, सिच, मिह, पत, दश और नह इन सम्पूर्ण धातुओंके उत्तर ष्ट्रन् प्रत्यय हो, करणार्थ होनेपर जैसे-दान्त्यनेन इस विग्रहमें दात्रम् । नेत्रम् ॥

३१६३ तितुत्रतथसिसुसरकसेषु च। ३।२।९॥

एषां दशानां कृत्प्रत्ययानामिण्न स्यात् । शस्त्रम् । योत्रम् । योक्त्रम् । स्तोत्रम् । तोत्रम् । सेत्रम् । सेक्त्रम् । मेढ्रम् । पत्त्रम् । दंष्ट्रा । नद्ध्री ॥

३१६३-ति, तुन, त्रन्, त, थन्, सि, सु, सर, क, स इन दश कृत् प्रत्ययाके पूर्वमें इट् न हो । जैसे-शस्त्रम् । योत्रम् । योक्त्रम् । स्तोत्रम् । तोत्रम् । सेत्रम् । सेक्त्रम् । मेढ्रम् । पत्त्रम् । दंष्ट्रा । नद्ध्री ॥

३१६४ हलसूकरयोः पुवः ।३।२।१८३॥

पूङ्पूञोः करणे ष्ट्रन् स्यात् । तच्चेत्करणं हलसूकरयोरवयवः । हलस्य सूकरस्य वा पोत्रम् । मुखमित्यर्थः ॥

३१६४-पूङ् धातु और पूञ् धातुके उत्तर करणार्थ होनेपर ष्ट्रन् प्रत्यय हो । यह करण यदि हल और सूकरका अवयव हो तो । जैसे-हलस्य सूकरस्य वा पोत्रम् । मुखमित्यर्थः ॥

३१६५ अर्तिलूधूसूखनसहचर इत्रः । ३ । २ । १८४॥

अरित्रम् । लवित्रम् । धुवित्रम् । सवित्रम् । खनित्रम् । सहित्रम् । चरित्रम् ॥

३१६५-ऋ धातु, लू धातु, धू धातु, सू धातु, खन धातु, सह धातु, और चर धातुके उत्तर इत्र प्रत्यय हो जैसे-अरित्रम् । लवित्रम् । धुवित्रम् । सवित्रम् । खनित्रम् । सहित्रम् । चरित्रम् । चर्+इत्र+अम्=चरित्रम् (वृत्तान्त) ॥

३१६६ पुवः संज्ञायाम् । ३ ।२।१८५॥

पवित्रम् । येनाज्यमुत्पूयते यच्चानामिकावेष्टनम् ॥

३१६६-पूञ्धातुके उत्तर संज्ञा अर्थमें इत्र प्रत्यय हो । जैसे-पवित्रम् । येनाज्यमुत्पूयते यच्चानामिकावेष्टनम् । जिसके द्वारा घी पवित्र कियाजाता है, जो कुशाकी बनाकर अनामिकाअंगुलीमें पहरीजातीहै ॥

३१६७ कर्तरि चर्षिदेवतयोः ।३।२।१८६॥

पुव इत्रः स्यात् ऋषौ करणे देवतायां कर्तरि । ऋषिर्वेदमन्त्रः । तदुक्तमृषिणेति दर्शनात् । पूयतेऽनेनेति पवित्रम् । देवतायां त्वग्निः पवित्रं स मा पुनातु ॥ * ॥

॥ इति पूर्वकृदन्तं समाप्तम् ॥

३१६७-ऋषिकरण और देवता कर्त्ता ऐसा अर्थ वाच्य होनेपर पूञ्धातुके उत्तर इत्र प्रत्यय हो। ऋषिर्वेदमंत्रः । अर्थात् वेदमंत्र ऋषियोंद्वारा कहेगये हैं ऐसा देखा जाता है । जैसे-पूयतेऽनेन इस विग्रहमें पवित्रम् । देवता कर्त्ता होनेपर जैसे-अग्निः पवित्रं स मा पुनातु ॥

॥ इति पूर्वकृदन्तप्रकरणम् ॥

अथोणादयः ।

(उणादयो बहुलम्) ऐसा सूत्र पीछे सूत्रकार पाणिनि मुनिने कहा है, उस स्थलमें प्रकृतिविशेषसे प्रत्ययविशेष शाकटायनके कियेहुए पञ्चपादक्रमसे तीनसौ एक सूत्र दर्शित हुए हैं । उसी प्रकरणके आरम्भ निमित्त प्रतिज्ञा करते हैं कि अब उणादि सूत्र कहेंगे ॥

१ 'कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उण्' ॥ ॥ करोतीति कारुः शिल्पी कारकश्च ॥ 'आतो युक्' । वातीति वायुः । पायुर्गुदम् । जयत्यभिभवति रोगान् जायुरौषधम् । मिनोति प्रक्षिपति देहे ऊष्माणमिति मायुः पित्तम् । स्वादुः । साध्नोति परकार्यं साधुः । अश्नुते आशु शीघ्रम् । 'आशुर्व्रीहिः पाटलः स्यात्' ॥

१–अब उणादि प्रत्यय कहेजाते हैं । कृ, वा, पा, जि, मि, स्वदि, साधि और अशू धातुके उत्तर उण् प्रत्यय हो । करोति इस विग्रहमें कृ+उण्=कारुः । कारुशब्दसे शिल्पी और कारक समझना । "आतो युक् २७६१" इस सूत्रसे आकारान्त धातुके उत्तर युक्का आगम हो । वाति इस विग्रहमें वा+उण्=वायुः । पा+उण्=पायुः । अर्थात् गुह्यदेश । जयति अभिभवति रोगान् इस विग्रहमें जि+उण्=जायुः । अर्थात् औषधविशेष । मिनोति प्रक्षिपति देहे ऊष्माणम् इस विग्रहमें मि+उण्=मायुः । अर्थात् पित्त । स्वद+उण्=स्वादुः । साध्नोति परकार्यम् इस विग्रहमें साध+उण्=साधुः । अश्नुते इस विग्रहमें अश+उण्=आशु शीघ्रम् । "आशुर्व्रीहिः पाटलः स्यात्" ॥

२ 'छन्दसीणः' ॥ ॥ मान आयौ ॥

२–वेदमें इण् धातुके उत्तर उण् प्रत्यय हो । जैसे–एति इस विग्रहमें इण्+उण्=आयुः । अर्थात् जीवितकाल आयु कहाताहै । "मान आयौ" ॥

३ 'दॄसनिजनिचरिचटिभ्यो ञुण्' ॥ ॥ दीर्यत इति दारु । 'स्नुः प्रस्थः सानुरस्त्रियाम्' । जानु । जानुनी । इह 'जनिवध्योश्च' इति न निषेधः, अनुबन्धद्वयसामर्थ्यात् । चारु रम्यम् । चाटु प्रियं वाक्यम् । मृगय्वादित्वात्कुप्रत्यये चटु इत्यपि ॥

३–दॄ विदारणे, षणु दाने, जन जनने, चर गतौ, चट भेदने, इन सम्पूर्ण धातुओंके उत्तर ञुण् प्रत्यय हो । दीर्यते इस विग्रहमें दॄ ञुण्–दारुः । षण्+ञुण्+सानुः । अमरकोषमें लिखाहै । "स्नुः प्रस्थः सानुरस्त्रियाम्" जन+ञुण्=जानु । जानुनी । इस स्थलमें अनुबंध द्वयकी सामर्थ्यके कारण "जनिवध्योश्च २५१२" इस सूत्रसे वृद्धिका निषेध नहीं हुआ । चर+ञुण्=चारु रम्यम् । चट्+ञुण्=चाटु अर्थात् प्रियवाक्य । मृगय्वादित्वके कारण कु प्रत्यय करनेपर चटु ऐसा पद भी हो ॥

४ 'किञ्जरयोः श्रिणः' ॥ ॥ किं शृणोतीति किंशारुः । सस्यशूकं बाणश्च । जरामेति जरायुर्गर्भाशयः । 'गर्भाशयो जरायुः स्यात्' ॥

४–शॄ हिंसायाम्, इण् गतौ । किंशब्दपूर्वक शॄ धातु और जराशब्दपूर्वक इण् धातुके उत्तर ञुण् प्रत्यय हो । जैसे–किं शृणोति इस विग्रहमें किं+शॄ+ञुण्=किंशारुः । अर्थात् शस्यशूक और बाण समझना । जरामेति जरा+इण्+ञुण्=जरायुः । "गर्भाशयको जरायु कहतेहैं" ॥

५ 'त्रोरश्च लः' ॥ ॥ तरन्त्यनेन वर्णा इति तालु ॥

५–तॄ प्लवनतरणयोः । इस धातुके उत्तर ञुण् प्रत्यय हो और रकारके स्थानमें लकार हुआ । जैसे–तरन्ति अनेन वर्णाः इस विग्रहमें तॄ+ञुण्=तालु ॥

६ 'कृके वचः कश्च' ॥ ॥ कृकेण गलेन वक्तीति कृकवाकुः । 'कृकवाकुर्मयूरे च सरटे चरणायुधे' इति विश्वः ॥

६–वच परिभाषणे । कृकशब्द उपपद होनेपर वच धातुके उत्तर ञुण् प्रत्यय हो और ककार अन्तादेश हो । जैसे–कृकेण गलेन वक्ति इति इस विग्रहमें कृक+वच+ञुण्=क=कृकवाकुः कृकवाकु शब्दसे मोर सरट और चरणायुध समझना । इति विश्वः ॥

७ 'भृमृशीतॄचरित्सरितनिधनिमिमस्जिभ्य उः' ॥ ॥ भरति बिभर्ति वा भरुः स्वामी हरश्च । म्रियन्तेऽस्मिन् भूतानि मरुर्निर्जलदेशः । शेते शयुरजगरः । तरुर्वृक्षः । चरन्ति भक्षयन्ति देवता इममिति चरुः । त्सरुः खड्गादिमुष्टिः । तनुः स्वल्पम् । 'स्त्रियां मूर्तिस्तनुस्तनूः' । धनुः शस्त्रविशेषः । 'धनुषा च धनुं विदुः' । 'धनुरिवाजनिवक्रः' इति श्रीहर्षः । मयुः किन्नरः । 'मद्गुः पानीयकाकिका' इति रभसः । न्यङ्क्वादित्वात्कुत्वम् । जश्त्वेन सस्य दः ॥

७–भृञ् भरणे, डुभृञ् धारणपोषणयोः, मृङ् प्राणत्यागे, शीङ् स्वप्ने, तॄ प्लवनतरणयोः, चर गतौ, त्सर छद्मगतौ, तनु विस्तारे, धन धान्ये, डुमिञ् प्रक्षेपणे, टुमस्जो शुद्धौ, इन दश धातुओंके उत्तर उ प्रत्यय हो जैसे–भरति, बिभर्ति वा इस विग्रहमें भृ+उ+भरुः । अर्थात् स्वामी और हर । म्रियन्तेऽस्मिन् भूतानि इस विग्रहमें मृ+उ=मरुः अर्थात् निर्जल मरुभूमि । शेते इस विग्रहमें शी+उ=शयुः अर्थात् अजगर । तॄ+उ=तरुः अर्थात् वृक्ष । चरन्ति भक्षयन्ति देवता इमम् इस विग्रहमें चर+उ=चरुः । त्सर+उ=त्सरुः । अर्थात् खड्गमुष्टि । तन्+उ=तनुः अर्थात् शरीर । "स्त्रियां मूर्त्तिस्तनुस्तनूः" । धन्+उ=धनुः अर्थात् शस्त्रविशेष । "धनुषा च धनुर्विदुः" "धनुरिवाजनि वक्रः" इति श्रीहर्षः । मयुः अर्थात् किन्नर । मस्ज+उ=मद्गुः । अर्थात् पक्षिविशेष (पानकौडी नामसे प्रसिद्ध है) यह रभसने कहा है । न्यङ्क्वादि-

त्वके कारण कुत्व पश्चात् जश्त्वके कारण सकारके स्थानमें दकार हुआ ॥

८ 'अणश्च' ॥ ॥ 'लवलेशकणाणवः' । चात्कटिवटिभ्याम् । कटति रसनां कटुः । वटति वदतीति वटुः ॥

८–अण् शब्दार्थे । इस धातुके उत्तर उ प्रत्यय हुआ । जैसे–अण्+उ=अणुः । अर्थात् सूक्ष्म । "लवलेशकणाणवः" चकारसे कटि और वटि धातुके उत्तर उ प्रत्यय हुआ । जैसे–कटुः अर्थात् रसविशेष । वटति वदति इस विग्रहमें वटुः ॥

९ 'धान्ये नित्' ॥ ॥धान्ये वाच्येऽण उप्रत्ययः स्यात् । स च नित् । नित्त्वादाद्युदात्तः । प्रियङ्गवश्चमेऽणवश्चमे । 'व्रीहिभेदस्त्वणुः पुमान्' । नित्ग्रहणं फलिपाटीत्यादिसूत्रमभिव्याप्य सम्बध्यते ॥

९–धान्य होनेपर अण धातुके उत्तर उ प्रत्यय हो और उकार नित् हो । अर्थात् नकार इत् हो । नकारकी इत्संज्ञा होनेके कारण आदिम वर्ण उदात्त हुआ । जैसे–अणुः व्रीहिभेद । "प्रियङ्गवश्चमेऽणवश्चमे" । "व्रीहिभेदस्त्वणुः पुमान्" यहांका नित् ग्रहण "फलिपाटी" इत्यादि सूत्रपर्यन्त संबद्ध होगा ॥

१० 'शृस्वृस्निहित्रप्यसिवसिहनिक्लिदिबन्धिमनिभ्यश्च' ॥ ॥ शृणातीति शरुः । 'शरुरायुधकोपयोः' । स्वरुर्वज्रम् । स्नेहुर्व्याधिः । चन्द्र इत्यन्ये । त्रपु सीसम् । 'पुंसि भून्यसवः प्राणाः' 'वसुर्हदेऽग्नौ योक्त्रेंशौ वसु तोये धने मणौ' । हनुर्वक्त्रैकदेशः । क्लेदुश्चन्द्रः । बन्धुः । मनुः ॥ चात् बिदि अवयवे । बिन्दुः ॥

१०–शॄ, स्वृ, स्निहि, त्रपि, असि, वसि, हनि, क्लिदि बंधि और मनि धातुके उत्तर उ प्रत्यय हो । जैसे–शृणोति इस विग्रहमें शॄ+उ=शरुः यह आयुध और कोप अर्थमें है। स्वृ+उ=स्वरुः अर्थात् वज्र । स्निह+उ=स्नेहुः अर्थात् व्याधि। अन्यमतमें चन्द्र भी समझना । त्रप+उ=त्रपु अर्थात् सीसक । असि=उ=असुः अर्थात् प्राण । असु शब्द पुंलिङ्ग बहुवचनान्त है । वस+उ=वसुः। वसुशब्दसे हृद, अग्नि, योक्त्र, अंशु, तोय, धन और मणि समझना । हन्+उ=हनुः । हनुशब्दसे मुखका एक अंश ठोडी समझना । क्लिद+उ=क्लेदुः । अर्थात् चन्द्र । बंध+उ=बन्धुः । मन+उ=मनुः । सूत्रमें चकार होनेसे अवयवार्थक बिद धातुके उत्तर भी उ प्रत्यय होगा । जैसे–बिद+उ=बिन्दुः ॥

११ 'स्यन्देः सम्प्रसारणं धश्च' ॥ ॥ 'देशे नदविशेषेऽब्धौ सिन्धुर्ना सरिति स्त्रियाम्' इत्यमरः ॥

११–स्यन्द धातुके उत्तर उ प्रत्यय हो और यकारको सम्प्रसारण हो और दकारके स्थानमें धकार हो । जैसे–स्यन्द+उ=सिन्धुः । सिन्धुशब्दसे देश, नद विशेष और समुद्र समझना । "सिन्धुर्ना सरिति स्त्रियाम्" इत्यमरः ॥

१२ 'उन्देरिच्चादेः' ॥ ॥ उनत्ति इन्दुः ॥

१२–उन्द धातुके उत्तर उ प्रत्यय हो, और धातुकी आदिके उकारके स्थानमें इकार हो जैसे–उनत्ति इस विग्रहमें उन्द+उ=इन्दुः ॥

१३ 'ईषेः किच्च' ॥ ॥ ईषेरुः स्यात्स च कित आदेरिकारादेशश्च । ईषते हिनस्ति इषुः शरः । 'इषुर्द्वयोः' ॥

१३–ईष धातुके उत्तर उ प्रत्यय हो । यह उकार कित्संज्ञक हो और धातुके ईकारके स्थानमें इकार हो । जैसे–ईषते हिनस्ति ईष+उ=इषुः । अर्थात् बाण । इषु शब्द पुंलिङ्ग और स्त्रीलिङ्ग है ॥

१४ 'स्कन्देः सलोपश्च' ॥ ॥ कन्दुः ॥

१४–स्कन्द धातुके उत्तर उ प्रत्यय हो और सकारका लोप हो । जैसे–कन्दुः ॥

१५ 'सृजेरसुम्च' ॥ ॥ चात्सलोप उप्रत्ययश्च । रज्जुः ॥

१५–सृज धातुके उत्तर उ प्रत्यय हो और धातुको असुम्का आगम हो । और चकारसे सकारका लोप और उ प्रत्यय हो । जैसे–रज्जुः ॥

१६ 'कृतेराद्यन्तविपर्ययश्च' ॥ ॥ ककारतकारयोर्विनिमयः । तर्कुः सूत्रवेष्टनम् ॥

१६–कृत धातुके उत्तर उ प्रत्यय और आदि और अन्त वर्णका विपर्यय अर्थात् ककार और तकारका विनिमय हो । जैसे–तर्कुः अर्थात् सूत्रवेष्टन (तकुआ) ॥

१७ 'नावञ्चेः' ॥ ॥ न्यङ्क्वादित्वात्कुत्वम् । नियतमञ्चति न्यङ्कुर्मृगः ॥

१७–निपूर्वक अञ्चूधातुके उत्तर उ प्रत्यय हो और न्यङ्क्वादिसूत्रके अनुसार चकारके स्थानमें ककार हो । नियतमञ्चति न्यङ्कुः । अर्थात् मृगविशेष ॥

१८ 'फलिपाटिनमिमनिजनां गुक्पटिनाकिधतश्च' ॥ ॥ फलेर्गुक् । फल्गुः । पाटेः पटिः । पाटयतीति पटुः । नम्यतेऽनेन नाकुर्वल्मीकम् । मन्यते इति मधु । जायते इति जतु ॥

१८–फलि, पाटि, नमि, मनि और जनि धातुके उत्तर उ प्रत्यय हो, और यथाक्रमसे फलके अवयव लकारको गुक्का आगम हो और पाटि आदिकोंके पटि, नाकि, ध और त अन्तमें आदेश हों । जो अनेकाल् आदेश हैं वे सम्पूर्णको होंगे । और अन्य अन्तमें होंगे । फल+गुक्+उ=फल्गुः । पाटयति इस विग्रहमें पटुः । नम्यतेऽनेन इस विग्रहमें नाकुः अर्थात् वल्मीक । मन्यते इस विग्रहमें मधु । जायते इस विग्रहमें जतु ॥

१९ 'बलेर्गुक्च' ॥ ॥ वल संवरणे वल्गुः ॥

१९–वल् धातुके उत्तर उ प्रत्यय हो और वल्धातुके

लकारको गुक्का आगम हो। जैसे-संवरणार्थक वल्+उ=वल्गुः ॥

२० 'शः कित्सन्वच्च' ॥ ॥ श्यतेरुः स्यात्स च कित्सन्वच्च। शिशुर्बालः ॥

२०-शो धातुके उत्तर उ प्रत्यय हो और यह उ कित्संज्ञक हो। और तिसको सन्वत् कार्य्य हो। जैसे-शिशुः (बालक)।

२१ 'यो द्वे च' ॥ ॥ 'ययुरश्वोऽश्वमेधीयः'। सन्वदिति प्रकृते द्वेग्रहणमित्वनिवृत्त्यर्थम् ॥

२१-या धातुके उत्तर उ प्रत्यय हो और उसको द्वित्व हो। जैसे-ययुः ययुशब्दसे अश्वमेधका अश्व समझना। "शः कित्सन्वच्च" इस सूत्रसे सन्वत्‌की अनुवृत्ति होजाती तिससे द्वित्व होजाता, तो पुनः द्वित्व ग्रहण इत्त्व निवृत्तिके निमित्त है ॥

२२ 'कुर्भ्रश्च' ॥ ॥ 'बभ्रुर्मुन्यन्तरे विष्णौ बभ्रू नकुलपिङ्गलौ'। चादन्यतोपि। चक्रुः कर्ता। जघ्नुर्हन्ता। पपुः पालकः ॥

२२-भ्र धातुके उत्तर कु प्रत्यय हो और धातुको द्वित्व हो। "बभ्रुर्मुन्यन्तरे विष्णौ बभ्रू नकुलपिङ्गलौ"। चकारसे अन्यधातुके उत्तर भी कु प्रत्यय हो। जैसे-चक्रुः कर्ता। जघ्नुर्हन्ता। पपुः पालकः ॥

२३ 'पॄभिदिव्यधिगृधिधृषिभ्यः' ॥ ॥ कुः स्यात्। पुरुः। भिनत्ति भिदुर्वज्रम्। ग्रहिज्येतिसम्प्रसारणम्। विरहिणं विध्यति विधुः। 'विधुः शशांके कर्पूरे हृषीकेशे च राक्षसे'। गृधुः कामः। धृषुर्दक्षः ॥

२३-पॄ, भिदि, व्यधि, गृधि, धृषि, इन धातुओंके उत्तर कु प्रत्यय हो। पुरुः। भिनत्ति भिदुर्वज्रम्। "ग्रहिज्योति २४१२" इस सूत्रसे सम्प्रसारण होगा। विरहिणं विध्यति विधुः। "विधुः शशांके कर्पूरे हृषीकेशे च राक्षसे" इस कोषसे विधुशब्द शशांक (चन्द्र), कर्पूर, हृषीकेश, राक्षस इन अर्थोंका वाचक है। गृधुः कामः। धृषुः दक्षः ॥

२४ 'कृग्रोरुच्च' ॥ ॥ करोतीति कुरुः। गृणाति गुरुः ॥

२४-कृ और गॄ धातुके उत्तर कु प्रत्यय हो। और ऋकारके स्थानमें उकार हो। जैसे-कुरुः। गृणाति इति गुरुः ॥

२५ 'अपदुःसुषु स्थः' ॥ ॥ सुषामादिषु चेति षत्वम्। अपष्ठु प्रतिकूलम्। दुष्ठु सुष्ठु ॥

२५-अपपूर्वक, दुरपूर्वक, और सु पूर्वक स्था धातुके उत्तर कु प्रत्यय हो। तत्पश्चात् "सुषामादिषु च १०२२" इस सूत्रसे धातुके सकारको षत्व हो। जैसे-अपष्ठु, अर्थात् प्रतिकूल। दुष्ठु, सुष्ठु ॥

२६ 'रपेरिच्चोपधायाः' ॥ ॥ अनिष्टं रपतीति रिपुः ॥

२६-रप धातुकी उपधाके स्थानमें इकार हो। जैसे-अनिष्टं रपति इस विग्रहमें रिपुः ॥

२७ 'अर्जिदृशिकम्यमिपशिबाधामृजिपशितुग्धुग्दीर्घहकाराश्च' ॥ ॥ अर्जयति गुणान् ऋजुः। सर्वानविशेषेण पश्यतीति पशुः। कन्तुः। अन्धुः कूपः। 'पांशुर्ना न द्वयो रजः'। 'तालव्या अपि दन्त्याश्च सम्बसूकरपांसवः'। बाधते इति बाहुः। 'बाहुः स्त्रीपुंसयोर्भुजः ॥'

२७-अर्जि, दृशि, कमि, अमि, पशि, और बाध धातुके स्थानमें कु प्रत्यय परे रहते यथाक्रमसे ऋज, पश, तुक्, धुक्, दीर्घ और हकार आदेश हों। जैसे-अर्जयति गुणान् ऋजुः। सर्वान्-अविशेषेण पश्यतीति पशुः। कन्तुः। अन्धुः कूपः। "पांशुर्ना न द्वयो रजः" सम्ब सूकर और पांसु शब्द तालव्य शकारवाले तथा दन्त्य सकारवाले भी हैं। यहांपर दीर्घ भी हुआ है। बाधते इति बाहुः यहांपर धकारको हकार हुआ। "बाहुः स्त्रीपुंसयोर्भुजः"।

२८ 'प्रथिम्रदिभ्रस्जां सम्प्रसारणं सलोपश्च' ॥ ॥ त्रयाणां कुः सम्प्रसारणं भ्रस्जेः सलोपश्च। पृथुः। मृदुः। न्यङ्क्वादित्वात्कुत्वम्। भृज्जति तपसा भृगुः ॥

२८-प्रथि, म्रदि, और भ्रस्ज इन तीन धातुओंके उत्तर कु प्रत्यय सम्प्रसारण और भ्रस्ज धातुके सकारका लोप हो। जैसे-पृथुः। मृदुः। पश्चात् कुत्व हो। भृज्जति भृगुः। भृगु मुनि ॥

२९ 'लङ्घिबंह्योर्नलोपश्च' ॥ ॥ लघुः ॥ बालमूललघ्वलमङ्गुलीनां वा लो रत्वमापद्यते ॥ * ॥ रघुर्नृपभेदः। बहुः ॥

२९-लंघ और बंह इन इन दो धातुओंके नकारका लोप और कु प्रत्यय हो। यथा, लघुः। बाल, मूल, लघु, अलम् और अंगुलि शब्दके लकारके स्थानमें विकल्प करके रकार हो। यथा, रघुः नृपभेदः। एक राजाका नाम। बहुः। बहुत।

३० 'ऊर्णोतेर्नुलोपश्च' ॥ ॥ ऊरु सक्थि ॥

३०-कु प्रत्यय परे रहते ऊर्णु धातुके णु भागका लोप हो। यथा, ऊरु अर्थात् सक्थि।

३१ 'महति ह्रस्वश्च' ॥ ॥ उरु महत् ॥

३१-महत् अर्थ होनेपर उकारको ह्रस्व हो। यथा, उरु अर्थात् महत् ॥

३२ 'श्लिषेः कश्च' ॥ ॥ श्लिष्यतीति श्लिकुर्भृत्यः। उद्यतो ज्योतिश्च ॥

३२-श्लिष धातुके उत्तर कु प्रत्यय हो षकारके स्थानमें ककार हो। यथा, श्लिष्यति इस विग्रहमें श्लिकुः अर्थात् भृत्य अथवा उद्यत ज्योति ॥

३३ 'आङ्परयोः खनिशॄभ्यां डिच्च' ॥ ॥

आखनतीत्याखुः । परं शृणातीति परशुः । पृषोदरादित्वादकारलोपात्पर्शुरपि ॥

३३-आङ्पूर्वक खन और परपूर्वक शॄ धातुके उत्तर कु प्रत्यय हो, और कु डित्संज्ञक हो, यथा-आखनति इस विग्रहमें आखुः । परं शृणाति इति परशुः । पृषोदरादित्वके कारण पर शब्दके आकारका लोप होकर पर्शु पद भी हुआ ॥

३४ ' हरिमितयोर्द्रुवः ' ॥ ॥ द्रु गतौ-अस्मात् हरिमितयोरुपपदयोः कुः स च डित् । हरिभिर्द्रूयते हरिद्रुर्वृक्षः । मितं द्रवति मितद्रुः समुद्रः ॥

३४-हरि और मित शब्द उपपद रहते द्रु धातुके परे कु प्रत्यय हो । यह प्रत्यय डित्संज्ञक हो । यथा, हरिभिर्द्रूयते हरिद्रुः अर्थात् वृक्षविशेष । मितं द्रवति मितद्रुः समुद्रः ॥

३५ ' शते च ' ॥ ॥शतधा द्रवति शतद्रुः । बाहुलकात्केवलादपि । द्रवतीत्यूर्ध्वमिति द्रुर्वृक्षः शाखा च । तद्वान् द्रुमः ॥

३५-शत शब्दपूर्वक द्रु धातुके उत्तर कु प्रत्यय हो । यथा, शतधा द्रवति शतद्रुः । बाहुलक बलसे केवल द्रु धातुके उत्तर भी कु प्रत्यय हो । यथा, द्रवति ऊर्ध्वम् इति द्रुः वृक्ष और शाखा । तद्वान् द्रुमः ॥

३६ ' खरु-शंकु-पीयु-नीलंगु-लिगु ' ॥ ॥ पञ्चैते कुप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते ॥ खनतेरेफश्चान्तादेशः।खरुः कामः। क्रूरो मूर्खः अश्वश्च।'शंकुर्ना कीलशल्ययोः' पिबतेरीत्वं युगागमश्च पीयुर्वायसः कालः सुवर्णं च । निपूर्वाल्लगिगतावस्मात्कुनेर्दीर्घश्च नीलङ्गुः क्रिमिविशेषः शृगालश्च । नीलाङ्गुरिति पाठान्तरम् । तत्र धातोरपि दीर्घः । लगे सङ्गे अस्य अत इत्वं च । लगतीति लिगु चित्तम् । लिगुर्मूर्खः ॥

३६-खरु, शंकु, पीयु, नीलंगु और लिगु यह पांच शब्द कुप्रत्ययान्त निपातनसे सिद्ध हों । खन धातुके रकार अन्तादेश हो । यथा, खरुः अर्थात् कामः क्रूरो मूर्खः अश्वः । शंकु शब्द पुंलिङ्ग है वह कील और शल्यवाचक है पा धातुको ईत्व और युक् आगम हो । यथा, पीयुः अर्थात् वायस, काल और सुवर्ण । निपूर्वक गत्यर्थक लग धातुके उत्तर कु प्रत्यय हो और निर्के इकारको दीर्घ हो । नीलंगु, अर्थात् कृमिविशेष और शृगाल । नीलांगुः ऐसा पाठान्तर भी है । उस स्थलमें निपातनसे धातुको भी दीर्घ हुआहै । लग धातु संगमें है । इस धातुके अकारके स्थानमें इकार हुआ । लगति इति लिगु अर्थात् चित्त और मूर्ख ॥

३७ ' मृगय्वादयश्च ' ॥ ॥ एते कुप्रत्ययान्ता निपात्यंते । मृगं यातीति मृगयुर्व्याधः । देवयुर्धार्मिकः । मित्रयुर्लोकयात्राभिज्ञः । आकृतिगणोयम् ॥

३७-मृगयु आदि पद कुप्रत्ययान्त निपातनसे सिद्ध हों । मृगं याति इस विग्रहमें मृगयुः अर्थात् व्याधः । देवयुः अर्थात् धार्मिकः । मित्रयुः अर्थात् देवयात्राभिज्ञः । यह सब आकृति गणीय हैं ॥

३८'मन्दिवाशिमथिचतिचङ्कयङ्किभ्य उरच्' ॥ मन्दुरा वाजिशाला । वाशुरा रात्रिः । मथुरा । चतुरः । चङ्कुरो रथः । अङ्कुरः खर्जूरादित्वादङ्कूरोपि ॥

३८-मन्दि, वाशि, मथि, चति, चाङ्कि, और अङ्कि धातुके उत्तर उरच् प्रत्यय हो । यथा, मन्दुरा वाजिशाला । वाशुरा रात्रिः । मथुरा । चतुरः । चंकुरो रथः । अंकुरः खर्ज्जूरादित्वके कारण अंकूर शब्द भी सिद्ध हो ॥

३९ ' व्यथेः सम्प्रसारणं किच्च ' ॥ ॥ ' विथुरश्चोररक्षसोः ' ॥

३९-व्यथ धातुके उत्तर उरच् प्रत्यय हो व्यथ धातुको सम्प्रसारण हो और यह उरच् प्रत्यय कित्संज्ञक हो । यथा, विथुरः अर्थात् चोर और राक्षस ॥

४० 'मुकुरदर्दुरौ' ॥ ॥मुकुरो दर्पणः । बाहुलकान्मकुरोपि । दॄ विदारणे धातोर्द्विर्वचनमभ्यासस्य रुक् टिलोपश्च । ' दर्दुरस्तोयदे भेके वाद्यभाण्डाद्रिभेदयोः ' । ' दर्दुरा चण्डिकायां स्याद्ग्रामजाले च दर्दुरम् ' इति विश्वः ॥

४०-मुकुरः और दर्दुरः यह दो उरच् प्रत्ययान्त पद निपातनसे सिद्ध हों यथा, मुकुरो दर्पणः । बाहुलक बलसे मकुरः पद भी सिद्ध होताहै । दॄ धातु विदारणमें है । उरच् प्रत्यय परे रहते उसको द्वित्व हो और अभ्यासके रुक्का आगम और पश्चात् टिका लोप हो । यथा, दर्दुरः । दर्दुर शब्दसे मेघ, भेक, वाद्य भांड और अद्रिविशेष समझना । दर्दुर शब्दसे चंडिका होनेपर वह स्त्रीलिङ्ग है और ग्रामसमूह होनेपर क्लीबलिङ्ग है । यह विश्वकोशका मत है ॥

४१ ' मद्गुरादयश्च ' ॥ ॥ उरजन्ता निपात्यंते । माद्यतेर्गुक् । मद्गुरो मत्स्यभेदः ॥ ' कबृ वर्णे ' ॥ रुगागमः । ' कर्बुरः श्वेतरक्षसोः । बध्नातेः खर्जूरादित्वादूरोऽपि । ' बन्धूरबन्धुरौ स्यातां नम्रसुन्दरयोस्त्रिषु ' इति रन्तिदेवः ॥ (कोकतेर्वा कुक्) ॥ ग० ॥ कुक्कुरः । कुकुरः ॥

४१-मद्गुरादि शब्द उरच् प्रत्ययान्त निपातनसे सिद्ध हों । यथा, मद धातुके उत्तर उरच् गुक्+मद्गुरः अर्थात् मत्स्यविशेष । कबृ धातु वर्णमें है । उसके उत्तर उरच्+रुक्+

कर्बुरः । 'कर्बुरः श्वेतरक्षसोः' (कर्बुर शब्द श्वेत और राक्षसवाचक है) बंध धातुके उत्तर खर्जूरादि गणसे ऊर प्रत्यय भी हो । यथा, बंधूरः बन्धुरः । यह दोनों शब्द नम्र और सुन्दरवाचक हैं और तीनों लिङ्गोंमें ही प्रयुक्त होतेहैं । यह रन्तिदेवकी उक्ति है। कुक् धातुके उत्तर उरच् प्रत्यय परे रहते विकल्प करके कुक्का आगम हो । यथा, कुक्कुरः, कुकुरः ॥

४२ 'असेरुरन्' ॥ ॥ असुरः ॥ प्रज्ञाद्यण् । आसुरः ॥

४२-अस धातुके उत्तर उरन् प्रत्यय हो । यथा, असुरः। प्रज्ञादि गणमें पाठके कारण अण् प्रत्यय होगा । आसुरः ॥

४३ 'मसेश्च' ॥ ॥ पञ्चमे पादे मसेरूरन्निति वक्ष्यते । 'मसुरा मसुरा व्रीहिभेदे पण्ययोषिति । मसूरा मसुरा वा ना वेश्याव्रीहिप्रभेदयोः॥ मसूरी पादरोगे स्यादुपधाने पुनः पुमान् । मसूरमसुरौ च द्वौ' इति विश्वः ॥

४३-मस धातुके उत्तर उरच् प्रत्यय हो । "पञ्चम पादमें मस धातुके उत्तर ऊरन् प्रत्यय हो" ऐसा आगे कहा जायगा। मसूरा मसुरा व्रीहिविशेष और पण्ययोषित् (वेश्या) समझना । "मसूरा मसुरा वा ना वेश्या व्रीहिप्रभेदयोः । मसूरी पादरोगे स्यादुपधाने पुनः पुमान् । मसूरमसुरौ च द्वौ" इति विश्वः । (मसूर शब्द वेश्या, व्रीहिमें, मसूरी एकप्रकारके चरणरोगमें उपधान (तकिये) में पुल्लिंग है)॥

४४ 'शावशेराप्तौ' ॥ ॥ शु इति आश्वर्थे । श्वशुरः । 'पतिपत्न्योः प्रसूः श्वश्रूः श्वशुरस्तु पिता तयोः' इत्यमरः ॥

४४-आशु अर्थमें शु उपपद है उसके रहते प्राप्ति अर्थ गम्यमान होनेपर अशूङ् व्याप्तौ इस धातुके उत्तर उरन् प्रत्यय हो । श्वशुरः । "पतिपत्न्योः प्रसूः श्वश्रूः श्वशुरस्तु पिता तयोः" इत्यमरः । श्वशुर शब्द पति और पत्नीके पितामें है, श्वश्रूः (सास) शब्द पतिपत्नीकी मातामें वर्तताहै ॥

४५ 'अविमह्योष्टिषच्' ॥ ॥ अविषः।महिषः॥

४५-अवि और मह धातुके उत्तर टिषच् प्रत्यय हो । यथा, अविषः । महिषः ॥

४६ 'अमेर्दीर्घश्च' ॥ ॥ 'आमिषं त्वस्त्रियां मांसे तथा स्याद्भोग्यवस्तुनि' ॥

४६-अम धातुके उत्तर टिषच् प्रत्यय हो, और पूर्व स्वरको दीर्घ भी हो । यथा, "आमिषं त्वस्त्रियां मांसे तथा स्याद्भोग्यवस्तुनि" (आमिष शब्द मांस और भोग्य वस्तुमें प्रयुक्त है) ॥

४७ 'रुहेर्वृद्धिश्च' ॥ ॥ 'रङ्कुशम्बररौहिषाः'। 'रौहिषो मृगभेदे स्याद्रौहिषं च तृणं मतम्' इति संसारावर्तः ॥

४७-रुह धातुके उत्तर टिषच् प्रत्यय हो । और पूर्वस्वरको वृद्धि हो । यथा, "रंकुशम्बररौहिषाः" "रौहिषो मृगभेदे स्याद्रौहिषं च तृणं मतम्" इति संसारावर्त्तः । (रौहिष एकप्रकारका मृग, तृण अर्थमें नपुंसक है) ॥

४८ 'तवेर्णिद्वा' ॥ ॥ तवेति सौत्रो धातुः । तविषताविषावब्धौ स्वर्गे च । स्त्रियां तविषी ताविषी नदी देवकन्या भूमिश्च । तविषी बलमिति वेदभाष्यम् ॥

४८-तव धातुके उत्तर टिषच् प्रत्यय हो और यह टिषच् प्रत्यय णित्संज्ञक हो । तव यह सूत्रविहित धातु है । यथा, "तविषताविषावब्धौ स्वर्गे च ।" स्त्रियां तविषी ताविषी नदी देवकन्या भूमिश्च । तविषी बलम् इति वेदभाष्यम् ॥

४९ 'नञि व्यथेः' ॥ ॥ 'अव्यथिषोऽब्धिसूर्ययोः' । 'अव्यथिषी धरारात्र्योः' ॥

४९-नञ्पूर्वक व्यथ धातुके उत्तर टिषच् प्रत्यय हो, यथा, " अव्यथिषोऽब्धिसूर्ययोः " । " अव्यथिषी धरारात्र्योः " ॥

५० 'किलेर्बुक् च' ॥ ॥ किल्बिषम् ॥

५०-किल धातुके उत्तर टिषच् प्रत्यय हो और उसको बुक्का आगम हो, किल्बिषम् ॥

५१ 'इषिमदिमुदिखिदिछिदिभिदिमन्दिचन्दितिमिमिहिमुहिमुचिरुचिरुधिबन्धिशुषिभ्यः किरच्' ॥ ॥ इषिरोऽग्निः । मदिरा सुरा । 'मुदिरः कामुकाभ्रयोः' इति विश्वमेदिन्यौ । खिदिरश्चन्द्रः । 'छिदिरोऽसिकुठारयोः' । भिदिरं वज्रम् । मन्दिरं गृहम् । स्त्रियामपि । 'मन्दिरं मन्दिराऽपि स्यात्' इति विश्वः । 'चन्दिरौ चन्द्रहस्तिनौ' । तिमिरं तमोऽक्षिरोगश्च । मिहिरः सूर्यः । 'मुहिरः काम्यसभ्ययोः' । मुचिरो दाता। रुचिरम् । रुधिरम् बधिरः । शुष शोषणे । शुषिरं छिद्रम् । शुष्कमित्यन्ये ॥

५१-इषि, मदि, मुदि, खिदि, छिदि, भिदि, मन्दि, चन्दि, तिमि, मिहि, मुहि, मुचि, रुचि, रुधि, बन्धि और शुषि धातुके उत्तर किरच् प्रत्यय हो, यथा-इषिरोऽग्निः । मदिरा अर्थात् सुरा । मुदिरः अर्थात् कामुक और मेघ । यह विश्व और मेदिनीकोषका मत है । खिदिरः अर्थात् चन्द्र । छिदिरः अर्थात् कुठार, असि । भिदिरम् अर्थात् वज्र। मन्दिरम् अर्थात् गृह । यह स्त्रीलिङ्ग भी है । " मन्दिरं मन्दिरापि स्यात् " इति विश्वः । " चन्दिरौ चन्द्रहस्तिनौ " तिमिरम्= अन्धकार अथवा अक्षिरोग समझना । मिहिरः अर्थात् सूर्य । "मुहिरः०" अर्थात् काम्य और सभ्य । मुचिरः शब्दसे दाता समझना । रुचिरम् (श्रेष्ठ)। रुधिरम्। बधिरः। (बहरा)। शुष् धातु शोषणमें । शुषिरं छिद्र और शुष्कमें है ॥

५२ 'अशेर्णित्' ॥ ॥ आशिरो वह्रिरक्षसोः ॥

५२-अश धातुके उत्तर किरच् प्रत्यय हो और यह

किरच् प्रत्यय गित्संज्ञक हो । आशिरः शब्दसे वह्नि और राक्षस समझना ॥

५३ 'अजिरशिशिरशिथिलस्थिरस्फिरस्थविरखदिराः' ॥ ॥ अजेर्वीभावाभावः । अजिरमंगणम् । शशेरुपधाया इत्वम् । 'शिशिरं स्यादृतोर्भेदे तुषारे शीतलेऽन्यवत्' । श्रथ मोचने-उपधाया इत्वं रेफलोपः । प्रत्ययरेफस्य लत्वम् । शिथिलम् । स्थास्फाय्योष्टिलोपः । स्थिरं निश्चलम् । स्फिरं प्रभूतम् । तिष्ठतेर्वुक् ह्रस्वत्वं च। स्थविरः। खदिरः। बाहुलकात् शीङो वुक् ह्रस्वत्वं च । शिबिरम् ॥

५३-अजिर, शिशिर, शिथिल, स्थिर, स्फिर, स्थविर और खदिर यह सम्पूर्ण किरच् प्रत्ययान्त शब्द निपातनसे सिद्ध हों । अज धातुके स्थानमें निपातनसे वीभाव न हो । अजिरम् अर्थात् आँगन । शश धातुकी उपधाके स्थानमें इकार निपातनसे हुआहै । शिशिरम् अर्थात् शीतऋतु तुषार और शीतल श्रथ धातु मोचनमें । उसकी उपधाके स्थानमें निपातनसे इकार और रकारका लोप और प्रत्ययका जो रेफ उसके स्थानमें लकार हो, शिथिलम् । स्था और स्फा धातुकी टिका लोप हो । स्थिरम् अर्थात् निश्चल । स्फिरम् अर्थात् प्रभूतम् । स्था धातुके उत्तर किरच् प्रत्यय हुआ और धातुको वुक्का आगम हो । स्थविरः खदिरः । इस स्थलमें बाहुलक बलसे शीङ् धातुके उत्तर वुक्का आगम और ह्रस्व होगा । शिबिरम् ॥

५४ 'सलिकल्यनिमहिभडिभण्डिशण्डिपिण्डितुण्डिकुकिभूभ्य इलच्' ॥ ॥ सलति गच्छति निम्नमिति सलिलम् । कलिलम् । अनिलः । महिला । पृषोदरादित्वान्महेलापि । भड इति सौत्रो धातुः । 'भंडिलौ शूरसेवकौ' । भण्डिलो दूतः कल्याणं च । शण्डिलो मुनिः । पिण्डिलो गणकः । तुण्डिलो मुखरः। कोकिलः। भविलो भव्यः । बाहुलकात्कुटिलः ॥

५४-सलि, कलि, अनि, महि, भडि, भंडि, शंडि, पिंडि, तुंडि, कुकि, और भू धातुके उत्तर इलच् प्रत्यय हो, यथा-सलति गच्छति निम्नम् इस विग्रहमें सलिलम् । कलिलः । अनिलः । महिला । पृषोदरादित्वके कारण महेला पद भी होगा । भड यह सूत्रजात धातु है । भडिल शब्दसे शूरवीर और सेवक समझना, भण्डिल शब्दसे दूत और कल्याण समझना, शण्डिल शब्दसे मुनि समझना । पिंडलः अर्थात् गणकः । तुंडिलः अर्थात् मुखरः। कोकिलः । भविलः भव्यः । बाहुलक बलसे कुटिलः ॥

५५ 'कमेः पश्च' ॥ ॥ कपिलः ॥

५५-कम धातुके उत्तर इलच् प्रत्यय हो, और मकारके स्थानमें पकार होगा । कपिलः ॥

५६ 'गुपादिभ्यः कित्' ॥ ॥ गुपिलो राजा । तिजिलो निशाकरः । गुहिलं वनम् ॥

५६-गुपादिधातुओंके उत्तर इलच् प्रत्यय हो, और यह इलच् प्रत्यय कित्संज्ञक हो, यथा-गुपिलः अर्थात् राजा । तिजिलः अर्थात् निशाकर । गुहिलम् अर्थात् वनम् ॥

५७ 'मिथिलादयश्च' ॥ ॥ मथ्यन्तेऽत्र रिपवो मिथिला नगरी । पथिलः पथिकः ॥

५७-मिथिलादि शब्द इलच् प्रत्ययान्त निपातनसे सिद्ध हों । मथ्यन्तेऽत्र रिपवो मिथिला अर्थात् नगरी । पथिलः अर्थात् पथिकः । मिथिलादि यथा, मिथिला नगरी । गतिला, वेत्रलता । तकिला अवधिः । चंडिला नदी । पथिलः पथिकः । इति ॥

५८ 'पतिकठिकुठिगडिगुडिदंशिभ्य एरक्' ॥ पतेरः पक्षी गन्ता च । कठेरः कृच्छ्रजीवी । कुठेरः पर्णाशः । बाहुलकान्नुम्न । गडेरो मेघः । गुडेरो गुडकः । दंशेरो हिंस्रः ॥

५८-पति, कठि, कुठि, गडि, गुडि, दंशि धातुके उत्तर एरक् प्रत्यय हो, यथा-पतेरः अर्थात् पक्षी और गन्ता । कठेरः कृच्छ्रजीवी । कुठेरः पर्णाशः (पत्तेखानेवाला) बाहुलक बलसे नुम् नहीं होगा । गडेरो मेघः । गुडेरो गुडकः । दंशेरो हिंस्रः (हत्यारा) ॥

५९ 'कुम्बेर्नलोपश्च' ॥ ॥ कुबेरः ॥

५९--कुम्ब धातुके उत्तर एरक् प्रत्यय हो और धातुके नकारका लोप हो । यथा, कुबेरः । देवताओंका खजानची निधिपति ॥

६० 'शदेस्त च' ॥ ॥ शतेरः शत्रुः ॥

६०-शद धातुके उत्तर एरक् प्रत्यय हो और दकारके स्थानमें तकार हो, यथा-शतेरः अर्थात् शत्रुः ॥

६१ 'मूलेरादयः' ॥ ॥ एरगन्ता निपात्यन्ते । मूलेरा जटा । गुधेरो गोप्ता । गुहेरो लोहघातकः । मुहेरो मूर्खः ॥

६१-'मूलेर' आदि शब्द एरच् प्रत्ययान्त निपातनसे सिद्ध हों, यथा, मूलेरः अर्थात् जटा । गुधेरः अर्थात् गोप्ता (रक्षक) गुहेरः अर्थात् लोहघातकः । मुहेरः मूर्खः ॥

६२ 'कबेरोतच् पश्च' ॥ ॥ कपोतः पक्षी ॥

६२-कब धातुके उत्तर ओतच् प्रत्यय हो और बकारके स्थानमें पकारहो । यथा, कपोतः पक्षी ॥

६३ 'भातेर्डवतुः' ॥ ॥ भातीति भवान् ॥

६३-भा धातुके उत्तर डवतु प्रत्यय हो, यथा-भाति इति भवान् ॥

६४ 'कठिचकिभ्यामोरन्' ॥ ॥ कठोरः । चकोरः ॥

६४-कठि और चकि धातुके उत्तर ओरन् प्रत्यय हो, यथा-कठोरः । चकोरः ॥

६५ 'किशोरादयश्च' ॥ ॥ किम्पूर्वस्य शृणातेष्टिलोपः । किमोऽन्त्यलोपः । किशोरोऽश्वशावः । सहोरः साधुः ॥

६५-' किशोरः ' आदि शब्द ओरच् प्रत्ययान्त निपातनसे सिद्ध हों । किंपूर्वक शृणाति शृ धातुके उत्तर तरच् प्रत्यय हो किन्तु निपातनमें टिका लोप हो और किं भावके अन्त अर्थात् मकारका लोप हो । यथा, किशोरः अश्वशावकः । सहोरः साधुः ॥

६६ 'कपिगडिगण्डिकटिपटिभ्य ओलच्'॥॥ कपीति निर्देशान्नलोपः । कपोलः । गडोलगण्डोलौ गुडकपर्यायौ । कटोलः कटुः । पटोलः ॥

६६-कपि, गडि, गंडि, कटि, पटि, धातुके उत्तर ओलच् प्रत्यय हो । कपि ऐसे निर्देशके कारण नकारका लोप हो । यथा, कपोलः । गडोल और गंडोल यह दो शब्द गुडकपर्याय हैं । कटोलः कटुः । पटोलः ॥

६७ 'मीनातेरूरन्' ॥ ॥ मयूरः ॥

६७--मी धातुके उत्तर ऊरन् प्रत्यय हो । यथा, मयूरः (मोर) ॥

६८ 'स्यन्देः संप्रसारणं च' ॥ ॥ सिन्दूरम् ॥

६८-स्यन्द धातुके उत्तर ऊरन् प्रत्यय हो और सम्प्रसारण हो, यथा-सिन्दूरम् ॥

६९ 'सितनिगमिमसिसच्यविधाञ्क्रुशिभ्यस्तुन्' ॥ ॥ सिनोतीति सेतुः । तितुत्रेति नेट् । तन्तुः । गन्तुः । मस्तु दधिमण्डम् । सच्यत इति सक्तुः । अर्धर्चादिः । ज्वरत्वरेत्यूठ् । तत्र क्नितीत्यनुवर्तत इति मते तु बाहुलकात् । ओतुर्बिडालः । धातुः । क्रोष्टा ॥

६९-सि, तनि, गमि, मसि, सचि, अवि, धाञ् और क्रुशि धातुके उत्तर तुन् प्रत्यय हो, यथा, सिनोति इति सेतुः । "तितुत्र० ३१६३" इस सूत्रसे इट् नहीं होगा । यथा, तन्तुः । गन्तुः । मस्तु अर्थात् दधिमंड । सच्यते इति सक्तुः । अर्द्धर्चादि है " ज्वरत्वर० २६५४ " इस सूत्रसे ऊठ् आदेश हुआ । उस स्थलमें " क्निति " इस पदकी अनुवृत्ति होतीहै, यह मत बाहुलकके बलसे सिद्ध हुआ । यथा,-ओतुः, बिडालः । धातुः । क्रोष्टा ॥

७० 'पः किच्च' ॥ ॥ पिबतीति 'पितुर्वह्नौ दिवाकरे' ॥

७०-पा धातुके उत्तर तुन् प्रत्यय हो और इस तुन्की कित्संज्ञा हो । यथा, पिबतीति । पितुः वह्नि और दिवाकर । (अग्नि और सूर्य) ॥

७१ 'अर्तेश्च तुः' ॥ ॥ अर्तेस्तुः स्यात्स च कित् । 'ऋतुः स्त्रीपुष्पकालयोः' ॥

७१-ऋ धातुके उत्तर तु प्रत्यय हो और वह कित्संज्ञक हो । " ऋतुः स्त्री पुष्पकालयोः " (वसन्तादि ऋतु, और स्त्रीके मासिक धर्मका समय) ॥

७२ 'कमिमनिजनिगाभायाहिभ्यश्च' ॥ ॥ एभ्यस्तुः स्यात् । 'कन्तुः कन्दर्पचित्तयोः' । मन्तुरपराधः । जन्तुः प्राणी । 'गातुः पुंस्कोकिले भृङ्गे गन्धर्वे गायनेपि च' । भातुरादित्यः । 'यातुरध्वगकालयोः' । रक्षसि क्लीबे । हेतुः कारणम् ॥

७२-कमि, मनि, जनि, गा, भा, या, हि इन सम्पूर्ण धातुओंके उत्तर तु प्रत्यय हो । "कन्तुः कन्दर्पचित्तयोः" (कामदेव और चित्त) मन्तुरपराधः । जन्तुः प्राणी । " गातुः पुंस्कोकिले भृङ्गे गंधर्वे गायनेपि च " गातुः शब्द पुंस्कोकिल भौंरे गन्धर्व और गायनमें । भानुः आदित्यः । " यातुः अध्वगकालयोः " " रक्षसि क्लीबः " यातुः शब्द मार्गगमन कर्ता काल अर्थमें है राक्षस अर्थमें क्लीब है । हेतुः कारणम् ॥

७३ 'चायः किः' ॥ ॥ 'केतुर्ग्रहपताकयोः ॥

७३-चाय धातुके उत्तर तु प्रत्यय हो और चायके स्थानमें कि आदेश हो । यथा, " केतुर्ग्रहपताकयोः " (केतुका अर्थ ग्रह और ध्वजा) ॥

७४ 'आप्नोतेर्ह्रस्वश्च' ॥ ॥ अप्तुः शरीरम् ॥

७४-आप धातुके उत्तर तु प्रत्यय हो और पूर्व स्वरको ह्रस्व हो । यथा, अप्तुः अर्थात् शरीर ॥

७५ 'वसेस्तुन्' ॥ ॥ वस्तु ॥

७५-वस धातुके उत्तर तुन् प्रत्यय हो, यथा-वस्तु ॥

७६ 'अगारे णिच्च' ॥ ॥ 'वेश्मभूर्वास्तुरस्त्रियाम्' ।

७६-अगार अर्थात् गृह होनेपर वस धातुके उत्तर तुन् प्रत्यय हो, और यह तुन् णित्संज्ञक हो । यथा, वास्तुः अर्थात् रहनेका घर । यह स्त्रीलिङ्ग नहीं है ॥

७७ 'कृञः कतुः' ॥ ॥ क्रतुर्यज्ञः ॥

७७-कृञ् धातुके उत्तर कतु प्रत्यय हो क्रतु अर्थात् यज्ञ होनेपर । यथा, क्रतुः यज्ञ ॥

७८ 'एधिवह्योश्च तुः' ॥ ॥ एधतुः पुरुषः । वहतुरनड्वान् ॥

७८-एधि और वह धातुके उत्तर तु प्रत्यय हो । यथा, एधतुः अर्थात् पुरुषः । वहतुः अर्थात् वृष ॥

७९ 'जीवेरातुः' ॥ ॥ 'जीवातुरस्त्रियां भक्ते जीविते जीवनौषधे' ॥

७९-जीव धातुके उत्तर आतु प्रत्यय हो । यथा, जीवातुः । जीवातु शब्द पुँलिङ्ग और नपुंसकलिङ्ग भी है । जीवातु शब्दसे भक्त, जीवित और जीवनौषध समझना ॥

८० 'आतृकन् वृद्धिश्च' ॥ ॥ जीवेरित्येव । 'जैवातृकस्त्विन्दुभिषगायुष्मत्सु कृषीवले' ॥

८०-जीव धातुके उत्तर आतृकन् प्रत्यय हो और धातुके स्वरको वृद्धि हो, यथा-जैवातृकः । जैवातृक शब्दसे इन्दु, भिषक आयुष्मत् और कृषीवल समझना ॥

८१ 'कृषिचमितनिधनिसर्जिखर्जिभ्य ऊः'॥ ॥ 'कर्षूः पुंसि करीषाग्नौ कर्षूर्नद्यां स्त्रियां मता' । चमूः । तनूः । धनूः । शस्त्रम् । सर्ज सर्जने । सर्जूर्वणिक् । खर्ज व्यथने । खर्जूः पामा ॥

८१-कृषि,चमि,तनि,धनि,सर्जि और खर्जि धातुके उत्तर ऊ प्रत्यय हो,यथा-कर्षूः।कर्षू शब्द पुल्लिङ्गमें करीषाग्नि (उपलेकी आग) और नदी होनेपर स्त्रीलिङ्ग है । चमूः (सेना) । तनूः धनूः । अर्थात् शस्त्र । सर्ज धातु सर्जनमें इस धातुके उत्तर ऊ प्रत्यय हो । सर्जूः अर्थात् वणिक् । खर्ज धातु व्यथनमें है । खर्जूः । अर्थात् पामा (रोगविशेष खुजली) ॥

८२ 'मृजेर्गुणश्च' ॥ ॥ मर्जूः शुद्धिकृत् ॥

८२-मृज धातुको गुण हो और ऊ प्रत्यय हो । मर्जूः इस शब्दसे शुद्धिकारी पदार्थ समझना ॥

८३ 'वहो धश्च' ॥ ॥'वधूर्जायास्नुषास्त्रीषु'॥

८३-वह धातुके उत्तर ऊ प्रत्यय हो और हकारके स्थानमें धकार हो । यथा, वधूः अर्थात् जाया और स्नुषा समझना और यह स्त्रीलिङ्ग है ॥

८४ 'कषेश्छश्च' ॥ ॥ कच्छूः पामा ॥

८४-कष धातुके उत्तर छ प्रत्यय हो । यथा, कच्छूः पामा॥

८५ 'णित्कसिपद्यर्तेः' ॥ ॥ कासूः शक्तिः । पादूश्चरणधारिणी । आरूः पिङ्गलः ॥

८५-कस पद और ऋ धातुके उत्तर ऊ प्रत्यय हो और यह ऊ णित्संज्ञक हो । यथा, कासूः शक्तिः । पादूः चरणधारिणी अर्थात् खडाऊ वा जूता । आरूः पिङ्गल ॥

८६ 'अणो डश्च' ॥ ॥ आडूर्जलप्लवद्रव्यम् ॥

८६-अण् धातुके उत्तर ऊ प्रत्यय हो और णकारको डकार आदेश हो यथा, आडूः अर्थात् जलप्लव द्रव्य ॥

८७ 'नञि लम्बेर्नलोपश्च' ॥ ॥ 'तुम्ब्यलाबूरुभे समे' इत्यमरः ॥

८७-नञ् पूर्वक लम्ब धातुके उत्तर ऊ प्रत्यय हो और धातुके नकारका लोप हो । यथा, अलाबूः । "तुम्ब्यलाबूरुभे समे" अर्थात् तुम्बी और अलाबू शब्द समान अर्थवाला समलिङ्ग है ॥

८८ 'के श्र एरङ् चास्य'॥ ॥ कशब्दे उपपदे शृणातेरूः स्यादरङ् आदेशः । 'कशेरुस्तृणकन्दे स्त्री'।बाहुलकादुप्रत्यये कशेरुः क्लीबे पुंसि च॥

८८-क शब्दपूर्वक शृ धातुके उत्तर ऊ प्रत्यय हो और एरङ् आदेश हो । यथा, कशेरूः अर्थात् तृणकन्द यह स्त्रीलिङ्ग है । बाहुलक बलसे उ प्रत्यय होकर कशेरुः पद भी होताहै, किन्तु यह पुल्लिङ्ग और नपुंसकलिङ्ग है ॥

८९ 'त्रो दुट् च' ॥ ॥ तरतेरूः स्यात्तस्य दुट् । 'तर्दूः स्याद्दारुहस्तकः' ॥

८९-तॄ धातुके उत्तर ऊ प्रत्यय हो और प्रत्ययको दुट्का आगम हो । यथा, "तर्दूः स्याद्दारुहस्तकः" (काष्ठकी कडछी) ॥

९० 'दरिद्रातेर्यालोपश्च' ॥ ॥ इश्च आश्च यौ तयोर्लोपः । दर्द्रूः कुष्ठप्रभेदः ॥

९०-दरिद्रा धातुके उत्तर ऊ प्रत्यय हो और धातुके इकार और आकारका लोप हो । यथा, दर्द्रूः अर्थात् कुष्ठ रोगविशेष ॥

९१ 'नृतिशृध्योः कूः' ॥ ॥ नृतूर्नर्तकः । शृधूरपानम् ॥

९१-नृति, शृधि, धातुके उत्तर कू प्रत्यय हो । यथा, नृतूः अर्थात् नर्त्तक । शृधूः अर्थात् अपान ॥

९२ 'ऋतेरम् च' ॥ ॥ ऋतिः सौत्रो धातुः । ततः कूरमागमश्च । रंतूर्देवनदी सत्यवाक् च ॥

९२-ऋति धातु सूत्रजात है । ऋ धातुके उत्तर कू प्रत्यय हो और अमागम हो, यथा-रंतूः देवनदी और सत्यवाक्यका अर्थ है ॥

९३ 'अन्दूदृम्भूजम्बूकफेलूकर्कन्धूदिधिषूः'॥ ॥ एते कूप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । अन्दूर्बन्धनम् । दृभी ग्रन्थे । निपातनान्नुम् । दृम्भूः । अनुस्वाराभावोऽपि निपातनादित्येके । दृन्भूः । (जनेर्बुक् ।) जम्बूः । जमु अदने इत्यस्येत्येके । बाहुलकाद्ध्रस्वोऽपि । जम्बुः।कफं लाति कफेलूः श्लेष्मातकः । निपातनादेत्वम् । कर्कं दधाति कर्कन्धूर्बदरी । निपातनान्नुम् । दिधिं धैर्यं स्यति त्यजतीति दिधिषूः पुनर्भूः । केचित्तु अन्दूदृम्फूजम्बूकम्बू इति पठन्ति । दृम्फ उत्क्लेशे । दृम्फूः सर्पजातिः ॥ कमेर्बुक् ॥ ॥ कम्बूः परद्रव्यापहारी ॥

९३-अन्दू दृम्भू,जम्बू ,कफेलू,कर्कन्धू,दिधिषू यह सम्पूर्ण कू प्रत्ययान्त शब्द निपातनसे सिद्ध हों । यथा, अन्दूः अर्थात् बंधन । दृभी ग्रन्थे । निपातनसे नुम् होगा । दृम्भूः । अनुस्वाराभाव भी निपातनसे होताहै । यह कोई २ कहतेहैं । दृन्भूः । जन धातुके उत्तर कू प्रत्यय हो और बुक्का आगम हो । जम्बूः । अदनार्थक जमु (खाना) धातुके उत्तर कू प्रत्यय और बुक्का आगम भी होगा । ऐसा कोई कहते हैं । बाहुलक बलसे ह्रस्व भी होगा । जम्बुः । कफं लाति कफेलूः अर्थात् श्लेष्मातक । निपातनसे एकार हुआ है । कर्कं दधाति इस विग्रहमें कर्कन्धूः । अर्थात् बदरी । इस स्थलमें निपातनसे नुम् हुआ है । दिधिं धैर्यं स्यति त्यजति इस विग्रहमें दिधिषूः पुनर्भूः । कोई २ अन्दू दृम्फू, जम्बू, कम्बू, ऐसा पाठ करतेहैं । दृम्फ धातु उत्क्लेशमें । दृम्फूः । अर्थात् सर्पजाति । कम धातुके उत्तर ऊ प्रत्यय हो और बुक्का आगम हो । कम्बूः अर्थात् परद्रव्यापहारी ॥

९४ 'मृग्रोरुतिः' ॥ ॥ मरुत् । गरुत्पक्षः ॥

९४-मृ और गृ धातुके उत्तर उति प्रत्यय हो, यथा-मरुत् अर्थात् वायु । गरुत् अर्थात् पक्ष ॥

९५ 'ग्रो मुट् च'॥ ॥ गिरतेरुतिस्तस्य च मुट्। गर्मुत्सुवर्णं तृणविशेषश्च॥

९५–गॄ धातुके उत्तर उ प्रत्यय हो और प्रत्ययको मुट्का आगम हो, यथा–गर्मुत् अर्थात् सुवर्ण और तृणविशेष॥

९६ 'हृषेरुलच्' ॥ ॥'हर्षुलो मृगकामिनोः'। बाहुलकाच्चटतेः। चटुलं शोभनम्॥

९६–हृष् धातुके उत्तर उलच् प्रत्यय हो। हर्षुलः अर्थात् मृग और कामी। बाहुलकबलसे चट धातुके उत्तर उलच् प्रत्यय होगा। यथा–चटुलम् अर्थात् सुन्दर॥

९७ हसृरुहियुषिभ्य इतिः॥ ॥ 'हरित्ककुभि वर्णे च तृणवाजिविशेषयोः'। सरिन्नदी। रोहित् मृगविशेषस्य स्त्री। युष इति सौत्रो धातुः। ऋश्यस्य रोहित् पुरुषस्य योषित् इति भाष्यम्॥

९७–हृ, सृ, रुहि और युष धातुके उत्तर इति प्रत्यय हो। यथा, हरित् अर्थात् दिक्, वर्ण, तृण, और वाजिविशेष। सरित् नदी। रोहित मृगविशेषकी स्त्री। युष यह सूत्रपठित धातु है। मत्स्यविशेषकी स्त्रीको रोहित और मनुष्य स्त्रीजातिको योषित् कहते हैं, यह भाष्यकारका मत है॥

९८ 'ताडेर्णिलुक् च'॥ ॥ ताडयतीति तडित्॥

९८–ताड धातुके उत्तर इति प्रत्यय हो और णिका लुक् हो। ताडयति इति तडित् (बिजली)॥

९९ 'शमेर्ढः'॥ ॥ बाहुलकादित्संज्ञा एयादेश इट् च न। 'शण्ढः स्यात्पुंसि गोपतौ'। शण्ढः क्लीबः॥

९९–शम धातुके उत्तर ढ प्रत्यय हो। बाहुलकबलसे इत्संज्ञा, एयादेश और इट् भी नहीं होगा। यथा, शण्ढः। शण्ढ शब्दसे नपुंसक और स्वेच्छाचारी बैल समझना चाहिये॥

१०० 'कमेरठः'॥ ॥ कमठः। 'कमठः कच्छपे पुंसि भाण्डभेदे नपुंसकम्' इति मेदिनी। बाहुलकाज्जरठः॥

१००–कम धातुके उत्तर अठ प्रत्यय हो, यथा–कमठः। कमठ शब्द कच्छप अर्थ होनेपर पुंलिङ्ग और भांडभेद होनेपर नपुंसकलिङ्ग है। यह मेदिनीकोषका मत है। बाहुलकबलसे जरठः पद भी होगा (जरठ–वृद्ध)॥

१०१ 'रमेर्वृद्धिश्च'॥ ॥ रामठं हिंगु॥

१०१–रम धातुके उत्तर अठ प्रत्यय हो और अकारको वृद्धि हो। यथा, रामठं हिंगु (हींग)॥

१०२ 'शमेः खः'॥ ॥ शङ्खः॥

१०२–शम धातुके उत्तर ख प्रत्यय हो। शंखः॥

१०३ 'कणेष्ठः'॥ ॥ कण्ठः॥

१०३–कण धातुके उत्तर ठ प्रत्यय हो। कण्ठः॥

१०४ 'कलस्तृपश्च'॥ ॥ तृपतेः कलप्रत्ययः चात्तृफतेः। तृपला लता। 'तृफला तु फलत्रिके'॥

१०४–तृप धातुके उत्तर कल प्रत्यय हो और चकारसे तृफ धातुके उत्तर भी कल प्रत्यय हो, तृपला लता। तृफला। तृफलासे तीन फल समझना (हर, बहेडा, आमला)॥

१०५ 'शपेर्वश्च'॥ ॥ शबलः॥

१०५–शप धातुके उत्तर कल प्रत्यय हो और पकारके स्थानमें वकार हो, यथा–शबलः॥

१०६ 'वृषादिभ्यश्चित्'॥ ॥ वृषलः। पललम्। बाहुलकाद् गुणः। सरलः। तरलः॥ कमेर्बुक्॥ ग०॥ कम्बलः। मुस खण्डने मुसलम्॥ लङ्गेर्वृद्धिश्च॥ ग०॥ लांगलम्॥ कुटिकशिकौतिभ्यः प्रत्ययस्य मुट्॥ ॥ कुट्मलः। कुडेरपि। कुड्मलः। कश्मलम्। बाहुलकाद् गुणः। कोमलम्॥

१०६–वृषादि धातुके उत्तर कल प्रत्यय हो और यह प्रत्यय चित्संज्ञक हो। यथा, वृषलः। पललम्। बाहुलकबलसे गुण हो। सरलः। तरलः। कम धातुके उत्तर कल प्रत्यय हो और बुक्का आगम हो। कम्बलः। मुस धातु खंडनमें है–मुसलम्। लङ्ग धातुको वृद्धि हो। लाङ्गलम्। कुटि, कशि, और कौति धातुके उत्तर कल प्रत्यय हो, प्रत्ययको मुट्का आगम हो। कुट्मलः। कुड धातुके उत्तर भी कल प्रत्यय हो, कुड्मलः। कश्मलम्। बाहुलकबलसे गुण हो। कोमलम्॥

१०७ 'मृजेष्टिलोपश्च'॥ ॥ मलम्॥

१०७–मृज धातुके उत्तर कल प्रत्यय हो और टिका लोप हो। मलम्॥

१०८ 'चुपेरच्चोपधायाः'॥ ॥ चपलम्॥

१०८–चुप धातुके उत्तर कल प्रत्यय हो और उपधाके स्थानमें अत् हो। चपलम्॥

१०९ 'शकिशम्योर्नित्'॥ ॥ शकलम्॥ शमलम्॥

१०९–शकि, और शमि धातुके उत्तर कल प्रत्यय हो और यह प्रत्यय नित्संज्ञक हो। शकलम्। शमलम्॥

११० 'छो गुक् ह्रस्वश्च'॥ ॥ छगलः। प्रज्ञादित्वाच्छागलः॥

११०–छो धातुके उत्तर कल प्रत्यय हो और गुक्का आगम और ह्रस्व हो। यथा, छगलः प्रज्ञादित्वके बलसे छागलः॥

१११ 'अमन्ताड्डः'॥ ॥ दण्डः। रण्डा। खण्डः। मण्डः। वण्डश्छिन्नहस्तः। अण्डः। बाहुलकात्सत्वाभावः। षण्डः संघातः। तालव्यादिरित्यपरे। शण्डः। गण्डः। चण्डः। पण्डः-क्लीबः। पण्डा बुद्धिः॥

१११–अम् अन्तमें है ऐसा जो धातु उसके उत्तर ड प्रत्यय हो। यथा, दण्डः। रण्डा। खण्डः। मण्डः। वण्डः

छिन्नहस्तः । अण्डः । बाहुलक बलसे सत्वाभाव होगा । यथा, षण्डः संघातः । कोई कहते हैं यह शब्द तालव्य शकारादि है । शण्डः । गण्डः । चण्डः । पण्डः । अर्थात् क्लीबः । पण्डा बुद्धिः ॥

११२ 'कादिभ्यः कित्' ॥ ॥ कवर्गादिभ्यो डः कित्स्यात् । कुण्डम् । काण्डम् । गुड् । गुडः । घुण भ्रमणे घुण्डो भ्रमरः ॥

११२-कवर्गादि धातुओंके उत्तर ड प्रत्यय हो और यह ड कित्संज्ञक हो । यथा, कुण्डम् । काण्डम् । गुड् । गुडः । घुण भ्रमणे । घुण्डो भ्रमरः ॥

११३ 'स्थाचतिमृजेरालज्वालञालीयचः'॥ ॥ तिष्ठतेरालच् । स्थालम् । स्थाली । चतेर्वालञ् । चात्वालः । मृजेरालीयच् । मार्जालीयो बिडालः ॥

११३-स्था धातुके उत्तर आलच् प्रत्यय हो, यथा-स्थालम्, स्थाली । चत धातुके उत्तर वालञ् प्रत्यय हो । यथा, चात्वालः । मृज धातुके उत्तर आलीयच् प्रत्यय हो । यथा, मार्जालीयो बिडालः ॥

११४ 'पतिचण्डिभ्यामालञ्' ॥ ॥ पातालम् । चण्डालः । प्रज्ञादित्वादणि चाण्डालोऽपीत्येके ॥

११४-पति और चडि धातुके उत्तर आलञ् प्रत्यय हो, यथा-पातालम् । चण्डालः । प्रज्ञादित्वके कारण धातुके उत्तर अण् प्रत्यय होकर चाण्डालः पद भी होगा ॥

११५ 'तमिविशिविडिमृणिकुलिकपिपलिपञ्चिभ्यः कालन्' ॥ ॥ तमालः । विशालः । बिडालः । मृणालम् । कुलालः । कपालम् । पलालम् । पञ्चालाः ॥

११५-तमि, विशि, विडि, मृणि, कुलि, कपि, पलि, पञ्चि धातुके उत्तर कालन् प्रत्यय हो । यथा, तमालः विशालः । बिडालः । मृणालम् । कुलालः । कपालम् । पलालम् । पञ्चालाः ॥

११६ 'पतेरंगच् पक्षिणि' ॥ ॥ पतंगः ॥

११६-पक्षि अर्थ होनेपर पत धातुके उत्तर अङ्गच् प्रत्यय हो । यथा, पतङ्गः ।

११७ 'तरत्यादिभ्यश्च' ॥ ॥ तरंगः । लवंगम् ॥

११७-तरति आदि धातुओंके उत्तर अङ्गच् प्रत्यय हो । यथा, तरङ्गः । लवंगम् ॥

११८ 'बिडादिभ्यः कित्' ॥ ॥ विडंगः । मृदङ्गः । कुरंगः । बाहुलकादुत्वं च ॥

११८-बिडादि धातुओंके उत्तर अङ्गच् प्रत्यय हो और वह कित् हो, यथा-विडङ्गः । मृदङ्गः । कुरङ्गः यहां बाहुलकबलसे उत्व भी हुआ ॥

११९ 'सृवृञोर्वृद्धिश्च ॥ सारंगः । वारंगः । खड्गादिमुष्टिः ॥

११९-सृ और वृञ् धातुके उत्तर अङ्गच् प्रत्यय हो और वृद्धि हो, यथा-सारङ्गः । वारङ्गः, अर्थात् खड्गादि मुष्टि॥

१२० 'गन् गम्यद्योः' ॥ ॥ गंगा । अद्गः पुरोडाशः ॥

१२०-गम् और अद् धातुके उत्तर गन् प्रत्यय हो यथा-गङ्गा । अद्गः पुरोडाशः ॥

१२१ 'छापूखडिभ्यः कित्' ॥ ॥ छागः । पूगः । खड्गः । बाहुलकात् षिट अनादरे गन्सत्वाभावश्च । षिड्गस्तरलः । 'षिड्गैरगद्यत ससंभ्रममेवमेका' इति माघः ॥

१२१-छा, पू, खडि धातुओंके उत्तर गन् प्रत्यय हो और वह गन् प्रत्यय कित् हो, यथा-छागः । पूगः । खड्गः । बाहुलकबलसे अनादरार्थक षिट धातुके उत्तर गन् प्रत्यय और सत्वका अभाव भी हुआ, यथा-षिड्गस्तरलः । अत एव 'षिड्गैरगद्यत ससंभ्रममेवमेके' अर्थात् सम्भ्रमके साथ चञ्चल पुरुषसे कोई इस तरह बोलेगये, ऐसे माघकाव्यमें कहाहै ॥

१२२ 'भृञः किन्नुट् च ॥ ॥ भृञो गन् कित्स्यात्तस्य नुट् च । 'भृंगाः षिड्गालिधूम्याटाः' ॥

१२२-भृञ् धातुके उत्तर गन् प्रत्यय हो, और वह प्रत्यय कित् हो, और उसके नुट्का आगम हो, यथा-"भृङ्गाः षिङ्गालिधूम्याटाः" ॥

१२३ 'शृणातेर्ह्रस्वश्च' ॥ ॥ शृंगम् ॥

१२३-शृ धातुके उत्तर गन् प्रत्यय, उसके नुट्का आगम और शृ धातुको ह्रस्व हो, यथा-शृङ्गम् ॥

१२४ 'गण् शकुनौ' ॥ ॥ नुट्चेत्यनुवर्त्तते। शार्ङ्गः ॥

१२४-शकुनि अर्थमें शृ धातुके उत्तर गण् प्रत्यय हो और नुट्का आगम हो, यथा-शार्ङ्गः ॥

१२५ 'मुदिग्रोर्गग्गौ' ॥ ॥ मुद्गः । गर्गः ॥

१२५-मुद् और गृ धातुके उत्तर गक् और ग प्रत्यय हो, यथा-मुद्गः । गर्गः ॥

१२६ 'अण्डन् कृसृभृवृञः'॥ ॥ करण्डः । सरण्डः । पक्षी भरण्डः स्वामी । वरण्डो मुखरोगः ॥

१२६-कृ, सृ, भृ और वृञ् धातुके उत्तर अण्डन प्रत्यय हो, यथा-करण्डः । सरण्डः पक्षी । भरण्डः स्वामी । वरण्डो मुखरोगः ॥

१२७ 'शृदृभसोऽदिः'॥ ॥ शरत् । 'दरद्धृदयकूलयोः' । भसज्जघनम् ॥

१२७-शृ, दृ और भस् धातुके उत्तर अदि प्रत्यय हो, यथा-शरत् । दरत्, अर्थात् हृदय और कूल । भसत्, अर्थात् जघन ॥

१२८ 'दृणातेः पुग् ह्रस्वश्च' ॥ ॥ दृषत् ।

१२८-दृ धातुके उत्तर अदि प्रत्यय, पुक्का आगम और ह्रस्व हो, यथा-द्दषत् ॥

१२९ 'त्यजितनियजिभ्यो डित्' ॥ ॥ त्यद् । तद् । यद् । सर्वादयः ॥

१२९-त्यज, तन् और यज् धातुके उत्तर अदि प्रत्यय हो और वह डित् हो, यथा-त्यद् । तद् । यद् । यह सब सर्वादि हैं ॥

१३० 'एतेस्तुट् च' ॥ ॥ एतद् ॥

१३०-इण् धातुके उत्तर अति प्रत्यय हो और तुट्का आगम हो, यथा-एतद् ॥

१३१ 'सर्तेरटिः' ॥ ॥ 'सरट् स्याद्वातमेघयोः' । वेदभाष्ये तु याभिः कृशानुमिति मन्त्रे सरड्भ्यो मधुमक्षिकाभ्य इति व्याख्यातम् ॥

१३१-सृ धातुके उत्तर अटि प्रत्यय हो यथा-सरट् । सरट् शब्दसे वायु और मेघ समझना । वेदभाष्यमें तो 'याभिः कृशानुम्' इस मंत्रमें 'सरड्भ्यो मधुमक्षिकाभ्यः' ऐसी व्याख्या करीहै ॥

१३२ 'लंघेर्नलोपश्च' ॥ ॥ लघट् वायुः ॥

१३२-लंघ धातुके उत्तर अटि प्रत्यय हो और नकारका लोप हो, यथा-लघट् वायुः ॥

१३३ 'पारयतेरजिः' ॥ ॥ पारक् सुवर्णम् ॥

१३३-पारि धातुके उत्तर अजि प्रत्यय हो, यथा-पारक् अर्थात् सुवर्ण ॥

१३४ 'प्रथः कित्सम्प्रसारणं च' ॥ ॥ पृथक् । स्वरादिपाठादव्ययत्वम् ॥

१३४-प्रथ धातुके उत्तर अजि प्रत्यय हो और वह कित् हो और धातुको सम्प्रसारण हो, यथा-पृथक् । स्वरादिगणमें पाठके कारण पृथक् शब्द अव्यय है ॥

१३५ 'भियः षुग्ह्रस्वश्च' ॥ ॥ भिषक् ॥

१३५-भी धातुके उत्तर अजि प्रत्यय हो और धातुको षुक्का आगम और ह्रस्व हो, यथा-भिषक् ॥

१३६ 'युष्यसिभ्यां मदिक्' ॥ युष् सौत्रो धातुः । युष्मद् । अस्मद् । त्वम् । अहम् ॥

१३६-युष् और अस् धातुके उत्तर मदिक् प्रत्यय हो, युष् यह सौत्र धातु है, यथा-युष्मद् । अस्मद् । त्वम् । अहम् ॥

१३७ 'अर्तिस्तुसुहुसृधृक्षिक्षुभायावापदियक्षिनीभ्यो मन्' ॥ ॥ एभ्यश्चतुर्दशभ्यो मन् । अर्मश्चक्षूरोगः । स्तोमः संघातः । सोमः । होमः । सर्मो गमनम् । धर्मः । क्षेमं कुशलम् । क्षोमम् । प्रज्ञाद्यणि क्षौमं च । भाम आदित्यः । यामः । 'वामः शोभनदुष्टयोः' । पद्मम् । यक्ष पूजायाम् । यक्ष्मो रोगराजः । नेमः ॥

१३७-ऋ, स्तु, सु, हु, सृ, धृ, क्षि, क्षु, भा, या, वा, पदि, यक्षि और नी धातुके उत्तर मन् प्रत्यय हो, यथा-अर्म्मः, अर्थात् चक्षूरोगः । स्तोमः समूहः । सोमः । होमः । सर्म्मो गमनम् । धर्म्मः । क्षेमम् कुशलम् । क्षोमम् । प्रज्ञादिगणमें पाठके कारण अण् प्रत्यय होकर 'क्षौमम्' पद भी होगा । भाम आदित्यः । यामः । (पहर) वामः, अर्थात् शोभन और दुष्ट । पद्मम् । यक्ष धातु पूजा करनेमें है । यक्ष्मो रोगराजः । नेमः ॥

१३८ 'जहातेः सन्वदालोपश्च' ॥ ॥ 'जिह्मः कुटिलमन्दयोः' ॥

१३८-ओहाक् धातुके उत्तर मन् प्रत्यय हो, वह सन्वत् हो और आकारका लोप हो, यथा-जिह्मः, अर्थात् कुटिल और मन्द ॥

१३९ 'अवतेष्टिलोपश्च' ॥ ॥ मन्प्रत्ययस्यायं टिलोपो न प्रकृतेः । अन्यथा डिदित्येव ब्रूयात् । ज्वरत्वरेति ऊठौ । तयोर्दीर्घे कृते गुणः । चादिपाठादव्ययत्वमित्युज्ज्वलदत्तस्तन्न तेषामसत्त्वार्थत्वात् । वस्तुतस्तु स्वरादिपाठादव्ययत्वम् । अवतीति ओम् ॥

१३९-अव धातुके उत्तर मन् प्रत्यय हो और टिका लोप हो । मन् प्रत्ययकीही टिका लोप होगा धातुका नहीं, अन्यथा डित् ऐसा ही कहते । "ज्वरत्वर० २६५४" इस सूत्रसे उपधा और वकारको ऊठ् आदेश हुआ । पश्चात् दोनोंको दीर्घ होनेपर गुण हुआ । चादिगणमें पाठके कारण वह अव्यय है,यह उज्ज्वलदत्तका मत है, परन्तु उसके असत्वार्थत्वके कारण वह ठीक नहीं है, वास्तविक तो स्वरादिगणमें पाठके कारण उसको अव्ययत्व होगा,अवतीति=ओम् ॥

१४० 'ग्रसेरा च' ॥ ॥ ग्रामः ॥

१४०-ग्रस् धातुके उत्तर मन् प्रत्यय हो और धातुको आकार हो, यथा-ग्रामः ॥

१४१ 'अविसिविसिशुषिभ्यः कित्' ॥ ॥ ऊमं नगरम् । स्यूमो रश्मिः । सिमः सर्वः । 'शुष्मममिसमीरयोः' ॥

१४१-अव्, सिव्, सि, और शुष् धातुके उत्तर मन् प्रत्यय कित् हो, यथा-ऊमं नगरम् । स्यूमो रश्मिः । सिमः सर्वः । शुष्मम्, अर्थात् अग्नि और वायु ॥

१४२ 'इषियुधीन्धिदसिश्याधूसूभ्यो मक्' ॥ ॥ 'इष्मः कामवसन्तयोः' । ईषीतिपाठे दीर्घादिः । युध्मः शरो योद्धा च । इध्मः समित् । दस्मो यजमानः । श्यामः । धूमः । सूमोऽन्तरिक्षम् । बाहुलकादीर्मं व्रणः ॥

१४२-इष ,युध ,इन्ध ,दस ,श्या, धू और सू धातुके उत्तर मक् प्रत्यय हो, इष्मः, अर्थात् काम और वसन्त । 'ईषी' ऐसे

दीर्घपाठमें वह दीर्घादि जानना चाहिये । युध्मः, अर्थात् शर और योद्धा । इध्मः समित् । दस्मो यजमानः । श्यामः । धूमः । सूक्ष्मोऽन्तरिक्षम् । बाहुलकबलसे ईर्म्मम्, अर्थात् व्रण ॥

१४३ 'युजिरुचितिजां कुश्च' ॥ ॥ युग्मम् । रुक्मम् । तिग्मम् ॥

१४३-युज, रुच और तिज धातुके उत्तर मक् प्रत्यय हो और धातुसम्बन्धी चवर्गको कवर्ग हो, यथा-युग्मम् । रुक्मम् । तिग्मम् ॥

१४४ 'हन्तेर्हि च' ॥ ॥ हिमम् ॥

१४४-हन् धातुके उत्तर मक् प्रत्यय हो और हन् धातुके स्थानमें हि आदेश हो, यथा-हिमम् ॥

१४५ 'भियः षुग् वा' ॥ ॥ भीष्मः-भीमः ॥

१४५-भी धातुके उत्तर मक् प्रत्यय हो और विकल्पकरके षुक्का आगम हो, यथा-भीष्मः, भीमः ॥

१४६ 'घर्मः' ॥ ॥ घृधातोर्मग्गुणश्च निपात्यते ॥

१४६-'घर्मः' यह निपातनसे सिद्ध हो, अर्थात् घृ धातुके उत्तर मक् प्रत्यय और गुण हो ॥

१४७ 'ग्रीष्मः' ॥ ॥ ग्रसतेर्निपातोऽयम् ॥

१४७-'ग्रीष्मः' यह निपातनसे सिद्ध हो अर्थात् ग्रस धातुके उत्तर मक् प्रत्यय और उपधाको ईकार, सकारको षत्व हो ॥

१४८ 'प्रथेः षिवन् सम्प्रसारणं च' ॥ ॥ पृथिवी । षवन्नित्येके । पृथवी । 'पृथवी पृथिवी पृथ्वी' इति शब्दार्णवः ॥

१४८-प्रथ धातुके उत्तर षिवन् प्रत्यय हो और धातुको सम्प्रसारण हो, यथा-पृथिवी। किसीर के मतसे षवन् प्रत्यय हो, पृथवी अत एव "पृथवी पृथिवी पृथ्वी" ऐसा शब्दार्णवमें है ॥

१४९ 'अशूप्रुषिलटिकणिखटिविशिभ्यः क्वन्' ॥ ॥ अश्वः । प्रुष स्नेहनादौ । 'प्रुष्वः स्यादृतुसूर्ययोः' । प्रुष्वा जलकणिका । लट्वा पक्षिभेदः फलं च । कण्वं पापम् । बाहुलकादित्वे किण्वमपि । खट्वा । विश्वम् ॥

१४९-अशू, प्रुष्, लट्, कण्, खट् और विश् धातुओंके उत्तर क्वन् प्रत्यय हो, यथा-अश्वः । प्रुष् धातु स्नेहनादिमें है प्रुष्वः, अर्थात् ऋतु और सूर्य्य । प्रुष्वा, अर्थात् जलकणिका । लट्वा, अर्थात् पक्षिविशेष और फलविशेष । कण्वम्, अर्थात् पाप । बाहुलकबलसे इत्व होनेपर किण्वम् पद भी होगा । खट्वा । विश्वम् ॥

१५० 'इण्शीभ्यां वन्' ॥ ॥ एवो गन्ता । 'ये च एवामरुतः' असत्त्वे निपातोयम् । 'शेवं मित्राय वरुणाय' ॥

१५०-इण् और शी धातुके उत्तर वन् प्रत्यय हो, एवः, अर्थात् गन्ता । 'ये च एवामरुतः' यह असत्त्वमें निपातन है। 'शेवं मित्राय वरुणाय' ॥

१५१ 'सर्वनीघृष्वरिष्वलष्वशिवपट्वप्रह्वेष्वा अतन्त्रे' ॥ ॥ अकर्तर्येते निपात्यन्ते । सृतमनेन विश्वमिति सर्वम् । निपूर्वाद् घृषेर्गुणाभावोऽपि। निघृष्यतेऽनेन निघृष्वः खुरः । रिष्वो हिंस्रः । लष्वो नर्तकः । लिष्व इत्यन्ये । तत्रोपधाया इत्वमपि । शेतेऽस्मिन् सर्वमिति शिवः शम्भुः । शीङो ह्रस्वत्वम् । पट्वो रथो भूलोकश्च । प्रह्वयते इति प्रह्वः । ह्वेञ आकारवकारलोपः । जहातेराल्लोपो वा । ईषेर्वन् ईष्व आचार्यः । इष्व इत्यन्ये । अतन्त्रे किम् । सर्ता सारकः । बाहुलकाद् ह्रसतेः । ह्रस्वः ॥

१५१-सर्व, नीघृष्व, रिष्व, लष्व, शिव, पट्व, प्रह्व, ईष्व, यह कर्तृभिन्न वाच्यमें निपातनसे सिद्ध हैं, यथा-सृतमनेन विश्वम्, इस विग्रहमें सर्वम् । निपूर्वक घृष् धातुको गुणाभाव भी निपातनसे हो, यथा-निघृष्यतेऽनेन निघृष्वः खुरः । रिष्वो हिंस्रः । लष्वो नर्त्तकः । किसीके मतसे 'लिष्वः' यह भी होगा, इस स्थलमें उपधाको निपातनसे इकार भी हुआ । शेतेऽस्मिन् सर्वम्, इस विग्रहमें-शिवः शम्भुः, यहां शीङ् धातुको ह्रस्व हुआ । पट्वो रथो भूलोकश्च । प्रह्वयते इति-प्रह्वः, यह ह्वेञ् धातुके आकार और वकारका लोप होकर अथवा ओहाक् धातुके आकारका लोप होकर सिद्ध है । ईष् धातुके उत्तर वन् प्रत्यय होकर-ईष्व आचार्यः । किसीके मतसे 'इष्वः' ऐसा होगा । कर्तृवाच्यमें तो 'सर्त्ता सारकः' ऐसा होगा । बाहुलकबलसे ह्रस् धातुके उत्तर भी वन् प्रत्यय होगा, यथा-ह्रस्वः ॥

१५२ 'शेवयह्वजिह्वाग्रीवाप्वामीवाः' ॥ ॥ शेव इत्यन्तोदात्तार्थम् । यान्त्यनेन यह्वः । ह्रस्वो हुगागमश्च । लिहन्त्यनया जिह्वा । लकारस्य जः गुणाभावश्च । गिरन्त्यनया ग्रीवा । ईडागमश्च । आप्नोतीत्याप्वा वायुः । मीवा उदरकृमिः । वायुरित्यन्ये ॥

१५२-शेव, यह्व, जिह्वा, ग्रीवा, आप्वा, मीवा यह पद निपातनसे सिद्ध हों । शेवः यह अन्तोदात्तार्थ निपातन है, नहीं तो "इण्शीभ्याम्०" इसीसे सिद्ध होनेसे निपातन व्यर्थही होजाता । यान्ति अनेन=यह्वः यहां ह्रस्व और हुगागम हुआहै लिहन्त्यनया इति=जिह्वा, यहां लकारके स्थानमें जकार और गुणाभाव हुआहै । गिरन्त्यनया=ग्रीवा, यहां ईडागमभी हुआ है। आप्नोति इति=आप्वा वायुः । मीवा उदरकृमिः । अन्यमतसे वायु समझना ॥

१५३ 'कॄगॄशॄदॄभ्यो वः' ॥ ॥ कर्वः कामआखुश्च । गर्वः । शर्वः । दर्वो राक्षसः ॥

१५३-कॄ, गॄ, शॄ, दॄ धातुओंके उत्तर व प्रत्यय हो, यथा-कर्वः, अर्थात् काम आखुश्च । गर्वः । शर्वः । दर्वो राक्षसः ॥

१५४ 'कनिन् युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिवः' ॥ ॥ यौतीति युवा । वृषा इन्द्रः । तक्षा । राजा । धन्वा मरुः । धन्व शरासनम् । द्युवा सूर्यः । प्रतिदीव्यन्त्यस्मिन् प्रतिदिवा दिवसः ॥

१५४–यु, वृष्, तक्ष्, राज्, धन्व्, द्यु और प्रतिपूर्वक दिव धातुके उत्तर कनिन् प्रत्यय हो, यौति इति=युवा । वृषा, अर्थात् इन्द्रः । तक्षा । राजा । धन्वा मरुः । धन्व शरासनम् । द्युवा सूर्यः । प्रतिदीव्यन्ति अस्मिन्=प्रतिदिवा दिवसः ॥

१५५ 'सप्यशूभ्यां तुट् च' ॥ ॥ सप्त । अष्ट ॥

१५५–सप् और अश् धातुके उत्तर कनिन् प्रत्यय हो और तुट्का आगम हो, यथा–सप्त । अष्ट ॥

१५६ 'नञि जहातेः' ॥ ॥ अह्नः ॥

१५६–नञ्पूर्वक हा धातुके उत्तर कनिन् प्रत्यय हो,अह्नः ॥

१५७ 'श्वन्नुक्षन्पूषन्प्लीहन्क्लेदन्स्नेहन्मूर्धन्मज्जन्नर्यमन्विश्वप्सन्परिज्मन्मातरिश्वन्मघवन्निति' ॥ ॥ एते त्रयोदश कनिन्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । श्वयतीति श्वा । उक्षा । पूषा । प्लिह गतौ । इकारस्य दीर्घत्वम् । प्लेहतीति प्लीहा कुक्षिव्याधिः । क्लिदू आर्द्रीभावे । क्लिद्यति क्लेदा चन्द्रः । स्निह्यतेर्गुणः । स्निह्यतीति स्नेहा सुहृच्चन्द्रश्च । मुह्यन्त्यस्मिन्नाहते मूर्धा । मुहेरुपधाया दीर्घो धोन्तादेशो रमागमश्च । मज्जत्यस्थिषु मज्जा अस्थिसारः । अर्यपूर्वो माङ् । अर्यमा । विश्वं प्साति विश्वप्साऽग्निः । परिजायते परिज्मा चन्द्रोऽग्निश्च । जनेरुपधालोपो मश्चान्तादेशः । मातरि अन्तरिक्षे श्वयतीति मातरिश्वा । धातोरिकारलोपः । मह पूजायाम् । हस्य घो वुगागमश्च । मघवा इन्द्रः ॥

॥ इत्युणादिषु प्रथमः पादः ॥

१५७–श्वन्, उक्षन्, पूषन्, प्लीहन्, क्लेदन्, स्नेहन्, मूर्द्धन्, मज्जन्, अर्य्यमन्, विश्वप्सन्, परिज्मन्, मातरिश्वन्, मघवन्, यह कनिन्प्रत्ययान्त निपातनसे सिद्ध हों, श्वयतीति श्वा । उक्षा । पूषा । 'प्लिह गतौ' इसके इकारको दीर्घ होकर–'प्लेहति' इस विग्रहमें प्लीहा, अर्थात् कुक्षिव्याधिः । क्लिदू आर्द्रीभावे । क्लिद्यति इति=क्लेदा चन्द्रः । स्निह् धातुको गुण होकर–स्निह्यति, इस विग्रहमें स्नेहा, अर्थात् सुहृत् और चन्द्र । मुह्यन्त्यस्मिन् आहते=मूर्द्धा, यहां धातुकी उपधाको दीर्घ और धकारान्तादेश और रम्का आगम हुआ । मज्जति अस्थिषु=मज्जा, अर्थात् हड्डीका सार (चरबी) । अर्य्यपूर्वक माङ् धातुके उत्तर कनिन् होकर=अर्य्यमा । विश्वं प्साति, इस विग्रहमें विश्वप्सा । अग्निः । परिजायते परिज्मा अर्थात् चन्द्र और अग्नि । जन धातुकी उपधाका लोप हो और अन्तमें मकार आदेश हो, मातर्य्यन्तरिक्षे श्वयति इति मातरिश्वा । धातुके इकारका लोप हुआ । मह धातु पूजामें है । हके स्थानमें घ और वुगागम होगा, मघवा इन्द्रः ॥

॥ इत्युणादिसूत्रे प्रथमपादः ॥

---

१५८ 'कृहृभ्यामेणुः' ॥ ॥ करेणुः । हरेणुर्गन्धद्रव्यम् ॥

१५८–कृ और हृ धातुके उत्तर एणु प्रत्यय हो, यथा–करेणुः । हरेणुः । इस शब्दका अर्थ गन्धद्रव्य समझना ॥

१५९ 'हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यः क्थन्' ॥ ॥ हथो विषण्णः । कुष्ठः । नीथो नेता । रथः । काष्ठम् ॥

१५९–हनि, कुषि, नी, रमि, काशि धातुके उत्तर क्थन् प्रत्यय हो, यथा–हथः अर्थात् विषण्णः । कुष्ठः । नीथो नेता । रथः काष्ठम् ॥

१६० 'अवे भृञः' ॥ ॥ अवभृथः ॥

१६०–अवपूर्वक भृञ् धातुके उत्तर क्थन् प्रत्यय हो, यथा–अवभृथः ॥

१६१ 'उषिकुषिगार्तिभ्यस्थन्' ॥ ॥ ओष्ठः । कोष्ठम् । गाथा । अर्थः । बाहुलकात्–शोथः ॥

१६१–उषि, कुषि, गा और अर्त्ति धातुके उत्तर थन् प्रत्यय हो, ओष्ठः । कोष्ठम् । गाथा । अर्थः । बाहुलकबलसे–शोथः ॥

१६२ 'सर्तेर्णित्' ॥ ॥ सार्थः समूहः ॥

१६२–सर्त्ति धातुके उत्तर थन् प्रत्यय हो और यह थन् णित्संज्ञक हो, यथा–सार्थः । अर्थात् समूहः ॥

१६३ 'जॄवृञ्भ्यामूथन्' ॥ ॥ जरूथं मांसम् । 'वरूथो रथगुप्तौ ना' ॥

१६३–जॄ और वृञ् धातुके उत्तर ऊथन् प्रत्यय हो, यथा–जरूथम्=मांसम् । "वरूथो रथगुप्तौ ना" वरूथ शब्द रथगुप्ति अर्थमें पुल्लिंग है ॥

१६४ 'पातॄतुदिवचिरिचिसिचिभ्यस्थक्' ॥ ॥ पीथो रविर्घृतं पीथम् । 'तीर्थं शास्त्राध्वरक्षेत्रोपायोपाध्यायमन्त्रिषु । अवतारर्षिजुष्टाम्भःस्त्रीरजःसु च विश्रुतम्' इति विश्वः । तुत्थोऽग्निः । उक्थं सामभेदः । रिक्थम् । बाहुलकाद्वचेरपि । 'रिक्थमृक्थं धनं वसु' । सिक्थम् ॥

१६४–पा, तॄ, तुदि, वचि, रिचि, सिचि धातुके उत्तर थक् प्रत्यय हो, यथा–पीथो रविर्घृतं पीथम् । "तीर्थं शास्त्राध्वरक्षेत्रोपायोपाध्यायमंत्रिषु । अवतारर्षिजुष्टाम्भःस्त्रीरजःसु च विश्रुतम्॥" तीर्थ, शास्त्र, यज्ञ क्षेत्र, उपाय, उपाध्याय, मंत्री, अवतार, ऋषि जुष्ट (सेवित), जल और स्त्रीके रजमें यह शब्द माना है । इति विश्वः । तुत्थोऽग्निः । उक्थं सामभेदः । रिक्थं धनम् । बाहुलक बलसे ऋच धातुके उत्तर भी थक् प्रत्यय हो । "रिक्थमृक्थं धनं वसु" सिक्थं अन्नम् ॥

१६५ 'अर्तेर्निरि' ॥ ॥ निर्ऋथं साम ॥

१६५-निरपूर्वक ऋ धातुके उत्तर थक् प्रत्यय हो, यथा-निर्ऋथं साम ॥

१६६ 'निशीथगोपीथावगथाः' ॥ ॥ निशीथोऽर्धरात्रः रात्रिमात्रं च । गोपीथं तीर्थम् । अवगथः प्रातःस्नातः ॥

१६६-निशीथ, गोपीथ, अवगथ, यह तीन पद निपातनसे सिद्ध हों । निशीथोऽर्द्धरात्रः रात्रिमात्रं च । गोपीथं तीर्थम् । अवगथः प्रातः स्नातः ॥

१६७ 'गश्चोदि' ॥ ॥ उद्गीथः साम्नो भागविशेषः ॥

१६७-उत्पूर्वक गै धातुके उत्तर थक् प्रत्यय हो, यथा-उद्गीथः, सामका भागविशेष ॥

१६८ 'समीणः'॥ ॥समिथो वह्निः संग्रामश्च ॥

१६८-सम्पूर्वक इण् धातुके उत्तर थक् प्रत्यय हो, यथा, समिथः वह्नि और संग्राम ॥

१६९ 'तिथपृष्ठगूथयूथप्रोथाः' ॥ ॥ तिजेर्जलोपः । तिथोऽनलः कामश्च । पृष्ठम् । गूथं विष्ठा । यूथं समूहः । 'प्रोथमस्त्री तुरङ्गास्ये प्रोथः प्रस्थित उच्यते' ॥

१६९-तिथ, पृष्ठ, गूथ, यूथ, प्रोथ यह सम्पूर्ण शब्द थक् प्रत्ययान्त निपातनसे सिद्ध हों । तिज धातुके जकारका लोप होगा । तिथः अनल और काम । पृष्ठम् । गूथं विष्ठा । यूथं समूहः । "प्रोथमस्त्री तुरङ्गास्ये प्रोथः प्रस्थित उच्यते" । प्रोथम्-घोडेका मुख, प्रोथम्-प्रस्थान ॥

१७० 'स्फायितञ्चिवञ्चिशकिक्षिपिक्षुदिसृपितृपिदृपिवन्द्युन्दिश्वितिवृत्यजिनीपदिमदिमुदिखिदिच्छिदिभिदिमन्दिचन्दिदहिदसिदम्भिवसिवाशिशीङ्हसिसिधिशुभिभ्यो रक्' ॥ ॥ द्वात्रिंशद्भ्यो रक् स्यात्।वलियलोपः।स्फारम्।न्यङ्क्वादित्वात्कुत्वम् । तक्रम् । वक्रम् । शक्रः । क्षिप्रम् । क्षुद्रः । सृप्रश्चन्द्रः । तृप्रः पुरोडाशः । दृप्रो बलवान् । वन्द्रः पूजकः । उन्दी-उन्द्रो जलचरः । श्वित्रं कुष्ठम् । 'वृत्रो रिपौ ध्वनौ ध्वान्ते शैले चक्रे च दानवे' । अजेर्वी । वीरः । नीरम् । पद्रो ग्रामः । मद्रो हर्षः देशभेदश्च । मुद्रा प्रत्ययकारिणी । खिद्रो रोगो दरिद्रश्च । छिद्रम् । भिद्रं वज्रम् । मन्द्रः । चन्द्रः । पचाद्यचि चन्दोऽपि । 'हिमांशुश्चन्द्रमाश्चन्द्रः शशी चन्दो हिमद्युतिः' । दह्रोऽग्निः । दस्रः स्ववैद्यः । दभ्रः समुद्रः स्वल्पं च । वसेः संप्रसारणे ॥

१७०-स्फायि, तञ्चि, वञ्चि, शकि, क्षिपि, क्षुदि, सृपि, तृपि, दृपि, वन्दि, उन्दि, श्विति, वृ, त्यजि, नी, पदि, मदि, मुदि, खिदि, छिदि, भिदि, मन्दि, चन्दि, दहि, दसि, दम्भि, वसि, वसि, वाशि, शीङ् हसि, सिधि, और शुभि इन ३२ धातुओंके उत्तर रक् प्रत्यय हो, वल परे रहते यकारका लोप हो। स्फारम्।न्यङ्क्वादि गणके मध्यस्थ होनेके कारण तञ्चि धातुके तकारको कुत्व हो । तक्रम् । वक्रम् । शक्रः । क्षिप्रम् । क्षुद्रः । सृप्रः । चन्द्रः। तृप्रः पुरोडाशः । दृप्रो-बलवान् । वन्द्रः-पूजकः । उन्दी धातु । उन्द्रो जलचरः । श्वित्रं कुष्ठम् । वृत्रः अर्थात् शत्रु, ध्वनि, ध्वान्त, शैल, चक्र, और दानव । अज धातुके स्थानमें वी आदेश हो, पश्चात् रक् प्रत्यय हो । वीरः । नीरम् । पद्रः-ग्रामः।मद्रः हर्ष और देशविशेष । मुद्रा प्रत्ययकारिणी (मुहर) । खिद्रः रोग विशेष और दरिद्र । छिद्रम् । भिद्रं-वज्रम् । मन्द्रः । चन्द्रः । पचादित्वके कारण चन्दः पद भी होताहै । "हिमांशुश्चन्द्रमाश्चन्द्रः शशी चन्दो हिमद्युतिः" । दह्रो अर्थात् अग्निः । दस्रः स्ववैद्यः । अश्विनीकुमार । दभ्रः समुद्रः स्वल्पश्च । वस धातुको सम्प्रसारण हुआ ॥

३१६८न रपरसृपिसृजिस्पृशिस्पृहिसवनादीनाम् । ८ । ३ । ११० ॥

रेफपरस्य सकारस्य सृप्यादीनां सवनादीनां च मूर्धन्यो न स्यात् । पूर्वपदादिति प्राप्तः प्रतिषिध्यत इति वृत्तिर्भूयोभिप्राया । तेन शासिवसीतिप्राप्तमपि न । उस्रो रश्मिः । उस्रा गौः । वास्रो दिवसः । वास्रं मन्दिरम् । शीरोऽजगरः । हस्रो मूर्खः । सिध्रः साधुः । शुभ्रम् ॥ 'मुसेरक्' ॥ मुस्रम् । बाहुलकाद्-अश्रु ॥ ॥

३१६८-रकार परे रहते सकार और सृप्यादि सवनादि धातुओंका जो सकार वह मूर्द्धन्य न हो । "पूर्वपदात् ३६४३" इस सूत्रकी प्राप्ति हुई उसको निषेध करते हैं । यह वृत्ति पुनर्वार होगी यह अभिप्राय प्रकाश करते हैं । इसी कारण "शासिवसि० २४१०" इस सूत्रकी भी प्राप्ति हुईथी किन्तु वह नहीं हुई । उस्रः रश्मिः। उस्रा गौः। वास्रो दिवसः। वास्रं मन्दिरम् । शीरोऽजगरः । हस्रो मूर्खः । सिध्रः साधुः । शुभ्रम् । मुस् धातुके उत्तर रक् प्रत्यय । मुस्रम् । बाहुलकके कारण अश्रु ॥

१७१ 'चकिरम्योरुच्चोपधायाः' ॥ ॥ चुक्रमम्लद्रव्यम् । रुम्रोऽरुणः ॥

१७१-चकि और रमि धातुके उत्तर रक् प्रत्यय हो और उपधाके स्थानमें उकार हो । यथा, चुक्रम् अम्लद्रव्यम्-चूक । रुम्रोऽरुणः ॥

१७२ 'वौ कसेः' ॥ ॥ विकुस्रश्चन्द्रः ॥

१७२--विपूर्वक कस धातुके उत्तर रक् प्रत्यय हो । विकुस्रः चन्द्रः ॥

१७३ 'अमितम्योर्दीर्घश्च' ॥ ॥ आम्रम् । ताम्रम् ॥

१७३-अमि और तमि धातुके उत्तर रक् प्रत्यय हो और पूर्व स्वरको दीर्घ हो । आम्रम् । ताम्रम् ॥

१७४ 'निन्देर्नलोपश्च' ॥ ॥ निद्रा ॥

१७४–निन्द धातुके नकारका लोप हो और रक् प्रत्यय हो। निद्रा ॥

१७५ 'अर्देर्दीर्घश्च' ॥ ॥ आर्द्रम् ॥

१७५–अर्द धातुके उत्तर रक् प्रत्यय हो और पूर्व स्वरको दीर्घ हो। आर्द्रम् (गीला) ॥

१७६ 'शुचेर्दश्च' ॥ ॥ शूद्रः ॥

१७६–शुच धातुके उत्तर रक् प्रत्यय हो और चकारके स्थानमें दकार हो। पूर्व स्वरको दीर्घ हो। शूद्रः ॥

१७७ 'दुरीणो लोपश्च' ॥ ॥ दुःखेनेयते प्राप्यत इति दूरम् ॥

१७७–दुर् शब्द पूर्वक इण् धातुके उत्तर रक् प्रत्यय हो। और इण् धातुका लोप व स्वरको दीर्घ हो।दुःखेन ईयते प्राप्यते इति दूरम्। दुर्+इण्+रक्=दुर्+रक्=दूर+अम्=दूरम् ॥

१७८ 'कृतेश्छः क्रू च' ॥ ॥ कृच्छ्रम्। क्रूरः॥

१७८–कृत धातुके उत्तर रक् प्रत्यय हो और तकारको च्छ आदेश और कृत्‌को क्रू आदेश हो। कृच्छ्रम्। क्रूरः ॥

१७९ 'रोदेर्णिलुक् च'॥ ॥रोदयतीति रुद्रः॥

१७९–रोदि धातुके उत्तर रक् प्रत्यय हो और णिका लुक् हो। रोदयति इति रुद्रः ॥

१८० 'बहुलमन्यत्रापि संज्ञाछन्दसोः' ॥ ॥ णिलुगित्येव। 'वान्ति पर्णशुषो वातास्ततः पर्णमुचोऽपरे। ततः पर्णसहो वान्ति ततो देवः प्रवर्षति' ॥

१८०–संज्ञा और छंदमें और उससे भिन्न अन्यत्र भी णिके लुक्‌का प्रयोग देखा जाताहै। "वान्ति पर्णशुषो वाताःस्ततः पर्णमुचो परे।ततः पर्णसहो वान्ति ततो देवः प्रवर्षति"॥

१८१ 'जोरी च'॥ ॥जीरोऽणुः। ज्यश्चेत्येके॥

१८१–जु धातुके उत्तर रक् प्रत्यय और उकारके स्थानमें ईकार हो। यथा–जीरः अर्थात् अणुः। ज्या धातुके उत्तर रक् प्रत्यय होनेपर जीरः यह रूप होताहै ऐसा कोई २ कहतेहैं ॥

१८२ 'सुसूधागृधिभ्यः क्रन्' ॥ ॥ सुरः। सूरः। धीरः। गृध्रः ॥

१८२–सु, सू, धा, गृधि धातुके उत्तर क्रन् प्रत्यय हो। सुरः। सूरः। धीरः। गृध्रः ॥

१८३ 'शुसिचिमीनां दीर्घश्च'॥ ॥शुः सौत्रः॥ शूरः। सीरम्। चीरम्। मीरः समुद्रः ॥

१८३–शु, सि, चि, मि, धातुके उत्तर रक् प्रत्यय हो स्वरको दीर्घ हो। शु धातु सौत्र है। शूरः। सीरम्। चीरम्। मीरः अर्थात् समुद्रः ॥

१८४ 'वाविन्धेः' ॥ ॥ वीध्रं विमलम् ॥

१८४–वि उपसर्गपूर्वक इंध् धातुके उत्तर रक् प्रत्यय हो और इकारके स्थानमें ईकार दीर्घ हो और नकारका लोप हो। वीध्रम्–अर्थात् विमलम् (निर्मल) ॥

१८५ 'वृधिवपिभ्यां रन्' ॥ ॥ वर्ध्रं चर्म। वप्रः प्राकारः ॥

१८५–वृध और वपि धातुके उत्तर रन् प्रत्यय हो। वर्ध्रं चर्म्म। वप्रः प्राकारः (परकोटा) ॥

१८६ 'ऋज्रेन्द्राग्रवज्रविप्रकुब्रचुब्रक्षुरखुरभद्रोग्रभेरभेलशुक्रशुक्लगौरवव्रेरामालाः' ॥ ॥ रन्नन्ता ऊनविंशतिः।निपातनाद्गुणाभावः।ऋज्रो नायकः। इदि इन्द्रः। अङ्गेर्नलोपः। अग्रम्। 'वज्रोऽस्त्री हीरके पवौ'। डुवप् उपधाया इत्वम्। विप्रः। कुम्बिचुम्ब्योर्नलोपः कुब्रमरण्यम्। चुब्रं मुखम्। क्षुर विलेखने। रेफलोपः। अगुणः। क्षुरः। खुर छेदने। रलोपो गुणाभावश्च। खुरः। भन्देर्नलोपः। भद्रम्। उच समवाये। चस्य गः। उग्रः। जिभी–भेरी। पक्षे लः। भेलो जलतरणद्रव्यम्। शुचेश्चस्य कः। शुक्रः। पक्षे लः। शुक्लः। गुङ् वृद्धिः। 'गौरोऽरुणे सिते पीते'। वन संभक्तौ। वव्रो विभागी। इणो गुणाभावः। 'इरा मद्ये च वारिणि'। मा माने। माला॥

१८६–ऋज्र, इन्द्र, अग्र, वज्र, विप्र, कुब्र, चुब्र, क्षुर, खुर, भद्र, उग्र, भेर, भेल, शुक्र, शुक्ल, गौर, वव्र, इरा। माला यह१९ रन् प्रत्ययान्त शब्द निपातनसे सिद्ध हों, निपातनसे गुण न हो, यथा–ऋज्रो नायकः। इदि–इन्द्रः। अङ्ग धातुके नकारका लोप हो, अग्रम्। "वज्रोऽस्त्री हीरके पवौ" वप् धातुकी उपधाके स्थानमें ईकार हो। विप्रः। कुम्बि और चुम्ब धातुके नकारका लोप हो। कुब्रम्–अरण्यम्। चुब्रं–मुखम्। क्षुरः। खुर धातु छेदनमें है। रकारका लोप और गुणाभाव निपातनसे हो। खुरः। भन्द धातुके नकारका लोप हो। भद्रम्। उच धातु समवायमें है। चकारके स्थानमें ग हो। उग्रः। जिभी–भेरी, विकल्प पक्षमें ल हो। भेलो जलतरणद्रव्यम्। शुच् धातुके चकारके स्थानमें ककार हो। शुक्रः। पक्षमें ल हो। शुक्लः। गुङ् धातुको वृद्धि हो। "गौरोऽरुणे सिते पीते" वन धातु संभक्तिमें है। वव्रः–विभागी। इण् धातुको गुणाभाव हो। "इरा मद्ये च वारिणि"। मा धातु मानमें है। माला ॥

१८७ 'समि कस उकन्' ॥ ॥ कस गतौ। सम्यक्कसन्ति पलायन्ते जना अस्मादिति संकसुको दुर्जनः अस्थिरश्च ॥

१८७–सम्पूर्वक कस धातुके उत्तर उकन् प्रत्यय हो। कस धातु गतिमें है। सम्यक् कसन्ति पलायन्ते जनाः अस्मादिति संकसुकः–दुर्जनः अस्थिरश्च (स्थिर न रहनेवाला) ॥

१८८ 'पचिनशोर्णुकन्कनुमौ च'॥ ॥पचेः कः। पाकः सूपकारः। नशेर्नुम्। नंशुकः ॥

१८८–पच और नश धातुके उत्तर णुकन् प्रत्यय हो, और क्रमसे पच्‌को ककारान्तादेश नश्‌को नुम्‌का आगम हो। पाकुकः सूपकारः। नश धातुको नुम् आगम होगा। नंशुकः ॥

१८९ 'भियः क्रुकन्' ॥ ॥ भीरुकः ॥

१८९–भी धातुके उत्तर क्रुकन् प्रत्यय हो । भीरुकः ॥

१९० 'कुन् शिल्पिसंज्ञयोरपूर्वस्यापि' ॥ ॥ रजकः । इक्षुकुट्टकः । चरकः । चष भक्षणे । चषकः । शुनकः । भषकः ॥

१९०–पूर्वमें कोई पद न हो तो शिल्पी होनेपर और संज्ञा होनेपर धातुके उत्तर क्वुन् प्रत्यय हो । रजकः (धोबी) इक्षुकुट्टकः । चरकः । चष भक्षणे । चषकः।शुनकः । भषकः (कुक्कुर) ॥

१९१ 'रमे रश्च लो वा' ॥ ॥ रमको विलासी । लमकः ॥

१९१–रम् धातुके उत्तर क्वुन् प्रत्यय हो और रकारके स्थानमें विकल्प करके लकार हो। रमकः विलासी । लमकः ॥

१९२ 'जहातेर्द्वे च' ॥ ॥ जहकस्त्यागी कालश्च ॥

१९२–हा धातुके उत्तर क्वुन् प्रत्यय हो और धातुको द्वित्व हो, यथा–जहकः त्यागी कालश्च । त्यागकरनेवाला और काल ॥

१९३ 'ध्मो धम च' ॥ ॥ धमकः कर्मकारः ॥

१९३–ध्मा धातुके स्थानमें धम आदेश हो और उसके उत्तर क्वुन् प्रत्यय हो । धमकः–कर्म्मकारः ॥

१९४ 'हनो वध च' ॥ ॥ वधकः ॥

१९४–हन धातुके उत्तर क्वुन् प्रत्यय हो और धातुके स्थानमें वध आदेश हो, वधकः ॥

१९५ 'बहुलमन्यत्रापि'॥ ॥ कुह विस्मापने । कुहकः । कृतकम् ॥

१९५––बाहुलकबलसे अन्य धातुओंके उत्तर क्वुन् प्रत्यय हो । कुह धातु विस्मापनमें है । कुहकः । कृतकम् ॥

१९६ 'कृषेर्वृद्धिश्चोदीचाम्' ॥ ॥ कार्षकः । कृषकः ॥

१९६–कृष धातुके उत्तर क्वुन् प्रत्यय और धातुके ऋकारको वृद्धि हो । उदीचोंके मतमें–कार्षकः। कृषकः ॥

१९७ 'उदकं च' ॥ ॥ प्रपञ्चार्थम् ॥

१९७–उन्दी धातुके उत्तर भी क्वुन् प्रत्यय हो । उदकम् । पृथक् रूपसे निर्देश केवल विस्तारार्थ है ॥

१९८ 'वृश्चिकृषोः किकन्' ॥ ॥ वृश्चिकः। कृषिकः ॥

१९८–वृश्चि और कृष धातुके उत्तर किकन् प्रत्यय हो, यथा–वृश्चिकः । कृषिकः ॥

१९९ 'प्राङि पणिकषः' ॥ ॥ प्रापणिकः पण्यविक्रयी । प्राकषिकः परदारोपजीवी ॥

१९९–प्रपूर्वक और आङ्पूर्वक पण और कष धातुके उत्तर किकन् प्रत्यय हो । यथा–प्रापणिकः पण्यविक्रयी । प्राकषिकः परदारोपजीवी ॥

२०० 'मुषेर्दीर्घश्च' ॥ ॥ मूषिक आखुः ॥

२००–मुष धातुके उत्तर किकन् प्रत्यय हो और दीर्घ हो, यथा–मूषिकः आखुः ॥

२०१ 'स्यमेः संप्रसारणं च' ॥ ॥चाद्दीर्घः। सीमिको वृक्षभेदः ॥

२०१–स्यमि धातुके उत्तर किकन् प्रत्यय हो, सम्प्रसारण और चकारसे दीर्घ हो, सीमिकः–वृक्षभेदः ॥

२०२ 'क्रिय इकन्' ॥ ॥ क्रयिकः क्रेता ॥

२०२––क्री धातुके उत्तर इकन् प्रत्यय हो । क्रयिकः क्रेता ॥

२०३ 'आङि पणिपनिपतिखनिभ्यः' ॥ ॥ आपणिकः । आपनिकः इन्द्रनीलः किरातश्च । आपतिकः श्येनो दैवायत्तश्च । आखनिको मूषिको वराहश्च ॥

२०३–आङ्पूर्वक पण, पन, पत और खन धातुके उत्तर इकन् प्रत्यय हो । आपणिकः । आपनिकः–इन्द्रनीलः किरातश्च । आपतिकः श्येनो दैवायत्तश्च (दैवाधीन) । आखनिकः मूषिकः वराहश्च ॥

२०४ 'श्यास्त्याहृञविभ्य इनच्' ॥ ॥ श्येनः । स्त्येनः । हरिणः । अविनोऽध्वर्युः ॥

२०४––श्या, स्त्या, हृञ् और अवि धातुके उत्तर इनच् प्रत्यय हो, यथा–श्येनः । स्त्येनः । हरिणः । अविनः–अध्वर्युः ॥

२०५ 'वृजेः किच्च' ॥ ॥ वृजिनम् ॥

२०५–वृज धातुके उत्तर इनच् प्रत्यय हो और प्रत्यय कित्संज्ञक हो । वृजिनम् ॥

२०६ 'अजेरज च' ॥ ॥ वीभावबाधनार्थम् । अजिनम् ॥

२०६–अजि धातुके उत्तर इनच् प्रत्यय हो, और अजि धातुके स्थानमें अज्+इन रहते वी आदेश न हो,यथा–अजिनम् (चमड़ा) ॥

२०७ 'बहुलमन्यत्रापि' ॥ ॥ कठिनम् । नलिनम् । मलिनम् । कुण्डिनम् । घतेः ॥ यत्परुषि दिनम् । दिवसोऽपि दिनम् ॥

२०७–अन्यत्र भी बाहुलकबलसे प्रयोग देखा जाताहै, यथा–कठिनम् । नलिनम् । मलिनम् । कुण्डिनम् । दो धातुके उत्तर इनच् प्रत्यय हो, और बाहुलकबलसे आकारका लोप हुआ । " यत्परुषि दिनम् । दिवसोऽपि दिनम् " ॥

२०८ 'द्रुदक्षिभ्यामिनन्' ॥ ॥ द्रविणम् । दक्षिणः । दक्षिणा ॥

२०८–द्रु और दक्षि धातुके उत्तर इनन् प्रत्यय हो, द्रविणम् । दक्षिणः । दक्षिणा ॥

२०९ 'अर्तेः किदिच्च' ॥ ॥ इरिणं शून्यम् ॥

२०९–ऋ धातुके उत्तर इनन् प्रत्यय हो, और इस

प्रत्ययकी कित्संज्ञा हो, और धातुके स्थानमें इत् आदेश हो, यथा, इरिणं शून्यम् ॥

२१० 'वेपितुह्योर्ह्रस्वश्च' ॥ ॥ विपिनम् । तुहिनम् ॥

२१०–वेपि और तुहि धातुके उत्तर इनन् प्रत्यय हो और ह्रस्व हो । यथा, विपिनम् । तुहिनम् (तुषार) ॥

२११ 'तलिपुलिभ्यां च' ॥ ॥ 'तलिनं विरले स्तोके स्वच्छेऽपि तलिनं त्रिषु' । पुलिनम् ॥

२११–तलि और पुलि धातुके उत्तर इनन् प्रत्यय हो । यथा, तलिनम् अर्थात् विरल, स्तोक, स्वच्छ । स्वच्छार्थ तलिन शब्द त्रिलिङ्ग है । पुलिनम् ॥

२१२ 'गर्वेरत उच्च' ॥ ॥ गौरादित्वात् ङीष् । गुर्विणी गर्भिणी ॥

२१२–गर्व धातुके उत्तर इनन् प्रत्यय हो और अकारके स्थानमें उकार हो । गौरादिके कारण ङीष् प्रत्यय होकर स्त्रीलिङ्गमें गुर्विणी अर्थात् गर्भिणी ॥

२१३ 'रुहेश्च' ॥ ॥ रोहिणः ॥

२१३–रुह धातुके उत्तर इनन् प्रत्यय हो यथा–रोहिणः ।

२१४ 'महेरिनण् च' ॥ ॥ चादिनन् । माहिनम्–महिनं राज्यम् ॥

२१४–महि धातुके उत्तर इनण् और इनन् प्रत्यय हो । यथा, माहिनम् , महिनम् , राज्यम् ।

२१५ 'क्विब्वचिप्रच्छिश्रिस्रुद्रुप्रुज्वां दीर्घोऽसम्प्रसारणं च' ॥ ॥ वाक् । प्राट् । श्रीः । स्रवत्यतो घृतादिकमिति स्रूर्यज्ञोपकरणम् । द्रूर्हिरण्यम् । कटप्रूः कामरूपी कीटश्च । 'जूराकाशे सरस्वत्यां पिशाच्यां जवने स्त्रियाम्' ॥

२१५–वाचि, प्रच्छि, श्रि, स्रु,द्रु, प्रु, जु धातुके उत्तर क्विप् प्रत्यय हो, पश्चात् दीर्घ हो, और संप्रसारण न हो, यथा, वाक् । प्राट् । श्रीः । स्रवत्यतो घृतादिकम् इति स्रूः यज्ञोपकरणम् । द्रूर्हिरण्यम् । कटप्रूः कामरूपी और कीटविशेष । "जूराकाशे सरस्वत्यां पिशाच्यां जवने स्त्रियाम्" । अर्थात् आकाश, सरस्वती, पिशाची और वेग अर्थमें, स्त्रीलिंगमें जानना ॥

२१६ 'आप्नोतेर्ह्रस्वश्च' ॥ ॥ आपः । अपः। अद्भिः । अद्भ्यः ॥

२१६–आप धातुके उत्तर क्विप् प्रत्यय हो । और आकार को ह्रस्व हो । आपः । अपः । अद्भिः । अद्भ्यः ॥

२१७ 'परौ व्रजेः षश्च पदान्ते' ॥ ॥ व्रजेः क्विब्दीर्घौ स्तः पदान्ते तु षश्च । परिव्राट् । परिव्राजौ ॥

२१७–परिपूर्वक व्रज धातुके उत्तर क्विप् प्रत्यय हो पश्चात् पूर्व स्वरको दीर्घ हो और पदके अन्त वर्णके स्थानमें ष हो, यथा, परिव्राट् । परिव्राजौ ॥

२१८ 'हुवः श्लुवच्च' ॥ ॥ जुहूः ॥

२१८–हु धातुके उत्तर क्विप् प्रत्यय हो । और श्लुवत् कार्य और दीर्घ हो । यथा, जुहूः ॥

२१९ 'स्रुवः कः' ॥ ॥ स्रुवः ॥

२१९–स्रु धातुके उत्तर क प्रत्यय हो । यथा, स्रुवः ।

२२० 'चिक् च ॥ ॥ इकार उच्चारणार्थः । क इत्कुत्वम् । स्रुक् । स्रुवं च स्रुचश्च सम्मृड्ढि ॥

२२०– स्रु धातुके उत्तर चिक् प्रत्यय हो, चिक्का इकार उच्चारणार्थ है ककारकी इत्संज्ञा हुई और चकारके स्थानमें ककार हुआ । स्रुक् । स्रुवं च स्रुचश्चसंमृड्ढि ॥

२२१ 'तनोतेरनश्च वः' ॥ ॥ तनोतेश्चिक् प्रत्ययः । अनो वशब्दादेशश्च । त्वक् ॥

२२१–तन धातुके उत्तर चिक् प्रत्यय हो और अन् भागके स्थानेंमे व आदेश हो त्वक् । (खाल) ॥

२२२ 'ग्लानुदिभ्यां डौः' ॥ ॥ ग्लौः । नौः ॥

२२२–ग्ला और नुदि धातुके उत्तर डौ प्रत्यय हो । ग्लौः । नौः ॥

२२३ 'च्विरव्ययम्' ॥ ॥ डौरित्येव । ग्लौ करोति । कृन्मेजन्त इति सिद्धे नियमार्थमिदम् । उणादिप्रत्ययान्तश्च्यन्त एवेति ॥

२२३–च्वि प्रत्यय अव्यय अर्थात् डौ प्रत्ययान्त च्व्यन्त अव्यय संज्ञक हो यथा–ग्लौ करोति। "कृन्मेजन्तः(४४९)" इस सूत्रसे अव्यय संज्ञा होजाती तो भी यह सूत्र किस लिये कहा?ऐसा कहो तो नियमार्थ यह सूत्र है कि उणादि प्रत्ययान्त पद च्वि प्रत्ययान्त ही अव्यय संज्ञक हों, इस नियमसे ग्लौः नौः इस स्थलमें उक्त सूत्रसे अव्यय संज्ञा न हुई ॥

२२४ 'रातेर्डैः' ॥ ॥ राः । रायौ । रायः ॥

२२४––रा धातुके उत्तर डै प्रत्यय हो । राः । रायौ । रायः ॥

२२५ 'गमेर्डोः' ॥ ॥ 'गौर्नादित्ये बलीवर्दे किरणक्रतुभेदयोः । स्त्री तु स्यादिशि भारत्यां भूमौ च सुरभावपि । नृस्त्रियोः स्वर्गवज्राम्बुरश्मिदृग्बाणलोमसु' बाहुलकाद् द्युतेरपि डोः । 'द्यौः स्त्री स्वर्गान्तरिक्षयोः' ॥

२२५–गम् धातुके उत्तर डोस् प्रत्यय हो । "गौर्नादित्ये बलीवर्दे किरणक्रतुभेदयोः । स्त्री तु स्यादिशि भारत्यां भूमौ च सुरभावपि । नृस्त्रियोः स्वर्गवज्राम्बु रश्मिदृग्बाणलोमसु" ॥ बाहुलकबलसे द्युत धातुके उत्तर भी डोस् प्रत्यय हो । "द्यौः स्त्री स्वर्गान्तरिक्षयोः" । द्यौः स्त्रीलिंग है । स्वर्ग और अन्तरिक्षमें वर्तमान है ॥

---

[1] गोशब्द–आदित्य, बलीवर्द, किरण, यज्ञ अर्थमें पुँल्लिङ्गहै और दिशा, वाणी, भूमि,सुरभी, स्वर्ग, वज्र, अम्बु, रश्मि, नेत्र, बाण और लोम अर्थमें पुँल्लिंग और स्त्रीलिङ्ग है ॥

२२६ 'भ्रमेश्च डूः' ॥ ॥ भ्रूः । चाद्गमेः । अग्रेगूः ।

२२६—भ्रम धातुके उत्तर डू प्रत्यय हो । भ्रूः । गम् धातुके उत्तर भी डू प्रत्यय हो । अग्रेगूः ॥

२२७ 'दमेर्डोसिः' ॥ ॥ दोः । दोषौ ॥

२२७—दम् धातुके उत्तर डोस् प्रत्यय हो, दोः । दोषौ ॥

२२८ 'पणेरिज्यादेश्च वः' ॥ ॥ वणिक् । स्वार्थेऽण् । 'नैगमो वाणिजो वणिक्' ॥

२२८—पण् धातुके उत्तर इजि प्रत्यय हो और पके स्थानमें व हो । यथा वणिक् । स्वार्थमें अण् प्रत्यय हुआ । "नैगमो वाणिजो वणिक्" ॥

२२९ 'वशेः कित्' ॥ ॥'उशिगग्नौ घृतेपि च'

२२९—वश धातुके उत्तर इजि प्रत्यय हो और यह प्रत्यय कित्संज्ञक हो । "उशिगग्नौ घृतेऽपि च" ॥

२३० 'भृञ ऊच्च' ॥ ॥ भूरिक् भूमिः ॥

२३०—भृञ् धातुके उत्तर इजि प्रत्यय हो और धातुके ऋकारके स्थानमें ऊकार हो । यथा, भूरिक् भूमिः ॥

२३१ 'जसिसहोरुरिन्' ॥ ॥ जसुरिर्वज्रम् । सहुरिरादित्यः पृथिवी च ॥

२३१—जसि और सह धातुके उत्तर उरिन् प्रत्यय हो । जसुरिः वज्रम् । सहुरिः आदित्यः पृथिवी च ॥

२३२ 'सुयुरुवृञो युच्' ॥ ॥ सवनश्चन्द्रमाः । यवनः । रवणः कोकिलः । वरणः ॥

२३२—सु, यु, रु और वृञ् धातुके उत्तर युच् प्रत्यय हो । सवनः—चंद्रमाः । यवनः । रवणः—कोकिलः । वरणः ॥

२३३ 'अशेरश च' ॥ ॥ अश्नोतेर्युच् स्यात् रशादेशश्च । रशना काञ्ची । जिह्वावाची तु दन्त्यसकारवान् ॥

२३३—अश धातुके उत्तर युच् प्रत्यय हो और धातुके स्थानमें रश आदेश हो । यथा, रशना काञ्ची । जिह्वा होनेपर रसना शब्द दन्त्यसकारविशिष्ट है ॥

२३४ 'उन्देर्नलोपश्च' ॥ ॥ ओदनः ॥

२३४—उन्द धातुके उत्तर युच् प्रत्यय हो और धातुके नकारका लोप हो, यथा, ओदनः । उन्द+युच्=उद्+यु=उद्+अन=ओद्+अन—ओदन+सु=ओदनः (भात) ॥

२३५ 'गमेर्गश्च' ॥ ॥ गमेर्युच् स्याद्गश्चादेशः । गगनम् ॥

२३५—गम् धातुके उत्तर युच् प्रत्यय हो और धातुके मकारके स्थानमें ग आदेश हो, यथा—गगनम् ॥

२३६ 'बहुलमन्यत्रापि' ॥ ॥ युच् स्यात् । स्यन्दनः । रोचना ॥

२३६—बाहुलक बलसे अन्य धातुओंके उत्तर भी युच् प्रत्यय हो । स्यन्दनः । रोचना ॥

२३७ 'रञ्जेः क्युन्' ॥ ॥ रजनम् ॥

२३७—रञ्ज धातुके उत्तर क्युन् प्रत्यय हो । रजनम् ॥

२३८ 'भूसूधूभ्रस्जिभ्यश्छन्दसि' ॥ ॥ भुवनम् । सुवन आदित्यः । धुवनो वह्निः । निधुवनं सुरतम् । भृज्जनमम्बरीषम् ॥

२३८—वेदमें भू, सू, धू और भ्रस्ज धातुके उत्तर क्युन् प्रत्यय हो, यथा, भुवनम् । सुवनः—आदित्यः । धुवनः—वह्निः । निधुवनं—सुरतम्—(स्त्रीप्रसंग) । भृज्जनम्—अम्बरीषम् ॥

२३९ 'कॄपॄवृजिमन्दिनिधाञः क्युः' ॥ ॥ किरणः । पुरणः—समुद्रः । वृजनमन्तरिक्षम् । मन्दनं स्तोत्रम् । निधनम् ॥

२३९—कॄ, पॄ, वृजि, मन्दि और निपूर्वक धाञ् धातुके उत्तर क्यु प्रत्यय हो यथा—किरणः । पुरणः—समुद्रः । वृजनम् अन्तरिक्षम् । मन्दनं स्तोत्रम् । निधनम् ॥

२४० 'धृषेर्धिष च संज्ञायाम्' ॥ ॥धिषणो गुरुः । धिषणा धीः ॥

२४०—धृष धातुके उत्तर क्यु प्रत्यय और धिष् आदेश हो । यथा, धिषणः गुरुः । धिषणा बुद्धिः ॥

२४१ 'वर्तमाने पृषद् बृहन्महज्जगच्छतृवत्' ॥ अतिप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । पृषु सेचने । गुणाभावः । पृषन्ति । बृहत् । महान् । गमेर्जगादेशः । जगत् ॥

२४१—वर्त्तमानमें शतृप्रत्ययान्त पदकी समान अति प्रत्ययान्त—पृषत्, बृहत्, महत्, जगत् यह सम्पूर्ण शब्द भी निपातनसे सिद्ध हों । यथा, सेचनार्थक पृष् धातुको गुणाभाव होकर—पृषन्ति । बृहत् । महान् । गम् धातुके स्थानमें जगादेश होकर जगत् ॥

२४२ 'संश्चत्तृपद्वेहत्' ॥ ॥ एते निपात्यन्ते । पृथक्करणं शतृवद्भावनिवृत्त्यर्थम् । संचिनोतेः सुट् । इकारलोपः । संश्चत् कुहकः । तृपच्छत्रम् । विपूर्वाद्धन्तेष्टिलोपः इत ए च । 'वेहद्गर्भोपघातिनी' ॥

२४२—संश्चत्, तृपत्, वेहत् यह निपातनसे सिद्ध हों पृथक् सूत्रकरण शतृवद्भाव निवृत्तिके निमित्त है । संपूर्वक चि धातुके उत्तर अति प्रत्यय सुट्का आगम और इकारका लोप होकर—संश्चत् कुहकः । तृपत् छत्रम् । विपूर्वक हन् धातुके उत्तर अति प्रत्यय, टिका लोप और इकारके स्थानमें एकार होकर—वेहत् गर्भोपघातिनी ॥

२४३ 'छन्दस्यसानच् शुजॄभ्याम्' ॥ ॥ शवसानः पन्थाः । जरसानः पुरुषः ॥

२४३—वेदमें शु और जॄ धातुके उत्तर असानच् प्रत्यय हो । यथा—शवसानः पन्थाः । जरसानः पुरुषः ॥

२४४ 'ऋञ्जिवृधिमन्दिसहिभ्यः कित्' ॥ ॥ ऋञ्जसानो मेघः । वृधसानः पुरुषः । मन्दसानोऽग्निर्जीवश्च । सहसानो यज्ञो मयूरश्च ॥

२४४—ऋञ्ज, वृध, मन्द और सह धातुके उत्तर असानच्

प्रत्यय हो और वह कित् हो, यथा—ऋञ्जसानो मेघः । वृधसानः पुरुषः । मन्दसानः, अर्थात् अग्नि और जीव।सहसानः, अर्थात् यज्ञ और मयूर ॥

२४५ 'अर्तेर्गुणः शुट् च'॥ ॥अर्शसानोऽग्निः॥

२४५—ऋ धातुके उत्तर असानच् प्रत्यय, शुट्का आगम और गुण हो, यथा—अर्शसानः अर्थात् अग्निः ॥

२४६ 'सम्यानच् स्तुवः' ॥ ॥ संस्तवानो वाग्ग्मी ॥

२४६—सम्पूर्वक स्तु धातुके उत्तर आनच् प्रत्यय हो, यथा संस्तवानो वाग्ग्मी ॥

२४७ 'युधिबुधिदृशिभ्यः किच्च' ॥ ॥ युधानः । बुधानः । दृशानो लोकपालकः ॥

२४७—युध्, बुध् और दृश् धातुके उत्तर आनच् प्रत्यय हो और वह कित् हो, यथा—युधानः । बुधानः । दृशानो लोकपालकः ॥

२४८ 'हुर्छेः सनो लुक् छलोपश्च' ॥ ॥ जुहुराणश्चन्द्रमाः ॥

२४८—सन्नन्त हुर्छ् धातुके उत्तर आनच् प्रत्यय हो और सन्का लुक् और छकारका लोप हो, यथा—जुहुराणश्चन्द्रः ॥

२४९ 'श्वितेर्दश्च' ॥ ॥ शिश्विदानः पुण्यकर्मा ॥

२४९—सन्नन्त श्विता धातुके उत्तर आनच् प्रत्यय हो और सन्का लुक् तकारके स्थानमें द आदेश हो, यथा—शिश्विदानः पुण्यकर्म्मा ॥

२५० 'तृन्तृचौ शंसिक्षदादिभ्यः संज्ञायां चानिटौ' ॥ ॥ शंसेः क्षदादिभ्यश्च क्रमात्तृन्तृचौ स्तः। तौ चानिटौ। शंस्ता स्तोता । शंस्तारौ। शंस्तरः। क्षदिः सौत्रो धातुः शकलीकरणे भक्षणे च। अनुदात्तेत्। 'वृक्ये चक्षदानम्' इति मन्त्रात्। 'उक्षाणं वा वेहतं वा क्षदन्ते' इति ब्राह्मणाच्च। 'क्षत्ता स्यात्सारथौ द्वाःस्थे वैश्यायामपि शूद्रजे' ॥

२५०—संज्ञा होनेपर शंस् और क्षद् आदि धातुओंके उत्तर यथाक्रम तृन् और तृच् प्रत्यय हो, और दोनों प्रत्यय अनिट् हों, यथा—शंस्ता स्तोता। शंस्तरौ । शंस्तरः । क्षद् यह सूत्रसम्बन्धी धातु है, यह शकलीकरण और भक्षणार्थमें प्रयुक्त होताहै। 'वृक्ये चक्षदानम्' इस मंत्रके अनुसार और "उक्षाणं वा वेहतं वा क्षदन्ते" इस ब्राह्मणके अनुसार यह अनुदात्तेत् अर्थात् आत्मनेपदी है क्षत्ता अर्थात् सारथि, द्वारपाल और वैश्यामें शूद्रसे उत्पन्न हुआ व्यक्ति ॥

२५१ 'बहुलमन्यत्रापि'। मन् । मन्ता । हन् । हन्ता । इत्यादि ॥

२५१—अन्यत्र भी बहुलप्रकारसे उक्त प्रत्यय हो, यथा—मन्—मन्ता । हन्—हन्ता, इत्यादि ॥

२५२ 'नप्तृनेष्टृत्वष्टृहोतृपोतृभ्रातृजामातृमातृपितृदुहितृ' ॥ ॥ न पतन्त्यनेन पितरो नरके इति नप्ता पौत्रो दौहित्रश्च । नयतेः षुग्गुणश्च । नेष्टा। त्विषेरितोऽत्त्वम्। त्वष्टा। होता । पोता ऋत्विग्भेदः। भ्राजतेर्जलोपः। भ्राता । जायां माति जामाता। मान पूजायाम् । नलोपः । माता। पातेराकारस्य इत्वम्। पिता। दुहेस्तृच् इट् गुणाभावश्च। दुहिता ॥

२५२—नप्तृ, नेष्टृ, त्वष्टृ, होतृ, पोतृ, भ्रातृ, जामातृ, मातृ, पितृ, दुहितृ, यह निपातनसे सिद्ध हों, न पतन्त्यनेन इति=नप्ता, अर्थात् जिसके होनेसे नरकमें पात न हो ऐसा पौत्र वा दौहित्र । नी धातुके उत्तर तृन् प्रत्यय, षुक्का आगम और गुण होकर—नेष्टा । त्विष् धातुके इकारके स्थानमें अकार होकर—त्वष्टा। होता। पोता—ऋत्विग्भेदः । भ्राज् धातुके जकारका लोप होकर—भ्राता। जायां माति=जामाता। मान् धातु पूजा करनेमें है। इससे तृन् प्रत्यय और नकारका लोप होकर—माता। पा धातुके अकारके स्थानमें इकार होकर—पिता । दुह् धातुके उत्तर तृच् को इट् और धातुको गुणाभाव होकर—दुहिता ॥

२५३ 'सुञ्यसेर्ऋन्'[1] ॥ ॥ स्वसा ॥

२५३—सुञ्पूर्वक अस् धातुके उत्तर ऋन् प्रत्यय हो, स्वसा ॥

२५४ 'यतेर्वृद्धिश्च' ॥ ॥ याता । 'भार्यास्तु भ्रातृवर्गस्य यातरः स्युः परस्परम्' ॥

२५४—यत् धातुके उत्तर ऋन् हो और उपधाको वृद्धि हो, याता।"भार्यास्तु भ्रातृवर्गस्य यातरः स्युः परस्परम्"(भाइयोंकी बहुएं परस्पर याता कहाती हैं) ॥

२५५ 'नञि च नन्देः' ॥ ॥ न नन्दति ननान्दा। इह वृद्धिर्नानुवर्त्तत इत्येके। 'ननान्दा तु स्वसा पत्युर्ननन्दा नन्दिनी च सा' इति शब्दार्णवः ॥

२५५—नञ्पूर्वक नन्द् धातुके उत्तर ऋन् प्रत्यय हो, न नन्दति=ननान्दा। कोई कहतेहैं, इस सूत्रमें वृद्धिकी अनुवृत्ति नहीं आती है । "ननान्दा तु स्वसा पत्युर्ननन्दा नन्दनी च सा" इति शब्दार्णवः (पतिकी बहन ननान्दा कहाती है) ॥

२५६ 'दिवेर्ऋः' ॥ ॥ देवा। देवरः ॥ 'स्वामिनो देवृदेवरौ' ॥

२५६—दिव् धातुके उत्तर ऋ प्रत्यय हो, देवा। देवरः। "स्वामिनो देवृदेवरौ" ॥

२५७ 'नयतेर्डिच्च' ॥ ॥ ना। नरौ। नरः॥

२५७—नी धातुके उत्तर ऋ प्रत्यय हो और वह प्रत्यय डित् हो, ना। नरौ। नरः ॥

---

[1] 'स्रावसेः' इति तु कान्त्रिकः पाठः। मनोरमायां तु नोपलभ्यते।

२५८ 'सव्ये स्थश्छन्दसि' ॥ ॥ अम्बाम्बेत्यत्र स्थास्थिन्स्थूणामुपसंख्यानम् ॥ ॥ सव्येष्ठा सारथिः । सव्येष्ठरौ । सव्येष्ठरः ॥

२५८-वेदमें सव्यशब्दपूर्वक स्था धातुके उत्तर ऋ प्रत्यय हो । "अम्बाम्ब० २९१८" इस सूत्रमें ॥ स्था, स्थिन्, स्थू एतत्सम्बन्धी सकारको भी षत्वका उपसंख्यान करना चाहिये * यथा-सव्येष्ठा सारथिः। सव्येष्ठरौ । सव्येष्ठरः॥

२५९ 'अर्तिसृधृधम्यम्यश्यवितॄभ्योऽनिः'॥ ॥ अष्टभ्योऽनिप्रत्ययः स्यात् । अरणिरग्नेर्योनिः । सरणिः । धरणिः । धमनिः । अमनिर्गतिः । अशनिः । अवनिः।तरणिः।बाहुलकात् रजनिः ॥

२५९-ऋ, सृ, धृ, धम्, अम्, अश्, अव् और तॄ धातुके उत्तर अनि प्रत्यय हो, अरणिः अग्नेर्योनिः । सरणिः । धरणिः। धमनिः । अमनिर्गतिः । अशनिः । अवनिः।तरणिः। बाहुलकबलसे-रजनिः ॥

२६० 'आङि शुषेः सनश्छन्दसि' ॥ ॥ आशुशुक्षणिरग्निर्वातश्च ॥

२६०-वेदमें आङ्पूर्वक सन्नन्त शुष् धातुके उत्तर अनि प्रत्यय हो, आशुशुक्षणिः अग्निर्वायुश्च ॥

२६१ 'कृषेरादेश्च चः' ॥ ॥ चर्षणिर्जनः ॥

२६१-कृष् धातुके उत्तर अनि प्रत्यय हो और कके स्थानमें च हो, चर्षणिर्जनः ॥

२६२ 'अदेर्मुट् च' अद्मनिरग्निः ॥

२६२-अद् धातुके उत्तर अनि प्रत्यय हो और मुट्का आगम हो, अद्मनिः-अग्निः ॥

२६३ 'वृतेश्च' ॥ ॥ वर्तनिः । गोवर्धनस्तु चकारान्मुट् वर्त्मनिरित्याह ॥

२६३-वृत् धातुके उत्तर अनि प्रत्यय हो, वर्त्तनिः । गोवर्द्धनके मतसे तो चकारसे मुट् होकर ' वर्त्मनिः ' ऐसा होगा ॥

२६४ 'क्षिपेः किच्च' ॥ ॥ क्षिपणिरायुधम् ॥

२६४-क्षिप् धातुके उत्तर अनि प्रत्यय हो और प्रत्यय कित् हो, क्षिपणिरायुधम् ॥

२६५ 'अर्चिशुचिहुसृपिच्छादिच्छर्दिभ्य इसिः' ॥ ॥ अर्चिर्ज्वाला । इदन्तोऽप्ययम् । 'अग्नेर्भ्राजन्ते अर्चयः' । शोचिर्दीप्तिः । हविः । सर्पिः । इस्मन्त्रिति ह्रस्वः । छदिः पटलम् । छर्दिर्वमनव्याधिः । इदन्तोऽपि । 'छर्दतीसारशूलवान्' ॥

२६५-अर्च्, शुच्, हु, सृप्, छदि और छर्द धातुके उत्तर इसि प्रत्यय हो, अर्चिर्ज्वाला । यह शब्द इदन्त भी है यथा-'अग्नेर्भ्राजन्ते अर्चयः' । शोचिः-दीप्तिः । हविः । सर्पिः। "इस्मन्० २९८५" इस सूत्रसे ह्रस्व होकर=छदिः पटलम्। छर्दिर्वमनव्याधिः । यह इदन्त भी है । यथा-"छर्दतीसारशूलवान्" ॥

२६६ 'बृंहेर्नलोपश्च' ॥ ॥ 'बर्हिर्ना कुशशुष्मणोः' ॥

२६६-बृंह् धातुके उत्तर इसि प्रत्यय और नकारका लोप हो, यथा-"बर्हिर्ना कुशशुष्मणोः"(बर्हिः शब्द कुश और अग्निवाचक है) ॥

२६७ 'द्युतेरिसिन्नादेश्च जः' ॥ ॥ ज्योतिः ॥

२६७-द्युत् धातुके उत्तर इसिन् प्रत्यय हो और आदि अर्थात् दके स्थानमें ज हो, ज्योतिः ॥

२६८ 'वसौ रुचेः संज्ञायाम्' ॥ ॥ वसुरोचिर्यज्ञः ॥

२६८-वसु शब्दपूर्वक रुच् धातुके उत्तर संज्ञामें इसिन् प्रत्यय हो, यथा-वसुरोचिर्यज्ञः ॥

२६९ 'भुवः कित्' ॥ ॥ भुविः समुद्रः ॥

२६९-भू धातुके उत्तर इसिन् प्रत्यय हो और प्रत्यय कित् हो, भुविः समुद्रः ॥

२७० 'सहो धश्च' ॥ ॥ सधिरनड्वान् ॥

२७०-सह् धातुके उत्तर इसिन् प्रत्यय हो और हके स्थानमें ध हो, सधिरनड्वान् (बैल) ॥

२७१ 'पिबतेस्थुक्' ॥ 'पाथिश्चक्षुःसमुद्रयोः' ।

२७१-पा धातुके उत्तर इसिन् प्रत्यय और थुक्का आगम हो, पाथिः, अर्थात् चक्षु और समुद्र ॥

२७२ 'जनेरुसिः' ॥ ॥ जनुर्जननम् ॥

२७२-जन् धातुके उत्तर उसि प्रत्यय हो, जनुर्जननम् ॥

२७३ 'मनेर्धश्छन्दसि' ॥ ॥ मधुः ॥

२७३-वेदमें मन् धातुके उत्तर उसि प्रत्यय हो और नके स्थानमें ध हो, मधुः ॥

२७४ 'अर्तिपृवपियजितनिधनितपिभ्यो नित्' ॥ अरुः । परुर्ग्रन्थिः । वपुः । यजुः । तनुः। तनुषी। तनूंषि । धनुरस्त्रियाम् । 'धनुर्वंशविशुद्धोऽपि निर्गुणः किं करिष्यति' । सान्तस्योदन्तस्य वा रूपम् । 'तपुः सूर्याग्निशत्रुषु' ॥

२७४-ऋ, पृ, वप्, यज्, तन्, धन् और तप् धातुके उत्तर उसि प्रत्यय हो और वह प्रत्यय नित् हो, अरुः । परुर्ग्रन्थिः । वपुः । यजुः । तनुः । तनुषी । तनूंषि । धनुः शब्द स्त्रीलिङ्ग नहीं है । "धनुर्वंशविशुद्धोऽपि निर्गुणः किं करिष्यति" यह सान्त अथवा उकारान्तका रूप है । तपुः, अर्थात् सूर्य, अग्नि और शत्रु ॥

२७५ 'एतेर्णिच्च' ॥ ॥ आयुः । आयुषी ॥

२७५-इण् धातुके उत्तर उसि प्रत्यय हो और वह प्रत्यय णित् हो, आयुः । आयुषी ॥

२७६ 'चक्षेः शिच्च' ॥ ॥ शित्वात्सार्वधातुकत्वेन ख्याञ्बाधः । चक्षुः ॥

२७६-चक्ष् धातुके उत्तर उसि प्रत्यय हो और वह शित् हो, शित्वके कारण सार्वधातुक होनेसे ख्याञ् आदेश न होकर चक्षुः (नेत्र) ॥

२७७ 'मुहेः किच्च' ॥ ॥ मुहुरव्ययम् ॥

२७७–मुह् धातके उत्तर उसि प्रत्यय हो और वह कित् हो, मुहुः (वारंवार) यह अव्यय है ॥

२७८ 'बहुलमन्यत्रापि'। आचक्षुःपरिचक्षुः॥

२७८–अन्यत्र भी बहुल प्रकारसे उक्त प्रत्यय हो,आचक्षुः। परिचक्षुः ॥

२७९ 'कृगॄशॄवृञ्चतिभ्यः ष्वरच्' ॥ ॥ 'कर्वरो व्याघ्ररक्षसोः' । गर्वरोऽहंकारी । शर्वरी रात्रिः । 'वर्वरः प्राकृतो जनः' । चत्वरम् ॥

२७९–कृ, गॄ, शॄ, वृञ् और चत् धातुके उत्तर ष्वरच् प्रत्यय हो, कर्वरः, अर्थात् व्याघ्र और राक्षस । गर्वरोऽहंकारी। शर्वरी रात्रिः । वर्वरः प्राकृतजनः । चत्वरम् (चौराहा) ॥

२८० 'नौ सदेः' ॥ ॥ 'निषद्वरस्तु जम्बालः' । निषद्वरी रात्रिः ॥

॥ इत्युणादिषु द्वितीयः पादः ॥

२८०–निपूर्वक सद् धातुके उत्तर ष्वरच् प्रत्यय हो, निषद्वरः, अर्थात् जम्बालः । निषद्वरी रात्रिः ॥

॥ इत्युणादिसूत्रे द्वितीयपादः ॥

---

२८१ 'छित्वरछत्वरधीवरपीवरमीवरचीवरतीवरनीवरगह्वरकट्वरसंयद्वराः' ॥ ॥ एकादश ष्वरच्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । छिदिर् छद् अनयोस्तकारोऽन्तादेशः छिदेर्गुणाभावश्च । छित्वरो धूर्तः। 'छत्वरो गृहकुञ्जयोः' । धीवरः कैवर्तः । पीवरः स्थूलः । मीवरो हिंसकः । चिनोतेर्दीर्घश्च। चीवरं भिक्षुकप्रावरणम् ।तीवरो जातिविशेषः । नीवरः परिव्राट् । गाहतेर्ह्रस्वत्वम् । गह्वरम् । कटे वर्षादौ । कट्वरं व्यञ्जनम्। यमेर्दकारः । संयद्वरो नृपः । पदेः सम्पद्वर इत्येके ॥

२८१–छित्वर, छत्वर, धीवर, पीवर, मीवर, चीवर, तीवर, नीवर, गह्वर, कट्वर, संयद्वर यह ११ ष्वरच्प्रत्ययान्त पद निपातनसे सिद्ध हों । छिदिर्, छद्, इन दो धातुओंके तकारान्तादेश और धातुके इकारको गुणाभाव होकर–छित्वरः धूर्त्तः । छत्वरः–गृह और कुञ्ज । धीवरः कैवर्त्तः । पीवरः स्थूलः । मीवरो हिंसकः । चि धातुको दीर्घ होकर–चीवरम् (भिक्षुकका वस्त्र) तीवरो जातिविशेषः । नीवरः परिव्राट् । गाह् धातुको ह्रस्व होकर–गह्वरम् । कटे धातु वर्षादि अर्थमें है। उससे ष्वरच् होकर–कट्वरम् व्यंजनम् । यम् धातुके मके स्थानमें द होकर–संयद्वरो नृपः । पद् धातुका 'संपद्वरः' ऐसा रूप कोई २ कहते हैं ॥

२८२ 'इणसिञ्जिदीङुष्यविभ्यो नक्'॥ ॥ 'इनः सूर्ये नृपे पत्यौ' । सिनः काणः । जिनोऽर्हन् । दीनः । उष्णः । ऊनः ॥

२८२–इण्, सिञ्, जि, दीङ्, उष् और अव् धातुके उत्तर नक् प्रत्यय हो, 'इनः सूर्ये नृपे पत्यौ' । सिनः काणः । जिनोऽर्हन् । दीनः । उष्णः । ऊनः (न्यून) ॥

२८३ 'फेनमीनौ' ॥ ॥ एतौ निपात्येते । स्फायतेः फेनः । मीनः ॥

२८३–फेन और मीन शब्द निपातनसे सिद्ध हों, स्फाय् धातुका फेनः । मीनः ॥

२८४ 'कृषेर्वर्णे' ॥ ॥ कृष्णः ॥

२८४–वर्ण होनेपर कृष् धातुके उत्तर नक् प्रत्यय हो,कृष्णः (श्याम) ॥

२८५ 'बन्धेर्ब्रधिबुधी च' ॥ ॥ ब्रध्नः । बुध्नः॥

२८५–बन्ध् धातुके उत्तर नक् प्रत्यय हो और धातुके स्थानमें ब्रध् और बुध् आदेश हो, ब्रध्नः । बुध्नः ॥

२८६ 'धापॄवस्यज्यतिभ्यो नः' ॥ ॥ 'धाना भृष्टयवे स्त्रियः' । पर्ण पत्रम् । पर्णः किंशुकः । 'वस्नो मूल्ये वेतने च' । अजेर्वी । वेनः । अत्न आदित्यः । बाहुलकात्–शृणोतेः श्रोणः पंगुः ॥

२८६–धा, पॄ, वस्, अज् और अत् धातुके उत्तर न प्रत्यय हो, "धाना भृष्टयवे स्त्रियः"। पर्ण पत्रम् । पर्णः किंशुकः । "वस्नो मूल्ये वेतने च"। अज धातुके स्थानमें वी आदेश होकर वेनः । अत्नः आदित्यः । बाहुलकबलसे श्रु धातुके भी उत्तर न प्रत्यय होकर–श्रोणः पंगुः ॥

२८७ 'लक्षेरट् च' ॥ ॥ लक्षेश्चुरादिण्यन्तान्नः स्यात्तस्याडागमश्च । चान्मुडित्येके । 'लक्षणं लक्ष्मणं नाम्नि चिह्ने च' । लक्षणो लक्ष्मणश्च रामभ्राता । 'लक्षणा हंसयोषायां सारसस्य च लक्ष्मणा' ॥

२८७–चुरादि णिजन्त लक्ष् धातुके उत्तर न प्रत्यय हो और उसको अडागम हो, चकारसे मुट्का आगम हो, यह कोई कहतेहैं ।"लक्षणं लक्ष्मणं नाम्नि चिह्ने च" लक्षणो लक्ष्मणश्च रामभ्राता "लक्षणा हंसयोषायां सारसस्य च लक्ष्मणा" । (हंसी लक्षणा और सारसी लक्ष्मणा कहातीहै) ॥

२८८ 'वनेरिच्चोपधायाः' ॥ ॥ वेन्ना नदी ॥

२८८–वन् धातुके उत्तर न प्रत्यय हो, और उपधाको इकार हो, यथा–वेन्ना नदी ॥

२८९ 'सिवेष्टेर्यू च' ॥ ॥ दीर्घोच्चारणसामर्थ्यान्न गुणः । स्यून आदित्यः । बाहुलकात् केवलो नः । ऊठ् । अन्तरङ्गत्वाद्यण् । गुणः। स्योनः॥

२८९–सिव् धातुके उत्तर न प्रत्यय हो, और टिको यू आदेश हो, दीर्घोच्चारणके कारण गुण न होगा, यथा–स्यूनः आदित्यः । बाहुलकबलसे केवल न प्रत्यय और ऊठ्, अन्तरङ्गत्वके कारण यण् और गुण होकर–स्योनः ॥

२९० 'कॄवॄजॄसिद्रुपन्यनिस्वपिभ्यो नित्'॥ ॥ कर्णः । वर्णः । 'जर्णश्चन्द्रे च वृक्षे च' । सेना ।

१ वृञ्वरणे । दीर्घपाठे तु वॄ वरणे ।

द्रोणः । पन्नो नीचैर्गतिः । अन्नमोदनः । स्वप्नो निद्रा ॥

२९०-कृ, वृ, जॄ, षि, द्रु, पन्, अन् और स्वप् धातुके उत्तर न हो और वह नित् हो, कर्णः । वर्णः । जर्णः, अर्थात् चन्द्र और वृक्ष । सेना । द्रोणः । पन्नो नीचैर्गतिः । अन्नमोदनम् । स्वप्नो निद्रा ॥

२९१ 'धेट् इच्च' ॥ ॥ धेनः सिन्धुर्नदी धेना॥

२९१-धेट् धातुके उत्तर न प्रत्यय हो और इत्त्व हो, 'धेनः सिन्धुर्नदी धेना' ॥

२९२ 'तृषिशुषिरसिभ्यः कित्' ॥ ॥ तृष्णा। शुष्णः सूर्यो वह्निश्च । रस्नं द्रव्यम् ॥

२९२-तृष्, शुष् और रस् धातुके उत्तर न प्रत्यय हो और वह कित् हो, तृष्णा । शुष्णः, अर्थात् सूर्य और वह्नि । रस्नम्-द्रव्यम् ॥

२९३ 'सुञो दीर्घश्च' ॥ ॥ सूना वधस्थानम्॥

२९३-सुञ् धातुके उत्तर न प्रत्यय हो और दीर्घ हो, सूना-वधस्थानम् ॥

२९४ 'रमेस्त च' ॥ ॥ रमयतीति रत्नम्॥

२९४-रम् धातुके उत्तर न प्रत्यय हो और मके स्थानमें त हो, रमयति इति=रत्नम् ॥

२९५ 'रास्नासास्नास्थूणावीणाः' ॥ ॥ रास्ना गन्धद्रव्यम् । सास्ना गोगलकम्बलः । स्थूणा गृहस्तम्भः । वीणा वल्लकी ॥

२९५-रास्ना, सास्ना, स्थूणा और वीणा यह पद निपातनसे सिद्ध हों, रास्ना गंधद्रव्यम् । सास्ना-गोगल कम्बलः । स्थूणा गृहस्तम्भः । वीणा वल्लकी ॥

२९६ 'गादाभ्यामिष्णुच्' ॥ ॥ गेष्णुर्गायनः। देष्णुर्दाता ॥

२९६-गा और दा धातुके उत्तर इष्णुच् प्रत्यय हो, गेष्णुः-गायनः । देष्णुः-दाता ॥

२९७ 'कृत्यशूभ्यः क्स्नः' ॥ ॥ कृत्स्नम् । अक्ष्णमखण्डम् ॥

२९७-कृत् और अश् धातुके उत्तर क्स्न प्रत्यय हो । कृत्स्नम् । अक्ष्णम्-अखण्डम् ॥

२९८ 'तिजेर्दीर्घश्च' ॥ ॥ तीक्ष्णम् ॥

२९८-तिज धातुके उत्तर क्स्न प्रत्यय और दीर्घ हो, तीक्ष्णम् ॥

२९९ 'श्लिषेरच्चोपधायाः' ॥ ॥ श्लक्ष्णम्॥

२९९-श्लिष् धातुके उत्तर क्स्न प्रत्यय हो और उपधाको अकार हो, श्लक्ष्णम्-(चिकना) ॥

३०० 'यजिमनिशुन्धिदसिजनिभ्यो युच्'॥॥ यज्युरध्वर्युः 'मन्युर्दैन्ये क्रतौ क्रुधि' शुन्ध्युरग्निः। दस्युस्तस्करः । जन्युः शरीरी ॥

३००-यज्, मन्, शुन्ध्, दस और जन् धातुके उत्तर युच् प्रत्यय हो, यज्युः-अध्वर्युः । मन्युः अर्थात् दैन्य, क्रतु और क्रोध । शुन्ध्युः-अग्निः । दस्युस्तस्करः । जन्युः शरीरी ॥

३०१ 'भुजिमृङ्भ्यां युक्त्युकौ' ॥ ॥ भुज्युर्भाजनम् । मृत्युः ॥

३०१-भुज् और मृङ् धातुके उत्तर यथाक्रम युक् और त्युक् प्रत्यय हो, भुज्युर्भाजनम् (वर्तन) । मृत्युः ॥

३०२ 'सर्तेरयुः' ॥ ॥ सरयुर्नदी । अयूरिति पाठान्तरम् । सरयूः ॥

३०२-सृ धातुके उत्तर अयु प्रत्यय हो, सरयुः-नदी । 'अयूः' ऐसा पाठान्तर है, सरयूः ॥

३०३ 'पानीविषिभ्यः पः' ॥ ॥ पाति रक्षत्यस्मादात्मानमिति पापम् । तद्योगात्पापः । नेपः पुरोहितः । बाहुलकाद्गुणाभावे नीपो वृक्षविशेषः । वेष्पः पानीयम् ॥

३०३-पा, नी, विष् धातुके उत्तर प प्रत्यय हो, पाति रक्षति अस्मात् आत्मानम् इति=पापम् । उसके योगके कारण पापः । नेपः पुरोहितः । बाहुलकबलसे गुण न होकर-नीपः वृक्षविशेषः । वेष्पः पानीयम् ॥

३०४ 'च्युवः किच्च' ॥ ॥ च्युपो वक्त्रम् ॥

३०४-च्यु धातुके उत्तर प प्रत्यय हो और वह कित् हो, च्युपो वक्त्रम् ॥

३०५ 'स्तुवो दीर्घश्च' ॥ ॥ स्तूपः समुच्छ्रायः ॥

३०५-स्तु धातुके उत्तर प प्रत्यय हो, और उकारको दीर्घ हो, स्तूपः समुच्छ्रायः ॥

३०६ 'सुशृभ्यां निच्च' ॥ ॥ चात्कित् । सूपः । बाहुलकादूत्त्वम् । शूर्पम् ॥

३०६-सु और शॄ धातुके उत्तर प प्रत्यय हो, और वह नित् हो और चकारसे कित् हो, सूपः । बाहुलकसे ऊत्व होकर-शूर्पम् ॥

३०७ 'कुयुभ्यां च' ॥ कुवन्ति मण्डूका अस्मिन् कूपः । युवन्ति बध्नन्त्यस्मिन्पशुमिति यूपो यज्ञस्तम्भः ॥

३०७-कु और यु धातुके उत्तर प प्रत्यय हो, कुवन्ति मण्डूका अस्मिन्=कूपः । युवन्ति बध्नन्ति अस्मिन् पशुमिति=यूपः यज्ञस्तंभः ॥

३०८ 'खष्पशिल्पशष्पबाष्परूपपर्पतल्पाः' ॥ ॥ सप्तैते पप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । खनतेर्नकारस्य षत्वम् । 'खष्पौ क्रोधबलात्कारौ' । शीलतेर्ह्रस्वः। शिल्पं कौशलम् । शसु हिंसायाम् । निपातनात्षत्वम् । शष्पं बालतृणं प्रतिभाक्षयश्च । बाधतेः षः । 'बाष्पो नेत्रजलोष्मणोः' । बाष्पं च । रौतेर्दीर्घः । 'रूपं स्वभावे सौन्दर्ये' । पॄ । पर्पं गृहं बालतृणं पंगुपीठं च । तल प्रतिष्ठाकरणे चुरादिणिचो लुक् । 'तल्पं शय्याट्टदारेषु' ॥

३०८-खष्व, शिल्प, शष्प, बाष्प, रूप, पर्प, तल्प, यह ७ पप्रत्ययान्त पद निपातनसे सिद्ध हों, खन् धातुके नकारके स्थानमें ष् होकर-खष्वः, अर्थात् क्रोध और बलात्कार । शील् धातुको ह्रस्व होकर-शिल्पं कौशलम् । हिंसार्थक सु धातुके सकारको निपातनसे षत्व होकर-शष्पम् अर्थात् बालतृण और प्रतिभाक्षय । बाध् धातुके धको ष आदेश होकर-'बाष्पो नेत्रजलोष्मणोः' । बाष्पञ्च।रु धातुके उकारको दीर्घ होकर-"रूपं स्वभावे सौन्दर्ये" । पृ धातुका-पर्पम्, अर्थात् गृह, बालतृण और पंगुपीठ । तल् धातु प्रतिष्ठाकरनेमें है । उससे विहित चुरादि णिच्का लोप होकर-"तल्पं शय्याट्टदारेषु" ॥

३०९ 'स्तनिहृषिपुषिगदिमदिभ्यो णेरित्नुच्' ॥ ॥ अयामन्तेति णेरयादेशः । स्तनयित्नुः । हर्षयित्नुः । पोषयित्नुः । गदयित्नुर्वावदूकः । मदयित्नुर्मदिरा ॥

३०९-ण्यन्त-स्तन्, हृष्, पु , गद् और मद् धातुके उत्तर इत्नुच् प्रत्यय हो, "अयामन्त० २३११" इस सूत्रसे णिके स्थानमें अयादेश होकर-स्तनयित्नुः (बादल) । हर्षयित्नुः । पोषयित्नुः । गदयित्नुः-वावदूकः । मदयित्नुः-मदिरा ॥

३१०'कृहनिभ्यां क्त्नुः' ॥ ॥ कृत्नुः शिल्पी । हत्नुर्व्याधिः शस्त्रं च ॥

३१०-कृ और हन् धातुके उत्तर क्त्नु प्रत्यय हो, कृत्नुः-शिल्पी । हत्नुः, अर्थात् व्याधि और शस्त्र ॥

३११ 'गमेः सन्वच्च' ॥ ॥ जिगत्नुः ॥

३११-गम् धातुके उत्तर क्त्नु प्रत्यय हो और उसको सन्वद्भाव हो, जिगत्नुः ॥

३१२ 'दाभाभ्यां नुः' ॥ ॥ दानुर्दाता । भानुः ॥

३१२-दा और भा धातुके उत्तर नु प्रत्यय हो, दानुः-दाता । भानुः (सूर्य) ॥

३१३ 'वचेर्गश्च' ॥ ॥ वग्नुः ॥

३१३-वच् धातुके उत्तर नु प्रत्यय हो, और चके स्थानमें ग हो, वग्नुः ॥

३१४ 'धेट इच्च' ॥ ॥ धयति सुतानिति धेनुः॥

३१४-धेट् धातुके उत्तर नु प्रत्यय हो, और आकारको इत् हो, धयाति सुतान् इति=धेनुः ॥

३१५ 'सुवः कित्' ॥ ॥ 'सूनुः पुत्रेऽनुजे रवौ' ॥

३१५-सू धातुके उत्तर नु प्रत्यय हो, और वह कित् हो, " सूनुः पुत्रेऽनुजे रवौ " अर्थात् पुत्र, छोटा-भाई और रवि ॥

३१६ 'जहातेर्द्वे अन्तलोपश्च' ॥ जहुः ॥

३१६-हा धातुके उत्तर नु प्रत्यय हो, और धातुको द्वित्व, अन्तका लोप हो, हुः (ऋषिविशेष) ॥

३१७'स्थोणुः' ॥ ॥'स्थाणुः कीले स्थिरे हरे'॥

३१७-स्था धातुके उत्तर णु प्रत्यय हो, "स्थाणुः कीले स्थिरे हरे" ॥

३१८ 'अजिवृरीभ्यो निच्च' ॥ ॥ अजेर्वी । वेणुः । वर्णुर्नदद्देशभेदयोः । 'रेणुर्द्वयोः स्त्रियां धूलिः' ॥

३१८-अज्, वृ और री धातुके उत्तर णु प्रत्यय. हो, और वह नित् हो । अज् धातुके स्थानमें वी देश होकर-वेणुः । वर्णुः नददेशभेदयोः । "रेणुर्द्वयोः स्त्रियां धूः" ॥

३१९ 'विषेः किच्च' ॥ ॥ विष्णुः ॥

३१९-विष् धातुके उत्तर णु प्रत्यय हो, और वह कित् हो, विष्णुः ॥

३२० 'कृदाधारार्चिकलिभ्यः कः'॥ ॥ बाहुलकान्न कत्येत्संज्ञा । 'कर्को धवलघोटकः' दाको दाता । धाकोऽनड्वानाधारश्च । राका पौर्णमासी । अर्कः । 'कल्कः पापाशये पापे दम्भे विट्किट्टयोरपि' ॥

३२०-कृ, दा, धा, रा, अर्च् और कल् धातुके उत्तर क प्रत्यय हो,"कर्को धवलघोटकः" । दाको दाता। धाकोऽनड्वान् आधारश्च । राका पौर्णमाशी । अर्कः । "कल्कः पापाशये पापे दम्भे विट्किट्टयोरपि" ॥

३२१ 'सृवृभूशुषिमुषिभ्यः कक्' ॥ ॥ 'सृक उत्पलवातयोः' । 'वृकः श्वापदकाकयोः' । भूकं छिद्रम् । शुष्कः । मुष्कोऽण्डम् ॥

३२१-सृ, वृ, भू, शुष्, मुष् धातुओंके उत्तर कक् प्रत्यय हो, सृकः, अर्थात् उत्पल और वायु । वृकः, अर्थात् श्वापद और काक । भूकं छिद्रम् । शुष्कः । मुष्कः-अण्डकोषः ॥

३२२ 'शुकवल्कोल्काः' ॥ ॥ शुभेरन्त्यलोपः। शुकः।'वल्कं वल्कलमस्त्रियाम्'। उष दाहे । षस्य लः । उल्का ॥

३२२-शुक, वल्क, उल्क यह तीन कक्प्रत्ययान्त शब्द निपातनसे सिद्ध हों, शुभ् धातुके अन्तवर्णका लोप होकर-शुकः । वल्कं वल्कलम् । दाहार्थक उष् धातुके षके स्थानमें ल होकर-उल्का ॥

३२३ 'इण्भीकापाशल्यतिमर्चिभ्यः कन्' ॥ 'एके मुख्यान्यकेवलाः' 'भेको मण्डूकमेघयोः' इति विश्वमेदिन्यौ । काकः । पाकः शिशुः । शल्कं शकलम् ।अत्कः पथिकः शरीरावयवश्च । मर्कः शरीरवायुः ॥

३२३-इण्, भी, का, पा, शल्, अत्, मर्च् धातुओंके उत्तर कन् प्रत्यय हो, यथा-"एके मुख्यान्यकेवलाः" "भेको मण्डूकमेघयोः" यह विश्व और मेदिनीकोषमें है । काकः । पाकः शिशुः । शल्कं शकलम् । अत्कः पथिकः-शरीरावयवश्च । मर्कः शरीरवायुः ॥

३२४ 'नौ हः' ॥ ॥ जहातेः कन् स्यान्नौ । निहाका गोधिका ॥

३२४-निपूर्वक हा धातुके उत्तर कन् प्रत्यय हो, निहाका गोधिका ॥

३२५ 'नौ सदेर्डिच्च' ॥ ॥ 'निष्कोऽस्त्री हेम्नि तत्पले' ॥

३२५--निपूर्वक सद् धातुके उत्तर कन् प्रत्यय हो, और वह प्रत्यय डित् हो, निष्कः, अर्थात् सुवर्ण और उसका पल ॥

३२६ 'स्यमेरीट् च' ॥ ॥ स्यमीको वल्मीकः वृक्षभेदश्च । इट् ह्रस्व इति केचित् । स्यमिकः ॥

३२६-स्यम् धातुके उत्तर कन् प्रत्यय हो, और ईट् हो, स्यमीको वल्मीको वृक्षविशेषश्च । किसी २ के मतसे ह्रस्व इट् होगा, स्यमिकः ॥

३२७ 'अजियुधुनीभ्यो दीर्घश्च' ॥ ॥ 'वीकः स्याद्वातपक्षिणोः' । यूका । धूको वायुः । नीको वृक्षविशेषः ॥

३२७-अज्, यु, धु, नी धातुके उत्तर कन् प्रत्यय और दीर्घ हो, वीकः, अर्थात् वात और पक्षी । यूका । धूको वायुः । नीको वृक्षविशेषः ॥

३२८ 'ह्रियो रश्च लो वा' ॥ ॥ 'ह्रीका ह्लीका त्रपा मता' ॥

३२८-ह्री धातुके उत्तर कन् प्रत्यय हो, और रके स्थानमें विकल्प करके ल हो, "ह्रीका ह्लीका त्रपा मता" ॥

३२९ 'शकेरुनोन्तोन्त्युनयः' ॥ ॥ उन उन्त उन्ति उनि एते चत्वारः स्युः । शकुनः । शकुन्तः । शकुन्तिः । शकुनिः ॥

३२९-शक् धातुके उत्तर उन, उन्त, उन्ति, उनि यह चार प्रत्यय हों, शकुनः । शकुन्तः । शकुन्तिः । शकुनिः । (पक्षी)॥

३३० 'भुवो झिच्' ॥ ॥ भवन्तिर्वर्तमानकालः । बाहुलकादवेश्च । अवन्तिः । वदेर्वदन्तिः । 'किंवदन्ती जनश्रुतिः' ॥

३३०-भू धातुके उत्तर झिच् प्रत्यय हो, भवन्तिर्वर्त्तमानकालः । बाहुलकबलसे अव् धातुके उत्तर भी होगा, अवन्तिः । वद धातुका वदन्तिः । "किंवदन्ती जनश्रुतिः" ॥

३३१ 'कन्युच् क्षिपेश्च' ॥ ॥ चाद् भुवः । क्षिपण्युर्वसन्तः । इत्युज्ज्वलदत्तः । 'भुवन्युः स्वामिसूर्ययोः' ॥

३३१-क्षिप् और चकारसे भू धातुके उत्तर कन्युच् प्रत्यय हो, क्षिपण्युर्वसन्तः । यह उज्ज्वलदत्तका मत है । "भुवन्युः स्वामिसूर्ययोः" ॥

३३२ 'अनुङ् नदेश्च' ॥ ॥ चात्क्षिपेः । नदनुर्मेघः । क्षिपणुर्वातः ॥

३३२-नद् और चकारसे क्षिप् धातुके उत्तर अनुङ् प्रत्यय हो, नदनुर्मेघः । क्षिपणुर्वातः ॥

३३३ 'कृवृदारिभ्य उनन्' ॥ ॥ 'करुणो वृक्षभेदः स्यात्करुणा च कृपा मता' । वरुणः । दारुणम् ॥

३३३-कृ, वृ और दारि धातुके उत्तर उनन् प्रत्यय हो, "करुणो वृक्षभेदः स्यात्करुणा च कृपा मता" वरुणः । दारुणम् ॥

३३४ 'त्रोरश्च लो वा' ॥ 'तरुणस्तलुनो युवा' ॥

३३४-तृ धातुके उत्तर उनन् प्रत्यय हो और रके स्थानमें विकल्प करके ल हो, "तरुणस्तलुनो युवा" ॥

३३५ 'क्षुधिपिशिमिथिभ्यः कित्' ॥ ॥ क्षुधुनो म्लेच्छजातिः । पिशुनः । मिथुनम् ॥

३३५-क्षुध्, पिश् और मिथ् धातुके उत्तर उनन् प्रत्यय हो, और वह प्रत्यय कित् हो, क्षुधुनः-म्लेच्छजातिः । पिशुनः (चुगली करनेवाला) । मिथुनम् ॥

३३६ 'फलेर्गुक् च' ॥ ॥ फल्गुनः पार्थः । प्रज्ञाद्यण् । फाल्गुनः ॥

३३६-फल् धातुके उत्तर उनन् प्रत्यय हो, और गुक्का आगम हो, फल्गुनः पार्थः । प्रज्ञादि गणान्तर्गत होनेके कारण उसके उत्तर अण् प्रत्यय होकर-फाल्गुनः ॥

३३७ 'अशेर्लशश्च' ॥ ॥ लशुनम् ॥

३३७-अश् धातुके उत्तर उनन् प्रत्यय हो, और अश् धातुके स्थानमें लश् आदेश हो, लशुनम् ॥

३३८ 'अर्जेर्णिलुक च' ॥ ॥ अर्जुनः

३३८-णिजन्त अर्ज् धातुके उत्तर उनन् प्रत्यय हो, और णिच्का लुक् हो, अर्ज्जुनः ॥

३३९ 'तृणाख्यायां चित्' ॥ ॥ चित्त्वादन्तोदात्तः । अर्जुनं तृणम् ॥

३३९-तृण अर्थ होनेपर अर्ज् धातुसे विहित उनन् प्रत्यय चित् हो, चकार इत् होनेके कारण अन्तोदात्त होगा, अर्ज्जुनं तृणम् ॥

३४० 'अर्तेश्च' ॥ ॥ अरुणः ॥

३४०-ऋ धातुके उत्तर उनन् प्रत्यय हो, अरुणः ॥

३४१ 'अजियमिशीङ्भ्यश्च' ॥ ॥ वयुनं देवमन्दिरम् । यमुना । शयुनोऽजगरः ॥

३४१-अज्, यम् और शीङ् धातुके उत्तर उनन् प्रत्यय हो, वयुनं देवमन्दिरम् । यमुना । शयुनोऽजगरः ॥

३४२ 'वृतॄवदिहनिकमिकषिभ्यः सः' ॥ ॥ वर्षम् । 'तर्षः प्लवसमुद्रयोः' । वत्सः । वत्सम् । वक्षः । हंसः । 'कंसोऽस्त्री पानभाजनम्' । कक्षं नक्षत्रम् ॥

३४२-वृ, तृ, वद्, हन्, कम् और कष् धातुके उत्तर स प्रत्यय हो, वर्षम्। "तर्पः प्लवसमुद्रयोः" ।वत्सः।वत्सम् वक्षः। हंसः । "कंसोऽस्त्री पानभाजनम्" । कक्षं नक्षत्रम् ॥

३४३ 'प्लुषेरच्चोपधायाः' ॥ ॥ प्लक्षः ॥

३४३-प्लुष् धातुके उत्तर स प्रत्यय हो, और उपधाको अकार हो, प्लक्षः (पिलखनका वृक्ष) ॥

३४४ 'मनेर्दीर्घश्च' ॥ ॥ मांसम् ॥

३४४-मन् धातुके उत्तर स प्रत्यय हो, और उपधाको दीर्घ हो, मांसम् ॥

३४५ 'अशेर्देवने' ॥ ॥ अक्षः ॥

३४५-देवनार्थमें अश् धातुके उत्तर स प्रत्यय हो, अक्षः। (पाशा) ॥

३४६ 'स्नुव्रश्चिकृत्यृषिभ्यः कित्' ॥ ॥ स्नुषा। वृक्षः । कृत्समुदकम् । ऋक्षं नक्षत्रम् ॥

३४६-स्नु, व्रश्च्, कृत् और ऋष् धातुके उत्तर स प्रत्यय हो, और वह स प्रत्यय कित् हो, स्नुषा । वृक्षः । कृत्समुदकम् । ऋक्षं नक्षत्रम् ॥

३४७ 'ऋषेर्जातौ' ॥ ॥ 'ऋक्षोऽद्रिभेदे भल्लूके शोणके कृतवेधने । ऋक्षमुक्तं च नक्षत्रे' इति विश्वः ॥

३४७-जाति होनेपर ऋष् धातुके उत्तर स प्रत्यय हो, और वह कित् हो, "ऋक्षोऽद्रिभेदे भल्लूके शोणके कृतवेधने। ऋक्षमुक्तञ्च नक्षत्रे" इति विश्वः ॥

३४८ 'उन्दिगुधिकुषिभ्यश्च' ॥ ॥ उत्सः प्रस्रवणम् । गुत्सः स्तबकः । कुक्षो जठरम् ॥

३४८-उन्द्, गुध् और कुष् धातुके उत्तर स प्रत्यय हो, और वह कित् हो, यथा-उत्सः प्रस्रवणम् । गुत्सः स्तबकः । कुक्षो जठर ॥

३४९ 'गृधिपण्योर्दकौ च' ॥ ॥ गृत्सः कामदेवः । पक्षः ॥

३४९-गृध् और पण् धातुके उत्तर कित् स प्रत्यय हो और यथाक्रम धके स्थानमें द और णके स्थानमें क आदेश हो, गृत्सः कामदेवः । पक्षः ॥

३५० 'अशेः सरः' ॥ ॥ अक्षरम् ॥

३५०-अश् धातुके उत्तर सर प्रत्यय हो, अक्षरम् ॥

३५१ 'वसेश्च' ॥ ॥ वत्सरः ॥

३५१-वस् धातुके उत्तर सर प्रत्यय हो, वत्सरः ॥

३५२ 'सम्पूर्वाच्चित्' ॥ ॥ संवत्सरः ॥

३५२-संपूर्वक वस् धातुसे सर प्रत्यय हो, और वह प्रत्यय चित् हो, संवत्सरः ॥

३५३ 'कृधूमदिभ्यः कित्' ॥ ॥ बाहुलकान्न षत्वम् । 'कृसरः स्यात्तिलौदनम्' । धूसरः । मत्सरः । 'मत्सरा मक्षिका ज्ञेया भम्भराली च सा मता' ॥

३५३-कृ, धू और मद् धातुके उत्तर सर प्रत्यय हो, और वह प्रत्यय कित् हो, बाहुलकबलसे षत्व नहीं होकर-कृसरः-तिलौदनम् । धूसरः । मत्सरः । मत्सरा, अर्थात् मक्षिका और भम्भराली ॥

३५४ 'पते रश्च लः' ॥ ॥ पत्सलः पन्थाः ॥

३५४-पत् धातुके उत्तर सर प्रत्यय हो, और प्रत्ययके रके स्थानमें ल हो, यथा-पत्सलः-पन्थाः (मार्ग) ॥

३५५ 'तन्यृषिभ्यां क्सरन्' ॥ ॥ तसरः सूत्रवेष्टने । ऋक्षरः ऋत्विक् ॥

३५५-तन् और ऋष् धातुके उत्तर क्सरन् प्रत्यय हो, 'तसरः सूत्रवेष्टने' । ऋक्षरः ऋत्विक् ॥

३५६ 'पीयुकणिभ्यां कालन् ह्रस्वः सम्प्रसारणं च' ॥ ॥ पीयुः सौत्रः । पियालो वृक्षभेदः । कुणालो देशभेदः ॥

३५६-पीयु और कण् धातुके उत्तर कालन् प्रत्यय हो, और क्रमसे ह्रस्व और संप्रसारण हो, पीयुः यह सौत्र धातु है । पियालो वृक्षभेदः । कुणालो देशभेदः ॥

३५७ 'कटिकुषिभ्यां काकुः' ॥ ॥ कटाकुः पक्षी । कुषाकुरग्निः सूर्यश्च ॥

३५७-कट् और कुष् धातुके उत्तर काकु प्रत्यय हो, यथा-कटाकुः पक्षी । कुषाकुः-अग्निः सूर्यश्च ॥

३५८ 'सर्तेर्दुक् च' ॥ ॥ 'सृदाकुर्वातसरितोः' ॥

३५८-सृ धातुके उत्तर काकु प्रत्यय हो, और दुक्का आगम हो, सृदाकुः-वायु और नदी ॥

३५९ 'वृतेर्वृद्धिश्च' ॥ ॥ वार्ताकुः । बाहुलकादुकारस्याऽऽत्त्वम् । वार्ताकम् ॥

३५९-वृत् धातुके उत्तर काकु प्रत्यय हो, और ऋकारको वृद्धि हो, वार्त्ताकुः । बाहुलकबलसे उकारके स्थानमें अकार होकर-वार्त्ताकम् ॥

३६० 'पर्देर्नित्संप्रसारणमल्लोपश्च' ॥ ॥ 'पृदाकुर्वृश्चिके व्याघ्रे चित्रके च सरीसृपे' ॥

३६०-पर्द धातुके उत्तर काकु प्रत्यय हो, और वह प्रत्यय णित् हो और रेफको संप्रसारण और अकारका लोप हो, पृदाकुः, अर्थात् वृश्चिक, व्याघ्र, चित्रक और सरीसृप ॥

३६१ 'सृयुवचिभ्योऽन्युजागूजक्नुचः' ॥ ॥ अन्युच् आगूच अक्नुच् एते क्रमात्स्युः।'सरण्युर्मेघवातयोः' । यवागूः ।'वचक्नुर्विप्रवाग्मिनोः'॥

३६१-सृ, यु और वच् धातुके उत्तर यथाक्रम अन्युच्, आगूच् और अक्नुच् प्रत्यय हों, यथा-सरण्युः, अर्थात् मेघ और वायु । यवागूः । वचक्नुः, अर्थात् विप्र और वाग्मी ॥

३६२ 'आनकः शीङ्भियः' ॥ ॥ शयानकोऽजगरः । भयानकः ॥

३६२-शी और भी धातुके उत्तर आनक प्रत्यय हो, यथा-शयानकः, अर्थात् अजगर । भयानकः ॥

३६३ 'आणको लूधूशिङ्घिधाञ्भ्यः' ॥ ॥ लवाणकं दात्रम् । धवाणको वातः । शिङ्घाणकः श्लेष्मा । पृषोदरादित्वात्पक्षे कलोपः । 'शिङ्घाणं नासिकामले' ।धाणको दीनारभागः॥

३६३-लू, धू, शिङ्घ और धाञ् धातुके उत्तर आणक प्रत्यय हो, यथा-लवाणकं दात्रम् । धवाणको वातः । शिंघाणकः श्लेष्मा । पृषोदरादित्वके कारण ककारका लोप होकर "शिंघाणं नासिकामलम्" । धाणको दीनारभागः ॥

३६४ 'उल्मुकदर्विहोमिनः' ॥ ॥ उष दाहे । षस्य लः मुकप्रत्ययश्च । उल्मुकं ज्वलदङ्गारम् । दृणातेर्विः । दर्विः ॥ जुहोतेर्मिनिः ॥ होमी ॥

३६४-उल्मुक, दर्वि, होमी, यह तीन शब्द निपातनसे सिद्ध हों, दाहार्थक उष् धातुके षके स्थानमें ल और मुक प्रत्यय होकर-उल्मुकं ज्वलदङ्गारः, अर्थात् जलता हुआ अंगारा । दृ धातुके उत्तर वि प्रत्यय होकर-दर्विः (कडछी) हु धातुके उत्तर मिनि प्रत्यय होकर-होमी ॥

३६५ 'ह्रियः कुक् रश्च लो वा' ॥ ॥ ह्रीकुर्ह्लीकुर्लज्जावान् ॥

३६५-ह्री धातुके उत्तर कुक् प्रत्यय हो, और रके स्थानमें विकल्प करके ल हो, ह्रीकुः, ह्लीकुः अर्थात् लज्जावान् ॥

३६६ 'हसिमृग्रिण्वाऽमिदमिलूपूधूर्विभ्यस्तन्' ॥ ॥ दशभ्यस्तन् स्यात् । तितुत्रेति नेट् । हस्तः। मर्तः। गर्तः। एतः कर्बुरः । वातः । अन्तः । दन्तः । 'लोतः स्यादश्रुचिह्नयोः' । 'पोतो बालवहित्रयोः' । धूर्तः । बाहुलकात्तुसेर्दीर्घश्च । तूस्तं पापं धूलिर्जटा च ॥

३६६-हस्, मृ, गृ, इण्, वा, अम्, दम्, लू, पू और धुर्व् धातुके उत्तर तन् प्रत्यय हो, । "तितुत्र० ३१६३" इस सूत्रसे इट् नहीं होकर हस्तः । मर्त्तः । गर्त्तः । एतः-कर्बुरः। वातः। अन्तः। दन्तः। लोतः अर्थात् अश्रु और चिह्न । 'पोतो बालवहित्रयोः' धूर्तः । बाहुलकसे तुस् धातुके उत्तर तन् प्रत्यय और धातुके उकारको दीर्घ होकर-तूस्तं पापं धूलिर्जटा च ॥

३६७ 'नञ्याप इट् च' ॥ ॥ नापितः ॥

३६७-नञ्पूर्वक आप् धातुके उत्तर तन् प्रत्यय और इट्का आगम हो, यथा-नापितः (नाई) ॥

३६८ 'तनिमृङ्भ्यां किच्च' ॥ ॥ ततम् । मृतम् ॥

३६८-तन् और मृङ धातुके उत्तर तन प्रत्यय हो, और वह कित् हो, ततम् । मृतम् ॥

३६९ 'अञ्जिघृसिभ्यः क्तः' ॥ ॥ अक्तम् । घृतम् । सितम् ॥

३६९-अञ्ज्, घृ और सि धातुके उत्तर क्त प्रत्यय हो, अक्तम् । घृतम् । सितम्, अर्थात्-श्वेत ॥

३७० 'दुतनिभ्यां दीर्घश्च' ॥ ॥ दूतः । तातः ॥

३७०-दु और तन् धातुके उत्तर क्त प्रत्यय हो, और दीर्घ हो, दूतः । तातः ॥

३७१ 'जेर्मुट् चोदात्तः' ॥ ॥ जीमूतः ॥

३७१-जि धातुके उत्तर क्त प्रत्यय, दीर्घ और मुट्का आगम हो, यथा-जीमूतः (मेघ) ॥

३७२ 'लोष्टपलितौ' ॥ ॥ लुनातेः क्तः तस्य सुट् धातोर्गुणः । लोष्टम् । पलितम् ॥

३७२-लोष्ट और पलित शब्द निपातनसे सिद्ध हो, लु धातुके उत्तर क्त प्रत्यय उसको सुट्का आगम और धातुको गुण होकर-लोष्टम् । (मट्टीका ढेला) पलितम् ॥

३७३ 'हृश्याभ्यामितन्' ॥ ॥हरितश्येतौ वर्णभेदौ॥

३७३-हृ और श्या धातुके उत्तर इतन् प्रत्यय हो, हरितः श्येतः । अर्थात् वर्णविशेष ॥

३७४ 'रुहेरश्च लो वा' ॥ ॥ 'रोहितो मृगमत्स्ययोः' । लोहितं रक्तम् ॥

३७४-रुह धातुके उत्तर इतन् प्रत्यय हो, और रके स्थानमें विकल्प करके ल हो, रोहितः अर्थात् मृग और मत्स्य। लोहितं रक्तम् (लाल) ॥

३७५ 'पिशेः किच्च' ॥ ॥ पिशितं मांसम्॥

३७५-पिश् धातुके उत्तर इतन् प्रत्यय हो, और वह प्रत्यय कित् हो, पिशितम्-मांसम् ॥

३७६ 'श्रुदक्षिस्पृहिगृहिभ्य आय्यः' ॥ ॥ श्रवाय्यो यज्ञपशुः । दक्षाय्यो गरुडो गृध्रश्च । स्पृहयाय्यः । गृहयाय्यो गृहस्वामी ॥

३७६-श्रु, दक्ष, स्पृह और गृह धातुके उत्तर आय्य प्रत्यय हो, श्रवाय्यो यज्ञपशुः । दक्षाय्यो गरुडः गृध्रश्च । स्पृहयाय्यः । गृहयाय्यो गृहस्वामी ॥

३७७ 'दिधिषाय्यः' ॥ ॥ दधातेर्द्वित्वमित्वं षुक् च ॥ मित्र इव यो दिधिषाय्योऽभूत् ॥

३७७-दिधिषाय्यः । धा धातुके उत्तर आय्य प्रत्यय, धातुको द्वित्व, इत्व और षुक् आगम हो । मित्र इव यो दिधिषाय्यः । अर्थात् जो मित्रकी समान हो ॥

३७८ 'वृञ एण्यः' ॥ ॥ वरेण्यः ॥

३७८-वृञ् धातुके उत्तर एण्य प्रत्यय हो, वरेण्यः (स्तुतियोग्य, वरणयोग्य) ॥

३७९ 'स्तुवः क्सेय्यश्छन्दसि' ॥ ॥ स्तुषेय्यं पुरुवर्चसम् ॥

३७९-वेदमें स्तु धातुके उत्तर क्सेय्य प्रत्यय हो । स्तुषेय्यं पुरुवर्चसम् (बडी कान्ति) ॥

३८० 'राजेरन्यः' ॥ ॥ राजन्यो वह्निः ॥

३८०-राज धातुके उत्तर अन्य प्रत्यय हो, यथा-राजन्यः वह्निः । (अर्थात् अग्नि) ॥

३८१ 'शॄरम्योश्च' ॥ ॥ शरण्यम् । रमण्यम्॥

३८१-शॄ और रमि धातुके उत्तर अन्य प्रत्यय हो, शरण्यम् । रमण्यम (रमणयोग्य) ॥

३८२ 'अर्तेर्निच' ॥ ॥ अरण्यम् ॥

३८२–ऋ धातुके उत्तर अन्य प्रत्यय हो, और यह प्रत्यय नित्संज्ञक हो, अरण्यम् (वन) ॥

३८३ 'पर्जन्यः' ॥ ॥ पृषु सेचने। षस्य जः। 'पर्जन्यः शक्रमेघयोः' ॥

३८३–पर्जन्यः । पृष धातु सेचन करनेमें है। षके स्थानमें ज होकर–पर्जन्यः । अर्थात् शक्र और मेघ ॥

३८४ 'वदेरान्यः' ॥ ॥ 'वदान्यस्त्यागिवाग्गिमनोः' ॥

३८४–वद धातुके उत्तर आन्य प्रत्यय हो, यथा–वदान्यः । अर्थात् त्यागशील और वाग्मी ॥

३८५ 'अमिनक्षियजिवधिपतिभ्योऽत्रन्' ॥ ॥ अमत्रं भाजनम्। नक्षत्रम्। यजत्रः । वधत्रमायुधम्। पतत्रं तनूरुहम् ॥

३८५–अमि, नक्षि, यजि, वधि और पति धातुके उत्तर अत्रन् प्रत्यय हो, यथा, अमत्रं भाजनम्। नक्षत्रम्। यजत्रः वधत्रमायुधम्। पतत्रं तनूरुहम् (अर्थात्–रोम) ॥

३८६ 'गडेरादेश्चकः' ॥ ॥ कडत्रम्। डलयोरेकत्वस्मरणात्, कलत्रम् ॥

३८६–गड धातुके उत्तर अत्रन् प्रत्यय हो, और गके स्थानमें क हो, कडत्रम्। ड और ल यह दोनों ही एक हैं, इस कारण ल होकर–कलत्रम् (स्त्री) ॥

३८७'वृञश्चित्' ॥ ॥ वरत्रा चर्ममया रज्जुः॥

३८७–वृञ् धातुके उत्तर अत्रन् प्रत्यय हो, और यह प्रत्यय चित्संज्ञक हो, यथा–वरत्रा, चर्म्ममयी रज्जुः (अर्थात् चमडेकी बनी रस्सी) ॥

३८८ 'सुविदेः कत्रन्' ॥ ॥ सुविदत्रं कुटुम्बकम् ॥

३८८–सुपूर्वक विद धातुके उत्तर कत्रन् प्रत्यय हो, सुविदत्रम् कुटुम्बकम् ॥

३८९ 'कृतेर्नुम् च' ॥ ॥ कृन्तत्रं लाङ्गलम्॥

३८९–कृत धातुके उत्तर कत्रन् प्रत्यय और नुम् आगम हो, यथा–कृन्तत्रं लाङ्गलम् (अर्थात् हल) ॥

३९० 'भृमृदृशियजिपर्विपच्यमितमिनमिहर्येभ्योऽतच्' ॥ ॥ दृशभ्योऽतच् स्यात्। भरतः। मरतो मृत्युः। दर्शतः सोमसूर्ययोः । यजतः ऋत्विक्। पर्वतः। पचतोऽग्निः। अमतो रोगः। तमतस्तृष्णापरः। नमतः प्रह्वः। हर्यतोऽश्वः ॥

३९०–भृ, मृ, दृशि, यजि, पर्वि, पचि, अमि, तमि, नमि, और हर्य्य धातुके उत्तर अतच् प्रत्यय हो, भरतः। मरतः–मृत्युः। दर्शतः–सोमः, सूर्यः। यजतः ऋत्विक्। पर्वतः। पचतः–अग्निः। अमतः–रोगः। तमतः–तृष्णापरः। नमतः–प्रह्वः। हर्य्यतः अश्वः (घोडा)। भृ+अतच्=भरत+सु=भरतः (पोषक वा नृपविशेष) ॥

३९१ 'पृषिरञ्जिभ्यां कित्' ॥ ॥ पृषतो मृगो बिन्दुश्च। रजतम् ॥

३९१–पृष और रञ्जि धातुके उत्तर अतच् प्रत्यय हो और यह प्रत्यय कित्संज्ञक हो । पृषतो मृगः बिन्दुः । रजतम् ॥

३९२ 'खलतिः' ॥ ॥ स्खलतेः सलोपः अतच्प्रत्ययान्तस्य इत्त्वं चाखलतिर्निष्केशशिराः॥

३९२–स्खल धातुके सकारका लोप, अतच् प्रत्यय और इत्व हो, यथा–खलतिः निष्केशशिराः, (जिसके शिरपर बाल न हों) ॥

३९३ 'शीङ्शपिरुगमिवञ्चिजीविप्राणिभ्योऽथः' ॥ ॥ सप्तभ्योऽथः स्यात्। शयथोऽजगरः। शपथः। रवथः कोकिलः। गमथः पथिकः पन्थाश्च। वञ्चथो धूर्त्तः। वन्दीतिपाठे वन्दतेर्वन्द्यतेवा वन्दथः स्तोता स्तुत्यश्च। जीवथ आयुष्मान्। प्राणथो बलवान्। बाहुलकाच्छमिदमिभ्याम्। 'शमथस्तु शमः शान्तिर्दान्तिस्तु दमथो दमः' ॥

३९३–शीङ्, शपि, रु, गमि, वञ्चि, जीवि, प्राणि, इन सात धातुओंके उत्तर अथ प्रत्यय हो, शयथः अजगरः। शपथः । रवथः–कोकिलः । गमथः–पथिकः पन्थाः । वञ्चथः धूर्त्तः। वन्दि ऐसे पाठमें 'वदि अभिवादनस्तुत्योः' इस धातुसे कर्तामें या कर्ममें अथ प्रत्यय करनेपर वन्दथः ऐसा रूप होगा। इसका अर्थ स्तोता और स्तुत्य। जीवथः आयुष्मान्। प्राणथः बलवान् । बाहुलकबलसे शमि और दमि धातुके उत्तर भी अथ प्रत्यय हो । "शमथस्तु शमः शान्तिर्दान्तिस्तु दमथो दमः" ॥

३९४ 'भृञश्चित्' ॥ ॥ भरथो लोकपालः॥

३९४–भृञ् धातुके उत्तर अथ प्रत्यय हो, और यह प्रत्यय चित्संज्ञक हो, भरथः लोकपालः ॥

३९५ 'रुदिविदिभ्यां ङित्' ॥ ॥ रोदितीति रुदथः शिशुः। वेत्तीति विदथः ॥

३९५–रुदि और विदि धातुके उत्तर अथ प्रत्यय हो और यह प्रत्यय ङित्संज्ञक हो, रोदिति इस विग्रहमें रुदथः–शिशुः। वेत्ति, विदथः ॥

३९६ 'उपसर्गे वसेः' ॥ ॥ आवसथो गृहम्। संवसथो ग्रामः ॥

३९६–उपसर्गपूर्वक वस धातुके उत्तर अथ प्रत्यय हो, यथा–आवसथः–गृहम्। संवसथः ग्रामः ॥

३९७ 'अत्यविचमितमिनमिरभिलभिनभितपिपतिपनिपणिमहिभ्योऽसच्' ॥ ॥ त्रयोदशभ्योऽसच् स्यात्। अततीत्यतसो वायुरात्मा च। अवतीत्यवसो राजा भानुश्च चमत्यस्मिन् चमसः सोमपानपात्रम्। ताम्यत्यस्मिन् तमसोऽन्ध-

कारः। नमसः अनुकूलः। 'रभसो वेगहर्षयोः'। लभसो धनं याचकश्च। नभति नभ्यति वा नभस आकाशः। तपसः पक्षी चन्द्रश्च। पतसः पक्षी। पनसः कण्टकिफलः। पणसः पण्यद्रव्यम्। महसं ज्ञानम्॥

३९७-अति, अवि, चमि, तमि, नमि, रभि, लभि, नभि, तपि, पति, पनि, पणि, महि, इन १३ धातुओंके उत्तर असच् प्रत्यय हो। अतति इति अतसः वायुः आत्मा। अवति इति अवसः राजा, भानुः। चमत्यस्मिन् चमसः सोमपानपात्रम्। ताम्यति अस्मिन् इति तमसः अन्धकारः। नमसः अनुकूलः। रभसः वेगः हर्षः। लभसः धनं याचकः। नभति नभ्यति वा नभसः आकाशः। तपसः पक्षी चन्द्रः। पतसः पक्षी। पनसः कण्टकिफलम्। पणसः पण्यद्रव्यम्। महसं ज्ञानम्॥

३९८ 'वेञस्तुट् च'॥ ॥ बाहुलकादात्वाभावः। वेतसः॥

३९८-वेञ् धातुके उत्तर असच् प्रत्यय हो और तुट्का आगम हो, बाहुलकबलसे आकारका अभाव होगा। यथा-वेतसः॥

३९९ 'वहियुभ्यां णित्'॥ ॥ वाहसोऽजगरः। यावसस्तृणसङ्घातः॥

३९९-वहि और यु धातुके उत्तर असच् प्रत्यय हो, और यह प्रत्यय णित्संज्ञक हो। वाहसः-अजगरः। यावसः-तृणसंघातः (तृणोंका समूह)॥

४०० 'वयश्च'॥ ॥ वय गतौ। वायसः काकः॥

४००-वय धातुके उत्तर असच् प्रत्यय हो, वायसः-काकः॥

४०१ 'दिवः कित्'॥ ॥ दिवसम्। दिवसः॥

४०१-दिव् धातुके उत्तर असच् प्रत्यय हो और यह प्रत्यय कित्संज्ञक हो। दिवसम्। दिवसः॥

४०२ 'कृशृशलिकलिगर्दिभ्योऽभच्'॥ ॥ करभः। शरभः। शलभः। कलभः। गर्दभः॥

४०२-कृ, शृ, शलि, कलि और गर्दि धातुके उत्तर अभच् प्रत्यय हो, करभः (हाथीकी सूँड)। शरभः (जन्तुविशेष) शलभः। कलभः (हाथीका बच्चा) गर्दभः (गधा)॥

४०३ 'ऋषिवृषिभ्यां कित्'॥ ॥ ऋषभः। वृषभः॥

४०३-ऋष और वृष धातुके उत्तर अभच् प्रत्यय हो और यह प्रत्यय कित्संज्ञक हो, ऋषभः। वृषभः (बैल)॥

४०४ 'रुषेर्नित्लुष् च'॥ ॥ रुष हिंसायाम्। अस्मादभच् नित्कित्स्यात्। लुषादेशश्च। 'लुषभो मत्तदन्तिनि'॥

४०४-रुष धातुके उत्तर अभच् प्रत्यय हो, और वह नित् और कित्संज्ञक हो और लुष आदेश हो। लुषभः मत्तदन्ती (मत्तहाथी)॥

४०५ 'रासिवल्लिभ्यां च'॥ ॥ रासभः। वल्लभः॥

४०५-रास और वल्ल धातुके उत्तर अभच् प्रत्यय हो, यथा-रासभः (गधा)। वल्लभः अर्थात् प्रिय॥

४०६ 'जॄविशिभ्यां झच्'॥ ॥ जरन्तो महिषः। वेशन्तः पल्वलम्॥

४०६-जॄ और विशि धातुके उत्तर झच् प्रत्यय हो, यथा-जरन्तः महिषः। वेशन्तः पल्वलम् (अल्प सरोवर)॥

४०७ 'रुहिनन्दिजीविप्राणिभ्यः षिदाशिषि'॥ ॥ रोहन्तो वृक्षभेदः। नन्दन्तः पुत्रः। जीवन्त औषधम्। प्राणन्तो वायुः। षित्वात् ङीष्। रोहन्ती॥

४०७-रुहि, नन्दि, जीवि और प्राणि धातुओंके उत्तर अशीश अर्थमें झच् प्रत्यय हो और वह प्रत्यय षित्संज्ञक हो। रोहन्तः। वृक्षभेदः नन्दन्तः पुत्रः। जीवन्तः औषधम्। प्राणन्तः। वायुः। षित् प्रत्यय होनेके कारण स्त्रीलिङ्गमें ङीष् होगा। रोहन्ती॥

४०८ 'तॄभूवहिवसिभासिसाधिगडिमण्डिजिनन्दिभ्यश्च'॥ ॥ दशभ्यो झच् स्यात्स च षित्। तरन्तः समुद्रः। तरन्ती नौका। भवन्तः कालः। वहन्तो वायुः। वसन्त ऋतुः। भासन्तः सूर्यः। साधन्तो भिक्षुः। गडेर्घटादित्वान्मित्त्वं ह्रस्वः।अयामन्तेति णेरयः। गण्डयन्तो जलदः। मण्डयन्तो भूषणम्। जयन्तः शक्रपुत्रः। नन्दयन्तो नन्दकः॥

४०८-तॄ, भू, वहि, वसि, भासि, साधि, गडि, मण्डि, जि और नन्दि धातुके उत्तर झच् प्रत्यय हो, और यह प्रत्यय षित्संज्ञक हो, यथा-तरन्तः समुद्रः तरन्ती नौका। भवन्तः कालः। वहन्तः वायुः। वसन्तः ऋतुः। भासन्तः सूर्यः। साधन्तः भिक्षुः। गडि धातु घटादि गणीय होनेके कारण उसकी मित्संज्ञा हुई। पश्चात् "मितां ह्रस्वः" इस सूत्रसे ह्रस्व होनेपर "अयामन्त० २३११" इस सूत्रसे णिके स्थानमें अय् आदेश होगा। गंडयन्तः जलदः (मेघ)। मंडयन्तः भूषणम्। जयन्तः शक्रपुत्रः। नन्दयन्तः नन्दकः॥

४०९ 'हन्तेर्मुट् हि च'॥ ॥ हेमन्तः॥

४०९-हन् धातुके उत्तर झच् प्रत्यय हो और मुट् आगम और धातुके स्थानमें हि आदेश हो। हेमन्तः। (ऋतुका नाम)॥

४१० 'भन्देर्नलोपश्च'॥ ॥ भदन्तः प्रव्रजितः॥

४१०-भन्दि धातुके उत्तर झच् प्रत्यय हो, धातुके नकारका लोप हो, भदन्तः प्रव्रजितः (सन्यासी)॥

४११ 'ऋच्छेररः' ॥ ॥ ऋच्छरा वेश्या । बाहुलकाज्जर्जरझर्झरादयः ॥

४११–ऋच्छ धातुके उत्तर अर प्रत्यय हो, यथा–ऋच्छरा वेश्या । बाहुलकबलसे जर्जरः झर्झरः इत्यादि पद भी हों ॥

४१२ 'अर्तिकमिभ्रमिचमिदेविवासिभ्य-श्चित्' ॥ ॥ षड्भ्योऽरश्चित् स्यात् । अररं कपाटम् । कमरः कामुकः । भ्रमरः । चमरः । देवरः । वासरः ॥

४१२–अर्त्ति, कमि, भ्रमि, चमि, देवि और वासि धातुके उत्तर अर प्रत्यय हो, और यह प्रत्यय चित्संज्ञक हो, यथा–अररं कपाटम् (किवाड)। कमरः कामुकः (कामी)। भ्रमरः । चमरः । देवरः । वासरः (दिन) ॥

४१३ 'कुवः क्ररन्' ॥ ॥ कुररः पक्षिभेदः ॥

४१३–कु धातुके उत्तर क्ररन् प्रत्यय हो, कुररः पक्षिभेदः कु+क्ररन्=कुरर+सु=कुररः ॥

४१४ 'अङ्गिमदिमन्दिभ्य आरन्' ॥ ॥ अङ्गारः । मदारो वराहः । मन्दारः ॥

४१४–अङ्गि, मदि और मन्दि धातुके उत्तर आरन् प्रत्यय हो, अङ्गारः । मदारः–वराहः। मन्दारः–पारिजातः अर्थात् कल्पवृक्ष ॥

४१५ 'गडेः कड च' ॥ ॥ कडारः पारिजातकः ॥

४१५–गड धातुके उत्तर आरन् प्रत्यय हो और गड धातुके स्थानमें कड आदेश हो । कडारः (कल्पवृक्ष) ॥

४१६ 'शृङ्गारभृङ्गारौ' ॥ ॥शृभृञ्भ्यामारन्नुम् । गुग्ह्रस्वश्च। शृंगारो रसः।भृंगारः कनकालुकः॥

४१६–शृंगारः और भृंगारः यह दो पद निपातनसे सिद्ध हों । शृ और भृञ् धातुके उत्तर आरन् प्रत्यय हो और नुम् गुक् आगम और ह्रस्व हो, शृंगारः रसः । भृंगारः कनकालुका (झारी) ॥

४१७ 'कञ्जिमृजिभ्यां चित्' ॥ ॥ कञ्जिः सौत्रः । कञ्जारो मयूरः । मार्जारः ॥

४१७–कंजि और मृजि धातुके उत्तर आरन् प्रत्यय हो, कंजारः मयूरः । मार्जारः (बिलाव) ॥

४१८ 'कमेः किदुच्चोपधायाः' ॥ ॥ चिदित्यनुवृत्तेरन्तोदात्तः । कुमारः ॥

४१८–कम् धातुके उत्तर आरन् प्रत्यय हो, और वह कित्संज्ञक हो, और उपधाके स्थानमें उकार हो । चित् इस भागकी अनुवृत्ति होनेसे यह अन्तोदात्त होगा । कुमारः ॥

४१९ 'तुषारादयश्च' ॥ ॥ तुषारः । कासारः । सहार आम्रभेदः ॥

४१९–तुषारादि शब्द निपातनसे सिद्ध हों । तुषारः । कासारः । सहारः आम्रभेदः ॥

४२० 'दीङो नुट् च' ॥ ॥ दीनारः सुवर्णाभरणम् ॥

४२०–दीङ् धातुके उत्तर आरन् प्रत्यय हो, और नुट् आगम हो, दीनारः सुवर्णाभरणम् (सुवर्णमुद्रा) ॥

४२१ 'सर्त्तेरपः षुक् च' ॥ ॥ सर्षपः ॥

४२१–सर्त्ति धातुके उत्तर अप प्रत्यय हो,और षुक् आगम हो, सर्षपः ॥

४२२ 'उषिकुटिदलिकचिखजिभ्यः कपन्' ॥ 'उषपो वह्निसूर्ययोः' । कुटपो मानभाण्डम् । दलपः प्रहरणम् ॥ कचपं शाकपत्रम् । खजपं घृतम् ॥

४२२–उषि, कुटि, दलि, कचि और खजि धातुके उत्तर कपन् प्रत्यय हो,यथा–उषपः वह्नि और सूर्य । कुटपः मानभांडम् (तोलका वर्तन) । दलपः प्रहरणम् । कचपं शाकपत्रम् । खजपं घृतम् । खज्+कपन्=खज्+अपन्=खजप+अम् खजपम् अर्थात् घी ॥

४२३ 'कणेः संप्रसारणं च' ॥ ॥ कुणपम् ॥

४२३–कणि धातुके उत्तर कपन् प्रत्यय हो और धातुको सम्प्रसारण हो । कुणपम् ॥

४२४ 'कपश्चाक्रवर्म्मणस्य' ॥ स्वरे भेदः ॥

४२४–चाक्रवर्मणके मतमें कप् प्रत्यय होगा उसमें स्वरका भेद होगा ॥

४२५ 'विटपपिष्टपविशिपोलपाः' ॥ ॥चत्वारोऽमी कपन्प्रत्ययान्ताः । विट शब्दे । विटपः । विशतेरादेः पः । प्रत्ययस्य तुट् । षत्वम् । पिष्टपं भुवनम् । विशतेः प्रत्ययादेरित्वम् । विशिपं मन्दिरम् ॥ वलतेः संप्रसारणम् ॥ ॥ 'उलपं कोमलं तृणम्' ॥

४२५–विटप, पिष्टप, विशिप और उलप यह चार शब्द कपन् प्रत्ययान्त निपातनसे सिद्ध हों । विट धातु शब्द करनेमें है । विटपः । विश धातुके आदिवर्णके स्थानमें प और प्रत्ययको तुट् आगम और षत्व हो, पिष्टपं भुवनम् । विश धातु के प्रत्ययके आदिको इकार हो, विशिपं मन्दिरम्। वर धातुको सम्प्रसारण हो, उलपं कोमलं तृणम् (कोमल तृणका नाम उलप है) ॥

४२६ 'वृतेस्तिकन्' ॥ ॥ वर्त्तिका ॥

४२६–वृत धातुके उत्तर तिकन् प्रत्यय हो, यथा–वर्त्तिका ॥

४२७ 'कृतिभिदिलतिभ्यः कित्' ॥ ॥ कृत्तिका । भित्तिका भित्तिः । लत्तिका गोधा ॥

४२७–कृति, भिदि और लति धातुके उत्तर तिकन् प्रत्यय हो, कृत्तिका । भित्तिका भित्तिः । लत्तिका गोधा ॥

४२८ 'इष्यशिभ्यां तकन्' ॥ ॥ इष्टका । अष्टका ॥

४२८–इष् और अश् धातुके उत्तर तकन् प्रत्यय हो,इष्टका अष्टका ॥

१ विष्टपमिति केचित् ।

४२९ 'इणस्तशन्तशसुनौ'॥ ॥एतशो ब्राह्मणः। स एव एतशाः ॥

४२९-इण् धातुके उत्तर तशन् और तशसुन् प्रत्यय हो, एतशो-ब्राह्मणः । वही-एतशाः ॥

४३० 'वीपतिभ्यां तनन्' ॥ ॥ वी गत्यादौ । वेतनम् । पत्तनम् ॥

४३०-वी और पति धातुके उत्तर तनन् प्रत्यय हो, वेतनम् । पत्तनम् ॥

४३१ 'दॄदलिभ्यां भः' ॥ ॥ दर्भः । 'दल्भः स्यादृषिचक्रयोः' ॥

४३१-दॄ और दलि धातुके उत्तर भन् प्रत्यय हो, दर्भः । दल्भः । अर्थात् ऋषि और चक्र ॥

४३२ 'अर्त्तिगृभ्यां भन्' ॥ ॥अर्भः ।गर्भः॥

४३२-अर्त्ति और गृ धातुके उत्तर भन् प्रत्यय हो, अर्भः। गर्भः । अर्भः-(बालक) ॥

४३३ 'इणः कित्' ॥ ॥ इभः ॥

४३३-इण् धातुके उत्तर भन् प्रत्यय हो, और यह प्रत्यय कित्संज्ञक हो, इभः ॥

४३४ 'असिसञ्जिभ्यां क्थिन्' ॥ ॥ अस्थि । सक्थि ॥

४३४-असि और संजि धातुके उत्तर क्थिन् प्रत्यय हो, अस्थि । सक्थि ॥

४३५ 'प्लुषिकुषिशुषिभ्यः क्सिः' ॥ ॥ प्लुक्षिर्वह्निः । कुक्षिः । शुक्षिर्वातः ॥

४३५-प्लुषि, कुषि और शुषि धातुके उत्तर क्सिः प्रत्यय हो । प्लुक्षिः वह्निः । कुक्षिः । शुक्षिः-वातः ॥

४३६ 'अशेर्नित्' ॥ ॥ अक्षि ॥

४३६-अश् धातुके उत्तर क्सि प्रत्यय हो और यह प्रत्यय नित्संज्ञक हो, अक्षि (नेत्र) ॥

४३७ 'इषेः क्सुः' ॥ ॥ इक्षुः ॥

४३७-इषि धातुके उत्तर क्सु प्रत्यय हो, इक्षुः (गन्ना) ॥

४३८ 'अवितॄस्तॄतन्त्रिभ्य ईः' ॥ ॥ 'अवीर्नारी रजस्वला' । तरीर्नौः । स्तरीर्धूमः । तन्त्रीर्वीणादेर्गुणः ॥

४३८-अवि, तॄ, स्तॄ और तंत्रि धातुके उत्तर ई प्रत्यय हो अवीर्नारी रजस्वला । तरीः नौः । स्तरीः धूमः । तंत्रीः वीणागुणः । अव्+ई=अवी+सु=अवीः-रजस्वला स्त्री।तरीः-नौका। स्तरीः-धुआं । तन्त्री-वीणादिका डोरा ॥

४३९ 'यापोः किद्द्वे च' ॥ ॥ ययीरश्वः । 'पपीः स्यात्सोमसूर्ययोः' ॥

४३९-या और पा धातुके उत्तर ई प्रत्यय हो, और यह प्रत्यय कित्संज्ञक हो, और धातुको द्वित्व हो, ययीः अश्वः । पपीः सोमः सूर्यः ॥

४४० 'लक्षेर्मुट् च' ॥ ॥ लक्ष्मीः ॥

॥ इत्युणादिषु तृतीयः पादः ॥

४४०-लक्ष धातुके उत्तर ई प्रत्यय हो और मुट् आगम हो, लक्ष्मीः ॥

इत्युणादिषु तृतीयपादः ॥

४४१ 'वातप्रमीः' ॥ ॥ वातशब्दे उपपदे प्रपूर्वान्माधातोरीप्रत्ययः स च कित् । वातप्रमीः ॥ अयं स्त्रीपुंसयोः ॥

४४१-वातशब्दपूर्वक मा धातुके उत्तर ई प्रत्यय हो । यह प्रत्यय कित्संज्ञक हो, यथा-वातप्रमीः ।यह शब्द स्त्री और पुँल्लिङ्गवाचक है ॥

४४२ 'ऋतन्यञ्जिवन्यञ्ज्यर्पिमद्यत्यङ्गिकुयुकृशिभ्यः कत्निज्यतुजलिजिष्टुजिष्ठजिसन्स्यनिथिनुल्यसासानुकः' ॥ ॥ द्वादशभ्यः क्रमात्स्युः । अर्त्तेः कत्निच् यण् । 'बद्धमुष्टिः करो रत्निः सोऽरत्निः प्रसृतांगुलिः' । तनोतेर्यतुच् । तन्यतुर्वायू रात्रिश्च । अञ्जेरलिच् । अञ्जलिः । वनेरिष्टुच् । वनिष्टुः स्थविरान्त्रम् । अञ्जेरिष्ठच् । अञ्जिष्ठो भानुः । अर्पयतेरिसन् अर्पिसोऽग्रमांसम् । मदेः स्यन् । मत्स्यः । अतेरिथिन् । अतिथिः । अंगेरुलिः । अंगुलिः । कौतेरसः । कवसः । अच इत्येके । कवचम् । यौतेरासः । यवासो दुरालभा । कृशेरानुक् । कृशानुः ॥

४४२-ऋ धातुके उत्तर कत्निच् और यण् होगा । तनि धातुके उत्तर यतुच्, अंजि धातुके उत्तर अलिच् प्रत्यय, वनि धातुके उत्तर इष्णुच प्रत्यय, अंजि धातुके उत्तर इष्ठच् प्रत्यय, अर्पि धातुके उत्तर इसन् प्रत्यय, मदि धातुके उत्तर स्यन् प्रत्यय, अति धातुके उत्तर इथिन् प्रत्यय, अंगि धातुके उत्तर उलि प्रत्यय, कु धातुके उत्तर अस प्रत्यय किसी २ के मतमें युच् प्रत्यय भी हो, यु धातुके उत्तर आस प्रत्यय हो, और कृशि धातुके उत्तर आनक् प्रत्यय हो, यथा-'रत्निः बद्धमुष्टिकरः' । "अरत्निः प्रसृतांगुलिः" । तन्यतुः वायुः रात्रिः । अंजलिः । वनिष्टुः स्थविरांत्रम् ।अंजिष्ठः भानुः । अर्पिसः अग्रमांसम् । मत्स्यः। अतिथिः । अंगुलिः । कवसः, कोई अच् प्रत्यय कहतेहैं । कवचम् । यवासः-दुरालभा । कृशानुः (अग्नि) ॥

४४३ 'शॄः करन्' ॥ ॥ उत्तरसूत्रे किद्ग्रहणादिह ककारस्य नेत्त्वम् । शर्करा ॥

४४३-शॄ धातुके उत्तर करन् प्रत्यय हो । उत्तर सूत्रमें कित् ग्रहणके कारण इस स्थलमें ककारको इत्त्व न होगा । शर्करा ॥

४४४ 'पुषः कित्' ॥ ॥ पुष्करम् ॥

४४४-पुष धातुके उत्तर करन् प्रत्यय हो, और यह प्रत्यय कित्संज्ञक हो । पुष्करम् ॥

४४५ 'कलश्च' ॥ ॥ पुष्कलम् ॥

४४५–पुष धातुके उत्तर कल प्रत्यय भी हो। पुष्कलम् (पुष्कल अर्थात् पूर्ण) ॥

४४६ 'गमेरिनिः' ॥ ॥ गमिष्यतीति गमी ॥

४४६–गम् धातुके उत्तर इनि प्रत्यय हो, गमी ॥

४४७ 'आङि णित्' ॥ ॥ आगामी ॥

४४७–आङ्पूर्वमें रहते गम धातुके उत्तर इनि प्रत्यय हो और वह णित्संज्ञक हो, आगामी (आनेवाला) ॥

४४८ 'भुवश्च' ॥ ॥ भावी ॥

४४८–भू धातुके उत्तर इनि प्रत्यय हो। भावी (होनेवाला) ॥

४४९ 'प्रे स्थः' ॥ ॥ प्रस्थायी ॥

४४९–प्रपूर्वक स्था धातुके उत्तर इनि प्रत्यय हो, प्रस्थायी ॥

४५० 'परमे कित्' ॥ ॥ परमेष्ठी ॥

४५०–परमशब्दपूर्वक स्था धातुके उत्तर इनि प्रत्यय हो और वह कित्संज्ञक हो। परमेष्ठी ॥

४५१ 'मन्थः' ॥ ॥ मन्थतेरिनिः कित्स्यात्। किरवान्नकारलोपः। मन्थाः। मन्थानौ। मन्थानः ॥

४५१–मन्थ धातुके उत्तर इनि प्रत्यय हो और वह प्रत्यय कित्संज्ञक हो, कित्संज्ञक होनेके कारण नकारका लोप हो, मन्थाः। मन्थानौ। मन्थानः ॥

४५२ 'पतस्थ च' ॥ ॥ पन्थाः। पन्थानौ ॥

४५२–पत धातुके उत्तर इनि प्रत्यय हो, थकारान्तादेश भी हो। पन्थाः। पन्थानौ ॥

४५३ 'खजेराकः' ॥ ॥ खजाकः पक्षी ॥

४५३–खजि धातुके उत्तर आक प्रत्यय हो, खजाकः पक्षी ॥

४५४ 'बलाकादयश्च' ॥ ॥ बलाका। शलाका। पताका ॥

४५४–बलाकादि शब्द निपातनसे सिद्ध हों। बलाका। शलाका। पताका ॥

४५५ 'पिनाकादयश्च' ॥ ॥ पातेरित्वं नुम् च। 'क्लीबपुंसोः पिनाकः स्याच्छूलशङ्करधन्वनोः'। तड आघाते। तडाकः ॥

४५५–पिनाकादि शब्द निपातनसे सिद्ध हों। पा धातुके आकारके स्थानमें इकार हो, और नुम् आगम हो। "क्लीब पुंसोः पिनाकः स्याच्छूलशङ्करधन्वनोः" अर्थात् पिनाक शब्द शंकरके धनुषमें क्लीबमें पुँल्लिंगमें वर्तताहै और शूलमें वर्तताहै। तड धातु आघातमें तडाकः ॥

४५६ 'कषिदूषिभ्यामीकन्' ॥ ॥ कषीका पक्षिजातिः। 'दूषिका नेत्रयोर्मलम्' ॥

४५६–कषि और दूषि धातुके उत्तर ईकन् प्रत्यय हो, कषीका। पक्षिजातिः। "दूषिका नेत्रयोर्मलम्" ॥

४५७ 'अनिहृषिभ्यां किच्च' ॥ ॥ अनीकम्। [हृषी]कम् ॥

४५७–अनि और हृषि धातुके उत्तर ईकन् प्रत्यय हो, और वह कित्संज्ञक हो, अनीकम्। हृषीकम् ॥

४५८ 'चङ्कणः कङ्कणश्च' ॥ ॥ कण शब्दे अस्माद्यङ्लुगन्तादीकन् धातोः कंकणादेशश्च। 'घण्टिकायां कंकणीका सैव प्रतिसरापि च' ॥

४५८–कण धातु शब्दकरनेमें है। यङ्लुगन्त कण धातुके उत्तर ईकन् प्रत्यय हो, और धातुके स्थानमें कङ्कणादेश हो, "घण्टिकायां कङ्कणीका सैव प्रतिसरापि च"। (छोटीघण्टी) ॥

४५९ 'शॄपॄवृञां द्वे रुक्चाभ्यासस्य' ॥ ॥ शर्शरीको हिंस्रः। पर्परीको दिवाकरः। वर्वरीकः कुटिलकेशः ॥

४५९–शॄ, पॄ, और वृञ् धातुके उत्तर ईकन् प्रत्यय हो, और धातुको द्वित्व हो, पश्चात् अभ्यासको रुक्का आगम हो। शर्शरीको हिंस्रः। पर्परीको दिवाकरः। वर्वरीकः कुटिलकेशः (अर्थात् टेढे बालोंवाला) ॥

४६० 'फर्फरीकादयश्च' ॥ ॥ स्फुर स्फुरणे। अस्मादीकन् धातोः फर्फरादेशः। फर्फरीकं किसलयम्। दर्दरीकं वादित्रम्। झर्झरीकं शरीरम्। तिन्तिडीको वृक्षभेदः। चंरंतुम् च। चञ्चरीको भ्रमरः। मर्मरीको हीनजनः। कर्करीका गलन्तिका। पुणतेः पुण्डरीकं वादित्रम्। पुण्डरीको व्याघ्रोऽग्निर्दिग्गजश्च ॥

४६०–फर्फरीकादि शब्द निपातनसे सिद्ध हों। स्फुर धातु स्फुरणमें है। इस धातुके उत्तर ईकन् प्रत्यय और धातुके स्थानमें फर्फरादेश हो, फर्फरीकं किसलयम् (कमल)। दर्दरीकं वादित्रम् (बाजा)। झर्झरीकं शरीरम्। तिन्तिडीकः वृक्षभेदः (इमली)। चर धातुको नुम् हो, और उसके उत्तर ईकन् प्रत्यय हो। चञ्चरीकः(भौंरा)। मर्मरीकः–हीनजनः। कर्करीका गलन्तिका। पुण धातुके उत्तर ईकन् प्रत्यय हो, पुण्डरीकं वादित्रम्। पुण्डरीकः–व्याघ्रः, अग्निः और दिग्गजः ॥

४६१ 'ईषेः किद्ध्रस्वश्च' ॥ ॥ इषीका शलाका ॥

४६१–ईष धातुके उत्तर ईकन् प्रत्यय हो, और वह कित्संज्ञक हो, और धातुको ह्रस्व हो, इषीका–शलाका ॥

४६२ 'ऋजेश्च' ॥ ॥ ऋजीकः उपहतः ॥

४६२–ऋजि धातुके उत्तर ईकन् प्रत्यय हो, ऋजीकः उपहतः ॥

४६३ 'सर्तेर्नुम् च' ॥ ॥ सृणीका लाला ॥

४६३–सृ धातुके उत्तर ईकन् प्रत्यय हो, और नुम् आगम हो, सृणीका–लाला ॥

४६४ 'मृडः कीकन्कङ्कणौ' ॥ ॥ मृडीको मृगः। मृडंकणः शिशुः ॥

४६४–मृड धातुके उत्तर कीकन् और कङ्कण प्रत्यय हो, मृडीकः मृगः। मृडङ्कणः शिशुः ॥

४६५ 'अलीकादयश्च' ॥ ॥ कीकनन्ता निपात्यन्ते । अल भूषणादौ । अलीकं मिथ्या । विपूर्वाद्व्यलीकं विप्रियं खेदश्च । 'वलीकं पटलप्रान्ते' इत्यादि ॥

४६५–अलीकादि शब्द कीकन्प्रत्ययान्त निपातनसे सिद्ध हों । अल धातु भूषणादिमें है । अलीकं मिथ्या । विपूर्वक होनेपर व्यलीकं विप्रियं खेदश्च । व्यलीक शब्द अप्रिय और खेदमें है । वलीकं पटलप्रान्ते, अर्थात् पटलके समीप ॥

४६६ 'कॄतॄभ्यामीषन्' ॥ ॥ करीषोऽस्त्री शुष्कगोमये । तरीषः तरिता ॥

४६६–कॄ और तॄ धातुके उत्तर ईषन् प्रत्यय हो, करीषः शुष्कगोमयः । (सूखा गोवर) तरीषः–तरिता ॥

४६७ 'शॄपॄभ्यां किच्च'॥ ॥ शिरीषः । पुरीषम्॥

४६७–शॄ, पॄ धातुके उत्तर ईषन् प्रत्यय हो, और वह कित्संज्ञक हो, शिरीषः । पुरीषम्–(बिष्ठा) ॥

४६८ 'अर्जेर्ऋज च'॥ ॥'ऋजीषं पिष्टपचनम्'॥

४६८–अर्जि धातुके स्थानमें ऋज आदेश हो, और उसके उत्तर ईषन् प्रत्यय हो, 'ऋजीषं पिष्टपचनम्' ॥

४६९ 'अम्बरीषः' ॥ ॥ अयं निपात्यते । अबि शब्दे ॥ 'अम्बरीषः पुमान् भ्राष्ट्रम्' । अमरस्तु 'क्लीबेऽम्बरीषं भ्राष्ट्रो ना' ॥

४६९–शब्दार्थ अबि धातुके उत्तर ईषन् प्रत्यय होकर अम्बरीष शब्द निपातनसे सिद्ध हो, भ्राष्ट्रार्थमें अम्बरीषः यह पुमान् है । अमरस्तु "क्लीबेऽम्बरीषं भ्राष्ट्रो ना" पुल्लिंगमें भ्राष्ट्र शब्द है और नपुंसकमें अम्बरीष शब्द है यह अमरकोशमें है ॥

४७० 'कॄशॄपॄकटिपटिशौटिभ्य ईरन्' ॥ ॥ करीरो वंशांकुरः । शरीरम् । परीरं फलम् । कटीरः कन्दरो जघनप्रदेशश्च । पटीरश्चन्दनः कण्टकः कामश्च । 'शौटीरस्त्यागिवीरयोः' ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् । शौटीर्यम् ॥

४७०–कॄ, शॄ, पॄ, कटि, पटि और शौटि धातुके उत्तर ईरन् प्रत्यय हो, करीरो वंशांकुरः । शरीरम् । परीरं फलम् । कटीरः–कन्दरः जघनप्रदेशः (कन्दरा और जंघा) । पटीरः चन्दनः कण्टकः कामश्च। शौटीरस्त्यागी वीरः ।ब्राह्मणादि गणमध्यमें पाठके कारण ष्यञ् प्रत्यय भी होगा, शौटीर्य्यम् ॥

४७१ 'वशेः कित्' ॥ ॥ उशीरम् ॥

४७१–वश धातुके उत्तर ईरन् प्रत्यय हो, और वह कित्संज्ञक हो, उशीरम् (खस) ॥

४७२ 'कशेर्मुट् च' ॥ ॥ कश्मीरो देशः ॥

४७२–कशि धातुके उत्तर ईरन् प्रत्यय हो । और मुट्का आगम हो, कश्मीरः देशः ॥

४७३ 'कृञ उच्च' ॥ ॥ कुरीरं मैथुनम् ॥

४७३–कृञ् धातुके उत्तर ईरन् प्रत्यय और ऋके स्थानमें उकार हो, कुरीरं–मैथुनम् ॥

४७४ 'घसेः किच्च' ॥ ॥ क्षीरम् ॥

४७४–घस धातुके उत्तर ईरन् प्रत्यय कित्संज्ञक हो, क्षीरम् । (दूध) ॥

४७५ 'गभीरगम्भीरौ' ॥ ॥ गमेर्भः पक्षे नुम् च ॥

४७५–गम् धातुके उत्तर ईरन् प्रत्यय हो, और मके स्थानमें भ आदेश और पक्षमें नुम् आगम हो, गभीरः । गम्भीरः । (गहरा) ॥

४७६ 'विषा विहा' ॥ ॥ स्यतेर्जहातेश्च विपूर्वाभ्यामाप्रत्ययः । विषा बुद्धिः।विहा स्वर्गः। अव्यये इमे ॥

४७६–विपूर्वक स्यति और हा धातुके उत्तर आ प्रत्यय हो, विषा–बुद्धिः । विहा–स्वर्गः । यह अव्यय शब्द हैं ॥

४७७ 'पच एलिमच्' ॥ ॥ पचेलिमो वह्निरव्योः ॥

४७७–पच् धातुके उत्तर एलिमच् प्रत्यय हो, पचेलिमः वह्निरव्योः । अर्थात् अग्नि और सूर्य ॥

४७८ 'शीङो धुक्लक्वलञ्वालनः' ॥ ॥ चत्वारः प्रत्ययाः स्युः । शीधु मद्यम् । शीलं स्वभावः । शैवलः शेवालम् । बाहुलकाद्वस्य पोपि । 'शेवालं शैवलो न स्त्री शेपालो जलनीलिका' ॥

४७८–शीङ् धातुके उत्तर धुक्, लक्, वलञ् और वालन् यह चार प्रत्यय हों, शीधु मद्यम् । शीलम् स्वभावः । शैवलः । शेवालम् । बाहुलकसूत्रबलसे वकारके स्थानमें पकार हो । "शेवालः शैवलो न स्त्री शेपाली जलनीलिका" शेवालः अर्थात् सिवार स्त्रीलिङ्गमें शेपाली जलनीलिका नपुंसकमें शेवालम् ॥

४७९ 'मृकणिभ्यामूकोकणौ' ॥ ॥ मरूको मृगः । काणूकः काकः ॥

४७९–मृ और कणि धातुके उत्तर ऊक प्रत्यय और ऊकण् प्रत्यय हो, मरूको मृगः । काणूकः काकः ॥

४८० 'वलेरूकः' ॥ ॥ वलूकः पक्षी उत्पलमूलं च ॥

४८०–वल धातुके उत्तर ऊक प्रत्यय हो । वलूकः पक्षी उत्पलमूलञ्च (कमलकी जड) ॥

४८१ 'उलूकादयश्च' ॥ ॥ वलेः संप्रसारणमूकश्च । 'उलूकाविन्द्रपेचकौ' । वावदूको वक्ता । भल्लूकः ॥ शमेर्बुक्च (ग०) शम्बूको जलशुक्तिः ॥

४८१–वल धातुके उत्तर ऊक प्रत्यय आर वकारको सम्प्रसारण हो, " उलूकाविन्द्रपेचकौ" । वावदूको वक्ता । भल्लूकः । शम धातुके उत्तर बुक् आगम और ऊक् प्रत्यय हो, शम्बूको जलशुक्तिः । (जलकी सीपी, घोंघा) ॥

४८२ 'शलिमण्डिभ्यामूकण्' ॥ ॥ शालूकं कन्दविशेषः । मण्डूकः ॥

४८२–शलि और मण्डि धातुके उत्तर ऊकण् प्रत्यय हो, शालूकं कन्दविशेषः । मण्डूकः । शाल्+ऊकण्=शालूक+सु=शालूकः ॥

४८३ 'नियो मिः' ॥ ॥ नेमिः ॥

४८३–नि धातुके उत्तर मि प्रत्यय हो, नेमिः (लीक) ॥

४८४ 'अर्त्तेरूच्च' ॥ ॥ ऊर्मिः ॥

४८४–ऋ धातुके उत्तर मि प्रत्यय और ऋके स्थानमें ऊकार हो, ऊर्मिः(लहर) ॥

४८५ 'भुवः कित्' ॥ ॥ भूमिः ॥

४८५–भू धातुके उत्तर मि प्रत्यय हो, और वह कित्संज्ञक हो, भूमिः ॥

४८६ 'अश्नातेरश्च' ॥ ॥ रश्मिः किरणो रज्जुश्च ॥

४८६–अश् धातुके उत्तर मि प्रत्यय हो, और रश् आदेश हो, रश्मिः किरण और रज्जु । अश्+मि=रश्मि+सु=रश्मिः। (किरण और रस्सी) ॥

४८७ 'दलिमः' ॥ ॥ दल विशरणे । दलिमरिन्द्रायुधम् ॥

४८७–दल धातुके मि प्रत्यय हो, 'दलिमरिन्द्रायुधम्' ॥

४८८ 'वीज्याज्वरिभ्यो निः' ॥ ॥ बाहुलकाण्णत्वम् । 'वेणिः स्यात्केशविन्यासः प्रवेणी च स्त्रियामुभे' । ज्यानिः । जूर्णिः ॥

४८८–वी, ज्या और ज्वरि धातुके उत्तर नि प्रत्यय हो, बाहुलकबलसे णत्व होगा । " वेणिः स्यात्केशविन्यासः प्रवेणी च स्त्रियामुभे " । ज्यानिः (जीर्णता, हानि) जूर्णिः। वेणिः–(स्त्रीजनोंके बालोंकी गुथी हुई चोटी) इसे प्रवेणी भी कहतेहैं ॥

४८९ 'सृवृषिभ्यां कित्' ॥ ॥ सृणिरंकुशः । 'वृष्णिः क्षत्रियमेषयोः' ॥

४८९–सृ और वृष धातुके उत्तर नि प्रत्यय हो, और वह कित्संज्ञक हो, सृणिः अंकुशः । " वृष्णिः क्षत्रियमेषयोः" ॥

४९० 'अङ्गेर्नलोपश्च' ॥ ॥ अग्निः ॥

४९०–अङ्ग धातुके उत्तर नि प्रत्यय हो और धातुके नकारका लोप हो, अग्निः ॥

४९१ 'वहिश्रिश्रुयुद्रुग्लाहात्वरिभ्यो नित्' ॥ ॥ वह्निः । श्रेणिः । श्रोणिः । योनिः । द्रोणिः । ग्लानिः । हानिः । तूर्णिः । बाहुलकाम्लानिः ॥

४९१–वहि, श्रि, श्रु, यु, द्रु, ग्ला, हा और त्वर धातुके उत्तर नि प्रत्यय हो वह नित्संज्ञक हो । वह्निः, श्रेणिः । योनिः। द्रोणिः । ग्लानिः । हानिः । तूर्णिः। बाहुलक सूत्रबलसे म्लानिः। श्रेणिः–पंक्ति, द्रोणिः–परिमाणविशेष वा जलादिआधार । म्लानिः–मलीनता । हानिः–अलाभ नुकसान ॥

४९२ 'घृणिपृश्निपार्ष्णिचूर्णिभूर्णि' ॥ ॥ एते पञ्च निपात्यन्ते । घृणिः किरणः । स्पृशतेः सलोपः । पृश्निरल्पशरीरः । पृषेर्वृद्धिश्च । पार्ष्णिः पादतलम् । चरेरुपधाया उत्त्वम् । चूर्णिः कपर्दकशतम् । बिभर्तेरुत्त्वम् । भूर्णिर्धरणी ॥

४९२–घृणि, पृश्नि, पार्ष्णि, चूर्णि और भूर्णि यह पांच पद निपातनसे सिद्ध हैं । घृणिः किरणः । स्पृश धातुके सकारका लोप हो, पृश्निः स्वल्प शरीर । पृष धातुको वृद्धि हो, पार्ष्णिः पादतलम् । चर धातुकी उपधाके स्थानमें उकार हो, चूर्णिः कपर्दकशतम् । भृ धातुकी ऋके स्थानमें दीर्घ ऊकार हो, भूर्णिः–धरणिः । (पृश्निः–छोटा शरीर) पार्ष्णिः–गुल्फका अधोभाग ॥

४९३ 'वृदृभ्यां विन्' ॥ ॥ वर्विर्घस्मरः।दर्विः॥

४९३–वृ और दृ धातुके उत्तर विन् प्रत्यय हो, वर्विः घस्मरः । दर्विः ॥

४९४ 'जॄशॄस्तॄजागृभ्यः क्विन्' ॥ ॥ जीर्विः पशुः । शीर्विर्हिंस्रः। स्तीर्विरध्वर्युः। जागृविर्नृपः॥

४९४–जॄ, शॄ, स्तॄ और जागृ धातुके उत्तर क्विन् प्रत्यय हो, जीर्विः पशुः । शीर्विः हिंस्रः । स्तीर्विः अध्वर्युः । जागृविः नृपः ॥

४९५ 'दिवो द्वे दीर्घश्चाभ्यासस्य' ॥ ॥ 'दीदिविः स्वर्गमोक्षयोः ' ॥

४९५–दिव् धातुको द्वित्व हो, और अभ्यासको दीर्घ हो, और क्विन् प्रत्यय हो "दीदिविः स्वर्गमोक्षयोः " ॥

४९६ 'कृविघृष्विच्छविस्थविकिकीदिवि' ॥ ॥ कृविस्तन्तुवायद्रव्यम् । घृष्विर्वराहः । छास्थोर्ह्रस्वत्वं च । छविर्दीप्तिः । स्थविस्तन्तुवायः । दीव्यतेः किकीपूर्वात् । किकीदिविश्चाषः । बाहुलकाद्ध्रस्वदीर्घयोर्विनिमयः । 'चाषेण किकिदीविना' ॥

४९६–कृवि, घृष्वि, छवि, स्थवि और किकीदिवि यह सम्पूर्ण शब्द निपातनसे सिद्ध हैं, कृविः तन्तुवायद्रव्यम् । घृष्विः वराहः । छा और स्था धातुको ह्रस्वता हो, छविः दीप्तिः । स्थविस्तन्तुवायः । किकीपूर्वक दिवि धातुके उत्तर इ प्रत्यय हो किकीदिविश्चाषः । इस स्थलमें बाहुलकबलसे ह्रस्व और दीर्घका भी विनिमय होगा । "चाषेण किकिदीविना" ॥

४९७ 'पातेर्डतिः' ॥ ॥ पतिः ॥

४९७–पा धातुके उत्तर डति प्रत्यय हो, पतिः ॥

४९८ 'शकेर्ऋतिन्' ॥ ॥ शकृत् ॥

४९८–शकि धातुके उत्तर ऋतिन् प्रत्यय हो, शकृत् ॥

४९९ 'अमेरतिः' ॥ ॥ अमतिः कालः ॥

४९९—अमि धातुके उत्तर अति प्रत्यय हो, अमतिः कालः ॥

५०० 'वहिवस्यर्तिभ्यश्चित्' ॥ ॥ वहतिः पवनः । 'वसतिर्गृहयामिन्योः' । अरतिः क्रोधः ॥

५००-वहि, वसि और अर्त्ति धातुके उत्तर अति प्रत्यय हो, और वह णित्संज्ञक हो, वहतिः पवनः। वसतिः गृह और यामिनी। अरतिः क्रोधः ॥

५०१ 'अञ्चेः को वा' ॥ ॥ अंकतिरञ्चतिर्वातः ॥

५०१-अञ्चि धातुके उत्तर अति प्रत्यय हो, और विकल्प करके चके स्थानमें क हो, अंकतिः अञ्चतिः वातः (वायु) ॥

५०२ 'हन्तेरंह च' ॥ ॥ हन्तेरतिः स्यादंहादेशश्च धातोः। हन्ति दुरितमनया अंहतिर्दानम्। 'प्रादेशनं निर्वपणमपवर्जनमंहतिः' ॥

५०२-हन धातुके स्थानमें अंह आदेश हो, और उसके उत्तर अति प्रत्यय हो, हन्ति दुरितमनया अंहतिः दानम्। " प्रादेशनं निर्वपणमपवर्जनमंहतिः " ॥

५०३ 'रमेर्नित्' ॥ ॥ 'रमतिः कालकामयोः' ॥

५०३-रम् धातुके उत्तर अति प्रत्यय हो, और वह नित्संज्ञक हो, "रमतिः कालकामयोः " ॥

५०४ 'सूङः क्रिः' ॥ ॥ सूरिः ॥

५०४-सूङ् धातुके उत्तर क्रि प्रत्यय हो, सूरिः ॥

५०५ 'अदिशदिभूशुभिभ्यः क्रिन्' ॥ ॥ अद्रिः। शद्रिः शर्करा। भूरि प्रचुरम् ॥ शुभ्रिर्ब्रह्मा ॥

५०५-अदि, शदि, भू और शुभि धातुके उत्तर क्रिन् प्रत्यय हो, अद्रिः। शद्रिः-शर्करा। भूरि-प्रचुरम्। शुभ्रिः-ब्रह्मा ॥

५०६ 'वङ्क्र्यादयश्च' ॥ ॥ क्रिन्नन्ता निपात्यन्ते। वङ्क्रिर्वाद्यभेदो गृहदारु पार्श्वास्थि च। वप्रिः क्षेत्रम्। 'अंहिरङ्घ्रिश्च चरणः'। तदिः सौत्रो धातुः। तन्द्रिर्मोहः। बाहुलकाद् गुणः। भेरिः ॥

५०६-वङ्क्र्यादि शब्द क्रिन् प्रत्ययान्त निपातनसे सिद्ध हों, वंक्रिः वाद्यभेदः। गृहदारु पार्श्वास्थि। वप्रिः क्षेत्रम्। अंह्रिः अंघ्रिः चरणः। तदिः वह सूत्रज धातु है। तंद्रिः-मोहः। बाहुलकबलसे गुण होगा। भेरिः ॥

५०७ 'राशदिभ्यां त्रिप्' ॥ ॥ रात्रिः। शत्रिः कुञ्जरः ॥

५०७-रा और शद् धातुके उत्तर त्रिप् प्रत्यय हो, रात्रिः। शत्रिः कुञ्जरः ॥

५०८ 'अदेस्त्रिनिश्च' ॥ ॥ चात्त्रिप्। अत्री। अत्रिणौ। अत्रिणः। अत्रिः। अत्री। अत्रयः ॥

५०८-अद धातुके उत्तर त्रिन् और त्रिप प्रत्यय हो, यथा-अत्त्री। अत्त्रिणौ। अत्त्रिणः। अत्त्रिः। अत्त्री। अत्त्रयः।

५०९ 'पतेरत्रिन्' ॥ ॥ पतत्रिः पक्षी ॥

५०९-पत् धातुके उत्तर अत्रिन् प्रत्यय हो. पतत्रिः (पक्षी) ॥

५१० 'मृकणिभ्यामीचिः' ॥ ॥ मरीचिः। कणीचिः पल्लवो निनादश्च ॥

५१०-मृ और कणि धातुके उत्तर ईचि प्रत्यय हो, मरीचिः। कणीचिः पल्लवः निनादश्च। (मरीचिः-किरण। कणीचिः पत्ता, और शब्द) ॥

५११ 'श्वयतेश्चित्' ॥ ॥ श्वयीचिर्व्याधिः ॥

५११-श्वि धातुके उत्तर ईचि प्रत्यय हो, और वह चित्संज्ञक हो; श्वयीचिः व्याधिविशेषः ॥

५१२ 'वेञो डिच्च' ॥ ॥ वीचिस्तरंगः। नञ्समासे अवीचिर्नरकभेदः ॥

५१२-वेञ् धातुके उत्तर ईचि प्रत्यय हो, और वह डित्-संज्ञक हो। वीचिः तरङ्गः। नञ् समासमें अवीचि ऐसा पद सिद्ध हुआ। अवीचिः नरकः ॥

५१३ 'ऋहनिभ्यामूषन्' ॥ ॥ अरूषः सूर्यः। हनूषो राक्षसः ॥

५१३-ऋ और हनि धातुके उत्तर ऊषन् प्रत्यय हो, अरूषः सूर्यः हनूषः राक्षसः ॥

५१४ 'पुरः कुषन्' ॥ ॥ पुर अग्रगमने। पुरुषः। अन्येषामपीति दीर्घः। पूरुषः ॥

५१४-पुर् धातुके उत्तर कुषन् प्रत्यय हो, ' पुर अग्रगमने ' पुरुषः। " अन्येषामपि० ३५३९ "इस सूत्रसे दीर्घ हुआ। पूरुषः ॥

५१५ 'पॄनहिकलिभ्य उषच्' ॥ ॥ परुषम्। नहुषः। कलुषम् ॥

५१५-पॄ, नहि और कलि धातुके उत्तर उषच् प्रत्यय हो; परुषम्। नहुषः कलुषम् (कलुषम्-पाप वा मैल) ॥

५१६ 'पीयेरूषन्' ॥ ॥ पीय इति सौत्रो धातुः। पीयूषम्। बाहुलकाद् गुणे 'पेयूषोऽभिनवं पयः' ॥

५१६-पीय धातुके उत्तर ऊषन् प्रत्यय हो, पीयूषम् (अमृत) बाहुलकसूत्रसे गुण होकर पेयूषः अभिनवं पयः (तुरतका दूध) ॥

५१७ 'मस्जेर्नुम् च' ॥ ॥ मञ्जूषा ॥

५१७-मस्ज धातुके उत्तर ऊषन् प्रत्यय हो, और नुम्का आगम हो, यथा-मञ्जूषा। (पिटारी) ॥

५१८ 'गंडेश्च' ॥ ॥ गण्डूषः। गण्डूषा ॥

५१८-गड धातुके उत्तर ऊषन् प्रत्यय हो, गण्डूषः। गण्डूषा। (गण्डूषः-कुल्ला) ॥

५१९ 'अर्तेररुः' ॥ ॥ अररुः शत्रुः। अररू। अररवः ॥

५१९-ऋ धातुके उत्तर अरु प्रत्यय हो, अररुः शत्रुः। अररू। अररवः ॥

५२० 'कुटः किच्च' ॥ ॥ कुटरुर्वस्त्रगृहम्। कित्त्वप्रयोजनं चिन्त्यम् ॥

५२०-कुट धातुके उत्तर अरु प्रत्यय हो और वह कित्संज्ञक हो, कुटरुः वस्त्रगृहम्। इस स्थलमें ग्रन्थकारने जो कित्संज्ञाका विधान कियाहै, सो चिन्तनीय है ॥

५२१ 'शकादिभ्योऽटन्' ॥ ॥ शकटोऽस्त्रियाम् । ककिर्गत्यर्थः । कङ्कटः सन्नाहः । देवटः शिल्पी । करट इत्यादि ॥

५२१-शकादि धातुओंके उत्तर अटन् प्रत्यय हो, शकटः अर्थात् यानविशेष यह शब्द स्त्रीलिङ्ग नहीं है । ककि धातु, गत्यर्थमें है । कंकटः सन्नाहः । देवटः शिल्पी । करटः इत्यादि ॥

५२२ 'कृकदिकडिकटिभ्योऽम्बच्' ॥ ॥ करम्बं व्यामिश्रम् । कदिकडी सौत्रौ । कदम्बो वृक्षभेदः । कडम्बोऽग्रभागः । कटम्बो वादित्रम् ॥

५२२-कृ, कदि, कडि और कटि धातुके उत्तर अम्बच् प्रत्यय हो, करम्बम् व्यामिश्रम् । कदि और कडि यह दो धातु सूत्रज हैं । कदम्बः वृक्षभेदः । कडम्बः अग्रभागः । कटम्बो वादित्रम् ॥

५२३ 'कदेर्णित्पक्षिणि' ॥ ॥ कादम्बः कलहंसः ॥

५२३-पक्षि अर्थ होनेपर कदि धातुके उत्तर अम्बच् प्रत्यय हो, वह णित्संज्ञक हो । कादम्बः कलहंसः ॥

५२४ 'कलिकर्द्योरमः' ॥ ॥ कलमः । कर्दमः ॥

५२४-कलि और कर्दि धातुके उत्तर अम प्रत्यय हो, कलमः । कर्दमः (कलमः धान्य । कर्दमः-मुनिका नाम, तथा कीचड़) ॥

५२५ 'कुणिपुल्योः किन्दच्' ॥ ॥ कुण शब्दोपकरणयोः । कुणिन्दः शब्दः । पुलिन्दो जातिविशेषः ॥

५२५-कुणि और पुलि धातुके उत्तर किन्दच् प्रत्यय हो, कुण धातु शब्द और उपकरणमें है । कुणिन्दः शब्दः । पुलिन्दः जातिविशेषः ॥

५२६ 'कुपेर्वा वश्च' ॥ ॥ कुपिन्दकुविन्दौ तन्तुवाये ॥

५२६-तन्तुवायार्थमें कुपि धातुके उत्तर किन्दच् प्रत्यय हो, और विकल्प करके पके स्थानमें व आदेश हो, कुपिन्दः कुविन्दः तन्तुवायः (जुलाहा) ॥

५२७ 'नौ षञ्जेर्घथिन्' ॥ ॥ निषंगथिरालिंगकः ॥

५२७-निपूर्वक संजि धातुके उत्तर घथिन् प्रत्यय हो, निषङ्गथिः आलिङ्गकः ॥

५२८ 'उदृतेश्चित्' ॥ ॥ उदरथिः समुद्रः ॥

५२८-उत्पूर्वक ऋ धातुके उत्तर थथिन् प्रत्यय हो, और वह चित्संज्ञक हो, उदरथिः समुद्रः ॥

५२९ 'सर्त्तेर्णिच्च' ॥ ॥ सारथिः ॥

५२९-सृ धातुके उत्तर थथिन् प्रत्यय हो, और वह णित्संज्ञक हो, सारथिः ॥

५३० 'खर्जिपिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ' ॥ ॥ खर्जूरः । कर्पूरः । वल्लूरं शुष्कमांसम् । पिञ्जूलं कुशवर्तिः ॥ लंगेर्वृद्धिश्च (ग०) ॥ ॥लांगूलम् । कुसूलः । तमेर्तुग्वृद्धिश्च । तांबूलम् । शृणातेर्दुग्वृद्धिश्च । शार्दूलः । दुकोः कक्च । दुकूलम् । कुकूलम् ॥

५३०-खर्जादि और पिञ्जादि धातुके उत्तर ऊर और ऊलच् प्रत्यय हो, खर्जूरः । कर्पूरः । वल्लूरं शुष्कमांसम् । पिंजूलं कुशवर्त्तिः । लङ्ग धातुके उत्तर ऊलच् प्रत्यय हो, और वृद्धि हो, लांगूलम् । कुसूलः । (कुसूलः-तुषाग्नि वा अन्नभरनेकी कोठी) । तमि धातुके उत्तर ऊलच् प्रत्यय हो तुक्का आगम और वृद्धि हो । ताम्बूलम् । शॄ धातुके उत्तर ऊलच् प्रत्यय दुक् आगम और वृद्धि हो, शार्दूलः । दु और कु धातुके उत्तर ऊलच् प्रत्यय और कुक् आगम हो, दुकूलम् । दुकूल-वस्त्र । कुकूलम् ॥

५३१ 'कुवश्चट् दीर्घश्च' ॥ ॥ कूची चित्रलेखनिका ॥

५३१-कु धातुके उत्तर चट् प्रत्यय हो, और पूर्व स्वर दीर्घ हो, कूची चित्रलेखनिका । (कूची-जिससे चित्रमें रंग भरे जातेहैं) ॥

५३२ 'समीणः' ॥ ॥ समीचः समुद्रः । समीची हरिणी ॥

५३२-संपूर्वक इण् धातुके उत्तर चट् प्रत्यय और पूर्व स्वरको दीर्घ हो, समीचः समुद्रः । समीची हरिणी ॥

५३३ 'सिवेष्टेरू च' ॥ ॥सूचो दर्भांकुरः।सूची॥

५३३-सिव् धातुके उत्तर चट् प्रत्यय हो, और टिके स्थानमें ऊकार आदेश हो, सूचो दर्भाङ्कुरः । सूची ॥

५३४ 'शमेर्बन्' ॥ ॥ शम्बो मुसलाग्रस्थलोहमंडलकः ॥

५३४-शमि धातुके उत्तर बन् प्रत्यय हो, शम्बो मुसलाग्रस्थलोहमण्डलकः ॥

५३५ 'उल्बादयश्च' ॥ ॥बन्नन्ता निपात्यन्ते । उच समवाये । चस्य लत्वं गुणाभावश्च । उल्बो गर्भाशयः । शुल्बं ताम्रम् । बिम्बम् ॥

५३५-उल्ब आदि शब्द बन् प्रत्ययान्त निपातनसे सिद्ध हों, उच धातु समवायमें है । बन् प्रत्यय होनेपर चकारके स्थानमें लकार और गुणाभाव हो । उल्बः गर्भाशयः । शुल्बं ताम्रम् । बिम्बम् । बिम्ब-सूरत जो दर्पणमें दीखती है ॥

५३६ 'स्थः स्तोऽम्बजबकौ' ॥ ॥ तिष्ठतेरम्बच् अवक एतौ स्तस्तादेशश्च । 'स्तम्बो गुच्छस्तृणादिनः' । स्तबकः पुष्पगुच्छः ॥

५३६-स्था धातुके उत्तर अम्बच् और अवक प्रत्यय हों, और स्थाके स्थानमें स्त आदेश हो, स्तम्बः तृणादिगुच्छः । स्तबकः पुष्पगुच्छः । (फूलोंका गुच्छा) ॥

५३७ 'शाशपिभ्यां ददनौ' ॥ ॥ 'शादो जम्बालशष्पयोः' ॥ शब्दः ॥

५३७-शा और शपि धातुके उत्तर द और दन् प्रत्यय हों "शादो जम्बालशष्पयोः" (छोटी २ घास) । शब्दः ॥

५३८ 'अब्दादयश्च' ॥ ॥ अवतीत्यब्दः ॥ कौतेर्नुम् ॥ ग० ॥ कुन्दः ॥

५३८-अब्दादि शब्द निपातनसे सिद्ध हों, अवतीति= अब्दः ॥

कु धातुके उत्तर द प्रत्यय और नुम्का आगम भी हो, कुन्दः ॥

५३९ 'बलिमलितनिभ्यः कयन्' ॥ ॥ बलयम् । मलयः । तनयः ॥

५३९-वल्, मल् और तन् धातुके उत्तर कयन् प्रत्यय हों वलयम् (कङ्कण)।मलयः (तन्नामक पर्वत) । तनयः (पुत्र)॥

५४० 'वृहोः षुग्दुकौ च' ॥ ॥ वृषयः आश्रयः । हृदयम् ॥

५४०-वृ और हृ धातुके उत्तर कयन् प्रत्यय हो, और धातुको यथाक्रम षुक् और दुक्का आगम हो,वृषयः-आश्रयः हृदयम् ॥

५४१ 'मिपीभ्यां रुः' ॥ ॥ मेरुः । पेरुः सूर्यः । बाहुलकात् पिबतेरपि । 'संवत्सरवपुः पारुः पेरुर्वासीर्दिनप्रणीः' ॥

५४१-मि और पी धातुके उत्तर रु प्रत्यय हो, मेरुः । पेरुः।सूर्यः। बाहुलकबलसे पा धातुके उत्तर भी रु प्रत्यय होगा, "संवत्सरवपुः पारुः पेरुर्वासीर्दिनप्रणीः" ॥

५४२ 'जत्र्वादयश्च' ॥ ॥ जत्रु । जत्रुणी । अश्रु । अश्रुणी ॥

५४२-जत्रु आदि शब्द निपातनसे सिद्ध हों, जत्रु । जत्रुणी । अश्रु । अश्रुणी ॥

५४३ 'रुशातिभ्यां क्रुन्' ॥ ॥ रुरुर्मृगभेदः । शातयतीति शत्रुः । मज्ञादौ पाठाद्धस्वत्वम् ॥

५४३-रु और शाति धातुके उत्तर क्रुन् प्रत्यय हो, रुरुः मृगभेदः । शातयति, इस विग्रहमें 'शत्रुः' यहां मज्ञादिगणमें पाठके कारण ह्रस्व हुआ ॥

५४४ 'जनिदाच्युसृवृमदिषमिनमिभृञ्भ्य इत्वनत्वन्त्नण्क्निन्शकस्यढडटाटचः' ॥ ॥ जनित्वौ मातापितरौ । दात्वो दाता । च्यौत्नो गन्ता अण्डजः क्षीणपुण्यश्च । सृणिरंकुशश्चन्द्रः सूर्यो वायुश्च । वृशः आर्द्रकं मूलकं च । मत्स्यः । षण्ढः । डित्त्वाट्टिलोपः । नमतीति नटः शैलूषः बिभर्त्ति भरटः कुलालो भृतकश्च ॥

५४४-जन्, दा, च्यु, सृ, वृ, मद्, षम्, नम् और भृञ् धातुके उत्तर यथाक्रमसे इत्वन्, त्वन् ,त्नण्,क्निन् , शक्,स्य, ढ, डट् और अटच् प्रत्यय हों, यथा-जनित्वौ मातापितरौ । दात्वो दाता । च्यौत्नः-गन्ता, अंडजः, क्षीणपुण्यश्च । सृणिः- अंकुशः, चन्द्रः, सूर्यः, वायुश्च । वृशः-आर्द्रकं मूलकञ्च । मत्स्यः । षण्ढः । ड् इत् होनेके कारण टिका लोप होकर-नमति, इस विग्रहमें नटः-शैलूषः बिभर्त्ति भरटः । कुलालो भृतकश्च ॥

५४५ 'अन्येभ्योपि दृश्यन्ते' ॥ ॥ पेत्वममृतम् भृशम् ॥

५४५-अन्य धातुओंके उत्तर भी उक्त प्रत्यय हों; पेत्वम-मृतम् । भृशम् ॥

५४६ 'कुसेरुम्भोमेदेताः' ॥ ॥ कुसुम्भम् । कुसुमम् । कुसीदम् । कुसितो जनपदः ॥

५४६-कुस् धातुके उत्तर उम्भ, उम, ईद और इत प्रत्यय हों, कुसुम्भम् । कुसुमम् । कुसीदम् । कुसितः- जनपदः ॥

५४७ 'सानसिवर्णसिपर्णसितण्डुलांकुशचषालेल्वलपल्वलधिष्ण्यशल्याः'॥ ॥सनोतेरसिप्रत्यय उपधावृद्धिः ।सानसिर्हिरण्यम्। वृञो नुक् च। वर्णसिर्जलम् । पॄ । पर्णसिर्जलगृहम् । तड आघाते । तण्डुलाः । अकि लक्षणे उशच् । अंकुशः । चषेरालः । 'चषालो यूपकटकः' । इल्वलो दैत्यभेदः । पल्वलम् । ञिधृषा । ऋकारस्य इकारः । धिष्ण्यम् । शलेर्यः । 'शल्यं वा पुंसि शंकुर्ना' ॥

५४७-सानसि, वर्णसि, पर्णसि, तण्डुल, अंकुश, चषाल, इल्वल, पल्वल, धिष्ण्य, शल्य, यह पद निपातनसे सिद्ध हों । सन धातुके उत्तर असि प्रत्यय होनेपर उपधाको वृद्धि होकर- सानसिः-हिरण्यम्। वृञ् धातुके उत्तर असि प्रत्यय और नुक्का आगम होकर-वर्णसिः-जलम्।पॄ धातुके उत्तर असि प्रत्यय और नुक्का आगम होकर-पर्णसिः-जलगृहम्।आघातार्थक तड् धातुके उत्तर उलच् प्रत्यय,नुगागम होकर तण्डुलाः । लक्षणार्थक अकि धातुके उत्तर उशच् प्रत्यय होकर-अंकुशः।चष् धातुके उत्तर आल प्रत्यय होकर चषालः-यूपकटकः।इल्वलः-दैत्यभेदः।पल्वलम्। धृष् धातुके उत्तर ण्य प्रत्यय और ऋकारके स्थानमें इकार होकर-धिष्ण्यम् । शल् धातुके उत्तर य प्रत्यय होकर-'शल्यं वा पुंसि शंकुर्ना' ॥

५४८ 'मूशक्यविभ्यः क्लः' ॥ ॥ मूलम् । शक्लः प्रियंवदे । अम्लो रसः । बाहुलकादमेः । अम्लः ॥

५४८-मू, शक् और अव् धातुके उत्तर क्ल प्रत्यय हो, मूलम् । शक्लः प्रियंवदः । अम्लः रसः । बाहुलकबलसे अम धातुके उत्तर भी क्ल प्रत्यय होकर-अम्लः ॥

५४९ 'माछाससिभ्यो यः' ॥ ॥ माया । छाया । सस्यम् । बाहुलकात्सुनोतेः । 'सव्यं दक्षिणवामयोः' ॥

५४९–मा, छा और सस धातुके उत्तर य प्रत्यय हो, माया । छाया । सस्यम् । बाहुलकबलसे सु धातुके उत्तर भी य प्रत्यय होकर "सव्यं दक्षिणवामयोः" ॥

५५० 'जनेर्यक्' ॥ ॥ ये विभाषा । जन्यं युद्धम । जाया भार्या ॥

५५०–जन् धातुके उत्तर यक् प्रत्यय हो, जन्यं–युद्धम् । "ये विभाषा" इससे आत्व होकर–जाया–भार्या ॥

५५१ 'अघ्न्यादयश्च' ॥ ॥ यगन्ता निपात्यन्ते । हन्तेर्यक् अडागम उपधालोपश्च । अघ्न्या माहेयी । अघ्न्यः प्रजापतिः । कनी दीप्तौ । कन्या । बवयोरैक्यम् । वन्ध्या ॥

५५१–यक् प्रत्ययान्त अघ्न्यादि शब्द निपातनसे सिद्ध हों, हन् धातुके उत्तर यक् प्रत्यय अडागम और उपधाको लोप होकर–अघ्न्या–माहेयी । अघ्न्यः–प्रजापतिः दीप्त्यर्थक कनी धातुका–कन्या । ब और वको एकत्व होनेसे–वन्ध्या ॥

५५२ 'स्नामदिपद्यर्त्तिपॄशकिभ्यो वनिप्' ॥ ॥ स्नावा रसिकः । मद्वा शिवः । पद्वा पन्थाः । 'अर्वा तुरङ्गगर्ह्ययोः' । पर्व ग्रन्थिः प्रस्तावश्च । शक्वा हस्ती । ङीब्रौ । शक्वरी अंगुलिः ॥

५५२–स्ना, मद्, पद्, ऋ, पॄ और शक् धातुके उत्तर वनिप् प्रत्यय हो, स्नावा–रसिकः । मद्वा–शिवः । पद्वा–पन्थाः । अर्वा–तुरङ्गगर्ह्ययोः । पर्व–ग्रन्थिः, प्रस्तावश्च । शक्वा–हस्ती । स्त्रीलिङ्गमें ङीप् और रकारान्तादेश होकर—शक्वरी–अंगुलिः ॥

५५३ 'शीङ्क्रुशिरुहिजिक्षिसृधृभ्यः क्वनिप्' ॥ ॥ शीवा अजगरः । क्रुश्वा सृगालः । रुह्वा वृक्षः । जित्वा जेता । क्षित्वा वायुः । सृत्वा प्रजापतिः । धृत्वा विष्णुः ॥

५५३–शीङ्, क्रुश, रुह्, जि, क्षि, सृ और धृ धातुके उत्तर क्वनिप् प्रत्यय हो शीवा–अजगरः । क्रुश्वा–शृगालः । रुह्वा–वृक्षः । जित्वा–जेता । क्षित्वा–वायुः । सृत्वा–प्रजापतिः । धृत्वा–विष्णुः ॥

५५४ 'ध्याप्योः संप्रसारणं च' ॥ ॥ धीवा कर्मकरः । पीवा स्थूलः ॥

५५४–ध्या और प्या धातुके उत्तर क्वनिप् प्रत्यय हो, और सम्प्रसारण हो, धीवा--कर्म्मकरः । पीवा–स्थूलः ॥

५५५ 'अदेर्ध च' ॥ ॥ अध्वा ॥

५५५–अद् धातुके उत्तर क्वनिप् प्रत्यय हो, और दके स्थानमें ध आदेश हो, अध्वा ॥

५५६ 'प्र ईरशदोस्तुट् च' ॥ ॥ प्रेत्वा प्रशत्त्वा च सागरः । प्रेत्वरी प्रशत्त्वरी च नदी ॥

५५६प्रपूर्वक ईर् और शद् धातुके उत्तर क्वनिप् प्रत्यय हो, और तुट्का आगम हो, प्रेत्वा प्रशत्त्वा च सागरः । प्रेत्वरी प्रशत्त्वरी च नदी ॥

५५७ 'सर्वधातुभ्य इन्' ॥ ॥ पचिरग्निः । तुडिः । तुण्डिः । वलिः । वटिः । याजिः । देवयजिः । काशत इति काशिः । यतिः । मल्लिः । मल्ली । केलिः । मसी परिणामे । मसिः । बाहुलकाद् गुणः । कोटिः । हेलिः । बोधिः । नन्दिः । कलिः ॥

५५७--सब धातुके उत्तर इन् प्रत्यय हो, पचिः--अग्निः । तुडिः । तुण्डिः । वलिः । वटिः । याजिः । देवयजिः । काशते, इस विग्रहमें काशिः । यतिः । मल्लिः । मल्ली । केलिः । परिणामार्थक मसी धातुका--मसिः । बाहुलकबलसे इकको गुण होकर–कोटिः । हेलिः । बोधिः । नन्दिः । कलिः ॥

५५८ 'हृपिषिरुहिवृतिविदिच्छिदिकीर्तिभ्यश्च' ॥ ॥ "हरिर्विष्णावहाविन्द्रे भेके सिंहे हये रवौ । चन्द्रे कीले प्लवंगे च यमे वाते च कीर्त्तितः" ॥ पेषिर्वज्रम् । रोहिर्व्रती । वर्तिः । वेदिः । छेदिश्छेत्ता । कीर्त्तिः ॥

५५८—हृ, पिष्, रुह्, वृत्, विद्, छिद, और कीर्त् धातुके उत्तर इन् प्रत्यय हो, "हरिर्विष्णावहाविन्द्रे भेके सिंहे हये रवौ । चन्द्रे क्लीवे प्लवङ्गे च यमे वाते च कीर्त्तितः" अर्थात्–हरिशब्द–विष्णु, सर्प, इन्द्र, भेक, सिंह,घोडा, रवि, चन्द्र, क्लिब,वांनर,यम, और पवनमें वर्तताहै । पेषिः--वज्रम् । रोहिः--व्रती । वर्त्तिः । वेदिः । छेदिः–छेत्ता । कीर्तिः ॥

५५९ 'इगुपधात्कित्' ॥ ॥ कृषिः । ऋषिः । शुषिः । लिपिः । बाहुलकाद्वत्वे लिबिः । तूल निष्कर्षे । तूलिः । तूली कूर्चिका ॥

५५९--इगुपध धातुके उत्तर इन् प्रत्यय हो, और वह कित् हो, कृषिः । ऋषिः । शुषिः । लिपिः । बाहुलकबलसे पके स्थानमें बकार होकर--लिबिः । तूलधातु निष्कर्षमें है । तूलिः । तूली--कूर्चिका ॥

५६० 'भ्रमेः संप्रसारणं च' ॥ ॥ भृमिर्वातः। बाहुलकाद भ्रमिः ॥

५६०--भ्रम धातुके उत्तर इन् प्रत्यय हो, और संप्रसारण हो, भृमिर्वातः । बाहुलकबलसे भ्रमिः ऐसा भी होगा ॥

५६१ 'क्रमितमिशतिस्तम्भामत इच्च' ॥ ॥ क्रिमिः । संप्रसारणानुवृत्तेः कृमिरपि । तिमिर्मत्स्यभेदः । 'शितिर्मेचकशुक्लयोः' । स्तिम्भिः समुद्रः ॥

५६१--क्रम, तम्, शत् और स्तम्भ् धातुके उत्तर इन् प्रत्यय हो, और धातुके अकारको इकार हो, क्रिमिः ।

सम्प्रसारणकी अनुवृत्ति होनेसे 'कृमिः' यह भी सिद्ध होगा। तिमिः--मत्स्यविशेषः। शितिः, अर्थात् कृष्ण और शुक्ल। स्तिम्भिः--समुद्रः॥

५६२ 'मनेरुच्च' ॥ ॥ मुनिः ॥

५६२--मन् धातुके उत्तर इन् प्रत्यय हो, और अकारके स्थानमें उकार हो, मुनिः॥

५६३ 'वर्णेर्बलिश्चाहिरण्ये' ॥ ॥ वर्णिः सौत्रः। अस्य बलिरादेशः। 'करोपहारयोः पुंसि बलिः प्राण्यङ्गके स्त्रियाम्'। हिरण्ये तु वर्णिः सुवर्णम् ॥

५६३- वर्ण धातुसे हिरण्यभिन्नार्थमें इन् प्रत्यय हो, और धातुके स्थानमें बलि आदेश हो, "करोपहारयोः पुंसि बलिः प्राण्यङ्गके स्त्रियाम्"। हिरण्यार्थमें बलि आदेश न होकर-- वर्णिः--सुवर्णम ॥

५६४ 'वसिवपियजिराजिव्रजिसदिहनिवाशिवादिवारिभ्य इञ्' ॥ ॥ 'वासिश्छेदनवस्तुनि'। वापिः--वापी। याजिर्यष्टा। राजिः--राजी। व्राजिर्वातालिः। सादिः सारथिः। निघातिर्लोहघातिनी। वाशिरग्निः। वादिर्विद्वान्। वारिर्गजबन्धनी। जले तु क्लीबम्। बाहुलकात् 'हारिः पथिकसंहतौ' ॥

५६४--वस्, वप्, यज्, राज, व्रज्, सद्, हन्, वाश्, वादि और वारि धातुके उत्तर इञ् प्रत्यय हो। वासिः--छेदनवस्तु। वापिः, वापी। याजिः--यष्टा। राजिः। राजी। व्राजिः--वातालिः। सादिः--सारथिः। निघातिः--लोहघातिनी। वाशिः अग्निः। वादिः--विद्वान्। वारिः--गजबन्धनी। जल अर्थ होनेपर वारि शब्द क्लीवलिंग है। बाहुलकबलसे हारिः, अर्थात् पथिकसंहतिः॥

५६५ 'नहो भश्च' ॥ ॥ 'नाभिः स्यात्क्षत्त्रिये पुंसि'। प्राण्यंगे तु स्त्रियां पुंस्यपीति केचित् ॥

५६५--नह् धातुके उत्तर इञ् प्रत्यय हो, और हके स्थानमें भ आदेश हो, "नाभिः स्यात्क्षत्त्रिये पुंसि" प्राण्यङ्गे तु स्त्रियां पुंस्यमीति केचित्॥

५६६ 'कृषेर्वृद्धिश्छन्दसि' ॥ ॥ कार्षिः ॥

५६६--वेदमें कृष् धातुके उत्तर इञ् प्रत्यय हो, और ऋकारको वृद्धि हो, कार्षिः॥

५६७ 'श्रः शकुनौ' ॥ ॥ शारिः। शारिका॥

५६७--शकुनि अर्थ होनेपर शृ धातुके उत्तर इञ् प्रत्यय हो, और वृद्धि हो, शारिः। शारिका॥

५६८ 'कृञ उदीचां कारुषु' ॥ ॥ कारिः शिल्पी ॥

५६८--उत्तरदेशीय कारु अर्थात् शिल्पी अर्थ होनेपर कृञ् धातुके उत्तर इञ् प्रत्यय और वृद्धि हो, कारिः-- शिल्पी ॥

५६९ 'जनिघसिभ्यामिण्' ॥ ॥ जनिर्जननम्। घासिर्भक्ष्यमग्निश्च ॥

५६९--जन् और घस् धातुके उत्तर इण् प्रत्यय हो, जनिः जननम्। घासिः--भक्ष्यमग्निश्च॥

५७० 'अज्यतिभ्यां च' ॥ ॥ आजिः संग्रामः। आतिः पक्षी ॥

५७०--अज् और अत् धातुके उत्तर इण् प्रत्यय हो, और स्वरको वृद्धि हो, आजिः--संग्रामः। आतिः--पक्षी॥

५७१ 'पादे च' ॥ ॥ पदाजिः। पदातिः ॥

५७१--पादशब्दपूर्वक अज् और अत् धातुके उत्तर इण् प्रत्यय हो, पदाजिः। पदातिः॥

५७२ 'अशिपणाय्योरुडायलुकौ च' ॥ ॥ अशेरुट्। राशिः पुञ्जः। पणायतेरायलुक्। पाणिः करः ॥

५७२--अश् और पणाय धातुके उत्तर इण् प्रत्यय हो और अश् धातुको रुट्का आगम और पणाय धातुके आयभागका लुक् हो, राशिः--पुंजः। पाणिः--करः॥

५७३ 'वातेर्डिच्च' ॥ ॥ विः पक्षी। स्त्रियां वीत्यपि ॥

५७३--वा धातुके उत्तर इण् प्रत्यय हो, और वह डित् हो, विः--पक्षी। स्त्रीलिङ्गमें 'वी' ऐसा भी होगा॥

५७४ 'प्र हरतेः कूपे' ॥ ॥ प्रहिः कूपः ॥

५७४--कूप होनेपर प्रपूर्वक हृ धातुके उत्तर डित् इण् प्रत्यय हो, प्रहिः--कूपः॥

५७५ 'नौ व्यो यलोपः पूर्वस्य च दीर्घः' ॥ व्येञ इण् स्याद् यलोपश्च नेर्दीर्घः। नीविः। नीवी वस्त्रग्रन्थौ मूलधने च ॥

५७५--निपूर्वक व्येञ् धातुके उत्तर इण् प्रत्यय हो, और यकारका लोप हो, और निके इकारको दीर्घ हो, नीविः। नीवी वस्त्रग्रन्थौ मूलधने च॥

५७६ 'समाने ख्यः स चोदात्तः' ॥ ॥ समानशब्दे उपपदे ख्या इत्यस्मादिण् स्यात्स च डिच्च यलोपश्च समानस्य तूदात्तः स इत्यादेशश्च। समानं ख्यायते जनैरिति। सखा।

५७६--समानशब्दपूर्वक ख्या धातुके उत्तर इण् प्रत्यय हो, और यह प्रत्यय डित् हो और यकारका लोप, समान शब्दको उदात्त स आदेश हो, समानं ख्यायते जनैः इति= सखा (मित्र)॥

५७७ 'आङि श्रिहनिभ्यां ह्रस्वश्च' ॥ ॥ इण् स्यात्स च डित् आङो ह्रस्वश्च। 'स्त्रियः पाल्यश्रिकोटयः'। 'सर्पे वृत्रासुरेऽप्यहिः' ॥

५७७--आङ्पूर्वक श्रि और हन् धातुके उत्तर डित् इण् प्रत्यय और आङ्को ह्रस्व हो, "स्त्रियः पाल्यश्रिकोटयः"। और "वृत्रासुरेऽप्यहिः"॥

५७८ 'अच इः'॥ ॥ रविः । पविः । तरिः । कविः । अरिः । अलिः ॥

५७८–अजन्त धातुके उत्तर इ प्रत्यय हो, रविः । पविः । तरिः । कविः । अरिः । अलिः ॥

५७९ 'खनिकष्यज्यसिवसिवनिसनिध्वनिग्रन्थिचलिभ्यश्च' ॥ ॥ खनिः । कषिर्हिंस्रः । अजिः । असिः । वसिर्वस्त्रम् । वनिरग्निः । सनिर्भक्तिर्दानं च । ध्वनिः । ग्रन्थिः । चलिः पशुः ॥

५७९–खन्, कष्, अज्, अस्, वस्, वन्, सन्, ध्वन्, ग्रन्थ और चल् धातुके उत्तर इ प्रत्यय हो, खनिः । कषिः–हिंस्रः । अजिः । असिः । वसिः–वस्त्रम् । वनिः–अग्निः । सनिः–भक्तिः, दानं च । ध्वनिः । ग्रन्थिः । चलिः–पशुः ॥

५८० वृतेश्छन्दसि' ॥ ॥ वर्तिः ॥

५८०–वेदमें वृत् धातुके उत्तर इ प्रत्यय हो, वर्त्तिः ॥

५८१ 'भुजेः किच्च' ॥ ॥ भुजिः ॥

५८१–भुज् धातुके उत्तर इ प्रत्यय हो, और वह प्रत्यय कित् हो, भुजिः ॥

५८२ 'कृगॄशॄपकुटिभिदिच्छिदिभ्यश्च' ॥ ॥ इः कित्स्यात् । किरिर्वराहः । 'गिरिर्गौत्राक्षिरोगयोः' । गिरिणा काणः गिरिकाणः । शिरिः शलभो हन्ता च । पुरिर्नगरं राजा नदी च । कुटिः शाला शरीरं च । भिदिर्वज्रम् । छिदिः परशुः ॥

५८२–कृ, गॄ, शॄ, पॄ, कुट्, भिद् और छिद् धातुके उत्तर इ प्रत्यय हो, और वह प्रत्यय कित् हो, किरिः–वराहः । "किरिर्गौत्राक्षिरोगयोः" । गिरिणा काणः=गिरिकाणः। शिरिः–शलभः, हन्ता च । पुरिः–नगरम्, राजा, नदी च । कुटिः–शाला, शरीरं च । भिदिः–वज्रम् । छिदिः–परशुः ॥

५८३ 'कुडिकम्प्योर्नलोपश्च' ॥ ॥ कुडि दाह । कुडिर्देहः । कपिः ॥

५८३–कुण्ड् और कम्प् धातुके उत्तर इ प्रत्यय हो, और नकारका लोप हो, कुडि धातु दाहमें है । कुडिः देहः । कपिः (वानर) ॥

५८४ 'सर्वधातुभ्यो मनिन्' ॥ ॥ क्रियत इति कर्म । चर्म । भस्म । जन्म । शर्म । स्थाम बलम्।इस्मन्त्रिति ह्रस्वः । छद्म । सुत्रामा॥

५८४–सब धातुओंके उत्तर मनिन् प्रत्यय हो, क्रियते, इस विग्रहमें कर्म्म । चर्म्म । भस्म । जन्म । शर्म्म । स्थाम-बलम् । "इस्मन्० २९८५" इस सूत्रसे ह्रस्व होकर--छद्म । सुत्रामा (इन्द्र) ॥

५८५ 'बृंहेर्नोच्च' ॥ ॥ नकारस्याकारः । 'ब्रह्म तत्त्वं तपो वेदो ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः' ॥

५८५–बृंह धातुके उत्तर मनिन् प्रत्यय हो, और नकारके स्थानमें अकार हो, "ब्रह्म तत्त्वं तपो वेदो ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः" (ब्रह्मशब्द तत्त्व, तप, वेद, ब्रह्मा और प्रजापतिमें वर्त्तताहै) ॥

५८६ 'अशिशकिभ्यां छन्दसि' ॥ ॥ अश्मा । शक्मा ॥

५८६–वेदमें अश् और शक् धातुके उत्तर मनिन् प्रत्यय हो, अश्मा । शक्मा ॥

५८७ 'हृभृधृसृस्तृशॄभ्य इमनिच्' ॥ ॥ हरिमा कालः । भरिमा कुटुम्बम् । धरिमा रूपम् । सरिमा वायुः। स्तरिमा तल्पम्।शरिमा प्रसवः॥

५८७–हृ, भृ, धृ, सृ, स्तृ और शॄ धातुके उत्तर इमनिच् प्रत्यय हो, हरिमा–कालः । भरिमा–कुटुम्बम्। धरिमा–रूपम्। सरिमा–वायुः । स्तरिमा–तल्पम् । शरिमा–प्रसवः ॥

५८८ 'जनिमृङ्भ्यामिमनिन्' ॥ ॥ जनिमा जन्म । मरिमा मृत्युः ॥

५८८–जन् और मृङ् धातुके उत्तर इमनिन् प्रत्यय हो, जनिमा–जन्म । मरिमा–मृत्युः ॥

५८९ 'वेञः सर्वत्र' ॥ ॥ छन्दसि भाषायां चेत्यर्थः । वेमा तन्तुवायदण्डः । अर्धर्चादिः । सामनी वेमनी इति वृत्तिः ॥

५८९–वेद और लोक दोनोंमें वेञ् धातुके उत्तर इमनिन् प्रत्यय हो, वेमा–तन्तुवायदण्डः । यह अर्द्धर्चादि है । सामनी वेमनी, यह वृत्ति है ॥

५९० 'नामन्–सीमन्–व्योमन्–रोमन्–लोमन्–पाप्मन्–धामन्' ॥ ॥ सप्त अमी निपात्यन्ते । म्नायतेऽनेनेति नाम । सिनोतेर्दीर्घः । सीमा । सीमानौ । सीमानः । पक्षे डाप् । सीमे। सीमाः । व्येञोऽन्त्यस्योत्वं गुणः । व्योम । रौतेः रोम । लोम । पाप्मा पापम् । धाम परिमाणं तेजश्च ॥

५९०–नामन्, सीमन्, व्योमन्, रोमन्, लोमन्, पाप्मन्, धामन्, यह सात शब्द निपातनसे सिद्ध हों, म्नायते अनेन इति=नाम । सि धातुके उत्तर इमनिन् प्रत्यय होनेपर दीर्घ होकर–सीमा । सीमानौ । सीमानः । पक्षमें डाप् प्रत्यय होगा, सीमे । सीमाः । व्येञ् धातुके अन्तभागको उकार और गुण होकर–व्योम । रु धातुका–रोम । लोम । पाप्मा–पापम् । धाम–परिमाणं तेजश्च ॥

५९१ 'मिथुने मनिः' ॥ ॥ उपसर्गक्रियासंबंधो मिथुनम् । स्वरार्थमिदम् । सुशर्मा ॥

५९१–मिथुनवाच्यमें मनि प्रत्यय हो, उपसर्ग और क्रियाके सम्बन्धको मिथुन कहतेहैं । "सर्वधातुभ्यो मनिन्" इससे मनिन् प्रत्यय करके सिद्ध होनेपर भी यह विधि स्वरार्थ है । सुशर्म्मा ॥

५९२ 'सातिभ्यां मनिन्मनिणौ' ॥ ॥ स्यति साम । सामनी । आत्मा ॥

५९२-सो और अत् धातुके उत्तर क्रमसे मनिन् और मनिण् प्रत्यय हों, स्यति इति=साम । सामनी । आत्मा ॥

५९३ 'हनिमशिभ्यां सिकन्' ॥ ॥ हंसिका हंसयोषिति । मक्षिका ॥

५९३-हन् और मश् धातुके उत्तर सिकन् प्रत्यय हो, हंसिका-हंसयोषित् । मक्षिका ॥

५९४ 'कोररन्' ॥ ॥ कवरः ॥

५९४-कु धातुके उत्तर अरन् प्रत्यय हो, कवरः । (केशपाश) ॥

५९५ 'गिर उडच्' ॥ ॥ गरुडः ॥

५९५-गॄ धातुके उत्तर उडच् प्रत्यय हो, गरुडः ॥

५९६ 'इन्देः कमिर्नलोपश्च' ॥ ॥ इदम् ॥

५९६-इन्द् धातुके उत्तर कमि प्रत्यय हो, और नकारका लोप हो, इदम् ॥

५९७ 'कायतेर्डिमिः' ॥ ॥ किम् ॥

५९७-कै धातुके उत्तर डिमि प्रत्यय हो, किम् ॥

५९८ 'सर्वधातुभ्यः ष्ट्रन्' ॥ ॥ वस्त्रम् । अस्त्रम् । शस्त्रम् । इस्मन्त्रिति ह्रस्वत्वम् । छादनाच्छत्रम् ॥

५९८-सब धातुओंके उत्तर ष्ट्रन् प्रत्यय हो, वस्त्रम् । अस्त्रम् । शस्त्रम् । ''इस्मन्० २९८५'' इस सूत्रसे ह्रस्व होकर-छादयति इति=छत्रम् ॥

५९९ 'भ्रस्जिगमिनमिहनिविश्यशां वृद्धिश्च' ॥ ॥ भ्राष्ट्रः । गांत्रं शकटम् । नांत्रं स्तोत्रम् । हांत्रं मरणम् । वैष्ट्रं पिष्टपम् । आष्ट्रमाकाशम् ॥

५९९-भ्रस्ज्, गम् , नम् , हन् , विश् और अश् धातुके उत्तर ष्ट्रन् प्रत्यय हो, और वृद्धि हो, भ्राष्ट्रः । गांत्रं-शकटम्-नांत्रम्-स्तोत्रम् । हान्त्रम्-मरणम् । वैष्ट्रम्-पिष्टपम्-आष्ट्रम्-आकाशम् ॥

६०० 'दिवेर्द्युच' ॥ ॥ द्यौत्रं ज्योतिः ॥

६००-दिव् धातुके उत्तर ष्ट्रन् प्रत्यय हो, और धातुके स्थानमें द्युत् आदेश और वृद्धि हो, द्यौत्रम्-ज्योतिः ॥

६०१ 'उषिखनिभ्यां कित्' ॥ ॥ उष्ट्रः । खात्रं खनित्रं जलाधारश्च ॥

६०१-उष् और खन् धातुके उत्तर ष्ट्रन् प्रत्यय हो, और वह प्रत्यय कित् हो, उष्ट्रः । खात्रम्-खनित्रं, जलाधारश्च ॥

६०२ 'सिविमुच्योष्टेरू च' ॥ ॥ सूत्रम् । मूत्रम् ॥

६०२-सिव् और मुच् धातुके उत्तर ष्ट्रन् प्रत्यय हो, और धातुकी टिके स्थानमें ऊकार हो, सूत्रम् ॥

६०३ 'अमिचिमिदिशसिभ्यः क्त्रः' ॥ ॥ अन्त्रम् । चित्रम् । मित्रम् । शस्त्रम् ॥

६०३-अम्, चि, मिद् और शस्, धातुके उत्तर क्त्र प्रत्यय हो, अंत्रम् । चित्रम् । मित्रम् । शस्त्रम् ॥

६०४ 'पुवो ह्रस्वश्च' ॥ ॥ पुत्रः ॥

६०४-पू धातुके उत्तर क्त्र प्रत्यय हो, और धातुको ह्रस्व हो, पुत्रः ॥

६०५ 'स्त्यायतेर्ड्रट्' ॥ ॥ स्त्री ॥

६०५-स्त्यै धातुके उत्तर ड्रट् प्रत्यय हो, स्त्री ॥

६०६ 'गुधृवीपचिवचियमिसदिक्षदिभ्यस्त्रः' ॥ ॥ 'गोत्रं स्यान्नामवंशयोः' । गोत्रा पृथिवी । धर्त्रं गृहम् । वेत्रम् । पक्त्रम् । वक्त्रम् । यन्त्रम् । सत्त्रम् । क्षत्त्रम् ॥

६०६-गु, धृ, वी, पच्, वच्, यम्, सद् और क्षद् धातुके उत्तर त्र प्रत्यय हो, गोत्रम्-नाम, वंशश्च । गोत्रा-पृथिवी । धर्त्रं-गृहम् । वेत्रम् । पक्त्रम्।वक्त्रम् । मंत्रम् । सत्त्रम् । क्षत्त्रम् ॥

६०७ 'हुयामाश्रुभसिभ्यस्त्रन्' ॥ ॥ होत्रम् । यात्रा । मात्रा । श्रोत्रम् । भस्त्रा ॥

६०७-हु, या, मा, श्रु, और भस धातुके उत्तर त्रन् प्रत्यय हो, होत्रम् । यात्रा । मात्रा । श्रोत्रम् । भस्त्रा (धौंकनी) ॥

६०८ ' गमेरा च ' ॥ ॥ गात्रम् ॥

६०८-गम् धातुके उत्तर त्रन् प्रत्यय हो, और मकारको आकार आदेश हो, गात्रम् (शरीरके अवयव) ॥

६०९ 'दादिभ्यश्छन्दसि' ॥ ॥ दात्रम्।पात्रम् ॥

६०९-वेदमें दा आदि धातुओंके उत्तर त्रन् प्रत्यय हो, दात्रम् । पात्रम् ॥

६१० 'भूवादिगृभ्यो णित्रन्' ॥ ॥ भावित्रम् । वादित्रम् । गारित्रमोदनम् ॥

६१०-भू, वादि और गॄ धातुके उत्तर णित्रन् प्रत्यय हो, भावित्रम् । वादित्रम् । गारित्रम्-ओदनम् ॥

६११ 'चरेर्वृत्ते' ॥ ॥ चारित्रम् ॥

६११-वृत्त वाच्यमें चर् धातुके उत्तर णित्रन् प्रत्यय हो, चारित्रम् ॥

६१२ 'अशित्रादिभ्य इत्रोत्रौ' ॥ ॥ अशित्रम् । वहित्रम् । धरित्री मही । त्रैङ् एवमादिभ्य उत्रः । त्रोत्रं प्रहरणम् । वृञ् । वरुत्रं प्रावरणम् ॥

६१२-अश् आदि और त्रा आदि धातुओंके उत्तर क्रमसे इत्र और उत्र प्रत्यय हो, अशित्रम् । वहित्रम् । धरित्री-मही । त्रैङ् आदि धातुओंके उत्तर उत्रप्रत्यय होकर-त्रोत्रम्-प्रहरणम् । वरुत्रम्-प्रावरणम् ॥

६१३ 'अमेर्द्विषति चित्' ॥ ॥ अमित्रः शत्रुः ॥

६१३-शत्रु अर्थमें अम् धातुके उत्तर इत्र प्रत्यय हो और वह चित् हो, अमित्रः-शत्रुः ॥

६१४ 'आ समिण्निकषिभ्याम्' ॥ ॥ संपूर्वादिणो निपूर्वात्कषेश्च आ स्यात् । स्वरादित्वादव्ययत्वम् । समया । निकषा ॥